श्रीसांख्यप्रवचन.

॥ श्रीकपिलभगवत्प्रणीत

श्रीसांख्यप्रवचन ॥

શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધભટ્ટકૃત સાંખ્યપ્રવચનસૂત્રવૃત્તિનામની સંસ્કૃતટીકા

તથા

પૂજ્ય મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્માપ્રણીત

શ્રીસાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની ગુજરાતીટીકાસહિત.

જિજ્ઞાસુઓના હિતાર્થે પ્રકટ કરનાર

શેઠ ભીમજી રામજી દત્તાણી. પોરબંદર. કાઠિયાવાડ.

" नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं, नास्ति योगसमं बलम् ।
अत्र वः संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ॥ "

ભાવાર્થ:—સાંખ્યશાસ્ત્રના જેવું બીજું જ્ઞાન નથી, ને યોગના જેવું અન્ય સામર્થ્ય નથી. સાંખ્યરૂપ જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞોએ શ્રેષ્ઠ માનેલું છે, માટે આ વિષયમાં તમને સંશય ન થાઓ.

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રતિ ૫૦૦.

સંવત ૧૯૭૩. શાકે ૧૮૩૮. ઈ. સ. ૧૯૧૬.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧ નિવાસસ્થલ આનંદાશ્રમ, બીલખા. કાઠિયાવાડ.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

"योग आध्यात्मिकः पुंसां, मतो निःश्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिर्यत्र, दुःखस्य च सुखस्य च ॥ १३ ॥"

× × × ×

"चेतः खल्वस्य बन्धाय, मुक्तये चात्मनो मतम् ।
गुणेषु सक्तं बन्धाय, रतं वा पुंसि मुक्तये ॥ १५ ॥"

श्रीमद्भागवत, स्कंध ३, अ० २५.

ભાવાર્થઃ—શ્રીકપિલભગવાન્ બોલ્યાઃ—"આત્મસંબંધી યોગ પુરુષોના કલ્યાણને માટે થાય છે એમ મારો અભિપ્રાય છે. જે યોગની પ્રાપ્તિ થયે સર્વ દુઃખોનો અને વિષયસુખોનો અત્યંતવિનાશ થાય છે, અર્થાત્ તે બન્ને આત્મામાં પ્રતીત થતાં નથી. ૧૩.

ચિત્તજ આ પુરુષને બંધને માટે તથા મુક્તિને માટે થાય છે એમ શાસ્ત્રો માને છે. ગુણોમાં ને તેનાં કાર્યોમાં આસક્તિવાળું ચિત્ત પુરુષના બંધને માટે થાય છે, અને આત્મામાં પ્રીતિવાળું ચિત્ત પુરુષની મુક્તિને માટે થાય છે. ૧૫."

અમદાવાદ—પીરમશા રોડ ઉપર નિર્મળ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
લલ્લુભાઈ ઈશ્વરભાઈ ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

ॐ

ભૂમિકા.

સાંખ્યપ્રવચનની (સાંખ્યશાસ્ત્રની) ભરતખંડમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા સમર્થ આચાર્યો **શ્રીકપિલભગવાન્, શ્રીઆસુરિ, શ્રીપંચશિખાચાર્ય, શ્રીસનંદનાચાર્ય, શ્રીવાર્ષગણ્ય** ને **શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણાદિ** થયા છે.

આ **સાંખ્યશાસ્ત્ર** આપણાં વેદાનુકૂલ ષડ્દર્શનોમાંનું એક દર્શન છે. આપણાં વેદાનુકૂલ દર્શનોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય બહુ ઉત્તમપદ્ધતિથી સમજાવેલો હોય છે, તેથી તે દર્શનો વિચારશીલ સજ્જનોને મનન કરવામાં બહુ ઉપયોગી થાય છે. પ્રકૃતિ આદિ જડ તત્ત્વોની ને પુરુષરૂપ ચેતનની સમ્યક્ પ્રકારે ગણના કરી તેમના સ્વરૂપાદિને સમજાવનારું શાસ્ત્ર **સાંખ્યશાસ્ત્ર** કહેવાય છે. આ દર્શનના વા પ્રવચનના પ્રણેતા મહામુનિ કપિલભગવાન્ મનાય છે. તેમની ઉત્પત્તિ **શ્રીકર્દમઋષિથી** અને તેમનાં ધર્મપત્ની **દેવહુતિથી** થયેલી પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. શુદ્ધ-સાત્ત્વિકી બુદ્ધિમાં સ્થિરભાવે રહેનારાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ઐશ્વર્ય એ ચારે તેમનામાં જન્મથીજ હતાં એમ **શ્વેતાશ્વતરશ્રુતિ**[1] ને પુરાણો[2] કહે છે. આ લોકપ્રસિદ્ધ ભયંકર ભવાટવિમાં આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારના તાપોથી નિરંતર તપતા લોકસમૂહને જોઇને તેમણે પરમકારુણ્યથી, તેમના આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારના તાપોની અવશ્યંભાવિ ને આત્યંતિક

---

૧ " **ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति** ॥ "
(જે પ્રથમ ઉપજેલા તે કપિલઋષિને જ્ઞાનોવડે શોભાવે છે.)

૨ શ્રીમદ્ભાગવતાદિમાં તેમને જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિથી ભરેલા વર્ણવ્યા છે.

નિવૃત્તિ કરવાના ઉપાયરૂપ આ શાસ્ત્ર રચી, તેની પોતાના શિષ્યાદિદ્વારા આ સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરાવી છે.

સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો જેનું સ્વરૂપ છે એવી પ્રકૃતિજ આ દૃશ્ય ને અદૃશ્ય વિશ્વને પરિણામ પામીને ઉપજાવનારી છે, પુરુષનું ભોગ-મોક્ષરૂપ પ્રયોજન તેની જગદાકાર થવારૂપ પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે, પુરુષના ભોગની તથા મોક્ષની સિદ્ધિ કરવી એ પ્રકૃતિનું કર્તવ્ય છે, પુરુષ વસ્તુતાએ ઉદાસીન છતાં પણ પ્રકૃતિની સાથે અભેદ માની ભોક્તાપણાના અભિમાનવડે બંધાય છે, અને તે પુરુષ પ્રકૃતિના ને પોતાના ભિન્ન-પણાના સાક્ષાત્કારવડે તથા પોતાના અસંગપણાના અનુભવવડે દુઃખરૂપ બંધમાંથી મુક્ત થાય છે, આ સંક્ષેપમાં સાખ્યશાસ્ત્રનો વિષય છે.

આ ગ્રંથપર ૧ શ્રીઅનિરુદ્ધભટ્ટકૃત, ૨ શ્રીમહાદેવવેદાંતિકૃત, ૩ શ્રીનાગેશભટ્ટકૃત ને ૪ શ્રીમાધવપરિવ્રાજકકૃત એમ ચાર સંસ્કૃત-ટીકાઓ છે, અને શ્રીવિજ્ઞાનભિક્ષુકૃત ભાષ્ય છે. તેમાંની પહેલી બે ને છેલ્લી એ ત્રણ ટીકાઓ તથા ભાષ્ય કલકત્તા તથા કાશીમાં મુદ્રાંકિત થયાં છે, ને ત્રીજી ટીકા અદ્યપર્યંત મુદ્રાંકિત થયેલી જોવામાં આવી નથી. આ ગ્રંથમાં એ ચાર ટીકાઓમાંની પહેલી પ્રાચીન ટીકા આપવામાં આવી છે. એ ટીકામાં જે ઉત્થાનિકાનો ભાગ છે તે માત્ર સૂત્રાર્થ વિચારનારને ઉપયોગી ન હોવાથી મુકી દેવામાં આવ્યો છે.

જેમ વૈદકશાસ્ત્રમાં રોગ, રોગની નિવૃત્તિ, રોગનું કારણ, ને રોગની નિવૃત્તિના ઉપાયો એ ચાર પદાર્થોનું પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તેમ આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પણ હેય, હાન, હેયનું કારણ, ને હાનના ઉપાયો એ ચાર પદાર્થો પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે. ત્યાગ કરવાયોગ્ય જે આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો છે તે હેય કહેવાય છે, તે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની જે અત્યંત-

નિવૃત્તિ તે હાન કહેવાય છે, પ્રકૃતિપુરુષના કલ્પિત સંયોગદ્વારા તે બંનેનો અવિવેક એ હેયનું કારણ છે, અને વિવેકખ્યાતિ એ હાનનો (દુઃખનિવૃત્તિનો) મુખ્ય ઉપાય છે. એ પ્રત્યેક પદાર્થનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આ ગ્રંથ વાંચવાથી આ વિષયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર વાંચનારને સમજાશે.

આ શાસ્ત્રમાં કેટલાંક સૂત્રોવડે નિત્યજ્ઞાનવાળા તથા અખંડૈશ્વર્યવાળા ઈશ્વરનો નિષેધ કરેલો જોવામાં આવે છે તે નિષેધ, નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઈશ્વર જે નૈયાયિકોએ માન્યા છે તેનો, પ્રૌઢિવાદથી છે એમ જાણવું. જો નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઈશ્વરને માનીએ તો નિરંતર સૃષ્ટિ આદિ થવાં જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી, માટે આ શાસ્ત્રમાં તેનું ખંડન જોવામાં આવે છે. વળી જો આ શાસ્ત્રમાં નિત્યૈશ્વર્યવાળા ઈશ્વરનો નિષેધ ન કરત તો તે ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય પરિપૂર્ણ, નિત્ય ને નિર્દોષ છે એવું શ્રવણ કર્યા પછી તેવા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો મોહ મુમુક્ષુ શિષ્યોના ચિત્તમાં ઉપજત; માટે નિત્યૈશ્વર્યવાળા ઇશ્વરના ખંડનનું તાત્પર્ય ઐશ્વર્યથી વૈરાગ્યના પ્રતિપાદનમાત્રમાં છે; કેમકે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ખંડન કરવું એ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ નથી, પણ જિજ્ઞાસુને વિવેકજ્ઞાન સંપાદન કરાવવું એજ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેરણા કરનાર નિત્યનિરતિશયૈશ્વર્યવાન્ ઇશ્વર છે એવું શ્રવણ કરીને મુમુક્ષુ શિષ્યોને એવી પ્રતીતિ પણ થઇ જાત કે ઈશ્વરજ અમારા પ્રેરક છે, તેઓ અમને જેવી પ્રેરણા કરે છે તેવીજ રીતે અમે સર્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ; તે ઈશ્વર જ્યારે અમને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં પ્રેરણા કરશે ત્યારે અમારી તેમાં પ્રવૃત્તિ થશે; અમારા પુરુષાર્થથી કાંઇ થવાનું નથી. આમ પુરુષાર્થને નિર્બળ કરનારી સમજ પ્રાપ્ત થવાને લીધે કોઇ પણ પુરુષ વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકત નહિ, માટે પરમાર્થમાં

પુરુષાર્થનું અધિકપણું જણાવવામાટે પણ ગૌણપણે ઈશ્વરનું ખંડન આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. માયાવિશિષ્ટ ચેતનરૂપ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અનુમાન, આગમ અને યોગીઓના અનુભવથી સિદ્ધ હોવાથી **શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં** તેનું અસ્તિત્વ નીચેના આશયોવડે **સાંખ્યશાસ્ત્રનાજ** ધોરણથી સિદ્ધ કર્યું છે:—

અવિદ્યાદિ ક્લેશોવડે નિરંતર પીડાતા અને અવિવેકરૂપ અંધકારમાં સતત ભટકતા પુરુષોને સન્માર્ગે ચઢાવી કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર ને પ્રકૃતિનો પ્રેરક જે ભાવિપુરુષાર્થ તેની વ્યવસ્થા કરનાર તથા પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનાર કોઇ **પુરુષવિશેષ** હોવા જોઇએ, જેની ભક્તિથી નિર્વિઘ્ને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી, અવિદ્યાદિ સર્વક્લેશોને નિર્મૂલ કરી, મુમુક્ષુપુરુષથી કૈવલ્ય મેળવી શકાય. વળી કેવલ જડ દ્રવ્ય પોતાનીમેળે વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રવૃત્ત થઇ શકતું નથી, પણ તેની પ્રવૃત્તિ ચેતનને અધીન જોવામાં આવે છે. આમ છે, માટે જડ પ્રકૃતિના પણ કોઇ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન્ નિયામક હોવા જોઇએ. અસર્વજ્ઞ ને અસમર્થ બદ્ધ પુરુષ બધી પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા કે પ્રેરક સંભવી શકે નહિ. આ કલ્પમાં જન્મથીજ સિદ્ધ હોય એવા પુરુષને પ્રેરક માનવા તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અનાદિ ને અનંત જે પ્રકૃતિ છે તેના પ્રેરક પણ તેવાજ એટલે અનાદિ ને અનંત મુક્તપુરુષ જોઇએ. બદ્ધની પેઠે વિદેહ કે પ્રકૃતિલીન પુરુષો પણ અસર્વજ્ઞ ને અસમર્થ હોવાથી પ્રકૃતિના પ્રેરક સંભવતા નથી. પરિશેષથી નિત્યમુક્ત ઇશ્વરજ એ પ્રકૃતિના પ્રેરક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જોકે ચિન્માત્રમાં ઐશ્વર્યકૃત કાંઈ તારતમ્ય નથી, છતાં તેમના ચિત્તના ત્રણે કાલમાં ક્લેશ, કર્મ, વિપાક ને આશયથી રહિતપણાને લીધે તે નિત્યમુક્ત **પુરુષવિશેષ** ઇશ્વર કહેવાય છે. કર્મ જડ છે, માટે તેનાથી યથાયોગ્ય ફલ આપવાનું

કામ થઇ શકે નહિ, તેથી તેના કોઇ પણ ચેતનરૂપ નિયંતા હોવા જોઇએ. જીવોનાં કર્મોનાં ફલોની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરવિના બીજા કોઇ અસર્વજ્ઞ જીવથી થઇ શકે નહિ, માટેજ કર્મફલપ્રદાતા ઈશ્વર છે એમ માનવામાં આવે છે. આના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે " तत्र निरातिशयं सर्वज्ञबीजम् " એ **શ્રીપાતંજલયોગદર્શનના** સૂત્રની રહસ્યદીપિકાનામની ગુજરાતીટીકા જુઓ. ત્યાં અનુમાનની નૂતન યુક્તિથી તેમનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

આ **સાંખ્યશાસ્ત્રને** **સાંખ્યપ્રવચન**, **સાંખ્યદર્શન**, કપિલસૂત્રો કે **સાંખ્યસૂત્રો** પણ કહેવામાં આવે છે.

આ **સાંખ્યશાસ્ત્રમાં** કહેલો વિષય પ્રાચીન છે, પણ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થતું આ **સાંખ્યશાસ્ત્ર** વા **સાંખ્યપ્રવચન** કેટલું પ્રાચીન હશે તે નક્કી કહી શકાય એમ નથી. આ **સાંખ્યશાસ્ત્રમાં** આપેલાં સર્વ સૂત્રો **શ્રીકપિલભગવાનનાં** હો, વા તેમાંનાં અમુક સૂત્રો **શ્રીકપિલભગવાનનાં** હો, અને બીજાં સૂત્રો કોઇ સાંખ્યાનુયાયી પંડિતોનાં હો, તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ વિવેકી મુમુક્ષુનું નથી, ને તેમ કરવાથી તેને કશો લાભ થવાનો સંભવ પણ નથી. **શ્રીકપિલભગવાનનાં** આ સૂત્રો, **શ્રીપંચશિખાચાર્યનાં** કેટલાંક વચનો, અને **શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણની** ૭૨ શ્લોકની **શ્રીસાંખ્યકારિકા** એ **સાંખ્યશાસ્ત્રનો** વિષય સમજાવનારાં પ્રાચીન વચનો હમણાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં **શ્રીસાંખ્યકારિકા** વિદ્વાનોમાં વધારે આદર પામેલી છે, તેથી તેના ઉપર સર્વતંત્રસ્વતંત્ર **શ્રીવાચસ્પતિમિશ્રે** **સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીનામની** સુંદર સંસ્કૃતટીકા લખી છે. આ ગ્રંથમાં તે **સાંખ્યકારિકાના** સર્વ વિષયો આવી જાય છે.

આ **સાંખ્યશાસ્ત્રમાં** પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, (બુદ્ધિ,) અહંકાર, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો, તન્માત્રાઓ, ઇંદ્રિયો, ભૂતો, પાંચ વિપર્યયો, નવ

તુષ્ટિઓ, અઠયાવીશ પ્રકારનું કરણોનું અસામર્થ્ય, ને આઠ સિદ્ધિઓ મળીને કુલ સાઠ પદાર્થોનું નિરૂપણ હોવાથી આ **સાંખ્યશાસ્ત્રને** ષષ્ટિતંત્ર પણ કહી શકાય. **શ્રીપંચશિખાચાર્યનો** ષષ્ટિતંત્રનામનો નિબંધ પૂર્વે પ્રચલિત હતો, પણ હમણાં તે મળી શકતો નથી. એ ષષ્ટિતંત્રમાંથી આખ્યાયિકાઓ અને પરપક્ષનિર્ણય (પરવાદનું ખંડન) એ બે વિષયો મૂકી દઇને બાકીના સર્વ વિષયોનું નિરૂપણ મેં આ **સાંખ્યકારિકામાં** કર્યું છે એમ સાંખ્યાચાર્ય **શ્રીઇશ્વરકૃષ્ણ** પોતાની **શ્રીસાંખ્યકારિકાની** ૭૨ મી કારિકામાં કહે છે, તેથી જણાય છે કે આ **સાંખ્યશાસ્ત્રમાં** જે વિષયો હમણાં છે તેજ વિષયો ષષ્ટિતંત્રનામના ગ્રંથમાં હશે.

પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાનના લેખોમાં ને **શ્રીવાચસ્પતિમિશ્રના** લેખોમાં આ દર્શનમાંનું કોઇ સૂત્ર આવતું નથી, તેથી કેટલાક વિદ્વાનો ધારે છે કે આ **સાંખ્યદર્શનમાં** જે વિષયો છે તે વિષયોનો ઉપદેશ પ્રથમ ભગવાન્ કપિલે **શ્રીઆસુરિને** મોઢેથી કરેલો હશે. **શ્રીઆસુરિએ** પણ તે ઉપદેશ **શ્રીપંચશિખને** મોઢેથી કરેલો હશે. પછી **શ્રીપંચશિખે** ષષ્ટિતંત્રનામનો ગ્રંથ રચી પોતાના તે ગ્રંથમાં તે સર્વ વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો હશે, અને પરંપરાવડે તે સર્વ વિષયોનો ઉપદેશ **શ્રીઇશ્વકૃષ્ણને** પ્રાપ્ત થયો હશે. તેમણે પોતાની **સાંખ્યકારિકામાંની** ૭૦ આર્યાઓમાં, મૂલમાંથી આખ્યાયિકાઓનો અને પરમતખંડનનો ભાગ મૂકી દઇ, બાકીનો સર્વ ભાગ ગ્રહણ કર્યો હશે. પછી સમય જતાં ષષ્ટિતંત્રમાંના સર્વ વિષયોનો આ સૂત્રોમાં લોકોપકારમાટે કોઇ વિદ્વાને કપિલજીના નામથી સંગ્રહ કર્યો હશે. તે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયને આપણે સર્વાંશે સત્ય માનીએ તોપણ તેથી આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી. લેખના પ્રાચીનપણાથી કે તેના અર્વાચીનપણાથી તે લેખનું વાસ્તવિક શ્રેષ્ઠપણું કે ઊતરતાપણું

સિદ્ધ થતાં નથી, પણ તે લેખમાંના વિષયથી તે લેખનું શ્રેષ્ઠપણું કે ઊતરતાપણું સિદ્ધ થાય છે. આ લેખમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના સર્વ વિષયો સુસ્પષ્ટરીતે વર્ણવેલા હોવાથી મુમુક્ષુને સાંખ્યસિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ સમજવું સુલભ થઇ શકે એમ છે, તેથી મુમુક્ષુએ આ ગ્રંથ આદરપૂર્વક વિચારવાયોગ્ય છે એમ કહેવામાં કોઇ પ્રકારનું અનુચિતપણું થતું હોય એમ જણાતું નથી.

સાંખ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવડે મુમુક્ષુએ પોતાના ચેતનસ્વરૂપને પ્રકૃતિથી ને તેના કાર્ય બુદ્ધિ આદિથી પૃથક્ સમજવું જોઇએ, અને અનુભવવું જોઇએ. જે પુરુષ પ્રકૃતિથી તથા બુદ્ધિથી ને તેમના ધર્મોથી પોતાના વ્યાપકસ્વરૂપને ભિન્ન અનુભવવા ભાગ્યશાલી થાય છે તે પુરુષ ત્રિવિધતાપની ઐકાંતિક ને આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરી કૈવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.

૭ વેદાનુકૂલ દર્શનો જે હમણાં પ્રસિદ્ધિમાં છે તે દર્શનોનો પ્રાદુર્ભાવ આ ભરતખંડમાં કેવા ક્રમથી ક્યારે થયો હશે તે સંદેહરહિતપણે નક્કી નહિ થઇ શકે એવો વિષય હોવાથી તેના સંબંધનો વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ અહિં યોગ્ય ગણી નથી.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું ને શૂન્યવાદનું ખંડન કરનારાં જે સૂત્રો આ ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે તે પાછળથી કોઇ સાંખ્યાનુયાયી વિદ્વાને વધાર્યા હશે, કે જ્યારે અન્ય સૂત્રોની રચના થઇ હશે ત્યારેજ તે સૂત્રો રચાયાં હશે, તે પણ સંતોષકારકરીતે નક્કી ન થઇ શકે એવો વિષય છે.

જે સૂત્રોપર શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધભટ્ટની સંસ્કૃતટીકા નથી તેમાંના જે સૂત્રપર ટીકા લખવાની અગત્ય જણાઇ છે ત્યાં તે ટીકા આવા [ ] કૌંસમાં લખવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકમાં આપેલી સંસ્કૃતટીકામાં ને ગુજરાતી વિવેચનમાં કોઇ સ્થલે મળતાપણું ન જણાય ત્યાં તે ગુજરાતી વિવેચન અન્ય યોગ્ય સંસ્કૃતટીકાઓને અવલંબીને પ્રસંગને વધારે અનુસરતું જાણી લખાયું છે એમ સમજવું. ઇતિ શં.

શ્રીસાંખ્યપ્રવચન.

વિષયાનુક્રમણિકા.

૨. પ્રધાનકાર્યાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૧૪૮ થી ૧૮૪.

૩. વૈરાગ્યાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૧૮૫ થી ૨૪૭.

૪. આખ્યાયિકાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી ૨૭૫.

૫. પરપક્ષનિર્જયાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૨૭૬ થી ૩૮૦.

—:o:—

૬. તંત્રાર્થસંક્ષેપાધ્યાય. પૃષ્ઠ ૩૮૧ થી ૪૩૨.

॥ श्रीसांख्यप्रवचननां सूत्रोनी वर्णानुक्रमणिका ॥

इ.

ई.

उ.

ऊ.

ए.

ऐ.

औ.

क.

ग.

द.

ध.

न.

प.

भ.

म.

व.

ष.

स.

ૐ

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ટાંક.	પંક્ત્યંક.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૫	સાધ્ય	સિદ્ધ
૧૨	૧૫	સત્રમાં	સૂત્રમાં
૫૩	,,	આપાધિક	ઔપાધિક
૭૯	૨૧	૫૮	૮૫
૮૭	૧૪	અવ્યાપ્તિ	અવ્યાપ્તિ
૯૨	૧૫	**षजनीयम्**	**पंजनीयम्**
૧૦૭	૯	પૂર્વવત	પૂર્વવત્
૧૨૮	૮	**संहत्प**	**संहतप**
૧૩૩	૯	શકા	શંકા
,,	૧૩	શ્રતિવડે	શ્રુતિવડે
૧૩૮	૬	વિરુદ્ધધમનો	વિરુદ્ધધર્મનો
૧૬૬	,,	**व**	**वै**
૧૭૭	,,	રૂપમ	રૂપમાં
૧૮૫	,,	યેનિઓમાં	યોનિઓમાં
૧૯૩	૧૯	આત્મ	આત્મા
૧૯૫	૯	**अन्नमंयं**	**अन्नमयं**
૧૯૭	૧૫	**भूतेषं**	**भूतेषु**

૨૨૪	૧૦	चतस्रा:	चतस्रः।
૨૮૮	૩	કરીએ આ	કરીએ તો આ
૨૯૩	૬	गुणादीना	गुणादीनां
૩૨૪	૧૭	અર્થાત	અર્થાત્
૩૪૨ ટિ૦	૫	વશેષકો	વૈશેષિકો
૩૪૬	૬	કિતાકોએ	તાર્કિકોએ
૩૪૯	૧૬	ाक्षा	भिक्षा
,,	૧૭	षु	दिषु
૩૬૩	૧૦	द्रियाण	द्रियाणि
૩૬૬	૫	પ્રાણુ ઓનાં	પ્રાણીઓનાં
૩૭૫	૧૦	શંકનું	શંકાનું

બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીનથુરામ-શર્માકૃત પુસ્તકો.

આઉપનિષદો. (ઈશોપનિષદ્‌થી કૈવલ્યોપનિષદ્‌સુધીની બાર ઉપનિષદો તથા માંડૂક્યોપનિષદ્‌ઉપરની ભગવાન્ ગૌડપાદની કારિકા મૂલ તથા ગુજરાતી ટીકા અને ૧૦૬ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં સાર.) બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૫-૦-૦ વેદાંતદર્શન. પાકા પુંઠાનું. રૂ. ૩-૮-૦ વેદાંતદર્શન. કાચા પુંઠાનું. રૂ. ૩-૦-૦ શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા; પદચ્છેદ, અન્વય, પદાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્યદીપિકાટીકાસહિત. ચોથી આવૃત્તિ. રૂ. ૨-૨-૦ પાતંજલયોગદર્શન, પદબોધિનીનામની સંસ્કૃતભાષાની તથા રહસ્યદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની આધ્યાત્મિકી ટીકાસહિત. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૨-૪-૦ સાંખ્યપ્રવચન, સાંખ્યસૂત્રવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત તથા સાંખ્યતાત્પર્ય બોધિની નામની ગુજરાતી ટીકાસહિત. રૂ. ૧-૦-૦

યોગકૌસ્તુભ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૪-૦ પરમપદબોધિની. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૦-૦ સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર. રૂ. ૦-૦-૬ નાથસ્વરોદય. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ ઊલટી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧-૦ સનાતનધર્મનું નિરૂપણ. રૂ. ૦-૧-૦

મનુષ્યમિત્ર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૪-૦ સ્વાભાવિકધર્મ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ સુબોધકલ્પલતા. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૫-૦ સદુપદેશદિવાકર પ્રથમ કિરણ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશ-દિવાકર દ્વિતીય કિરણ. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર તૃતીય કિરણ. રૂ. ૦-૧૨-૦ ઉપદેશગ્રંથાવલિના અંક ૧ થી ૧૦. રૂ. ૦-૪-૦ ઉપદેશ-

ગ્રંથાવલિના અંક ૧૧ થી ૨૫. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૮-૦ ઉપદેશ-ગ્રંથાવલિના અંક ૨૬ થી ૩૫. રૂ. ૦-૮-૦ અંતર્યામીના આદેશો. સોનેરી નામવાળા કપડાના પુંઠાના. રૂ. ૦-૧૦-૦ અંતર્યામીના આદેશો. રેશમી પુંઠાના. રૂ. ૦-૮-૦ યોગપ્રભાકર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સરલાટીકાસહિત. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૭-૬ પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૩-૬ ગીતાદિ પંચ-રત્ન સટીક. ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં પુંઠાંવાળાં. રૂ. ૦-૯-૦, ૦-૭-૦, ૦-૬-૦ રાસપંચાધ્યાયી ભક્તિપક્ષની તથા જ્ઞાનપક્ષની વિસ્તૃત ટીકા-સહિત. રૂ. ૦-૭-૦, ૦-૫-૬ પ્રણવપદ. ત્રીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૦ પ્રણવવિસ્તારપદ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૦ નાથકાવ્ય. રૂ. ૦-૫-૦ સદુપદેશમાલા પ્રથમ ભાગ. રૂ. ૦-૩-૬. પત્રકલ્પમંજરી. રૂ. ૦-૩-૦ વિનોદમાલા. રૂ. ૦-૫-૦ દુરાચારગિરિવજ્ર. રૂ. ૦-૨-૬ મહામંત્ર-માલિકા. રૂ. ૦-૩-૦ સુવિચારચંદ્રિકા. રૂ. ૦-૨-૦ રુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત ને ઈશા વાસ્ય સ્વરસહિત મૂલ, શબ્દાર્થ ને વિવેચન. રૂ. ૦-૪-૦ શ્રીયજુર્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશ. રૂ. ૦-૪-૦

શ્રીઋગ્વેદીય આહ્નિકપ્રકાશ, શ્રીસામવેદીય આહ્નિકપ્રકાશ, શ્રીઅથર્વવેદીય આહ્નિકપ્રકાશ, શ્રીઋગ્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, શ્રી-યજુર્વેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, શ્રીસામવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, શ્રી-અથર્વવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, લઘુસંધ્યા, ટુંકી સંધ્યા, લઘુવૈશ્વદેવ, ને આશૌચવિવેક ઈત્યાદિ વિનામૂલ્યે મળતાં પુસ્તકો.

ઉપર લખેલાં મૂલ્યથી મળતાં સર્વ પુસ્તકો નીચે લખેલે સ્થળેથી રોકડા દ્રવ્યથી વા વેલ્યુપેએબલ બુકપાકીટથી મળી શકશેઃ—

વ્યવસ્થાપક,

આનંદાશ્રમ. બીલખા. કાઠિયાવાડ.

ॐ

સાંખ્યવિચાર.

દોહરા.

સ્થૂલ દેહ સ્થૂલ દૃશ્ય સૌ, એ ભૌતિક ગણાય;
પાંચ ભૂતથી ભિન્ન નહિ, ભૂતરૂપ લેખાય. ૧
કારણ તે ભૂતોતણું, તન્માત્રાજ મનાય;
કાર્ય ભિન્ન ગણાય નહિ, કારણરૂપ ગણાય. ૨
ભૂતો તન્માત્રા થતાં, રહ્યું ન ભૂતો નામ;
તન્માત્રરૂપ તે થયાં, ગળી ભૂતાદિ તમામ. ૩
તન્માત્રાઓ પાંચ ને, ઇંદ્રિયગણ અગિયાર;
અહંકારનાં કાર્ય તે, રે' અભિમાન-મોઝાર. ૪
એ સોળે લય પામતાં, રહે એક અહંકાર;
અહંકારરૂપ કાર્ય પણ, મહત્તત્ત્વે શમનાર. ૫
અહંકારરૂપ દૂર થઇ, મહત્તત્વ રે' એક;
મહત્તત્વ એ બુદ્ધિ છે, એવો કરો વિવેક. ૬
ચિત્તનામ પણ તે તણું, પ્રકૃતિ કારણરૂપ;
પ્રકૃતિથી તે ઉપજે, થઇને કારજરૂપ. ૭
એ વિધ જડ પ્રપંચ સૌ, પ્રકૃતિમાંહી શમાય;
પ્રકૃતિ કારણ સર્વનું, અન્ય સૌ કાર્ય ગણાય. ૮
પ્રકૃતિ પ્રકૃતિકાર્યથી, પુરુષ ભિન્ન ગણાય;
અસંગી સચ્ચિદ્રૂપ તે, સુખદુઃખરહિત મનાય. ૯
એવો વિવેક દૃઢ થતાં, થાય બંધનો નાશ;
એ કૈવલ્ય એ મોક્ષ છે, એજ સ્થિતિ અવિનાશ. ૧૦

॥ श्रीकपिलभगवत्प्रणीत

श्रीसांख्यप्रवच- ॥

શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધભટ્ટકૃત સાંખ્યપ્રવચનસૂત્રવૃત્તિનામની સંસ્કૃતટીકા તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા શ્રીમન્નથુરામ-શર્મકૃત સાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકાસહિત.

॥ १. विषयाध्याय ॥

અવિદ્યાદિ ક્લેશોથી, શુભાશુભકર્મોથી, શુભાશુભકર્મોના વિપાકથી, ને વાસનારૂપ આશયથી ત્રણે કાલમાં રહિત, સર્વવિદ્યાઓના નિધિ, પરમપવિત્ર, સર્વજ્ઞ, સર્વેશ્વર, પૂજ્ય-પાદ શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિભગવાન્ના ચરણારવિંદમાં પરમભક્તિપૂર્વક નમન કરી; ભગવાન્ કપિલમુનિને, શ્રી-આસુરિમુનિને ને શ્રીપંચશિખાચાર્યને વંદન કરી; અને સર્વ અસંગસ્વભાવવાળા પુરુષોનું તથા પુરુષોના મોક્ષમાં

પોતાની પ્રવૃત્તિવડે સાહાય્ય કરનારી પ્રકૃતિનું સ્મરણ કરી પરમકારુણિક મહામુનિ કપિલભગવત્પ્રણીત શ્રીસાંખ્યપ્રવચનનામના મોક્ષશાસ્ત્રની સાંખ્યતાત્પર્યબોધિનીનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા લખવાનો આરંભ કરાય છે.

મુમુક્ષુઓનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીકપિલભગવાન્ ફલના સુંદરપણાના જ્ઞાનનું ફલેચ્છાદ્વારા સાધનની પ્રવૃત્તિમાં કારણપણું જોતા છતા આ શાસ્ત્રના ફલના સુંદરપણાને નીચેના સૂત્રથી કહે છેઃ—

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथेत्ययं मङ्गलार्थो, न तु कर्मानन्तर्यार्थः, "यदहरेवे" त्यादिश्रुतेरानन्तर्यस्याप्रयोजनत्वात् । कर्मारम्भे च मङ्गलकरणं न्याय्यं, अथशब्दश्च मङ्गलवाचको दृश्यते "ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभावि"ति ॥ 'त्रिविधदुःखे'ति शारीरमानासिकयोराध्यात्मिकत्वेन संग्रहणादेकत्वम् । आधिभौतिकं पशुपक्ष्यादिजनितं, आधिदैविकं ग्रहभूतादिजनितं । नन्वेवं तेषां निवृत्तिः स्वत एव, दुःखानां द्वित्रक्षणावस्थायित्वात्, अत आह 'अत्यन्ते'ति । न दुःखविशेषाणां निवृत्तिरभिमता, किंतु दुःखजातीयानाम् । भविष्यतामपि हि निवृत्तिरत्यन्तशब्दार्थः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां

पुरुषार्थत्वं, न तु त्रयाणामत्यन्तत्वम्, क्षयित्वाद्विषयजसुखत्वात्। मोक्षस्य च न तथा, नित्यत्वात्प्रकाशरूपत्वात्। अत उक्तं 'अत्यंतपुरुषार्थ' इति ॥ १ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથ ત્રિવિધદુઃખની [જે] અત્યંતનિવૃત્તિ [તે] અત્યંતપુરુષાર્થ [છે.] ૧.

વિવેચનઃ—સૂત્રમાંનો અથશબ્દ મંગલનો વાચક છે, અનંતરપણું આદિ અન્ય અર્થનો વાચક નથી. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની ઐકાંતિક એટલે અવશ્યંભાવિ ને આત્યંતિક એટલે અવિનાશી નિવૃત્તિનું નામ આત્યંતિક પુરુષાર્થ છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રતિકૂલ મનાતા દુઃખના પ્રકાર છે. જ્વરાદિ સ્થૂલશરીરના રોગોથી અને કામાદિ મનના રોગોથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે; પ્રતિકૂલ મનુષ્ય, પશુ ને પક્ષી આદિથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે; અને પ્રતિકૂલ દેવ, અગ્નિ, વાયુ, ગ્રહ અને ભૂતાદિથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે. પ્રતિકૂલ જણાનારું દુઃખ એક પ્રકારનું છતાં અહિં તેના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તે દુઃખના નિમિત્તના ભેદથી કહ્યા છે એમ જાણવું. પુરુષની ઇચ્છાનો વિષય પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ કરવાની પ્રાણિમાત્રને ન્યૂનાધિક ઇચ્છા છે, ને તે ઇચ્છારૂપ પુરુષાર્થ પાર પાડવામાટે તેઓ જે જે પ્રયત્ન કરે છે તે સર્વે પણ પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ભૂતકાલનું દુઃખ ભોગદ્વારા નાશ પામી ગયેલું છે એટલે તે ત્યજવાયોગ્ય રહ્યું નથી, વર્તમાનકાલનું દુઃખ બીજી ક્ષણમાં પોતાનીમેળેજ નાશ પામશે એટલે

તે પણ ત્યજવાયોગ્ય રહેતું નથી, માત્ર આગામિ એટલે ભવિષ્યનું દુઃખ તેજ નાશ કરવાયોગ્ય રહે છે. પુરુષોની ઇચ્છાના વિષય હોવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ કહેવાય છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ સામાન્ય પુરુષાર્થ ગણાય છે, કારણકે તેદ્વારા દુઃખની અત્યંત (નિઃશેષ) નિવૃત્તિ થતી નથી. દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ મોક્ષદ્વારા (કૈવલ્યદ્વારા) થાય છે, માટે તે અત્યંત (પરમ) પુરુષાર્થ કહેવાય છે. જ્યાંસુધી ચિત્ત રહે ત્યાંસુધી પુરુષને અનાગત (ભવિષ્યત્) દુઃખ પણ રહે, અને તેના (ચિત્તના) નાશથી પુરુષના અનાગત દુઃખનો પણ નાશ થાય. આ શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે પ્રયત્ન કરી વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાવડે પુરુષને કૈવલ્ય થવાથી તેનું ચિત્ત પોતાના કારણમાં (પ્રકૃતિમાં) લય પામી જાય છે, તેથી પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થનારા અનાગત દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થઇ જાય છે.

મંગલરૂપ પ્રશસ્તનું ઉચ્ચારણ મંગલ કહેવાય છે, પણ અમંગલરૂપ અપ્રશસ્તનું ઉચ્ચારણ મંગલ કહેવાતું નથી, છતાં આ ગ્રંથના આરંભમાં એટલે પ્રથમ સૂત્રમાં અથશબ્દપછી **ત્રિવિધદુઃખ** એવો **અમંગલ**-શબ્દ શામાટે મૂક્યો હશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન એવું છે કે તે શબ્દ તેની અત્યંત નિવૃત્તિ જણાવવામાટે કહેલો હોવાથી, ને તેની અત્યંત નિવૃત્તિ મંગલરૂપ હોવાથી, તે શબ્દ મંગલના એટલે પ્રશસ્તના ઉચ્ચારણતુલ્ય છે. ૧.

સ્થૂલશરીરનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ આયુર્વેદમાં કહેલાં ઔષધાદિના સેવનથી થાય છે, કામક્ષુધાદિ માનસિક દુઃખોની નિવૃત્તિ સુંદર સ્ત્રીના અને મિષ્ટાન્નાદિના સેવનથી થાય છે, આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિના ઉપાયો નીતિશાસ્ત્રનો

ઉપદેશ કરનારાઓએ નાનાપ્રકારના બતાવ્યા છે, તેના અનુષ્ઠાનથી આધિભૌતિક દુઃખો દૂર થઇ શકે છે, અને આધિદૈવિક દુઃખોનો નાશ મણિ, મંત્ર અને મહૌષધાદિથી થઇ શકે છે, તો પછી એવા સહેલા ઉપાયોને પડતા મૂકી અનેકજન્મપરંપરાવડે અત્યંત પ્રયત્નથી સાધ્ય થનાર આ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે કોણ પ્રવૃત્ત થશે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છેઃ-

न दृष्टात्तत्सिद्धिर्निवृत्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

न वयं निवृत्तिमात्रं पुरुषार्थ इति ब्रूमः, किंतूत्पत्तिनिवृत्तिः। औषधादिना च नावश्यं दुःखं निवर्तते, यदि वा कथंचिन्निवर्तेत पुनरन्येन न भवितव्यमिति नास्ति नियमः ॥२॥

સૂ૦ઃ—દૃષ્ટ[ઉપાય]થી તેની સિદ્ધિ [થતી] નથી, નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ [તેની] અનુવૃત્તિના દેખવાથી. ૨.

વિ૦ઃ—કહેલા ઔષધાદિરૂપ ઉપાયોથી ત્રિવિધ દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થઇ શકતી નથી, કારણકે કોઇ ઉપાયવડે કોઇ એક દુઃખની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ પુનઃ તે કે અન્ય દુઃખની ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. વળી અમુક ઔષધાદિદ્વારા અમુક દુઃખની અવશ્ય નિવૃત્તિ થાય છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. કદાપિ કોઇ યોગ્ય ઉપાયવડે પુરુષના કોઇ દુઃખની નિવૃત્તિ થઇ તો પુનઃ તે દુઃખ તેને હવે નહિજ પ્રાપ્ત થાય એવો નિયમ કરી શકાતો નથી; માટે વિવેકી મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઇએ કે કોઇ પણ યોગ્ય લૌકિક ઉપાયદ્વારા બહુધા અલ્પકાલ

દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ ફરીથી નજ ઉપજે એવી દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. પ્રકૃતિથી ભિન્ન આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનવિના દુઃખની ઐકાંતિક અને આત્યંતિક નિવૃત્તિ થઇ શકેજ નહિ. ૨.

જ્યારે ઔષધાદિદ્વારા દુઃખની નક્કી ને ફરીથી ન ઉપજે એવી નિવૃત્તિ નથી થતી ત્યારે તેમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે એમ આશંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ સૂત્રકાર કહે છેઃ—

प्रात्याहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टना-त्पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

यथा प्रत्यहं क्षुत्प्रतीकाराय वरान्नभक्षणादिना तृप्तस्य पुरुषार्थता, तथा दुःखनिवृत्तये औषधादिना पुनःपुनःप्रतीकारा-त्पुरुषार्थतेति ॥ ३ ॥

સૂ૦:—પ્રતિદિનની ભૂખના ઉપાયની પેઠે તેના ઉપાયના યત્નથી [તેનું] પુરુષાર્થપણું [છે.] ૩.

વિ૦:—મનુષ્યને પ્રત્યેક દિવસે લાગતી ભૂખના નિવારણમાટે જેમ સુંદર અન્નાદિના ભોજનવડે તૃપ્ત થતા મનુષ્યની લૌકિક પુરુષાર્થતા (ઇચ્છાનું સફલપણું) માનવામાં આવે છે તેમ પુરુષને પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિમાં ઔષધાદિવડે તેના પુનઃ પુનઃ નિવારણથી તેમાં ક્ષુદ્ર પુરુષાર્થતા માનવામાં આવે છે. આમ હોવાથી લોકોની પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની નિવૃત્તિમાટે ઔષધાદિમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે દૃષ્ટ સાધનોથી

મનુષ્યના દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ થતી નથી, માટે તેમાં અત્યંત-પુરુષાર્થતા માનવામાં આવતી નથી. ૩.

એ દૃષ્ટસાધનવાળો મંદ પુરુષાર્થ પુરુષને વાસ્તવિક ઉપયોગી ન હોવાથી સમજુઓએ તે ત્યજવાયોગ્ય છે એમ કહે છેઃ-

सर्वासंभवात्संभवेऽपि सत्त्वासंभवाद्धेयं प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

न हि सर्वदेशे सर्वकाले वा वैद्यादयः संभवन्ति। संभवेऽपि नात्यन्तात्रिविधदुःखनिवृत्तिः स्यात्। अवश्यं हि देहनिबन्धनाद्रोगादीनां संभवः, देही सुखीति न दृष्टमिति । तस्मादेष पुरुषार्थः प्रामाणिकैर्हेयः, शास्त्रगम्यश्चोपादेयः ॥ ४ ॥

સૂ૦:—સર્વના અસંભવથી, સંભવમાં પણ અત્યંતના અસંભવથી, [તે] પ્રમાણમાં કુશલોવડે હેય [છે.] ૪.

વિ૦:—બધા દેશમાં અને બધા કાલમાં સર્વ દુઃખી મનુષ્યને દુઃખનિવારક લૌકિક ઉપાય પ્રાપ્ત થવો સંભવતો નથી, એટલે સર્વદુઃખોના નિવારણમાટે દૃષ્ટસાધનનો ઉપયોગ થવાનો અસંભવ છે. કદાપિ તેની પ્રાપ્તિ ને ઉપયોગ થવાનો આપણે સંભવ માનીએ તોપણ તેદ્વારા દુઃખીના પ્રાપ્ત દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ થતી નથી, માટે પ્રમાણને વિષે કુશલ એવા-શાસ્ત્રનું રહસ્ય જાણનારા—મનુષ્યો તે દુઃખનિવારક લૌકિક ઉપાયોને હેય એટલે તુચ્છ સમજે છે. પરિણામ, તાપ અને સંસ્કાર એ વિષયોનાં દુઃખોથી, તથા અંતઃકરણની ગુણોની ન્યૂનાધિકતાથી

થનારી પ્રધાન ને ગૌણ એ વૃત્તિનાજ વિરોધથી અંતઃકરણ પણ રજોગુણવડે ન્યૂનાધિક દુઃખયુક્ત રહે તેથી, વિવેકીને સર્વ દૃશ્ય વિષયો ને દુઃખનિવૃત્તિના લૌકિક ઉપાયો દુઃખરૂપજ પ્રતીત થાય છે. ૪.

વળી એ વિષયમાં બીજી યુક્તિ કહે છેઃ-

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

अथवा दुःखत्रयनिवृत्तेरन्योऽन्यमुत्कर्षो दृष्टो, मोक्षश्च सर्वोत्कृष्टो, नित्यत्वादेकत्वात्सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वात् ॥ ५ ॥

સૂ૦:—મોક્ષના સર્વોત્કર્ષની શ્રુતિથી [તે] ઉત્કર્ષથી પણ [ઉત્કર્ષરૂપ છે.] ૫.

વિ૦:—લૌકિક ઉપાયોવડે જે દુઃખનિવૃત્તિ થાય છે તેનું તારતમ્ય એટલે ઉત્કર્ષ (અધિકપણું) તથા અપકર્ષ (ન્યૂનપણું) દેખવામાં આવે છે, પરંતુ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષમાં (કૈવલ્યમાં) તેના નિત્યપણાથી, એકપણાથી ને સર્વદુઃખના ઉચ્છેદરૂપપણાથી તે તારતમ્ય નથી, માટે મુક્તિજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. મોક્ષની સર્વોત્કૃષ્ટતા " सा काष्ठा सा परा गतिः।" (તે અવધિ છે, તે પરમ ગતિ છે,) ને " अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ॥ " (શરીરરહિત પુરુષને સુખદુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કહી છે. ૫.

ભલે ધનાદિ દૃષ્ટસાધનોથી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ ન થાય, પણ અદૃષ્ટ એટલે વૈદિકકર્મોથી

તો તેની અત્યંત નિવૃત્તિ અવશ્ય થશે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છેઃ-

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

स्वपक्षासे[illegible]या परपक्ष उपालभ्यते, न त्वन्यथा । उक्तं च " यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे " ॥ ६ ॥

સૂ૦:—બંનેનું સમાનપણુંજ [છે.] ૬.

વિ૦:—ધનાદિ દષ્ટ સાધન ને તેનો ઉપભોગ તથા વૈદિકક્રિયાઓ અને તજ્જનિત પુણ્યવડે થનારો ઉપભોગ એ બંને સમાનજ છે. ધનાદિ ને તેનો ઉપભોગ જેમ નાશવાન્ છે તેમ વૈદિકકર્મ અને તેના પુણ્યથી થતો સુખોપભોગ પણ નાશવાન્ છે, એટલે તે બંનેથી ત્રિવિધદુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થઇ શકતી નથી, માટે તે બંને અવિશેષ એટલે સમાનજ છે. ૬.

આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, માટેજ તેના કલ્પિત દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિનો ઉપદેશ યોગ્ય છે એમ નીચેનાં બે સૂત્રોથી કહે છેઃ-

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥७॥

स्वभावनाशात्स्वरूपनाशप्रसङ्गात् । उक्तं च " वस्तुस्थित्या न बन्धोऽस्ति तदभावान्न मुक्तता । विकल्पघटितावेतावुभावपि न किंचन " ॥ ७ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવથી બદ્ધને મોક્ષસાધનના ઉપદેશનો વિધિ [સંભવતો] નથી. ૭.

વિ૦:—ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ એ આત્માનો મોક્ષ, અને તેને ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો સંબંધ એ બંધ કહેવાય છે. એ બંધ આત્માને સ્વાભાવિક નથી. જો આત્મા સ્વાભાવિક બદ્ધ હોય તો પછી સ્વભાવના અનિવાર્યપણાથી તેને મોક્ષસાધનોનો ઉપદેશ સંભવી શકતો નથી. જો દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો તે દુઃખની તેને સર્વદા પ્રતીતિ થવી જોઇએ, પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. સ્વાભાવિક ધર્મનું ભાન ધર્મીના સમાનકાલમાં સર્વને થાય છે; જેમ અગ્નિની ઉષ્ણતા અગ્નિના ભાનના સમાનકાલમાં સર્વને પ્રતીત થાય છે. આત્માના પ્રતીતિકાલમાં આત્મામાં દુઃખ અવશ્ય પ્રતીત થાય એવો નિયમ નથી, માટે દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ એ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી, પણ અવિવેકવડે આત્મામાં તે બંધનો આરોપ થયો છે. ૭.

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्

नित्यस्वभावस्य बन्धस्यापायाभावात्तन्नाशार्थमनुष्ठानमशक्यमिति ॥ ८ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવના અવિનાશીપણાથી અનનુષ્ઠાનલક્ષણરૂપ અપ્રમાણપણું [થશે.] ૮.

વિ૦:—વળી ધર્મીના નાશવિના તેના સ્વાભાવિક ધર્મનો નાશ

થાય નહિ એવો નિયમ છે, માટે બંધ જો આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોય તો આત્માના નાશવિના તેનો નાશ નહિ થાય, અને જો આત્માનો નાશ માનીએ તો મોક્ષનાં સાધનોનું અનુષ્ઠાન નિરર્થક થશે, ને તેથી મોક્ષસાધનોનું વિધાન કરનારી શ્રુતિઓને તથા સ્મૃતિઓ આદિને અપ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થશે. જે વાક્યના અર્થનું પુરુષથી અનુષ્ઠાન ન થઇ શકે તે વાક્યને અનનુષ્ઠાનરૂપ અપ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત સ્પષ્ટજ છે. ૮.

શ્રુતિના પ્રમાણપણાના બલવડેજ પુરુષ મોક્ષસાધનોનું અનુષ્ઠાન કરશે એમ જો શંકા થાય તો તેને નીચેના સૂત્ર-દ્વારા દૂર કરે છેઃ-

नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

स्पष्टं [अशक्यस्योपदेशविधिः न संभवति। उपदिष्टे अपि स उपदेशः अनुपदेशतुल्यो निरर्थको भवति] ॥९॥

સૂ૦ઃ—અશક્યનો ઉપદેશવિધિ [સંભવે] નહિ, [તે] ઉપદિષ્ટમાં પણ અનુપદેશરૂપ [છે.] ૯.

વિ૦ઃ—જે ફલ પ્રાપ્ત થવું અશક્ય હોય તેનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ સંભવતો નથી, જો કદાચ તેવો ઉપદેશ કરવામાં આવે તોપણ તે ઉપદેશ નહિ, કિંતુ ઉપદેશાભાસ કહેવાય છે. અન્ય પ્રમાણવડે બાધિત અર્થનો વેદ પણ બોધ ન કરે, તેથી અશક્યના ઉપદેશના અસંભવરૂપ ઉપર કહેલો અર્થ સુસ્થિરજ રહે છે. ૯.

ધર્મીના સ્વાભાવિક ધર્મનો ધર્મીના નાશવિના પણ નાશ થાય છે એવી પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છેઃ-

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

स्वभावस्यापि नाशो दृश्यते, यथा पटे शुक्लत्वस्य रागादिभिः, बीजस्य चाङ्कुरजननात् ॥ १० ॥

સૂ૦:—શંકા:-શ્વેતવસ્ત્રની પેઠે [ને] બીજની પેઠે [સ્વભાવનો નાશ થઇ શકે છે.] ૧૦.

વિ૦:—જેવી રીતે ધોળા લુગડાનો ધોળાપણું એ સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તે ધોળાપણારૂપ ધર્મ ધર્મી જે લુગડું તેના નાશવિના પણ માત્ર તેપર કોઇ પણ પ્રકારનો રંગ લગાડવાથી નાશ પામે છે; અને જેમ બીજમાં અંકુરજનકતાશક્તિ એ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તેનો બીજના નાશવિના અગ્નિના સંબંધવડે ભુંજાઇને નાશ થાય છે; તેવી રીતે જો બંધને આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ માનીએ તો તેનો પણ આત્માના નાશવિનાજ કોઇ સાધનથી નાશ સંભવી શકે છે. ૧૦.

ભગવાન્ સૂત્રકાર એ શંકાનુ સમાધાન નીચેના સત્રમાં કરે છેઃ-

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

सत्कार्यसिद्धेर्न पटस्य शौक्ल्यं नष्टं, किंतु रागादिनाऽभिभूतं, क्षालनात्पुनरुद्भूतम् । अङ्कुरजननादपि बीजं न नष्टं,

किंत्वभिभूतं, तस्य च पुनरुद्भवो न दृश्यते वस्तुवैचित्र्यात् ॥११॥

સૂ૦:—શક્તિના ઉદ્‌ભવથી ને અનુદ્‌ભવથી અશક્યનો ઉપદેશ [સંભવતો] નથી. ૧૧.

વિ૦:—તમે (પૂર્વપક્ષીએ) કહેલાં બંને દૃષ્ટાંતોમાં વસ્ત્રના શુક્લતારૂપ ધર્મનો અને બીજના અંકુરજનકતાશક્તિરૂપ ધર્મનો નાશ થતો નથી; પરંતુ રંગના સંબંધથી વસ્ત્રના શુક્લતારૂપ ધર્મનું તિરોધાન થાય છે, ને અગ્નિના સંબંધથી બીજમાં રહેલા અંકુરજનકતાશક્તિરૂપ ધર્મનું પણ તિરોધાન થાય છે. જો કદી વસ્ત્રના શુક્લતારૂપ ધર્મનો અને બીજમાં રહેલા તેના અંકુરજનકતાશક્તિરૂપ ધર્મનો નાશ માનો તો ધોબીના ધોવાથી તે વસ્ત્રમાં ફરીથી શુક્લતા ન આવવી જોઇએ, ને સિદ્ધ યોગીના સંકલ્પથી દગ્ધબીજમાંથી અંકુર પણ ન ઉત્પન્ન થવું જોઇએ, તેથી રંગના સંબંધથી વસ્ત્રની શુક્લતાનું માત્ર તિરોધાનજ થાય છે, ને ધોબીના ધોવાથી પુનઃ તે વસ્ત્રની શુક્લતાનો આવિર્ભાવ થાય છે; અને અગ્નિના સંબંધથી બીજમાં રહેલી અંકુર ઉપજાવનારી શક્તિનો તિરોભાવ થાય છે, ને સિદ્ધ યોગીના સંકલ્પથી પુનઃ તે અંકુર ઉપજાવવાની શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે, એવી રીતે માનવું એજ યોગ્ય છે. જ્યારે સ્વાભાવિક ધર્મનું તિરોધાન થઇ શકે છે ત્યારે પુરુષમાં દુઃખના તિરોધાનનેજ જો મોક્ષ માનવામાં આવે તો તેમાં કાંઇ દોષ નથી એમ કોઇ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ રીતે જાણવું:—અમારાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થાઓ, પુનઃ અમને કદાપિ કોઇ પણ પ્રકારનાં દુઃખો નજ થાઓ, એવી દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિનીજ લોકોને ઇચ્છા થાય છે, અને શ્રુતિસ્મૃતિમાં પણ સર્વ દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિનીજ

મોક્ષરૂપતા નિરૂપણ કરી છે. જો દુઃખોના તિરોધાનમાત્રનેજ મોક્ષ કહેવામાં આવે તો બીજના દૃષ્ટાંતની પેઠે કદાચિત્ સિદ્ધ યોગીના સંકલ્પથી મુક્ત પુરુષોને પણ દુઃખસંબંધરૂપ બંધની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ, ને જો એમ થાય તો ભાવિદુઃખની શંકાથી કોઇ પણ પુરુષ મોક્ષસાધનોમાં પ્રવૃત્ત નહિ થાય, તેથી પુરુષમાં બંધના તિરોધાનને મોક્ષસ્વરૂપતા માનવી અયોગ્ય છે. ૧૧.

સ્વભાવથીજ પુરુષને બંધ છે એ મતનું ખંડન કરીને હવે કાલાદિ કોઇ નિમિત્તથી પુરુષને બંધ થાય છે એ મતનું નીચેનાં સૂત્રોદ્વારા ખંડન કરે છે. તેમાં પ્રથમ પુરુષને કાલથી બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છેઃ-

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबंधात् ॥१२॥

भवत्वयं, यदि तस्य कदापि कालयोगः स्यात् न स्याद्वा। नित्यस्य व्यापिनः सर्वकालसंबन्धोपाधित्वात्। नित्यस्येति सर्वकालसंबन्धे प्राप्ते। व्यापिन इत्युत्तरसूत्रपर्यालोचनया संपातायातम् ॥ १२ ॥

સૂ૦:—વ્યાપકનો [ને] નિત્યનો સર્વની [સાથે] સંબંધ[હોવા]થી [એવા] કાલના સંબંધથી [પુરુષને બંધ સંભવતો] નથી. ૧૨.

વિ૦:—કાલના સંબંધથી જો પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે કાલ વ્યાપક છે, નિત્ય છે, અને મુક્ત તથા બદ્ધ સર્વની સાથે સર્વદા સંબંધવાળો છે. મુક્ત પુરુષને પણ કાલનો સંબંધ છે. એ કાલના સંબંધરૂપ નિમિત્ત હોવાથી તે મુક્ત પુરુષોને પણ પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થશે, એ અનિષ્ટ છે, માટે કાલવડે પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. ૧૨.

હવે દેશના સંબંધથી પણ પુરુષને બંધ સંભવે નહિ એમ કહે છેઃ-

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

व्यापिनो नित्यस्य सर्वदेशसंबन्धादिति ॥ १३ ॥

સૂ૦:—આ[કારણ]થી દેશના સંબંધથી પણ [પુરુષને બંધ સંભવતો] નથી. ૧૩.

વિ૦:—દેશ પણ વ્યાપક, નિત્ય ને સર્વની સાથે સંબંધવાળો છે. આ દેશના સંબંધરૂપ નિમિત્તથી પણ પુરુષને બંધ સંભવે નહિ, કારણ મુક્તને પણ દેશનો સંબંધ છે, તેથી તેમને પણ પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થાય એ અનિષ્ટ છે. ૧૩.

શરીરની અવસ્થાથી પણ પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ ન સંભવે એમ કહે છેઃ-

नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः ॥ १४ ॥

तस्याः अवस्थायाः। देहधर्मत्वादित्युपलक्षणं, अपरिणामित्वादिति परमार्थः ॥ १४ ॥

સૂ૦:—અવસ્થાથી [પુરુષને બંધ સંભવતો] નથી, તે[અવસ્થા]ના દેહધર્મપણાથી. ૧૪.

વિ૦:—શરીરના અવયવોની અધિકતાન્યૂનતારૂપ અવસ્થાથી પણ પુરુષને બંધ થાય નહિ, કારણકે અવસ્થા એ જડદેહનો ધર્મ છે, આત્માનો ધર્મ નથી. અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધ થાય નહિ. જો કદી અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધ માનીએ તો બદ્ધ પુરુષના અવિવેકથી મુક્તને પણ બંધ થવો જોઇએ, જે સંભવે નહિ. ૧૪.

પુરુષનોજ ધર્મ અવસ્થા છે એમ માનવામાં શો દોષ છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છેઃ-

असंगोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

असंगोऽयं पुरुष इति श्रुतिरस्ति, सा बाधिता स्यात् ॥१५॥

સૂ૦:—આ પુરુષ અસંગ [છે] એવી [શ્રુતિ છે.] ૧૫.

વિ૦:—પુરુષ અસંગ હોવાથી તેનો ધર્મ અવસ્થા સંભવે નહિ. જો અવસ્થાને પુરુષનો ધર્મ માનીએ તો પુરુષને શ્રુતિમાં જે અસંગ કહ્યો છે તેનો અસંભવ થશે. જો પુરુષમાં અવસ્થારૂપ વિકાર માનવામાં આવે તો તેનો હેતુ શરીરની સાથેનો સંયોગ પણ માનવો પડશે.

જ્યારે અવસ્થારૂપ વિકારનો હેતુ સંયોગ પુરુષમાં માનશો ત્યારે પુરુષની અસંગતા નહિ સંભવે, ને તેથી "स यदत्र यत्किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असंगो ह्ययं पुरुषः ॥" (તે અહિં જે કાંઇ જુએ છે તેની સાથે તે સંબંધ પામતો નથી, કારણકે આ આત્મા અસંગ છે,) એ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે. વિકારના હેતુરૂપ સંયોગના ન હોવાથીજ પુરુષને અસંગતા છે. દેશાદિનો સંયોગમાત્ર તો પુરુષમાં છે, પણ તે વિકારના હેતુવાળો નથી. પુરુષને વ્યાપક દેશકાલનો સંબંધ ભગવાન્ સૂત્રકારે આગળ કહ્યો છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાં કમલપત્રનું પુરુષની અસંગતામાટે દૃષ્ટાંત આપેલું છે; તે દૃષ્ટાંતમાં જલનો સંયોગ તો કમલપત્રમાં થાય છે, પણ તે વિકારનો હેતુ નથી; એ દૃષ્ટાંતપ્રમાણે પુરુષમાં પણ વિકારનો હેતુ સંયોગ નથી, માત્ર અવિકારી વા કલ્પિત સંયોગ તેમાં છે. ૧૫.

કર્મથી પણ પુરુષને બંધ થતો નથી એમ જણાવે છે:-

न कर्मणाऽन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

निर्गुणत्वादात्मनः कर्मणोऽनात्मधर्मत्वम् । किंत्वन्यधर्मेणापि कर्मणा बद्धो भविष्यति । तदयुक्तं, नह्यन्यधर्मेणान्यत्र किंचिदाधीयते, विश्वस्य वैचित्र्यानुपपत्तेः, अतिप्रसक्तेश्चेति । मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसंगोऽन्यत्वाविशेषादिति ॥ १६ ॥

સુ૦:—કર્મવડે [પુરુષને બંધ] નથી, બીજાના ધર્મપણાથી અને અતિપ્રસક્તિથી. (મુક્તને બંધની પ્રાપ્તિથી) ૧૬.

વિ૦:—વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મથી પણ પુરુષને બંધ સંભવે નહિ, કારણ કર્મ એ આત્માનો ધર્મ નથી, પરંતુ તે દેહેંદ્રિયાદિનો ધર્મ છે. જો અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધન માનવામાં આવે તો બદ્ધપુરુષના બંધરૂપ ધર્મથી મુક્તને પણ બંધની પ્રાપ્તિ થશે, જે અયોગ્ય છે.

શંકા:—જો પોતપોતાના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા કર્મના સંસ્કારોથી પુરુષને બંધ માનવામાં આવે તો મુક્તને બંધની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. મુક્તપુરુષનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ નષ્ટ થઇ ગયેલો છે, તેથી તેમને ઉપાધિ ને સંસ્કારો નથી, અને બદ્ધપુરુષનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ ને સંસ્કારો વિદ્યમાન છે, એ કારણવડે બદ્ધપુરુષને બંધ સંભવે છે, ને મુક્તપુરુષમાં તે બંધ સંભવતો નથી, આવી રીતે કર્મના સંસ્કારોથી બંધ માનવામાં આવે તો તેમાં કાંઇ દોષ આવતો નથી.

સમાધાન:—એ શંકાના નિવારણમાટેજ સૂત્રમાં अतिप्रसक्तेश्च એ શબ્દ મૂકયો છે. પોતપોતાના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા કર્મના સંસ્કારોથી જો પુરુષને બંધ માનવામાં આવે તો પ્રલયકાલમાં પણ સર્વ પુરુષોનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ પોતપોતામાં રહેલા કર્મના સંસ્કારો-સહિત પ્રકૃતિમાં લીન થયેલ છે, એથી સર્વે પુરુષોને પ્રલયકાલમાં પણ દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ થશે, જે અસંભવિત છે. એ કારણથી કર્મના સંસ્કારોરૂપ નિમિત્તથી પણ પુરુષને બંધ સંભવે નહિ. ૧૬.

કર્મના સંસ્કારો ચિત્તનો ધર્મ છે, ને તે બંધનું કારણ છે. જે ચિત્તમાં કર્મના સંસ્કારો રહે છે તેમાંજ બંધ માનીશું, પુરુષમાં બંધ માનવો વ્યર્થ છે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दृश्यते केचित्सुखिनः केचिद्दुःखिनः । न चानादौ संसारे केनापि सुखहेतु कर्म दुःखहेतु कर्म वा न कृतं, अन्यधर्मेणान्यत्र कार्यजनने सर्वे सुखिनो दुःखिनो वा स्युः ॥ १७ ॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં વિચિત્ર ભોગના અસંભવ [થશે.] ૧૭.

વિ૦:—દુ:ખના સંબંધરૂપ બંધને કદી ચિત્તનોજ ધર્મ માનવામાં આવે તો પુરુષને વિચિત્ર સુખદુ:ખાદિના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ નહિ સંભવે. જો અન્યના સુખદુ:ખનો અન્યને ભોગ માનવામાં આવે તો સર્વ પુરુષોના સુખદુ:ખનો સર્વ પુરુષોને ભોગ થવો જોઇએ, ને એમ થાય તો આ પુરુષ દુ:ખનો ભોક્તા છે, અને આ પુરુષ સુખનો ભોક્તા છે, ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા નહિ સંભવે, એમાટે (ભોગની વિચિત્રતાની સિદ્ધિમાટે) પુરુષમાં બંધ માનવો જોઇએ. તે દુ:ખના સંબંધરૂપ બંધ પુરુષમાં પ્રતિબિંબરૂપ છે, વાસ્તવિક નથી, એ વાત આગળ નિરૂપણ કરવામાં આવશે. એ પ્રતિબિંબ પોતપોતાના ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા સુખદુ:ખનુંજ પુરુષમાં પડે છે, તેથી સર્વ પુરુષોના સુખદુ:ખનો સર્વ પુરુષોને ભોગ થતો નથી. ૧૭.

એકલી પ્રકૃતિથી પણ પુરુષને બંધ થતો નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतंत्र्यम् ॥१८॥

प्रकृतेरपि व्यापित्वात्सर्वपुरुषसंबन्धाविशेषात्कर्मणा विना न नियम इति तस्यां अपि कर्मपारतंत्र्यम् । तत्र चोक्तो दोषः।१८।

સૂ૦:—પ્રકૃતિના નિમિત્તથી [પુરુષને બંધ થાય છે એમ જો કહો] તો નહિ, તેનું પણ પરતંત્રપણું [છે.] ૧૮.

વિ૦:—પ્રકૃતિથી પણ પુરુષને સાક્ષાત્ બંધ થાય નહિ, કારણકે પ્રકૃતિ પણ સ્વસંયોગદ્વારા પુરુષના બંધનો હેતુ થાય છે, સ્વસંયોગની અપેક્ષાવિના તે પુરુષના બંધનો હેતુ થતી નથી. એ કારણથી પ્રકૃતિ પણ પુરુષમાં બંધની ઉત્પત્તિ કરવામાં સ્વતંત્ર નથી. જો કેવલ પ્રકૃતિથીજ પુરુષમાં બંધ માનવામાં આવે, અને તેના સંયોગની અપેક્ષા ન કરવામાં આવે, તો પ્રલયમાં પણ પુરુષોને દુઃખના સંબંધરૂપ બંધનું ભાન થવું જોઇએ, અને મુક્તને પણ બંધ થવો જોઇએ. આ કારણથી પ્રકૃતિ પણ પુરુષના બંધમાં સ્વતંત્ર હેતુ નથી. ૧૮.

હવે જેમ અગ્નિના સંબંધથી જલમાં ઉષ્ણતા પ્રતીત થાય છે, સ્વતઃ જલમાં ઉષ્ણતા પ્રતીત થતી નથી, તેમ પ્રકૃતિનો સંયોગ થવાથી પુરુષમાં બધ પ્રતીત થાય છે, તેમાં સ્વતઃ બંધ નથી એમ દર્શાવે છેઃ-

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते

शुद्धेति गुणासङ्गी । बुद्धेति स्वच्छः । तद्योगः बन्धयोगः । तद्योगादृते प्रकृतियोगादृते । अविवेकं विना नात्मनः कदापि

बन्धः, किंत्वविवेकाद्बन्ध इत्यभिमानः । स च शास्त्रोपदेशाप्रामाण्यापवदितव्यः ॥ १९ ॥

સૂ૦:—નિત્યશુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વભાવવાળાને તેનો (બંધનો) સંબંધ તેના (પ્રકૃતિના) સંબંધવિના નથી. ૧૯.

વિ૦:—નિત્યશુદ્ધ, નિત્યબુદ્ધ ને નિત્યમુક્તસ્વરૂપવાળા પુરુષમાં પ્રકૃતિના સંયોગવિના બીજો કોઇ બંધનો હેતુ નથી; અર્થાત્ પ્રકૃતિનો સંયોગજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે. બંધ પુરુષમાં ઔપાધિક (ઉપાધિએ પ્રતીત કરાવેલો) છે, સ્વાભાવિક અથવા નૈમિત્તિક નથી. આ વાત જણાવવામાટે આ સૂત્રમાં न તથા ऋते એ બંને નિષેધનો બોધ કરનારાં પદો મૂકેલાં છે. ઉપાધિથીજ જેની પ્રતીતિ થાય તેને ઔપાધિક કહેવામાં આવે છે. જેમ પાકજ(અગ્નિના સંયોગથી ઉપજેલું)રૂપ અગ્નિના સંયોગરૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલું છે તેમ બંધને પ્રકૃતિના સંયોગરૂપ નિમિત્તથી ઉપજેલો માનશો તો જેમ અગ્નિના સંયોગની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ પાકજરૂપ ઘટાદિ પૃથિવીમાં રહે છે તેમ પ્રકૃતિના સંયોગની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ પુરુષમાં બંધ રહેવો જોઇએ, એટલે મુક્તિ કોઇને પણ નહિ થાય, તેથી મોક્ષનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરનારાં શાસ્ત્રાદિની પણ વ્યર્થતા થશે. આ કારણથી પુરુષમાં બંધ ઔપાધિક છે, સ્વાભાવિક કે કોઇ નિમિત્તથી થયેલો નથી. જેવી રીતે નૈયાયિકાદિના મતમાં બીજી ક્ષણને દુઃખસુખની વિનાશક માનેલી છે તેવી રીતે સાંખ્યમતમાં બીજી ક્ષણને દુઃખસુખની વિનાશક માનેલી નથી, કિંતુ જેમ કારણનો વિનાશ થવાથી કાર્યનો વિનાશ થાય છે એ સર્વ સ્થલમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ અહિં પણ દુઃખાદિકના અનુભવનું ઉપાદાન-

કારણ ચિત્તની વૃત્તિ છે, તે દીવાની શિખાની પેઠે ક્ષણવિનાશી છે, તે ચિત્તવૃત્તિના નાશથીજ દુઃખાદિકના અનુભવનો પણ નાશ થાય છે, એમ માનેલું છે. આ કારણથી વિવેકવડે પ્રાપ્ત કરેલા પ્રકૃતિના વિયોગ-કાલમાં પુરુષને બંધ સંભવે નહિ, તેથીજ પુરુષમાં બંધ ઔપાધિક માનવો જોઇએ. આ દર્શનપ્રમાણે પ્રકૃતિના સંયોગથી પુરુષને બંધ થાય છે, અને પ્રકૃતિના અત્યંત વિયોગથી પુરુષને મોક્ષ થાય છે.

કાલવડે જે પદાર્થ પરિચ્છિન્ન થાય છે તે પદાર્થ અનિત્ય કહેવાય છે. ઘટપટાદિ પદાર્થો અનિત્ય છે. એ ઘટપટાદિક પદાર્થો કાલવડે પરિચ્છિન્ન છે એ સ્પષ્ટજ છે. જે પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિથી પહેલાંના કાલમાં ન હોય, અને પોતાના નાશની પછીના કાલમાં પણ ન હોય, તે પદાર્થ કાલવડે પરિચ્છિન્ન કહેવાય છે. પુરુષ સર્વકાલમાં વિદ્યમાન છે, માટે તે કાલવડે અપરિચ્છિન્ન છે, એ કારણથી તે નિત્ય છે. જેને કોઇ પણ કાલમાં પાપ સ્પર્શ ન કરે તે નિત્યશુદ્ધ કહેવાય છે, ને જેના જ્ઞાનનો (જ્ઞાનસ્વભાવનો) કદીપણ નાશ ન થાય તે નિત્યબુદ્ધ કહેવાય છે. જેમાં કદીપણ કોઇ પણ પ્રકારનું સત્ય દુઃખ ન હોય તે નિત્યમુક્ત કહેવાય છે. એવો પુરુષજ છે. પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખ પુરુષમાં અવિવેકદશામાં છે, માટે નિત્યમુક્તના લક્ષણમાં દુઃખનું સત્ય એવું વિશેષણ આપેલું છે. પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખ સત્ય નથી, કિંતુ પ્રકૃતિના સંયોગરૂપ ઉપાધિવડે કલ્પાયેલું છે. આત્માનું નિત્યશુદ્ધ, નિત્યબુદ્ધ ને નિત્યમુક્ત સ્વભાવવાળાપણું આ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છેઃ- " अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरंजनो विभुः ॥ " (આ આત્મા સન્માત્ર, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય, મુક્ત, નિરંજન ને વ્યાપક છે.) આત્માનું નિત્યપણું અને વિભુપણું ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનેક યુક્તિ-

ઓથી સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી તેનું અહિં નિરૂપણ કર્યું નથી. તે નિત્ય તથા વિભુ આત્મામાં પ્રકૃતિના કાર્ય ચિત્તના સંયોગવિના દુઃખાદિ વિકાર સંભવે નહિ, માટેજ ચિત્તના સંબંધથી પુરુષને દુઃખરૂપ બંધ થાય છે એમ કહ્યું છે. દુઃખાદિકના અનુભવનું ચિત્તજ ઉપાદાનકારણ છે. પુરુષ દુઃખાદિના અનુભવનું ઉપાદાનકારણ છે, ને મન–ચિત્ત–તેનું નિમિત્તકારણ છે, એ નૈયાયિકનો મત ગૌરવયુક્ત છે, માટે ચિત્ત-નાજ ધર્મો દુઃખાદિ છે, એવો **સાંખ્ય**મતજ લાઘવયુક્ત હોવાથી સમીચીન છે. ચિત્તના સુખદુઃખરૂપ ધર્મનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબ માનવાથી " હું સુખી છું, " " હું દુઃખી છું, " એવી પ્રતીતિઓ સંભવી શકે છે. એવી પ્રતીતિઓના બલથી પુરુષમાં વાસ્તવિક સુખદુઃખની સિદ્ધિ સંભવી શકતી નથી. " द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ " (દ્રષ્ટા જે પુરુષ અને દૃશ્ય જે પ્રકૃતિ એ બંનેનો સંયોગ હેય–ત્યજવા-યોગ્ય–જે દુઃખ તેમાં કારણ છે,) આ **યોગ**સૂત્રમાં પણ પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગનેજ બંધનું હેતુપણું બતાવ્યું છે. પ્રકૃતિનો સંયોગવિશેષજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે, સામાન્યસંયોગ પુરુષના બંધનો હેતુ નથી. મુક્તને એ સંયોગવિશેષ નથી, તેથી મુક્તને બંધની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. ૧૫.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી કહે છે કે પ્રકૃતિ આદિ કોઇ બાહ્યવસ્તુ નથી, કિંતુ જે બાહ્યવસ્તુઓ પ્રતીત થાય છે તે બધી બાહ્યવસ્તુઓ ક્ષણિકવિજ્ઞાનના સંતાનરૂપજ છે. એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય, અને બીજા ક્ષણમાં નાશ પામે, એવું જે વૃત્તિજ્ઞાન તેના વિજ્ઞાનને ક્ષણિકવિજ્ઞાનનું સંતાન કહે છે. તે ક્ષણિકવિજ્ઞાનના સંતાનથી અતિરિક્ત

(ભિન્ન) સર્વ વસ્તુ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સંવૃત્તિનુંજ સ્વરૂપ છે. એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ સંવૃત્તિને અવિદ્યા પણ કહે છે. તે અવિદ્યાથીજ પુરુષને બંધ થાય છે. એ મતનું નીચેનાં સૂત્રોવડે ખંડન કરે છેઃ-

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अविद्या हि विद्याप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा । उभयथाप्यवस्तु । न चावस्तुना वस्तुनः आत्मनः संभवति बन्धः । तस्मादविद्यया बन्ध इति व्यपदेशमात्रं, न तत्त्वम् ॥ २० ॥

સૂ૦ઃ—અવિદ્યાથી પણ [બંધ] નથી, અવસ્તુવડે બંધના અસંભવથી. ૨૦.

વિ૦ઃ—ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી ક્ષણિકવિજ્ઞાનથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થોને મિથ્યા માને છે. તેના મતમાં અવિદ્યા મિથ્યાવસ્તુ છે, તે મિથ્યાવસ્તુરૂપ અવિદ્યાથી પુરુષને સત્ય બંધ સંભવે નહિ. જો કદી મિથ્યા વસ્તુથી પણ સત્ય બંધ થાય તો સ્વપ્નકાલમાં પ્રતીત થયેલી દોરડીથી પણ પુરુષને જાગ્રદવસ્થામાં બંધન થવું જોઇએ. ૨૦.

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

अस्माकं तावदविद्यायाः सद्रूपत्वे नाशाभावादनिर्मोक्षः । अद्वैतिनां त्वविद्या न तात्त्विकी । द्वैतवादिनां त्वनादेर्वस्तुभूतस्य नाशाभावादुपदेशानर्थक्यम् ॥ २१ ॥

સૂ૦:—[અવિદ્યાના] સત્યપણામાં સિદ્ધાંતની હાનિ [થાય.] ૨૧.

વિ૦:—જો કદી બંધની સિદ્ધિમાટે અવિદ્યાને તેઓ સત્ય માને તો તેઓને પોતાના સિદ્ધાંતની સાથે વિરોધ આવવાથી તેમના સિદ્ધાંતની હાનિ થશે, કેમકે તેઓ અવિદ્યાને સત્ય નહિ પણ મિથ્યા માને છે. ૨૧.

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

यद्यविद्या वस्तुभूतानादिस्तदा नित्यात्मतुल्या। अनात्मत्वे विजातीयद्वैतत्वम् ॥ २२ ॥

સૂ૦:—વળી વિજાતીય દ્વૈતની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૨૨.

વિ૦:—વળી ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીના મતમાં ક્ષણિકવિજ્ઞાન અનેક માનેલ છે, તેથી તેમને સજાતીય દ્વૈત ઇષ્ટ છે, પરંતુ અવિદ્યાને સત્ય માનવાથી તેમના મતમાં વિજાતીયદ્વૈતની પણ પ્રાપ્તિ થશે, તે તેમને અનિષ્ટ છે. જોકે વિપર્યયજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા ક્ષણિકવિજ્ઞાનની સજાતીય છે, તેથી અવિદ્યાને સત્ય માનવામાં પણ તેમને વિજાતીય દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, તથાપિ પદાર્થના જ્ઞાનસ્વરૂપ અવિદ્યા બંધથી ઉત્તરકાલમાં હોય છે, તેથી વાસનારૂપ અવિદ્યાનેજ તેઓ બંધનો હેતુ માને છે. તે વાસનારૂપ અવિદ્યાને સત્ય માનવાથી તેમના મતમાં વિજાતીય દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થાય છે. **સાંખ્યમતમાં** અવિદ્યાને કૂટસ્થનિત્ય માનવામાં આવતી નથી, પરંતુ ઘટપટની પેઠે વ્યાવહારિક સત્ય માનવામાં આવે છે, માટે **સાંખ્યમતમાં** એ દોષ સંભવતો નથી. ૨૨.

હવે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી શંકા કરે છેઃ-

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

अन्योऽन्यविरुद्धरूपा अनादिरपि नाशात्प्रागभावरूपा।२३

સૂ૦:—શંકાઃ-[તે] વિરુદ્ધ ઉભયરૂપવાળી [છે.] ૨૩.

વિ૦:—અમે અવિદ્યાને સતઅસતરૂપ ઉભયરૂપવાળી માનીશું, અથવા અમે તેને સતઅસતથી વિલક્ષણરૂપવાળી માનીશું, એવી શંકા ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીએ આ સૂત્રમાં કરી છે. **સાંખ્યમતમાં** પ્રપંચને સદસદ્રૂપ માનેલ છે. ત્યાં સતપદનો અર્થ વ્યક્ત (પ્રકટ) છે, અને અસતપદનો અર્થ અવ્યક્ત (અપ્રકટ) છે. આ કારણથી **સાંખ્ય**-મતમાં સદસત્ ઉભયરૂપ વિરુદ્ધ નથી એવું બતાવવામાટે આ સૂત્રમાં વિરુદ્ધ એવું પદ મૂકેલું છે. ૨૩.

એ શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ-

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः ॥ २४ ॥

न कुत्रापि केनापि कदापि तादृक् पदार्थः प्रतीतः ॥२४॥

સૂ૦:—તેવા પદાર્થની અપ્રતીતિથી [એમ] નહિ [મનાય.] ૨૪.

વિ૦:—જેમ પ્રકાશનું અને અંધારાનું એકવેલા એકસ્થાનમાં એકસાથે રહેવું સંભવતું નથી તેમ સત્ત્વાસત્ત્વરૂપ (હોવાપણારૂપ ને નહિ હોવાપણારૂપ) વિરુદ્ધધર્મોનો એક અવિદ્યારૂપ ધર્મીમાં એકકાલે સમા-

વેશ સંભવે નહિ. વિરુદ્ધધર્મવાળો કોઇ પણ પદાર્થ આ લોકમાં પ્રતીત થતો નથી, તેથી અવિદ્યાને સદસદ્રૂપ માનવી યોગ્ય નથી. અવિદ્યાને કદી સાક્ષાત્ દુઃખના સંબંધરૂપ બંધનો હેતુ માનશો તો જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી કારણરૂપ અવિદ્યાનો નાશ થવાથી કાર્યરૂપ પ્રારબ્ધકર્મનો ભોગ જ્ઞાનીને ન થવો જોઇએ એ પણ તેમના મતમાં દોષ આવે છે. **સાંખ્યમતમાં** તો જન્મરૂપ સંયોગવિશેષજ બંધનો હેતુ છે. તે જન્મરૂપ સંયોગનો પ્રારબ્ધના ભોગવિના નાશ થાય નહિ, એ કારણથી **સાંખ્યમતમાં** એ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૪.

પુનઃ તે વાદી શંકા કરે છેઃ—

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥२५॥

स्पष्टं ॥ २५ ॥

સૂ૦:—વૈશેષિકાદિની પેઠે અમે છ પદાર્થવાદી નથી. ૨૫.

વિ૦:—જેવી રીતે વૈશેષિકમતમાં ભાવરૂપ છ પદાર્થોજ માનેલા છે, ને નૈયાયિકમતમાં સોળ પદાર્થોજ માનેલા છે, વધારે માનેલા નથી, તેવી રીતે અમારા મતમાં પદાર્થોની સંખ્યાનો નિયમ નથી, તેથી સદસદ્રૂપ અથવા સદસત્થી વિલક્ષણરૂપ અવિદ્યાને અમે માનીએ તો અમારા મતમાં દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૫.

એ શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

षडेव पदार्था इति न ब्रूमो, न तु युक्तिसिद्धमपि नाङ्गीकुर्मः । अन्यथा बालोन्मत्ततुल्यत्वम् । तथा च "न ह्याप्तवादान्नभसो निपतन्ति महासुराः । युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च भवद्विधैः" ॥ २६ ॥

સૂ૦:—અનિયતપણામાં પણ યુક્તિરહિતનું ગ્રાહ્યપણું નથી, અન્યથા બાળક [અને] ઉન્મત્તાદિથી સમપણું [થાય.] ૨૬.

વિ૦:—તમારા મતમાં કદાચ પદાર્થોની સંખ્યાનો નિયમ ન હોય તોપણ તમારે યુક્તિથી સિદ્ધ થનારો પદાર્થજ માનવો યોગ્ય છે. જો તમે યુક્તિથી સિદ્ધ નહિ થનારી વસ્તુને પણ સત્ય માનશો તો બાળક અને ગાંડા આદિએ માનેલાં આકાશપુષ્પાદિ પણ તમારે સત્ય માનવાં પડશે. જેમ આકાશમાં પુષ્પાદિના હોવામાં કોઇ પ્રમાણ નથી તેમ તમારી માનેલી વિરુદ્ધરૂપવાળી અવિદ્યાના હોવામાં પણ કોઇ પ્રમાણ નથી. વળી કોઇ શ્રુતિ પણ એવી અવિદ્યાના સદ્ભાવનું નિરૂપણ કરતી નથી.

માયાનું સ્વરૂપ પુરાણમાં આવું કહ્યું છેઃ—

" नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥ "

ભાવાર્થ:—માયા જે પ્રકૃતિ તે પરિણામી ને જ્ઞાનકાલે બાધ પામનારી હોવાથી વસ્તુતાએ તે સત્ નથી, મહત્તત્ત્વાદિકનું કારણ

હોવાથી તે સસલાના શિંગડાજેવી અસત્ પણ નથી, અને સત્ તથા અસત્ને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે ઉભયરૂપ પણ નથી, પણ તે વ્યાવહારિક સત્ છે. સર્વ કાર્યનો લય થવાથી પ્રલયકાલમાં તેનો વ્યવહાર નથી થતો, તેથી તે મિથ્યા છે, અર્થાત્ લય પામનારી છે, ને અવિવેકી પુરુષોપ્રતિ તે પરિણામિનિત્ય છે, તેથી તે વ્યાવહારિક સત્ પણ છે. ૨૬.

બીજા કેટલાક વાદીઓનો એવો મત છે કે બાહ્યપદાર્થ તો છે, પરંતુ તે સર્વે ક્ષણિક છે, ને તેની વાસનાથી પુરુષને બંધ થાય છે, તે મતનું ખંડન નીચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

નાનાદિવિષયોપરાગનિમિત્તકોऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनोऽनादिविषयवासनानिमित्तो (निमित्तको) बन्धो भविष्यतीति न । अस्माकं तावद्वासनया सहात्मनः संबन्धाभावाद्बन्धाभावः। बौद्धनये स्थिरस्यात्मनोऽसत्त्वाद्वासना या अपि तावत्कालं स्थित्यभावात्को बद्ध इति ॥ २७ ॥

સુ૦:—આને અનાદિ વિષયવાસનાના નિમિત્તથી પણ [બંધ] નથી. ૨૭.

વિ૦:—પ્રવાહરૂપે અનાદિ જે વિષયવાસના છે તે વિષયવાસનાથી પણ પુરુષને હવે પછીના સૂત્રમાં કહેવાશે તે હેતુથી બંધ થાય નહિ. ૨૭.

ઉપરના સૂત્રમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છેઃ—

न बाह्याभ्यन्तयोरुपरंज्योपरंजकभावोऽपि देशव्यवधानात्स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥२८॥

यद्युच्येत रविजलभाजनयोरपि दृष्ट उपरंज्योपरंजकभावः, तत्र रश्मिसंबंधादुपरागः, अत्र तत्संबंधो नास्ति। वासनाद्वारेण चेत्, न, तावत्कालासत्त्वात् कथं संबन्धः। संतानस्य चेत्, यदि संतानी व्यतिरिक्तः सिद्धान्तहानिः। अथाव्यतिरिक्तस्तथापि तेन किंचिदाधेयम्। आधानं त्वशक्यं क्षणिकत्वात्। अनाधाने किं तेनासत्कल्पेनेति ॥ २८ ॥

સૂ૦:—બાહ્યાભ્યંતરનો ઉપરંજ્યોપરંજકભાવ પણ દેશના અંતરાયથી નથી, સ્રુઘ્નસ્થ અને પાટલિપુત્રસ્થની પેઠે. ૨૮.

વિ૦:—તમારા (વાદીના) મતમાં દેહની અંતરજ આત્મા માનેલો છે, આત્માની બાહ્યસ્થિતિ માનેલી નથી, તેથી આત્માની દેહની અંતર સ્થિતિ છે, અને ઘટાદિ વિષયોની બહાર એટલે ગૃહાદિમાં સ્થિતિ છે, માટે ભિન્ન દેશમાં રહેલા આત્માનો અને ઘટાદિનો કાંઇ પણ સંબંધ સંભવતો નથી. જેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં એટલે સ્રુઘ્નમાં (પટણાથી દૂરના સ્રુઘ્નનામના નગરમાં) અને પટણામાં રહેલા પુરુષોનો કાંઇ પણ સંબંધ સંભવતો નથી તેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં રહેલા આત્માનો ને વિષયોનો કાંઇ પણ સંબંધ સંભવતો નથી. એ કારણથી ભિન્ન દેશમાં સ્થિત ને સંબંધવિનાના ઘટાદિની વાસના આત્મામાં સંભવતી નથી. ૨૮.

આત્મા વ્યાપક છે, તેથી તેના શરીરની બહારના એકદેશથી વસ્તુનો સંબંધ થવાથી આત્મામાં વિષયની વાસના સંભવી શકે છે એવી શંકા વાદી કરે તો તેનું નિવારણ નીચેના સૂત્રદ્વારા કરે છેઃ—

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

एकात्मवादिनां सर्वदा लब्धोपरागादनिर्मोक्ष इति नास्ति व्यवस्था । नानात्मवादिनां तु सर्वेषां सर्वार्थः सम्बन्धादेकदा तुल्यज्ञानोत्पादान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥

સૂ૦ઃ—બંનેના (બદ્ધના ને મુક્તના) એકદેશમાં થયેલા સંબંધથી [જ્ઞાનાદિની] વ્યવસ્થા નહિ [રહે.] ૨૯.

વિ૦ઃ—જો એક આત્માને માનનાર વાદી કહે કે આત્મા સર્વ-વ્યાપક છે, તેથી બહારની વસ્તુઓની સાથે તેનો સંબંધ થયેલો છે, તે સંબંધદ્વારાજ તે વાસનાવાળો થાય છે; તો તેનું ઉત્તર એ છે જો આત્માને વ્યાપક કહી તેની સાથે બહારના વિષયોનો સંબંધ છે એમ જો સ્વીકારશો તો તેમ થવાથી બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ—જે હમણાં મુક્ત છે તે ભવિષ્યમાં વિષયના સંબંધથી બદ્ધ થઇ જશે, અને વ્યાપક ઘણા આત્મા માનનાર વાદીને મતે પણ કહેલા કારણથી બંધમોક્ષની તથા લૈકિકજ્ઞાનોત્પત્તિની વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, અર્થાત્ સર્વ આત્માઓને વિષયોનો સંબંધ રહેવાથી અમુક આત્મા બદ્ધ ને અમુક આત્મા મુક્ત એવી વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, તથા બધા આત્માઓનો

બધા વિષયોની સાથે સંબંધ રહેવાથી બધા આત્માઓને બધા વિષયોનું સાથે જ્ઞાન ઉપજવાથી વિષયોના ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ રહેશે નહિ. ૨૯.

તેમાં વાદી શંકા કરે છે:-

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

यद्यपि सर्वदा संबन्धात्सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत, तथापि यस्यादृष्टेन यज्ज्ञानं जन्यते तदेव तस्य कारणमिति न सर्वत्र ज्ञानं ॥ ३० ॥

સૂ૦:—**શંકાઃ**-અદૃષ્ટને લીધે [વ્યવસ્થા થઇ શકે છે.] ૩૦.

વિ૦:—આત્માનું અદૃષ્ટજ વિષયવાસનાની તથા ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરે છે, અર્થાત્ જે અદૃષ્ટ જે પદાર્થના જ્ઞાનનું ઉત્પાદક હોય તે અદૃષ્ટજ તે પદાર્થના જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. અદૃષ્ટના અભાવથી મુક્ત આત્માને વિષયવાસના રહેતી નથી, અને સંસારી આત્માને અદૃષ્ટ રહે છે, તેથી તે વિષયવાસનાવડે બંધન પામે છે. આત્માઓને પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન અદૃષ્ટથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનું ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન પણ સંભવી શકે છે. ૩૦.

એ શંકામાં નીચેના સૂત્રવડે સૂત્રકારશ્રી દૂષણ બતાવે છે:-

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपका कभावः ॥३१॥

व्यक्तम् ॥ ३१ ॥

સૂ૦:—એકકાલના અસંયોગથી બંનેનો ઉપકાર્યોપકારકભાવ (ઉપકાર કરવાયોગ્યનો ને ઉપકાર કરનારનો ભાવ) [સંભવતો] નથી. ૩૧.

વિ૦:—આત્માને પોતાના અદૃષ્ટથી વિષયોનો ભોગ થાય છે એવો નિયમ આત્માને ક્ષણિક માનનારાના મતમાં સંભવતો નથી, કેમકે તેમને મતે આત્મા અને વિષયવાસના એકકાલમાં હોતાં નથી, જે કાલે જે આત્મા છે તે કાલે તે આત્માને વિષયવાસના ઉપજે નહિ, અને બીજા ક્ષણમાં બીજો આત્મા ઉપજે છે તેને અન્યના અદૃષ્ટથી ભોગ માનવો એ ઉચિત ગણાય નહિ. બંને એકકાલમાં રહેનાર ન હોવાથી કોઇ રીતથી કહેલા બંનેનો અર્થાત્ આત્માનો તથા વિષયવાસનાનો પરસ્પર ઉપકાર્યોપકારકભાવ સંભવી શકતો નથી. ૩૧.

વળી વાદી શંકા કરે છે:-

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

यथा पुत्रेष्ट्यादिनाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य संस्कारद्वारोपकारः क्रियते, तथाऽत्रापि भविष्यति ॥ ३२ ॥

સૂ૦:—પુત્રકર્મની પેઠે આ [સંભવી] શકે. ૩૨.

વિ૦:—જેવી રીતે પિતાએ કરેલા ગર્ભાધાનાદિકર્મવડે તે વેલા અવિદ્યમાન પુત્રને તે કર્મના સંસ્કારદ્વારા ઉપકાર થાય છે તેવી રીતે એક આત્માના કર્મથી બીજા આત્માને પણ ભોગ સંભવી શકે છે. ૩૨.

તમારા મતમાં એ દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી એમ સૂત્રકારશ્રી નીચેના સૂત્રવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

नास्ति हि तत्र स्थिर एक आत्मा यो गर्भाधानादिना संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

आत्मानादिर्नित्यशुद्धबुद्धः तदुद्देशेन हविस्त्यागादयो युज्यन्त इति ॥ ३३ ॥

સૂ૦:—તેમાં (તમારા મતમાં) સ્થિર એક આત્માજ નથી, જે ગર્ભાધાનાદિવડે સંસ્કારવાળો કરાય છે. ૩૩.

વિ૦:—ગર્ભાધાનાદિકર્મવડે સંસ્કાર પામી શકે એવો સ્થાયી એક આત્મા તમારે મતે નથી, તેથી તમારા મતમાં પિતાના કર્મદ્વારા પુત્રને ભોગ થવાનું દૃષ્ટાંત સંભવતું નથી, અને સાંખ્યમતમાં તો આત્માને અવિનાશી માનેલો છે, તથા આત્માના ઉપાધિ ચિત્તને પણ મોક્ષપર્યંત સ્થિર માનેલું છે, તેથી પિતાના ગર્ભાધાનાદિ કર્મથી પુત્રના ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં નવું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે ઉપાધિમાં રહેલા અદૃષ્ટદ્વારા પુત્રને ભોગ થાય છે. એ કારણથી સાંખ્યમતમાં આ દૃષ્ટાંતનો વિરોધ આવતો નથી. ૩૩.

દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ ક્ષણિક છે, તેથી બંધને કારણની કાંઇ અપેક્ષા નથી, અથવા અભાવનેજ અમે બંધનું કારણ માનીશું, એમ વાદી શંકા કરે છે:-

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं, तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं, तौ चाक्षणिके न संभवतः । अतस्तौ क्षणिकत्वमापादयतः ॥३४॥

સૂ૦:—સ્થિર કાર્યની અસિદ્ધિથી [આત્માનું પણ] ક્ષણિકપણું [છે.] ૩૪.

વિ૦:—ઉપજેલા સર્વે પદાર્થો ક્ષણવિનાશી છે. એક ક્ષણપછી જેનો નાશ થાય તે ક્ષણિક અથવા ક્ષણવિનાશી કહેવાય છે. અહિં કોઇ પણ વસ્તુના સ્થિરપણાની સિદ્ધિ નથી, એટલે આત્માના સ્થિરપણાની પણ સિદ્ધિ નથી. આત્મા જેમ ક્ષણિક છે તેમ તેને થયેલો બંધ પણ ક્ષણિકજ છે, તેથી બંધને કોઇ નિયતકારણની અપેક્ષા નથી, એટલે અમારા મતમાં દોષનો અભાવ છે. ૩૪.

એ શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ-

न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

यद्यपि सहकारिसद्भावासद्भावाभ्यां करणाकरणन्यायैः स्थिरसिद्धिः समाधेया, तथापि सर्वार्थविवादासिद्धत्वात् 'स एवायमि'त्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबाध उक्तः। एतदन्यत्र प्रपंचितमिति नेह प्रतन्यते ॥ ३५ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યભિજ્ઞાના બાધથી [આત્માનું ક્ષણિકપણું] નથી. ૩૫.

વિ૦:—મનુષ્યોને પ્રત્યભિજ્ઞાનામનું એક પ્રકારનું સત્યજ્ઞાન થાય છે. તે સત્યજ્ઞાન એવી રીતના સિદ્ધાંતનું (આત્માના ક્ષણિકપણાના કથનનું) મિથ્યાપણું બતાવે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી પ્રથમ

ઉપજેલા યથાર્થજ્ઞાનનું નામ અભિજ્ઞા છે. પ્રથમ જાણેલી વસ્તુઓ કાલાંતરે બીજી વાર જાણવામાં આવે તેને શાસ્ત્રીયભાષામાં પ્રત્યભિજ્ઞા કહે છે. તે પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન અબાધિત એટલે સત્ય છે, તેથીજ “ અમે જેણે કાલે પર્વત જોયો હતો તે અમે આજ નદી જોઇએ છીએ; ” તથા “ કાલે જે માણસની સાથે અમે વાતો કરી હતી તે માણસ આજ અમારી પાસે આવ્યો છે; ” ઇત્યાદિ રીતનો યથાર્થ અથવા અબાધિત અનુભવ આપણને થાય છે. આત્માના સ્થાયીપણાવિના કોઇ પણ પ્રકારે એવી એવી રીતનું પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન ઉપજી શકે નહિ. એવી રીતે આત્માને ક્ષણિક માનનારાનો વાદ ખોટો છે એમ પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે. ૩૫.

શ્રુતિથી તથા યુક્તિથી પણ આ વાદ મિથ્યા છે એમ નક્કી થાય છે એમ જણાવે છેઃ-

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

श्रुतिराह ‘अस्ति जन्मान्तरोपभोग्यभोक्ता पुरुषः’, न्यायश्च ‘ को नामानुपभोग्ये कर्माणि तत्साधने प्रवर्तते । ’ कारुणिकानां विरागात्मक्ष[illegible] । न, तत्रापि तदुपकारेण स्वधर्मलाभात्, धर्मानभिसंधानेऽपि मोक्षसाधनत्वात् ॥ ३६ ॥

સૂ૦:—અને શ્રુતિ તથા ન્યાયના વિરોધથી [પણ પદાર્થોનું ક્ષણિકપણું નથી.] ૩૬.

વિ૦:—" सदेव सौम्येदमग्र आसीत् " (હે સૌમ્ય ! ઉત્પત્તિની પહેલાં આ જગત્ સદ્રૂપજ હતું,) ઇત્યાદિ શ્રુતિની સાથે, અને " कथमसतः सज्जायेत " (અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? નજ થાય,) એ શ્રુતિમાં કહેલી યુક્તિની સાથે વિરોધ હોવાથી બધા પદાર્થોમાં ક્ષણિકપણાનું અનુમાન સંભવી શકતું નથી, તેથી આત્માને ક્ષણિક માનનારાનો વાદ મિથ્યા છે. ૩૬.

વળી એ વાદમાં દૃષ્ટાંતની અસિદ્ધિનો દોષ આવે છે એમ કહે છે:-

दृष्टांतासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

सर्वस्यैव पक्षप्रवेशान्नास्ति दृष्टांतः । अप्रवेशे स एव स्थिरः । अथ तस्यापि क्षणिकत्वमन्यहेतुना प्रसिद्ध्यताम् । तत्रापि दृष्टान्तासिद्धिरिति ॥ ३७ ॥

સૂ૦:—વળી દૃષ્ટાંતની અસિદ્ધિથી [પણ પદાર્થોનું ક્ષણિકપણું નથી.] ૩૭.

વિ૦:—વસ્તુનું ક્ષણિકપણું પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી, તેથી અનુમાનપ્રમાણવડે તે સિદ્ધ થાય છે એમ કહીને તેમ પ્રતિપાદન કરવાનો જો તમે પ્રયત્ન કરશો, તો તમારો તે પ્રયત્ન પણ મિથ્યા થશે, કારણકે અનુમાનદ્વારા પદાર્થોનું ક્ષણિકપણું નિર્ણય કરવામાટે દૃષ્ટાંત બતાવવાની અગત્ય પડશે, પણ બધા પદાર્થોનો પક્ષમાં પ્રવેશ થઇ જવાથી તે દૃષ્ટાંત અન્ય પદાર્થને અભાવે તમને મળશે નહિ. ૩૭.

ક્ષણિકપક્ષમાં પદાર્થનો કારણકાર્યભાવ પણ સંભવતો નથી એમ નીચેનાં બે સૂત્રોવડે સિદ્ધ કરે છેઃ-

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

सव्येतरविषाणयोरिव युगपज्जायमानयोः स्वलक्षणार्थक्रिययोः [न कार्यकारणभावः] । एतच्चासकृदुक्तम् ॥ ३८ ॥

સૂ૦:—સાથે ઉપજેલાનો કાર્યકારણભાવ [સંભવતો] નથી. ૩૮.

વિ૦:—અમુક કારણનું અમુક કાર્ય, અને અમુક કાર્યનું અમુક કારણ, એ આ જગતમાં એક નક્કી થયેલો વ્યવહાર છે. જો બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક હોય તો આ કાર્યકારણની વ્યવસ્થા કદીપણ સંભવી શકે નહિ, કારણકે જે બે પદાર્થને લઇને કાર્યકારણભાવનો વ્યવહાર થાય છે, અર્થાત્ અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થનું કારણ તથા અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થનું કાર્ય એવી રીતનો જે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તે બંને વસ્તુઓ તમારે મતે ક્ષણિક છે,—તે પહેલી ક્ષણે ઉપજે છે, અને બીજી ક્ષણે નાશ પામે છે. આમ માનતાં કારણ ને કાર્ય બંને સાથે ઉપજે છે, અને સાથે નાશ પામે છે, એમ સિદ્ધ થયું. જો બંનેનો જન્મ ઘેટાનાં બે શિંગડાની પેઠે યુગપત્ એટલે એકકાલે થાય છે એમ માનીએ તો તે બંનેનો કોઇ પણ રીતે કાર્યકારણભાવ-સંબંધ સંભવી શકશે નહિ. જેઓ એકસમયે ઉત્પન્ન થાય, જેઓમાં પૂર્વાપરભાવ ન હોય, તેઓમાં કોણ કોનું કારણ ને કોણ કોનું કાર્ય એ નક્કી કરી શકાય નહિ. ૩૮.

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

भवेदेवं, यद्यतिशयाधायकत्वं स्यात्। तदेव त्वशक्यं क्षणिकत्वादिति ॥ ३९ ॥

સૂ૦:—પૂર્વના નાશમાં ઉત્તરના અસંબંધથી [પણ વસ્તુઓનો કાર્યકારણભાવ સંભવતો નથી.] ૩૯.

વિ૦:—જો પૂર્વાપરભાવનું રક્ષણ કરવામાટે કારણ તથા કાર્યની ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે તોપણ તમારે મતે તેમનો કારણકાર્યભાવ રહેતો નથી, કેમકે ઉપજેલું કારણદ્રવ્ય જો બીજા ક્ષણ-સુધી રહેતું નથી, પણ બીજા ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે, તો પછી તેનો કાર્યદ્રવ્યની સાથે સંબંધ થાય છે એ વાત કહી શકાય નહિ, અર્થાત્ કારણદ્રવ્ય વિદ્યમાન ન રહેવાથી તેવડે કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી. ૩૯.

એ વાતને વિશેષરીતે સમજાવે છેઃ–

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

हेतुहेतुमद्भावकाले कार्याभावादुभयव्यभिचारादपि न कार्यकारणभावः। आस्तां तावदर्थक्रियाकारित्वं, अयं हेतुरिदं कार्यमिति व्यवहारोऽपि न स्यात् ॥ ४० ॥

સૂ૦:—તેના (કારણના) ભાવમાં તેના (કાર્યના)

અસંબંધથી [અને] ઉભયના વ્યભિચારથી પણ [કાર્ય-કારણભાવ સંભવે] નહિ. ૪૦.

વિ૦:—જો ક્ષણિકવાદ સાચો માનીએ તો કારણની સાથે કાર્યનો અસંયોગ સિદ્ધ થાય. તે અસંયોગ સિદ્ધ થયે તથા કાર્ય ઉપજાવવાની પહેલાં કારણદ્રવ્યનો વિનાશ થયાનું સિદ્ધ થયે અવશ્ય તેઓમાં કારણ-કાર્યભાવ રહેતો નથી. કારણવિના અથવા કારણની સાથે કાર્યના કોઇ પણ પ્રકારના સંયોગવિના કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવી વાત કહેવી તે છેકજ યુક્તિબહાર છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ અકસ્માત્ થાય છે એમ કહેવું તે પણ કોઇ રીતે સપ્રમાણ ગણાય નહિ. આમ હોવાથી કહેવું જોઇએ કે ક્ષણિકમત " કારણના રહેવાથી કાર્ય ઉપજે " એ અન્વયનામની યુક્તિથી તથા " કારણના ન રહેવાથી કાર્ય ન ઉપજે " એ વ્યતિરેકનામની યુક્તિથી બહાર છે, અર્થાત્ યુક્તિરહિત છે. વળી જે બે વસ્તુ સાથે ઉપજે ને સાથે નાશ પામે તેમાં કારણકાર્ય-ભાવનો નિયમ રહે નહિ, અર્થાત્ કારણને કાર્ય અને કાર્યને કારણ પણ કહી શકાય એવો વ્યભિચારરૂપ દોષ પણ તેમાં આવે છે. ૪૦.

જેમ નિમિત્તકારણની કાર્યના પૂર્વક્ષણમાં સ્થિતિમાત્રથી કારણતા થાય છે તેમ ઉપાદાનકારણમાં પણ અમે માનીશું એમ વાદી શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ—

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

किं भिन्नसंतानस्य, एकसंतानस्य वा । भिन्नसंतानस्य चेदतिप्रसक्तिः । एकसंतानस्य चेन्निरन्वयध्वंसः । तस्य हि

भिन्नसंतानेन तुल्यत्वान्न नियमः । अन्वयश्च नास्तीत्युक्तम् ॥ अथाविद्यमानस्यापि हेतुता दृश्यते, यथेषुक्षेपकस्य क्षेपानन्तर महिष्यादिमरणं, पश्चादिषुविद्धस्य मरणकर्तृत्वम् । न तत्रापि मरणे व्यापारद्वारेणान्वयात् ॥ ४१ ॥

સૂ૦:—પૂર્વભાવમાત્રમાં [ઉપાદાનકારણનો ને નિમિત્ત-કારણનો] નિયમ [રહેતો] નથી. ૪૧.

વિ૦:—કાર્યની પહેલાં રહે તેને જો તમે ઉપાદાનકારણ કહેશો તો નિમિત્તકારણને પણ ઉપાદાનકારણતા પ્રાપ્ત થશે, માટે માત્ર કાર્યના પૂર્વકાલમાં જેની સ્થિતિ હોય તે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે, અને કાર્યના પૂર્વકાલમાં તથા કાર્યકાલમાં પણ અવશ્ય કરીને જે રહે છે તે ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે, આવી રીતનો નિશ્ચયાત્મક વ્યવહાર ક્ષણિકવાદીના મતમાં ન હોવાથી કોણ કોનું નિમિત્તકારણ છે, અને કોણ કોનું ઉપાદાનકારણ છે, તે જાણી શકાતું નથી. ૪૧.

જગત્માં વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ પણ પદાર્થ નથી, બંધ પણ વિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી સ્વપ્નના પદાર્થની પેઠે મિથ્યા છે, તેથી બંધનું કોઇ કારણ નથી, એવી વિજ્ઞાનવાદી શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ-

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

न [illegible]त्रं जगत् । तथा सत्यहं घट इति मत्यय्रः

स्यात्, न त्वयं घट इति। वासनाविशेषादिति चेन्न, बाह्याभावे घटवासनाया एवासत्त्वात्कथं विशेषः। किं च वासनाया अपि कारणं वासनैव, उत बाह्यवासनाऽपि। बाह्यवासनाऽपीति पक्षेऽन्यस्यापि सत्त्वात्स एव बाह्योऽर्थः। ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थः, अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात्, तथा ह्यवयवावयविनोरेकत्वात् एकत्वप्रतीतेः। चलत्यवयवेऽवयवी चलति, अल्पावयवे न चलत्यवयवी। न चलतीति विरुद्धधर्माध्यासेन भेदाभेकत्व.। एवं रक्तारक्तावृतानावृततद्देशातद्देशत्वादि दोषा उदाहार्याः॥ माभूदवयवी, तथापि न बाह्यार्थोपलापः, परमाणुपुंजस्यैव स्थूलत्वेन ग्रहणात्। न, अ यविना हि कार्येण परमाणुरनुमातव्यः। तदभावे केनानुमातव्यः। परमाणूनामतींद्रियत्वात्पुञ्जेऽपि किंचिदतिशयानाधानात् स्थूलोऽयमिति प्रत्ययो भ्रान्त इति विज्ञानमात्रं जगदिति। अत्रोच्यते। अवयवावयविनोर्भेदात्। अपि च द्वयोरन्यत्वात्मात्रयवकम्पेऽवयवी कम्पते, यत्र तु बहुतरावयवकम्पस्तत्रावयवी कम्पत एव। एवं रक्तारक्तादिविरोधेऽपि सिद्धान्ता [illegible]ः। तस्मात्सिद्धो बाह्योऽर्थः। वासनैवेति पक्षे सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिरिति॥ ४२॥

सू०:—બાહ્યની પ્રતીતિ[હોવા]થી વિજ્ઞાનમાત્ર નથી. ૪૨.

વિ૦:—અહિં કેવલ વિજ્ઞાનજ સત્ય છે, બહાર પ્રતીત થતી બીજી કોઇ પણ બાહ્ય વસ્તુ સત્ય નથી, એવી રીતનો વિજ્ઞાનવાદ અસત્ય છે, કેમકે અંતરના વિજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને પણ બહાર વિજ્ઞેય પદાર્થો રહ્યાનો અનુભવ સર્વ મનુષ્યોને થાય છે. બહારની બધી વસ્તુઓ અંતરના વિજ્ઞાનનો વિષય છે, વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) અને વિજ્ઞેય (બુદ્ધિ-વડે જણાતા પદાર્થો) એક અથવા અભિન્ન નથી. ઘટ, પટ, ગૃહ એ બધું વિજ્ઞાન, અને એ વિજ્ઞાનજ આત્મા, એવું તેમનું કથન જો સત્ય હોય તો જોનારને " આ ઘટ " એવી રીતની પ્રતીતિ ન થતાં " હું ઘટ " એવી રીતની પ્રતીતિ થવી જોઇએ. જ્યારે કોઇ પણ જોનારને એવી રીતની પ્રતીતિ થતી નથી ત્યારે વિજ્ઞાનવિના અન્ય કોઇ બાહ્ય પદાર્થ નથી એવી રીતનો તેમનો નિર્ણય બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે એમાં કોઇ પણ સંદેહ રહેતો નથી. ૪૨.

સ્વપ્નાદિના દૃષ્ટાંતથી જાગ્રતમાં પ્રતીત થતા જે દૃશ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ મિથ્યા છે એવું અનુમાન કરીને બહારની સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ સિદ્ધ કરશું, એવી વિજ્ઞાનવાદી શંકા કરે તો તેનું છેદન કરવામાટે એ વાદમાં બીજું દૂષણ કહે છે:-

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

विषयाभावे ज्ञानाभावाच्छून्यं। स्वविषयत्वे कर्तृकर्मविरोध इति ॥ ४३ ॥

સૂ૦:—તો તેના (બાહ્યપદાર્થોના) અભાવમાં તેના (વિજ્ઞાનના) અભાવથી શૂન્ય [સિદ્ધ થશે.] ૪૩.

વિ૦:—જો તમે બાહ્યવસ્તુ નહિ માનો તો જેમ બાહ્યવિષયની પ્રતીતિ મિથ્યા છે તેમ વિજ્ઞાનની પ્રતીતિનું પણ વિજ્ઞેયને અભાવે મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી તમારા માનેલા વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ નહિ થાય, તેથી તમારો શૂન્યવાદમાં પ્રવેશ થશે. વિજ્ઞાનનું સત્યપણું સિદ્ધ કરવા-માટે તમે જે પ્રમાણ આપશો તે પ્રમાણ વિજ્ઞાનની બહાર હોવાથી મિથ્યા થશે, એટલે મિથ્યાપ્રમાણથી વિજ્ઞાનનું સત્યપણું સિદ્ધ નહિ થાય. જોકે અનુભવમાં કોઇ પણ વાદીનો વિવાદ સંભવતો નથી, તેથી પ્રમાણવિનાજ વિજ્ઞાનની સત્યતા તેમણે સિદ્ધ કરી છે તોપણ શૂન્યવાદીનોજ તેમના સામો વિવાદ છે, માટે પ્રમાણવિના વિજ્ઞાનની સત્યતા તે શૂન્યવાદી માને નહિ. જો કદી અસત્પ્રમાણથી પણ વસ્તુની સિદ્ધિ માનવામાં આવે તો સર્વ વસ્તુઓમાં અસત્પ્રમાણ મળી શકે છે, તેથી સર્વ વસ્તુઓની સિદ્ધિ થવી જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી, માટે પ્રમાણને વ્યાવહારિકસત્ય માનીને વસ્તુનો નિર્ણય થવો જોઇએ. ૪૩.

સર્વ શૂન્યજ છે, તેથી બંધના કારણનો નિયમ કરવો અયોગ્ય છે, એવી શૂન્યવાદી શંકા કરે છેઃ-

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति
वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य ॥ ४४ ॥

यदि भावरूपं तत्त्वं स्याद्भावस्य नाशात्तत्त्वनाशेऽनिर्मोक्षः, वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य वस्तुनोऽवश्यं विनाशात् ॥ ४४ ॥

સૂ૦:—શૂન્ય સત્ય [છે.] વસ્તુ નાશ પામે છે; વિનાશના વસ્તુધર્મપણાથી. ૪૪.

વિ૦:—કોઇ વાદી શૂન્યને આ જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ માને છે. જે વસ્તુ ઉપજે છે, ને જે વસ્તુ અનુભવમાં આવે છે, તેનો અંતે અભાવ અથવા વિનાશ થાય છે. તે વિનાશ બધી વસ્તુઓનો સ્વભાવ હોય એમ જણાય છે. ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વે વસ્તુઓ શૂન્યરૂપ હોય છે, છેવટમાં પણ તેઓ શૂન્યરૂપ થાય છે, ને મધ્યમાં તેમનું જે થોડું વા ઘણું સ્થાયીપણું જોવામાં આવે છે તે પણ તેમના આદિ ને અંતના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને જોવાથી શૂન્યરૂપજ જણાય છે. પ્રતીત થતા સર્વે પદાર્થો પ્રાતિભાસિક છે, પારમાર્થિક (સત્ય) નથી. બધી વસ્તુઓ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળી છે, તેથી સર્વે વસ્તુઓ શૂન્યરૂપ છે, કોઇ બંધ, બંધક કે બદ્ધ સત્ય નથી. ૪૪.

ઉપરની શંકાનું સિદ્ધાંતી નિવારણ કરે છે:—

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

अभावो न नश्यतीति वाङ्मात्रं, न तु तत्त्वम् । अबुद्धानां अज्ञातशास्त्राणां । प्रागभावस्य विनाशदर्शनात्, सत्कार्यसिद्धौ भावस्याविनाशात् । तिरोभावे नाशशब्दप्रयोगेऽपि प्रकृति-पुरुषयोरनाशात् ॥ नन्वभाव एव नास्ति अतस्तस्य नाशानाश-चिन्ता । कथं तर्ह्यघटम् भूतलमिति ज्ञानम् भूतलालम्बनं चेत्, घटवत्यापि भूतले तदभावज्ञानप्रसंगः, भूतलस्य तादवस्थ्यात् ।

केवलभूतलालम्बनमभावज्ञानम्, घटे सति कैवल्यं नास्तीति चेत्, किं भूतलस्वरूपमात्रं कैवल्यं तदतिरिक्तं वा। यदि स्वरूपमात्रं, घटे सत्यपि तस्य सद्भावादभावज्ञानं स्यात्। अतिरिक्तपक्षे स एवाभावः अथ भूतलस्यैकाकित्वेऽभावव्यवहारः, घटे सत्येकाकित्वं नास्तीति काभावव्यवहारहेतुः। तच्च एकाकित्वमेकत्वसंख्या वान्यद्वा। एकत्वसंख्या च घटवत्यपि भूतलेऽस्ति। अन्यदिति पक्षे स एवाभावः। विषयावैलक्षण्ये विज्ञानवैलक्षण्याभावात्। ननु भावाभावयोः संबन्धाभावात्कथमभावज्ञानमिति। यथा घटोऽयमितींद्रियान्वयव्यतिरेकात् ज्ञानं, तथाऽभावज्ञानमपि सकारणं। कार्यदर्शनाद्धि कारणं परिकल्प्यते, न तु दृष्टकार्यापलापः शक्यते वक्तुम्। किं चानियतपदार्थवादित्वादस्माकं यथोपपन्नः संबन्धोऽपि कश्चिद्भविष्यतीति का नो हानिः। तस्मात्सिद्धोऽभाव इति ॥ ४९ ॥

સૂ૦:—[તે] મૂઢાનો માત્ર મિથ્યાવાદ [છે.] ૪૫.

વિ૦:—આત્માદિ નિરવયવ પદાર્થોના નાશનું કારણ કોઈ પણ સંભવી શકતું નથી, અને ઘટાદિ સાવયવ પદાર્થોનો પણ આવિર્ભાવ-તિરોભાવજ થાય છે. એ કારણથી સર્વ પદાર્થોમાં શૂન્યતાનું અનુમાન સંભવતું નથી, માટે સર્વ શૂન્ય છે, એવું તેમનું કથન મિથ્યા છે. વળી પ્રપંચના નાશને જો તેઓ યથાર્થ માને તો બંધનો નાશ પણ યથાર્થ

હોવાથી તે પુરુષાર્થ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. વળી તેમને પૂછવું જોઈએ કે બધી વસ્તુઓને શૂન્ય માનવામાં કોઇ પ્રમાણ છે કે નહિ ? જો તેમના ભણીથી પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો શૂન્યતાનું સાધક પ્રમાણ પોતે શૂન્ય થઇ જતાં બધાની શૂન્યતા સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ નહિ થાય, અને જો તે પ્રમાણને અશૂન્ય (સત્ય) માને તો બધાની શૂન્યતા સિદ્ધ નહિ થાય, તથા જો શૂન્યતાસાધક કોઇ પ્રમાણ તેઓ નહિ માને તો પ્રમાણવિના બધી વસ્તુઓની શૂન્યતા સિદ્ધ થશે નહિ. ૪૫.

હવે શૂન્યવાદમાં બીજું દૂષણ બતાવે છેઃ—

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

अयमपि शून्यवादः क्षणिकपक्षविज्ञानपक्षतुल्यक्षेमाभिरा-कार्यः । यथा प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया क्षणिकानिराकरणं, बाह्यवस्तु-प्रत्यक्षाद्विज्ञानानिराकरणं, तथाऽयमपि प्रत्यक्षेणैव समस्तविश्व-दर्शनाच्छून्यपक्षो निराकार्यः ॥ ४६ ॥

સુ૦:—ઉભયપક્ષના સમાનક્ષેમપણાથી આ પણ [મૂઢોનો માત્ર મિથ્યાવાદ છે.] ૪૬.

વિ૦:—ક્ષણિકવાદીના અને વિજ્ઞાનવાદીના મતના ખંડનમાં જે યુક્તિ કહી છે,—ક્ષણિકવાદીના મતમાં પ્રત્યભિજ્ઞાની અસિદ્ધિ, અને વિજ્ઞાનવાદીના મતમાં બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિની અસિદ્ધિ,—તે શૂન્ય-વાદીના મતમાં પણ સમાન છે, તેથી આ શૂન્યવાદ અજ્ઞાનીઓનો મિથ્યાવાદ છે. જો સર્વ શૂન્ય હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે કોઇ પણ વસ્તુની કોઇને પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ નજ થવી જોઇએ. ૪૬.

શૂન્ય દુ:ખની નિવૃત્તિરૂપ હોવાથી અથવા દુ:ખની નિવૃત્તિનું સાધન હોવાથી શૂન્યપણાનેજ શૂન્યવાદી પુરુષાર્થ માને છે તે અસંગત છે એમ નીચેના સૂત્રથી બતાવે છે:—

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

यदि शून्यमभावः, को हि स्वस्थात्माऽभावाय यतेत, मोक्षः पुरुषार्थ इति भावशब्दप्रयोगश्चानर्थकः । अथ भावाभाव-व्यतिरिक्तं शून्यम् । एवंभूतस्य वस्तुनोऽदर्शनादप्यपुरुषा-र्थत्वम् ॥ ४७ ॥

સૂ૦:—બંને પ્રકારે અપુરુષાર્થપણું [છે.] ૪૭.

વિ૦:—તેઓ શૂન્યપણાને દુ:ખની નિવૃત્તિરૂપ માને કે દુ:ખની નિવૃત્તિનું સાધન માને, બંને રીતે તે શૂન્યપણામાં પુરુષાર્થ સંભવતો નથી. શૂન્ય, અભાવ ને અવસ્તુ એ પર્યાય છે. મારો અભાવ થાય,—હું શૂન્યરૂપ થાઉં,—એવી ઇચ્છા કોઇ પણ સ્વસ્થ પુરુષને થતી નથી. જે પદાર્થમાં બધા સ્વસ્થબુદ્ધિવાળા પુરુષોની ઇચ્છા થાય છે તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. પોતાના અભાવમાં કોઇ પણ સ્વસ્થબુદ્ધિવાળા પુરુષને ઇચ્છા થાય નહિ, માટે સર્વની શૂન્યતા માનવામાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સંભવતી નથી. ૪૭.

હવે બીજા વાદીઓ જે બંધનું ગતિ આદિ બીજું કારણ માનનારા છે તેમના મતનું ખંડન કરે છે:—

न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

न शून्यं तत्त्वं, शून्यस्य गत्यभावात् । दृश्यते च गतिः । यथा च श्रुतिः " अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः, " " पापेन नरकं याति, पुण्येन स्वर्याति, ज्ञानेन ब्रह्मलोकं याती " ति ॥ ४८ ॥

સૂ૦:—ગતિવિશેષથી [બંધ] નથી. ૪૮.

વિ૦:—આત્મા ગતિવિશેષદ્વારા અર્થાત્ શરીરમાં પ્રવેશાદિદ્વારા બંધન પામેલો છે એમ માનવું પણ આગળના સૂત્રમાં જણાવાશે તે કારણથી યોગ્ય નથી. ૪૮.

હવે એ પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:-

निष्क्रियस्य तदसंभवात् ॥ ४९ ॥

व्यक्तम् ॥ ४९ ॥

સૂ૦:—નિષ્ક્રિયમાં તેના (ગતિના) અસંભવથી [ગતિથી બંધ સંભવતો નથી.] ૪૯.

વિ૦:—આત્મા નિષ્ક્રિય છે, જે નિષ્ક્રિય હોય તેને વળી ગતિ કેવી?- નિષ્ક્રિયને વળી જવુંઆવવું શું? પૂર્ણ અને વ્યાપક આત્માનો ક્યાંઇ પણ પ્રવેશ થવો અને ત્યાંથી બહાર નીકળવું સંભવતું નથી. જે પરિચ્છિન્ન હોય તેનોજ પ્રવેશ અને બહાર નીકળવું સંભવે છે. એવી રીતે ગતિરહિત આત્મામાં ગતિથી બંધ સંભવે નહિ. ૪૯.

"**पापेन नरकं याति**" (પાપકર્મવડે નરકમાં જાય છે,) "**पुण्येन स्वर्गं याति**" (પુણ્યકર્મવડે સ્વર્ગમાં જાય છે,) ને "**ज्ञानेन ब्रह्मलोकं याति**" (જ્ઞાને કરીને-ઉપાસનાવડે-બ્રહ્મલોકમાં જાય છે,) એ શ્રુતિઓ પુરુષની ગતિ બતાવે છે, માટે પુરુષનું મધ્યમપરિમાણ માનીશું. જે વસ્તુ કોઇની અપેક્ષાએ મોટી અને કોઇની અપેક્ષાએ નાની હોય તે મધ્યમપરિમાણવાળી કહેવાય છે. "अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा" (પુરુષરૂપ અંતરાત્મા અંગૂઠાના જેવડો છે,) એ શ્રુતિ પણ પુરુષનું અંગુષ્ઠપરિમાણજ કહે છે. એવી રીતે આત્મા પરિચ્છિન્ન હોવાથી તેમાં ગતિ સંભવે છે એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ—

मूर्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धांतः ॥५०

मूर्ता घटादयः क्रियावन्तः, तत्तुल्यधर्मत्वे विनाशादयमपसिद्धांतः । किं च जन्मांतरसंचारे हस्तिकृमिदेहपरिमाणत्वात् संकोचविकासित्वेन सावयवत्वादनित्यत्वमिति ॥ ५० ॥

સૂ૦:—મૂર્તપણાથી ઘટાદિની પેઠે સમાનધર્મની પ્રાપ્તિમાં [તમારો] અપસિદ્ધાંત [થશે.] ૫૦.

વિ૦:—જો આત્માને મૂર્ત એટલે પરિચ્છિન્ન માનશો તો તે આત્મા અવશ્ય બીજી પરિચ્છિન્ન જડવસ્તુઓના સમાનધર્મવાળો થશે, એટલે ઘટપટાદિની પેઠે તેને સાવયવપણું પ્રાપ્ત થવાથી તે નાશવાન્ થશે. આત્મા

નાશવાન્ છે એ અયોગ્ય સિદ્ધાંત સર્વ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે, તેથી આદર આપવાયોગ્ય નથી. ૫૦.

આત્માનું પરલોકમાં ગમનાદિ કહેનારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય સમજાવે છે:-

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

यथा घटाद्युपाधिभेदाद्घटे गच्छति घटाकाशं गच्छतीति ज्ञानं, तथा शरीराद्यवच्छेदादात्मा गच्छतीति प्रतीतिः ॥ ५१ ॥

સૂ૦:—ગતિની શ્રુતિ પણ ઉપાધિના યોગથી આકાશની પેઠે [ગતિ કહે છે.] ૫૧.

વિ૦:—કોઇ શ્રુતિમાં અવિવેકી આત્માની પરલોકમાં ગતિ વર્ણવેલી છે ખરી, કિંતુ તે ગતિ આત્માના ઉપાધિને લઇને કહી છે, તેમાં ગતિ વાસ્તવિક છે એવા અભિપ્રાયથી તે ગતિ કહી નથી. આત્માનો લિંગશરીરરૂપ ઉપાધિ આ લોકમાં ને પરલોકમાં આગમન ને ગમન કરે છે, તેનો વિચાર કરી શ્રુતિ ગૌણરીતે તદુપહિત આત્માની પરલોકમાં ગતિ વર્ણવે છે. વાસ્તવિકરીતે આત્મા ક્યાંઇ જતો પણ નથી, અને ક્યાંઇથી આવતો પણ નથી. જેમ ઘડાને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઇ જવાથી તદુપહિત આકાશ ત્યાં ગયું છે એમ કહેવામાં આવે છે તેમ શ્રુતિમાં કહેલી આત્માની ગતિ સમજવી. ૫૧.

કર્મજન્ય સંસ્કારોથી પુરુષને બંધ થતો નથી એમ બતાવે છે:—

न कर्मणाऽप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

भवेदेवं, यदि कर्मात्मधर्मः स्यात् । न त्वात्मनः कश्चिद्धर्मोऽस्ति, निर्गुणत्वात् ॥ ५२ ॥

સૂ૦:—કર્મવડે પણ [આત્માને બંધ] નથી, બીજાના ધર્મપણાથી. પર.

વિ૦:—આત્મા વિહિતનિષિદ્ધકર્મદ્વારા બંધન પામતો નથી, કેમકે પાપપુણ્યનામનું કર્મ ચિત્તનો ધર્મ છે; નિર્ગુણ આત્માનો તે ધર્મ નથી. તે સંસ્કારો ચિત્તમાં પડે છે, અને ચિત્તમાં રહે છે, તેથી આત્મા તેમાં લેપાતો નથી, અર્થાત્ ચિત્તના ધર્મરૂપ કર્મવડે આત્માને બંધ સંભવતો નથી. પર.

અન્યના ધર્મથી અન્યને બંધ માનીશુ એમ વાદી કહે તો તેમાં દોષ બતાવે છેઃ-

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

सर्वसम्बन्धाविशेषान्मुक्तात्मनामपि बन्धप्रसक्तिः ॥ ५३ ॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં [બંધ માનતાં] અતિપ્રસક્તિ [થાય છે.] ૫૩.

વિ૦:—એકના ધર્મથી બીજાને બંધન થાય છે એમ કહેવાથી. તેમાં અતિવ્યાપ્તિદોષ આવે છે. અલક્ષ્યમાં લક્ષણ જાય તે અતિવ્યાપ્તિદોષ કહેવાય છે. ચિત્તરૂપ એકના ધર્મથી આત્મરૂપ બીજાને

બંધન થાય છે એમ કહેવાથી બંધનવાળા આત્માના બંધનરૂપ ધર્મથી બંધનરહિત મુક્ત આત્માને પણ બંધન પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું પડશે, જે અયોગ્ય છે. ૫૩.

સ્વભાવથી અથવા કર્માદિ કોઇ પણ નિમિત્તથી પુરુષને બંધ સંભવતો નથી એમ કહે છેઃ-

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

"असंगो ह्ययं पुरुष" इति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् ॥ ५४ ॥

સૂ૦ઃ—અને નિર્ગુણાદિ શ્રુતિનો વિરોધ પણ [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૫૪.

વિ૦ઃ—" असंगो ह्ययं पुरुषः " (આ પુરુષ અસંગજ છે,) ને " साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च " (આત્મા સાક્ષી, ચેતનરૂપ, કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિઓ પુરુષનું અસંગપણું, સાક્ષીપણું, ચેતનપણું, અદ્વિતીયપણું અને નિર્ગુણપણું પ્રતિપાદન કરે છે, એથી પુરુષમાં સ્વભાવ, ગતિ કે કર્મ આદિથી ઉપજેલો વાસ્તવિક બંધ નથી, પરંતુ તે ઔપાધિક બંધ છે. સૂત્રમાં જે इतिશબ્દ છે તે બંધની પરીક્ષાની સમાપ્તિ સૂચવે છે. ૫૪.

બંધનાં બીજાં કારણોનો નિષેધ કરીને પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગજ પુરુષના બંધનો હેતુ છે એવું આગળ નિરૂપણ કરેલું છે. તે પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગને સ્વાભાવિક માને, અથવા કાલાદિ નિમિત્તથી ઉપજેલો માને, તો આગળની

પેઠે (પૂર્વની અવિવેકદશાની રીતે) મુક્તને પણ પ્રકૃતિના સંયોગની પ્રાપ્તિ હોવાથી બંધ પ્રાપ્ત થશે, માટે નીચેના સૂત્રમાં અવિવેકનેજ પ્રકૃતિના સંયોગમાં હેતુ કહે છેઃ-

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

धर्माधर्मयोगेऽपि न समानधर्मत्वं, अविवेकात् । यदि तात्त्विको धर्माधर्मयोग आत्मनः स्यात्तदा तुल्यत्वम् । किंत्वविवेकादात्मनो धर्माधर्मयोगाभिमान इति क्व समानत्वम्॥५५॥

સૂ૦ઃ—તેનો સંયોગ અવિવેકથીજ [છે, તેથી બદ્ધ-મુક્તનું] સમાનપણું નથી. ૫૫.

વિ૦ઃ—પુરુષને પ્રકૃતિનો સંયોગ પુરુષના અવિવેકથીજ થાય છે. તે અવિવેક મુક્તપુરુષમાં નથી, તેથી બદ્ધની પેઠે મુક્તને પ્રકૃતિનો સંયોગ થાય નહિ, એટલે મુક્તને બંધ સંભવે નહિ. આ સૂત્રમાં જે અવિવેકશબ્દ છે તેનો અવિવેકની વાસના એવો અર્થ કરવો. તે અવિવેક પ્રકૃતિના સંયોગદ્વારા પુરુષને બંધનું કારણ થાય છે. ૫૫.

હવે એ અવિવેકના ત્યાગનો ઉપાય નિરૂપણ કરે છેઃ-

नियतकारणात्तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यत्कारणमवगतं तद्व्यभिचारे सर्वतोऽनाश्वासः । यथा ध्वान्तनाशाय प्रकाशः, तथाऽत्रापि [illegible] विवेकनाशः । विवेकार्थं च [illegible]स्वीकारे का क्षतिः,

प्राकृतेनापि धर्मेणोपपत्तेः ॥ किमिदं ध्वान्तं नाम । अभाव-स्तम इति केचित् । तन्न, विधिमुखप्रतीतेः । अभावत्वे किमालोकप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा । यदि प्रागभावः, तर्हि यथा घट उत्पन्ने घटप्रागभावो नष्टः, तथाऽऽलोके सत्यालोक-प्रागभावो नष्ट इति प्रत्ययः स्यात् । भविष्यदालोकप्रागभावसत्त्वे वर्तमानालोके सत्यन्धकारोऽविनष्टः स्यात् ॥ अथ प्रध्वंसाभावः । तथाप्यनश्वरत्वादालोकान्तरे सत्यन्धकारप्रतीतिप्रसंगः, यथा घटान्तर उत्पन्ने नष्टघटप्रध्वंसोऽस्त्येव ॥ अन्योन्याभावस्तु वस्तुनोरप्यस्ति । अत्यन्ताभावस्तु दुष्टत्वान्नाशंकनीयः । तदुक्तं "न च भासामभावस्य तमस्त्वं वृद्धसंमतम् । छायायाः कार्ष्ण्यमित्येवं पुराणेषु गुणश्रुतेः ॥ दूरासन्नप्रदीपाद्धि महदल्पा चलाचला । देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वाद्विना भवेत् ॥" भावस्तम इति तु व्यपदेशो भावे सति प्रतीयमानत्वादिति ॥ आलोके सति वस्तुग्रहणं, तदभावे सति कथं ग्रहणमिति वैधर्म्य-मात्रम् । यथा कौशिको भानिरपेक्ष एव गृह्णाति, तथाऽऽलोका-नपेक्षमेव तमोग्रहणं वैचित्र्यात्पदार्थस्य । तस्माद्रूपविशेषोऽयं यत्रावरकमस्ति तत्रारोप्य गृह्यते ॥ द्रव्यान्तरमिति केचित् । तदुक्तं "तमः खलु चलन्नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्म-वैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥" अत्र भवतु गुणो वा द्रव्यं वा,

नास्माकं सिद्धान्तक्षतिः, अनियतपदार्थवादित्वात् । अभावस्तु न भवतीति ब्रूमः ॥ ५६ ॥

સૂ૦:—નિયતકારણથી તેનો નાશ [થાય છે,] અંધારાની પેઠે. ૫૬.

વિ૦:—જેમ અંધારાની નિવૃત્તિ અજવાળાથી થાય છે તેમ અવિવેકની નિવૃત્તિ વિવેકથી થાય છે, બીજા કોઇ ઉપાયથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. આ શાસ્ત્રને મતે અંધારું એ સાંશ (અંશવાળું) દ્રવ્ય છે, તેથીજ અજવાળાવડે તેની નિવૃત્તિ ભગવાન્ સૂત્રકારે બતાવી છે. નૈયાયિકો પ્રકાશના અભાવને અંધારું માને છે તે અસત્ય છે. જો અંધારું અભાવરૂપ હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવાની અગત્યજ ન રહે. ૫૬.

જો અવિવેકને પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગદ્વારા બંધનો હેતુ માનશો તો તે અવિવેકથી ભિન્ન દેહાદિમાં આત્માનું અભિમાન રહેવા છતાં પણ મોક્ષ થવો જોઇએ એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ-

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥५७॥

सर्वेषां मूलं प्रधानम् । तस्याविवेकादन्याविवेकस्य संभवः । पदार्थानामन्योऽन्यं भवत्वविवेको विवेको वा, न तेन बन्धमोक्षौ, किंतु प्रधानविवेकाविवेकाभ्याम् । अतस्तद्धाने प्रधानाविवेकहाने सर्वाविवेकहानम् ॥ ५७ ॥

સૂ૦:—પ્રધાનના અવિવેકથી અન્યના અવિવેકની [ઉત્પત્તિ થાય છે, ને] તેની નિવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ [થાય છે.] ૫૭.

વિ૦:—પ્રધાનના સંબંધમાં અવિવેક રહેવાથી તેનાં કાર્યોના સંબંધમાં પણ અવિવેક રહે છે, અને પ્રધાનનો (પ્રકૃતિનો) અવિવેક નષ્ટ થવાથી તેની સાથે બીજા (મહત્તત્ત્વ ને અહંકાર આદિને લગતા) બધા અવિવેકો પણ નાશ પામે છે. શરીરાદિમાં આત્માના અભિમાનમાં પ્રકૃતિની સાથે આત્માનો અવિવેક એ કારણ છે. વિવેકજ્ઞાનવડે પ્રકૃતિ-પુરુષના અવિવેકનો નાશ થવાથી તેનું કાર્ય જે શરીરાદિમાં આત્માનો અવિવેક છે તેનો પણ નાશ થઇ જાય છે, તેથી વાદીની શંકાને અવકાશ નથી. ૫૭.

પુરુષમાં બંધમોક્ષ વાસ્તવિક નથી એમ નિરૂપણ કરે છેઃ—

वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

[विवेकः] आत्मसम्बंधीति वाङ्मात्रं तु, न तात्त्विकः सम्बन्धः । असंबन्धेऽपि चित्ते विवेकस्थितेः चित्तसंनिधाना-दात्मनि विवेकाभिमान इति निवेदयिष्यामः ॥ ५८ ॥

સૂ૦:—[પુરુષમાં બંધ] કથનમાત્ર [છે,] વાસ્તવિક નહિજ, [તેની] ચિત્તમાં સ્થિતિથી. ૫૮.

વિ૦:—આત્માને બંધન છે એ કહેવામાત્ર છે, તેને વાસ્તવિક

બંધન નથી. માત્ર અવિવેકથી એવી રીતે કહેવામાં આવે છે. જાસુદીના ફૂલપાસે રાખેલો સ્ફટિકમણિ જેવી રીતે અવિવેકથી રાતો સ્ફટિકમણિ કહેવાય છે તેવીજ રીતે ચિત્તના સાંનિધ્યમાં રહેલા પુરુષને, ચિત્તના ધર્મોનું તેમાં આરોપણ કરી, સુખીદુઃખી આદિ કહેવામાં આવે છે. ૫૮.

બંધાદિકને વાસ્તવિક નહિ માનો તો વિવેકજ્ઞાનના શ્રવણમનનથીજ બંધની નિવૃત્તિ થશે, ને તેથી નિદિધ્યાસનો ઉપદેશ વ્યર્થ થશે, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:-

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥५९॥

व्यक्तम् ॥ ५९ ॥

સૂ૦:—દિઙ્મૂઢની પેઠે પ્રત્યક્ષવિના માત્ર યુક્તિથી [અવિવેકનો] નાશ [થતો] નથી. ૫૯.

વિ૦:—જ્યારે કોઇ મનુષ્યને કોઇ કારણથી દિશાની ભ્રાંતિ (માથું ફરી જાય છે તે–એક દિશાને ભ્રમથી બીજી દિશા જાણવી તે) થાય ત્યારે જેમ તેને દિશાનો સાક્ષાત્કાર (માનસપ્રત્યક્ષ) થયા વિના યુક્તિદ્વારા તેની ભ્રાંતિનો નાશ થતો નથી તેમ મનુષ્યના અવિવેકનો નાશ પણ પ્રકૃતિપુરુષના સાક્ષાત્કારવિના માત્ર યુક્તિદ્વારા થતો નથી. યુક્તિનું અને ઉપદેશનું અવલંબન કરી નિદિધ્યાસનવડે (ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિવડે) અવિવેકનો અથવા અજ્ઞાનનો નાશ થઇ શકે છે, માત્ર શ્રવણમનનવડે અવિવેકનો નાશ થઇ શકતો નથી, તેથી નિદિધ્યાસનનો ઉપદેશ પણ સાર્થક છે, નિરર્થક નથી. ૫૯.

હવે પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકનું પ્રતિપાદન કરવામાટે પ્રથમ પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ કહે છેઃ-

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः ६०

भवेदेवं, यदि प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, नानुमानादिकमिति। प्रकृत्यादीनामदर्शनेऽपि सामान्यतो दृष्टानुमानात्सिद्धेः ॥ ६० ॥

સૂ૦ઃ—અપ્રત્યક્ષોનો અનુમાનવડે બોધ [થાય છે,] ધૂમાદિવડે અગ્નિની પેઠે. ૬૦.

વિ૦ઃ—આ સૃષ્ટિમાં કેટલાક પદાર્થો સ્થૂલ છે, તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે, પણ પ્રકૃતિપુરુષાદિ અપ્રત્યક્ષ સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન તો અનુમાનપ્રમાણદ્વારાજ થઈ શકે છે, જેવી રીતે ધૂમાડાનો અખંડ ચાલતો પ્રવાહ તથા તેની નીચેની પીળાશ ને ઝીણા તણખા જોવાથી દૂરના અદૃશ્ય અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે તેવી રીતે. ૬૦.

પ્રકૃતિ આદિ પદાર્થોની સંખ્યા કહે છેઃ-

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारोऽहंकारात्पंचतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि, पुरुष इति पंचविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

यद्यपि त्रयाणां [गुणानां] साम्यावस्था प्रकृतिस्तथाप्येकैकस्मिन्नपि प्रकृतिशब्दप्रयोगः सांकेतिकः। महानिति बुद्धितत्त्वम् । अहंकार इत्यभिमानः। पञ्चतन्मात्राणीति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। उभयमिन्द्रियं, बाह्यं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाख्यानि, आन्तरं मनः। स्थूलभूतानि आकाशवायुतेजोजलभूमयः। तेषां च पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिरिति बोद्धव्यम्। स्थूलं इत्युपलक्षणं, सूक्ष्मभूतानामपि ग्रहणम् । पुरुष इति संख्यापूरणार्थं, न तु सृष्टिक्रमार्थं, नित्यत्वादात्मनः ॥ ६१ ॥

સૂ૦:—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્‌ની સામ્યાવસ્થા [તે] પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ [ને] ઉભય ઇંદ્રિય, [અને] તન્માત્રાઓથી સ્થૂલભૂતો [ઉપજે છે, ને] પુરુષ એમ પચીશ [પદાર્થ]સમૂહ [છે.] ૬૧.

વિ૦:—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ નામના ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે. તે ત્રણ ગુણોના સમભાવને અથવા સમાનાવસ્થાને તેમની સામ્યાવસ્થા કહે છે. એ પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ, (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ,) અને અગિયાર ઇંદ્રિયો, (પાંચ કર્મેન્દ્રિયો—વાણી, હાથ, પગ, ગુદા ને ઉપસ્થ; પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો—કાન, ચામડી, આંખ, જીભ,

ને નાક; તથા મન) અને પાંચ તન્માત્રાઓથી પાંચ ભૂતો—આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ ને પૃથ્વી—એ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચોવીશ તત્ત્વો પરિણામી છે, એવિના પચીશમું તત્ત્વ જે પુરુષ છે તે અપરિણામી છે.

જોકે ત્રણ ગુણો એ દ્રવ્ય છે, રૂપાદિની પેઠે ગુણ (ધર્મ) નથી, પણ લઘુપણું ભારેપણું આદિ ગુણવાળા છે, આમ છતાં તેમને ગુણ શામાટે કહે છે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહેવાય છેઃ—દોરડીને ગુણ કહે છે. દોરડી જેમ પશુને બાંધે છે તેમ સત્ત્વાદિક ત્રણ દ્રવ્ય અજ્ઞાની પુરુષરૂપ પશુને બાંધે છે, માટે તેમને ગુણ કહે છે. અજ્ઞાની પુરુષમાં વિવેક ન હોવાથી તેવા પુરુષને પશુ કહેલ છે. પ્રકૃતિ કોઇનું કાર્ય નથી, તે મહત્તત્ત્વાદિકનું કારણ છે, માટે તેને **અવિકૃતિ** કહે છે. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ સાતને કાર્યકારણરૂપ ઉભયપણું છે, એટલે મહત્તત્ત્વ એ પ્રકૃતિનું કાર્ય અને અહંકારનું કારણ છે, અહંકાર એ મહત્તત્ત્વનું કાર્ય અને પાંચ તન્માત્રાઓનું તથા અગિયાર ઇંદ્રિયોનું કારણ છે, અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ અહંકારનું કાર્ય તથા પાંચ સ્થૂલભૂતોનું કારણ છે, તેથી એ સાતને **પ્રકૃતિવિકૃતિ** કહે છે. પાંચ ભૂતો અને અગિયાર ઇંદ્રિયો એ સોળ કાર્યો છે, કોઇનું કારણ નથી, તેથી તેમને **વિકૃતિ** કહે છે. તત્ત્વોના કારણનું નામ **પ્રકૃતિ**, અને તત્ત્વોના કાર્યનું નામ **વિકૃતિ** છે. **સાંખ્યમતમાં** પચીશ પદાર્થો માનેલા છે, જે વાત ઉપર કહેવાઇ ગઇ છે. આ શાસ્ત્રને મતે ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ છે, તેથી ગુણકર્માદિનો સમાવેશ એ પદાર્થોમાંજ છે, અને દિશાને તથા કાલને આકાશથી ભિન્ન માનવામાં આવતાં નથી. ૬૧.

હવે કાર્યથી કારણનું અનુમાન પ્રતિલોમપણાવડે નીચેનાં ચાર સૂત્રોથી બતાવે છેઃ—

स्थूलात्पंचतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

स्थूलात्पंचभूतात्कार्यात्सत्त्वरजस्तमोभेदेन शांतघोरमूढरूपात्पंचतन्मात्रस्य ज्ञानम् ॥ ६२ ॥

સૂ૦:—સ્થૂલ[ભૂતો]થી પાંચ તન્માત્રાનું [અનુમાન થાય છે.] ૬૨.

વિ૦:—કાર્યની કારણવિના ઉત્પત્તિ થાય નહિ, તેથી પૃથિવી આદિ સ્થૂલ પાંચ મહાભૂતોરૂપ કાર્યદ્વારા તેમના કારણરૂપ ગંધ આદિ પાંચ તન્માત્રાઓના હોવાનું અનુમાન થાય છે. શ્રોત્રાદિ બાહ્યેંદ્રિયોવડે ગ્રાહ્યવિશેષગુણવાળાને સ્થૂલ કહે છે. શ્રોત્રેંદ્રિયવડે ગ્રાહ્યવિશેષગુણ જે શબ્દ એવાળું હોવાથી આકાશને પણ સ્થૂલતા સંભવે છે. ૬૨.

बाह्याभ्यंतराभ्यां तैश्चाहंकारस्य ॥ ६३ ॥

बाह्याभ्यंतराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पंचतन्मात्रैश्च कार्यैरहंकारस्य ज्ञानम् ॥ ६३ ॥

સૂ૦:—બાહ્યાભ્યંતર[ઇંદ્રિયો]વડે અને તેઓવડે (તન્માત્રાઓવડે) અહંકારનું [અનુમાન થાય છે.] ૬૩.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો તથા વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ દશને બાહ્યેંદ્રિયો કહે છે, ને મનને આંતરેંદ્રિય કહે છે. એ આંતરેંદ્રિયવડે પુરુષને સુખાદિનું જ્ઞાન થાય છે. એ અગિયાર ઇંદ્રિયોની તથા પાંચ તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ કારણવિના સંભવે નહિ, તેથી તેનું કારણ જે

અહંકાર તેના હોવાનું અનુમાનપ્રમાણથી જ્ઞાન થાય છે. અભિમાન-વૃત્તિવાળા દ્રવ્યને અહંકાર કહે છે. ૬૩.

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहंकारेण कार्येणान्तःकरणस्य बुद्धेर्ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

સૂ૦:—તેવડે (અહંકારવડે) અંતઃકરણનું [અનુમિતિ-જ્ઞાન થાય છે.] ૬૪.

વિ૦:—અહંકારનું ઉપાદાનકારણ અંતઃકરણ-બુદ્ધિ-મહત્તત્ત્વ-છે, તેથી અહંકારદ્વારા બુદ્ધિના સદ્ભાવનું અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાય છે. નિશ્ચયવૃત્તિવાળા દ્રવ્યને અંતઃકરણ વા બુદ્ધિ કહે છે. ૬૪.

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात्कार्यात्प्रकृतेर्ज्ञानम् ॥ ६५ ॥

સૂ૦:—તેથી (અંતઃકરણથી) પ્રકૃતિનું [અનુમિતિ-જ્ઞાન થાય છે.] ૬૫.

વિ૦:—તે મહત્તત્ત્વરૂપ કાર્યદ્વારા તેના ઉપાદાનકારણ મૂલપ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ અનુમિત થાય છે. બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન એ ત્રણ પ્રકારનું મનુષ્યનું અંતઃકરણ મધ્યમપરિમાણવાળું (શરીરજેટલું વ્યાપક) છે, તેથી તે કાર્ય છે.

જગત્માંના સર્વ પદાર્થો સુખ, દુઃખ તથા મોહવાળા છે. સુખ સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે, દુઃખ રજોગુણનું કાર્ય છે, અને મોહ એ તમોગુણનું કાર્ય છે. બુદ્ધિ પણ સુખદુઃખમોહાત્મક છે, તેથી તેનું કારણ ત્રણ

ગુણરૂપ પ્રકૃતિથી ભિન્ન સિદ્ધ થાય નહિ. એ રીતે પ્રકૃતિનું મહત્તત્ત્વથી અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાય છે.

જોકે મુક્તિનો હેતુ જે વિવેકજ્ઞાન છે તેની પ્રાપ્તિમાટે સર્વ જડ પદાર્થોથી પુરુષનો વિવેક કરવો એજ અગત્યનું છે, અન્યનો વિવેક કરવો અગત્યનો નથી, તથાપિ પ્રકૃતિ આદિ તત્ત્વોની ઉપાસનાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિમાટે પ્રકૃતિ આદિ જડોનો પણ પુરુષથી વિવેક કરવો અગત્યનો માન્યો છે. ૬૫.

હવે વિવેકજ્ઞાનમાટે પ્રકૃતિ આદિથી ભિન્ન પુરુષની સિદ્ધિ કરે છેઃ—

संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

न प्रकृतेः कार्यत्वात्पुरुषस्य ज्ञानम्, प्रकृतेर्नित्यत्वात् पुरुषस्याकारणत्वा त् । किंतु प्रकृतेः संघातत्वात् त्रिगुणात्मकत्वात्परार्थत्वम् । परश्च पुरुषः । अतस्तस्य ज्ञानम् । स चासंहतो वक्तव्यः, अनवस्थाभयात् ॥ ६६ ॥

સૂ૦:—મળેલાના (પ્રકૃતિના અને તેનાં કાર્યોના) પરાર્થપણાથી પુરુષના [હોવાનું અનુમાન થાય છે.] ૬૬.

વિ૦:—પ્રકૃતિ આદિ મળીને કામ કરનારા પદાર્થોની પરપ્રયોજનતા (અન્યમાટે પ્રયોજનપણું) જોઇને પુરુષના સદ્ભાવનું અનુમિતિજ્ઞાન થાય છે. સંયોગ પ્રધાનાદિમાં છે, પણ પુરુષમાં નથી. તે સંહત એટલે સંયોગવાળી જડ વસ્તુ પોતાના ભોગમાટે સદ્ભાવવાળી નથી, પણ બીજાના એટલે

ચેતનના ભોગને માટે સદ્ભાવવાળી છે. જેને માટે આ સર્વ સંહત જડ પદાર્થો છે તે અસંહત ચેતન સ્વપ્રકાશ પુરુષ છે. એવી રીતે પ્રકૃતિથી ભિન્ન પુરુષના સદ્ભાવની સિદ્ધિ થાય છે. ૬૬.

ત્યારે પ્રકૃતિનું પણ કોઇ કારણ હશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

मूलप्रकृतेर्मूलाभावात्कारणाभावात् अमूलं यत्कारणं तन्मूलं । सा प्रकृतिः ॥ ६७ ॥

સૂ૦:—મૂલમાં મૂલના અભાવથી અમૂલ મૂલ [છે.] ૬૭.

વિ૦:—પ્રકૃતિજ મહત્તત્ત્વાદિ સર્વે કાર્યોનું મૂલ (કારણ) છે. એ પ્રકૃતિરૂપ છેલ્લા કારણનું કોઇ ઉપાદાનકારણ ન હોવાથી તે પ્રકૃતિ અમૂલ (કારણરહિત) ને સર્વેનું મૂલ (કારણ) છે. ૬૭.

એમ માનવામાં યુક્તિ કહે છે:—

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

प्रकृतेरन्यत्कारणं, तस्याप्यन्यत्कारणमित्यनवस्थादोषाद-न्ततोऽकारणं मूलं वक्तव्यम् । सैव प्रकृतिरिति । पंचविंशति-तत्त्वादधिकाङ्गीकारे च गौरवं स्यात् ॥ ६८ ॥

સૂ૦:—પરંપરાપણામાં પણ એકમાં પર્યવસાન તેથી [પ્રકૃતિ એ] સંજ્ઞામાત્ર [છે.] ૬૮.

વિ૦:—જો પ્રકૃતિનું કોઇ ઉપાદાનકારણ માનીએ તો તે ઉપાદાનકારણનું પણ પાછું અન્ય ઉપાદાનકારણ માનવું પડે, વળી તેનું પણ અન્ય ઉપાદાનકારણ માનવું પડે, એમ તે ઉપાદાનકારણોનો અંત ન આવવાથી અનવસ્થાદોષ આવે, માટે પ્રકૃતિજ મહત્તત્ત્વથી ભિન્ન બધાં કાર્યોનું પરંપરાવડે ઉપાદાનકારણ ને મહત્તત્ત્વનું સાક્ષાત્ ઉપાદાનકારણ છે. જે એક વસ્તુમાં પરંપરાવડે સર્વ ઉપાદાનકારણોની કલ્પનાની પરિસમાપ્તિ કરવામાં આવે તે એક વસ્તુનેજ અમે મૂલપ્રકૃતિ કહીશું એટલે વાદીઓનો વિવાદ નહિ રહે. વસ્તુતાએ પ્રકૃતિ એ શબ્દ જડ પદાર્થોના આદિકારણના નામવિના બીજું કાંઇ સૂચવતો નથી. ૬૮.

પ્રકૃતિ અદૃશ્ય છે, તેથી તેમાં આ જગત્નું કારણપણું છે એમ શા ઉપરથી જાણવું એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यत्वम् । यथा परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि घटादौ तद्गुणदर्शनात्परमाण्वनुमानं, तथाऽत्रापि जगतस्त्रैगुण्यदर्शनात्कारणं प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकेत्यनुमीयते । तथा हि, कामिनी भर्तुः सुखदेति सात्त्विकी, अविनयाद्दुःखदेति राजसी, विरहान्मोहदेति तामसी । एवं सर्वे भावा द्रष्टव्याः ॥ ६९ ॥

સૂ૦:—બંનેનુ પ્રકૃતિનુ [અનુમાન] સમાન [છે.] ૬૯.

વિ૦:—પ્રકૃતિનું એટલે આ જગતના મૂલકારણનું અનુમાન વાદિ-

પ્રતિવાદી બંનેને મતે સરખું છે. પરમાણુને આ જગતનું કારણ માનનારા વાદીઓ એટલે તાર્કિકો જેમ ઘડો ને લૂગડું આદિ સ્થૂલ કાર્યો જોઇને તેના કારણભૂત સૂક્ષ્મ પરમાણુના અસ્તિત્વનું તથા તેના જગત્કારણ-પણાનું અનુમાન કરે છે તેમ અમે પણ આ જગત્‌ને ત્રણ ગુણવાળું જોઇને તેના કારણભૂત ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનું તથા તેના જગત્કારણપણાનું અનુમાન કરીએ છીએ. એવી રીતે પ્રકૃતિ અદૃશ્ય છતાં પણ તેના અસ્તિત્વનો નિર્ણય અનુમાનપ્રમાણથી થઇ શકે છે. ૬૯.

જો વિવેકદર્શનથી પુરુષને મુક્તિ થતી હોય તો શાસ્ત્રશ્રવણથીજ તેને મુક્તિલાભ થવો જોઇએ, પણ સર્વત્ર એમ જોવામાં આવતું નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

अधिकारिणस्त्रिविधा भवन्ति, उत्तममध्यमाधमभेदात् । तद्भेदः सहकारिणोऽविद्यादेर्भेदात् । तद्भेदश्चादृष्टभेदात् । तेन श्रवणमात्रादिति न नियमः ॥ ७० ॥

સૂ૦:—અધિકારીના ત્રણ પ્રકારપણાથી [વિવેક-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માત્ર શ્રવણથી થાય એવો] નિયમ નથી. ૭૦.

વિ૦:—શાસ્ત્ર સાંભળવાથીજ વિવેકજ્ઞાન એટલે પ્રકૃતિપુરુષના ભિન્નપણાનું જ્ઞાન સર્વ અધિકારીઓને થાય એવો નિયમ નથી, કેમકે ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓ છે. તેમાં

જે ઉત્તમ અધિકારી હોય તેને શાસ્ત્રશ્રવણદ્વારા શીઘ્ર વિવેકજ્ઞાન ઉપજે છે. મધ્યમ અધિકારીને શ્રવણમનનવડે વિલંબે તે વિવેકજ્ઞાન ઉપજે છે, અને કનિષ્ઠ અધિકારીને શાસ્ત્રાદિમાં ઘણા કુતર્કો ઉપજવાથી શ્રવણ, મનન ને ધ્યાનવડે ઘણે લાંબે કાલે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭૦.

હવે મહત્તત્ત્વનું ને અહંકારનું સ્વરૂપ નીચેનાં બે સૂત્રોવડે કહે છે:—

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

प्रकृतेराद्यं कार्यं, तन्महत्तत्त्वं बुद्धिः मननान्मन इति ॥७१॥

સૂ૦:—મહત્‌નામનું આદ્ય કાર્ય તે મન [છે.] ૭૧.

વિ૦:—પ્રકૃતિનું જે પ્રથમ કાર્ય (પહેલું પરિણામ અથવા આદ્યવિકાર) તે મહત્‌ એટલે અહંકારથી મહાન્—શ્રેષ્ઠ. એ મહત્‌ને મહત્તત્ત્વ પણ કહે છે. આ મહત્‌ મનનવૃત્તિવાળું (નિશ્ચયવૃત્તિવાળું) હોવાથી તેને કેટલેક સ્થલે મન, બુદ્ધિ અથવા ચિત્ત પણ કહે છે. ૭૧.

चरमोऽहंकारः ॥ ७२ ॥

अनन्तरं बुद्धेः कार्यमहंकारः ॥ ७२ ॥

સૂ૦:—છેલ્લો (બીજો) અહંકાર [છે.] ૭૨.

વિ૦:—પ્રકૃતિનો બીજો અને મહત્તત્ત્વનો પહેલો વિકાર (કાર્ય) અહંકાર છે. તે અહંકાર "હું કર્તા" એવી અભિમાનવૃત્તિવાળો છે. ૭૨.

તે પછીનાં અન્ય સર્વ કાર્યો અહંકારનાં છે એમ જણાવે છેઃ—

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

अहंकारकार्यत्वमन्येषां एकादशेंद्रियाणां पंचतन्मात्राणाम् । पारम्पर्येण तन्मात्रकार्याणामपि भूतानां तत्कार्यत्वमित्युक्तम् ॥ ७३ ॥

સૂ૦ઃ—પછીનાઓમાં તેનું કાર્યપણું [છે.] ૭૩.

વિ૦: —મનસહિત શ્રોત્રવાગાદિ અગિયાર ઇંદ્રિયો અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સોળ ઉપરના સૂત્રમાં કહેલા અહંકારરૂપ દ્રવ્યનાં કાર્યો છે. પરંપરાવડે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો પણ અહંકારનું કાર્ય છે, કારણકે તે પાંચ મહાભૂતો પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૩.

આમ કારણકાર્યનો નિર્ણય થવાથી પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ છે આ સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચતી નથી એમ કહે છેઃ—

आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

यथा मृत्पिण्डकार्यस्य घटस्य पारम्पर्येण परमाणुकारणता, तथा प्रकृतेरपि मूलकारणता ॥ ७४ ॥

સૂ૦ઃ—તેદ્વારા પરંપરાપણામાં પણ અણુની પેઠે [પ્રકૃતિનું] આદ્યહેતુપણું [છે.] ૭૪.

વિ૦:—પ્રકૃતિજ સર્વ કાર્યોનું આદિકારણ છે. તે પ્રકૃતિ આ જગતનું સાક્ષાત્ કારણ નહિ છતાં પણ અમે કારણની પરંપરાનો ક્રમ ગ્રહણ કરીને તેને આ જગતનું કારણ કહીએ છીએ. પરમાણુઓ આ જગત્નું સાક્ષાત્ કારણ નહિ છતાં પણ પરમાણુવાદીઓ (તાર્કિકો) જેમ દ્વ્યણુકાદિ ક્રમને મધ્યવર્તી કરીને પરમાણુસમૂહને આ જગત્નું છેલ્લું કારણ કહે છે તેમ અમે પણ મહત્તત્ત્વાદિ ક્રમને મધ્યવર્તી કરીને પ્રકૃતિને આ જગતનું છેલ્લું કારણ કહીએ છીએ. ૭૪.

પ્રકૃતિ ને પુરુષ એ બંને નિત્ય હોવાથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિમાં બેમાંથી કોણ કારણરૂપ છે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છેઃ—

પૂર્વભાવિત્વે દ્વયોરેકતરસ્ય હાનેઽન્યતરયોગઃ ॥ ૭૫ ॥

न पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वं, किंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। द्वयोर्मध्य एकस्य पुरुषस्य कारणत्वयोग्यताहानिरत्रिकारित्व-श्रुतेः। अतोऽन्यतरस्य प्रधानस्य कारणत्वयोगः ॥ ७५ ॥

સૂ૦:—[જગત્કારણપણામાં] બેના પૂર્વભાવિપણામાં [પણ બેમાંના] એકની નિવૃત્તિમાં બીજાનો યોગ (સંભવ) [છે.] ૭૫.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિની પહેલાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંને પદાર્થો હતા, માટે એ બંનેને આ જગત્નાં ઉપાદાનકારણ ગણી શકાય નહિ. [1]અન્વયવ્યતિરેકથી[2] જોતાં તે બેમાંના એકના એટલે

---

૧ જેના હોવાથી કાર્ય અવશ્ય થાય તે. ૨ જેના ન હોવાથી કાર્ય નજ ઉપજે તે.

પુરુષના આ જગતના કારણપણાની યોગ્યતાની નિવૃત્તિ છે, કેમકે તે અસંગ ને અવિકારી છે, એટલે બીજાની–પ્રકૃતિની–આ જગતના કારણપણામાં યોગ્યતા ગણાય છે. ૭૫.

હવે પરમાણુઓ આ જગત્નું કારણ નથી એમ જણાવે છે:—

परिच्छिन्नत्वान्न तत्सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

यत्परिच्छिन्नं न तत्सर्वोपादानं, यथा न तन्तुर्घटस्य कारणम् । तस्मात्पदार्थानां पृथक्पृथक् कारणं वक्तव्यम् । एककारणत्वे च लाघवं स्यादिति ॥ ७६ ॥

સૂ૦:—પરિચ્છિન્નપણાથી તે (પરમાણુ) સર્વનું ઉપાદાન નથી. ૭૬.

વિ૦:—જે એકદેશમાં રહેલ છે, એટલે પરિચ્છિન્ન કિંવા અવ્યાપક છે, તે કોઇ કાલે બધી વસ્તુઓનું ઉપાદાનકારણ થઇ શકે નહિ. પરિચ્છિન્ન તંતુઓ કદીપણ વસ્ત્રવિના બીજા કોઇ પણ પદાર્થનું ઉપાદાનકારણ થઇ શકે ? નજ થઇ શકે. એવીજ રીતે પરિચ્છિન્ન પરમાણુઓ પણ આ વિચિત્ર વિશ્વનું ઉપાદાનકારણ થવાને અયોગ્ય છે. વળી મૂલકારણનું બહુપણું સ્વીકારવું એમાં લાઘવ નથી, પણ ગૌરવ છે, માટે એક ને વ્યાપક એવી પ્રકૃતિજ સર્વે કાર્યોનું સાક્ષાત્ કે પરંપરાવડે ઉપાદાનકારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૬.

પરિચ્છિન્નને શ્રુતિમાં વિનાશી કહેલ છે, તેથી પણ

પરમાણુઓ આ જગતનું કારણ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, એમ કહે છે:—

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

युक्तिस्तावत्प्रोक्ता। श्रुतिरपि प्रधानस्य जगत्कारणतामाह " प्रधानाज्जगज्जायत " इति ॥ ७७ ॥

સૂ૦:—અને તેની ઉત્પત્તિની શ્રુતિથી [તે અનિત્ય છે.] ૭૭.

વિ૦:—" अथ यदल्पं तन्मर्त्यम् ॥ " (હવે જે પરિચ્છિન્ન છે તે મરણધર્મવાળું છે,) આ શ્રુતિમાં જે પરિચ્છિન્ન છે તે અનિત્ય છે એમ કહેલું છે; તેથી પરિચ્છિન્ન પરમાણુઓ આ જગતનું કારણ નથી, પણ વ્યાપક પ્રધાન આ જગતનું કારણ છે. જે પરિચ્છિન્ન હોય તે ઉત્પત્તિવાળું હોય, ને જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે વિનાશી હોય, તેથી તે આ જગત્નું કારણ હોઇ શકે નહિ. જો કદી પ્રધાનને પરિચ્છિન્ન માનશો તો પ્રધાનમાં અનિત્યતા પ્રાપ્ત થવાથી કારણની પરંપરા માનવાવડે અનવસ્થાદોષ આવશે, અને પ્રધાનના અનાદિ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ-સ્મૃતિની સાથે વિરોધ પણ આવશે. ૭૭.

હવે પ્રધાનનું જગત્કારણપણું સિદ્ધ કરવામાટે અભાવાદિના કારણપણાનું ખંડન કરે છે:—

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

नाभावाद्भावोत्पत्तिः । कारणरूपं कार्यं दृश्यत इति

जगतोऽप्यवस्तुत्वम् ॥ ७८ ॥

સૂ૦:—અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ [સંભવતી] નથી. ૭૮.

વિ૦:—પૂર્વે કાંઇ નહોતું તેમાંથી આકસ્મિકરીતે આ જગત્નો પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ કહેવું એ યુક્તિરહિત વાત છે. અભાવ કોઇ વસ્તુ નથી, પણ તે શૂન્ય વા અસત્ છે. જો મિથ્યાથી સત્રૂપ જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય તો સસલાનાં શિંગડાંથી પણ કોઇ કાર્ય થવું જોઇએ. જગત્ એ ભાવરૂપ સત્ય પદાર્થ છે, માટે એનું મૂલકારણ પણ ભાવરૂપ સત્યજ હોવું જોઇએ, અભાવરૂપ અસત્ય ન હોવું જોઇએ. ૭૮.

જગત્ સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે એમ જો વાદી કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છેઃ-

अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥७९॥

शुक्तौ रजतज्ञाने 'नेदं रजतमिति' ज्ञानाद्रजतबाधः । न चात्र 'नेदं भावरूपं जगदि'ति कस्यापि ज्ञानमिति, येन भावरूपबाधः स्यात् । दुष्टकारणजन्यत्वाच्च मिथ्येत्यवगम्यते, यथा कामलादिदोषात्पीतशङ्खज्ञानं कस्यचित् । अत्र च जगज्ज्ञानस्य सर्वेषां सर्वदा सत्यत्वान्न दोषोऽस्ति । तस्मान्नावस्तु जगदिति ॥ ७९ ॥

સૂ૦:—બાધ ન થવાથી અને દુષ્ટકારણજન્ય ન હોવાથી [જગત્નું] મિથ્યાપણું [સંભવતું] નથી. ૭૯.

વિ૦:—જ્યાં છીપમાં રૂપાનું, દોરડીમાં સર્પનું, ને ઝાડના હુંઠામાં માણસનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યાં આ રૂપું નથી, આ સર્પ નથી, ને આ માણસ નથી, એવા જ્ઞાનથી તે રૂપા આદિનો બાધ (મિથ્યાપણાનો પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય) થાય છે, પણ આ જગત્ ભાવરૂપ નથી, મિથ્યા છે, એવું જ્ઞાન થતું નથી, કે જેથી તેના ભાવરૂપનો બાધ થાય. દુષ્ટકારણ-દ્વારા ઉપજવાથી પણ વસ્તુનું મિથ્યાપણું જાણવામાં આવે છે, જેમ આંખમાં કમળો થવાથી ધોળો શંખ પીળો દેખાય છે, તેમ આ જગત્‌ની જે સત્યતા દેખાય છે તેમાં કોઇ દુષ્ટકારણ પણ હેતુ નથી. આમ છે, માટે આ જગત્ અવસ્તુ (મિથ્યા) નથી, પણ વસ્તુ (સત્ય) છે. ૭૯.

અવસ્તુથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ પ્રતિજ્ઞામાં ભગવાન્ સૂત્રકાર હેતુ કહે છે:—

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे उपादानकारणे 'कारणगुणः कार्यं' इति तद्योगेन भावयोगेन तत्सिद्धिः कार्यस्य वस्तुत्वसिद्धिः । अभावे जगतोऽभावत्वे तदभावाज्जगदभावस्यावश्यंभावात् कुतस्तत्सिद्धिरिति, अभावस्याभावरूपत्वात् ॥ ८० ॥

સૂ૦:—ભાવમાં તેના સંબંધથી તેની (કાર્યની) સિદ્ધિ, [કારણના] અભાવમાં તેના અભાવથી શી રીતે તેની (કાર્યની) સિદ્ધિ [થાય ?] ૮૦.

વિ૦:—કારણ જ્યારે ભાવરૂપ પદાર્થ હોય ત્યારેજ તેમાંથી કોઇ પણ પદાર્થ ઉપજી શકે, અભાવરૂપ શૂન્યમાંથી કોઇ પણ પ્રકારે ભાવરૂપ કાર્ય ઉપજી શકે નહિ. કાર્યનું સ્વરૂપ ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન નથી. કારણને સતરૂપ માનવાથી કારણથી અભિન્ન હોવાથી કાર્ય પણ સતૂરૂપવાળું સિદ્ધ થાય છે. જો કદી અભાવને કારણ માનવામાં આવે તો અભાવનું રૂપ અસત્ છે, તેથી કાર્ય પણ કારણથી અભિન્ન હોવાથી અસત્જ સિદ્ધ થતું જોઇએ. એવી રીતે અભાવથી કોઇ પણ કાર્ય થતું નથી, માટે શૂન્યવાદીનો મત અત્યંતમિથ્યા છે. ૮૦.

જીવોનાં કર્મોથી આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પ્રકૃતિની કલ્પના મિથ્યા છે, એમ પૂર્વમીમાંસક શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ-

न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

निमित्तकारणमदृष्टमस्तु, धर्माधर्मयोस्तूपादानकारणत्वं न क्वचिद्दृष्टम् । प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनान्मुक्तिरिति प्रकृतिस्वीकारः ॥ ८१ ॥

સૂ૦ઃ—કર્મથી [જગત્‌ની ઉત્પત્તિ સંભવતી] નથી, [તેના] ઉપાદાનપણાના અસંભવથી. ૮૧.

વિ૦:—પૂર્વમીમાંસકો જીવોના અદૃષ્ટથી (તેમણે પોતપોતાના કર્મોવડે પાડેલા સંસ્કારોથી) આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે, પણ કર્મદ્વારા અર્થાત્ જીવોના અદૃષ્ટદ્વારા આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ

સંભવતી નથી, કેમકે તે કર્મો આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તકારણરૂપ સંભવી શકે, પણ ઉપાદાનકારણરૂપ સંભવી શકે નહિ; તેથી સત્સ્વરૂપ- વાળી અને સર્વવ્યાપક એવી પ્રકૃતિવિના બીજો કોઇ પણ પદાર્થ આ જગત્‌ના ઉપાદાનકારણરૂપે સિદ્ધ થતો નથી. ૮૧.

વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાથી પુરુષને મોક્ષ થતો નથી એમ જે પૂર્વે કહેલું છે તેનું હવે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરે છેઃ-

नानुश्राविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्ति-योगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२॥

वेदादनुश्रूयत इत्यानुश्रविको यागादिः । तस्मादपि न मोक्षसिद्धिः, साध्यत्वेनावृत्तियोगात् । कार्यत्वेनानित्यत्वान्मुक्त-स्य पुनः संसारानुवृत्तियोगः । तस्मादपुरुषार्थत्वम् ॥८२॥

સૂ૦:—વૈદિક[કર્મ]થી પણ તેની (મોક્ષની) સિદ્ધિ નથી, સાધ્યપણાવડે [પુનઃ] આવૃત્તિના સંભવથી [તેનું] અપુરુષાર્થપણું [છે.] ૮૨.

વિ૦:—અનુશ્રવ એટલે વેદ, ને વેદે કહેલી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ તે આનુશ્રવિક. એ આનુશ્રવિકના અનુષ્ઠાનદ્વારા કર્તા પુરુષને મુક્તિનામનો પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. જો વેદે કહેલાં યજ્ઞાદિ કર્મોથી મોક્ષ માનીએ તો જે કર્મોથી ઉપજેલું હોય છે તે અવશ્ય નાશ પામે છે એવો નિયમ હોવાથી મોક્ષને પણ વિનાશી માનવો પડશે. જો આમ માનવામાં આવે તો પછી કોઇ પણ વિવેકીની ઇચ્છા વિનાશી મોક્ષ

મેળવવામાટે ઉપજશે નહિ, અને " न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते " (તે પુનર્જન્મ પામતો નથી, તે પુનર્જન્મ પામતો નથી,) એ શ્રુતિની સાથે પણ વિરોધ આવશે. ૮૨.

ઉપાસનારૂપ કર્મથી ઉપાસક પુરુષને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ બ્રહ્મલોકને પામેલા પુરુષોની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. " एतस्मान्न पुनरावर्तते " (એ બ્રહ્મલોકથી પુરુષ પુનઃ આ સંસારમાં આવતો નથી,) એ શ્રુતિમાં પણ એમજ કહેલું છે. એ કારણથી જે પદાર્થ કર્મજન્ય હોય છે તે નાશવાન્ હોય છે એવો નિયમ સંભવતો નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्र प्रकृतिपुरुषयोः प्राप्तविवेकस्य विवेकज्ञानादनावृत्तिश्रुतिः । " न स पुनरावर्तते " इति श्रुतिः ॥ ८३ ॥

સૂ૦:—અનાવૃત્તિની શ્રુતિ ત્યાં (બ્રહ્મલોકમાં) વિવેકજ્ઞાન પામેલાની [છે.] ૮૩.

વિ૦:—જો માત્ર બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી પુરુષનું ફરીને અહિં આગમન ન થતું હોય તો " आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन " ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓની સાથે વિરોધ આવે. હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકસુધીના સર્વ લોકોમાંથી પુરુષનું ફરી આ સંસારમાં આગમન થાય છે એવો એ સ્મૃતિનો ભાવાર્થ છે. આ કારણથી તે બ્રહ્મલોકમાં જેમને

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાથી તેમનું અહિં પુનરાગમન થતું નથી, અને જેમને ત્યાં વિવેકજ્ઞાન ઉપજતું નથી તેમનું અહિં પુનરાગમન થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે. ઉપર દર્શાવેલા કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મલોકને પામેલા પુરુષોને પણ વિવેકજ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, ઉપાસનાદિ કર્મથી તેમને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૮૩.

જો વૈદિકકર્મથી કર્મકર્તા પુરુષને મોક્ષ થતો નથી તો વૈદિકકર્મનું શું ફલ છે એમ જાણવાની ઈચ્છા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છેઃ—

दुःखाद्दुःखं जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोकः ॥ ८४ ॥

यदि कर्मसाध्यो मोक्षो भवेत्, कर्मणो दुःखबहुलत्वात्तत्कार्यो मोक्षोऽपि दुःखबहुलः स्यात् । अंततः क्षयित्वेनापि दुःखं स्यात् । नहि जाड्यार्तस्य जाड्यविमोक्षो जलाभिषेकात्, प्रत्युत जाड्यमेवेति ॥ ८४ ॥

સૂ૦ઃ—[કર્મવડે] દુઃખથી દુઃખ [પ્રાપ્ત થાય છે,] જલના અભિષેકની પેઠે જડતા (ટાઢ બીજે પક્ષે અવિવેક) દૂર [થતી] નથી. ૮૪.

વિ૦ઃ—પ્રયત્નસાધ્ય હોવાથી દુઃખનું જેમાં બહુપણું છે એવાં વૈદિક કામ્યકર્મોદ્વારા તે કામ્યકર્મ કરનારને દુઃખનું જેમાં બહુપણું છે એવા ગમનાગમનરૂપ ફલનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને દુઃખરહિત

દુઃખરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેવી રીતે ટાઢથી પીડાતા પુરુષના ઉપર શીતલ પાણીની ધારા કરવાથી તે પુરુષનું ટાઢથી ઉપજતું દુઃખ મટતું નથી, પણ તેને ઊલટું વધારે દુઃખ થાય છે તેવી રીતે કામ્યકર્મો કરનારા દુઃખી મનુષ્યો પણ પોતાનાં તે કર્મોવડે પોતાના દુઃખમાં વધારો કરે છે. ૮૪.

ત્યારે શાસ્ત્રોક્ત નિષ્કામકર્મથી દુઃખ નહિ થાય, અને મોક્ષ થશે, એવી શંકા ઉપજે તો તેનું નિવારણ કરે છે:–

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

मा भून्निष्कामकर्मसाध्यं दुःखं, तथापि काम्यान्निष्काम-कर्मविशेषेऽपि मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमविशिष्टम् । साध्यत्वात्क्षयित्वेन पुनरपि दुःखं स्यात् । निष्कामकर्मणो मोक्षसाधनत्वश्रुतिश्च ज्ञानार्थं, ज्ञानाच्च मोक्ष इति पारम्पर्येण मोक्षसाधनत्वम् ॥ ८५ ॥

સૂ૦:—સકામમાં [ને] નિષ્કામમાં પણ સાધ્યપણાની સમાનતા હોવાથી [મોક્ષ ન થાય.] ૮૫.

વિ૦:—મનુષ્ય ભલે સકામકર્મ કરે, અથવા નિષ્કામકર્મ કરે, તેના સાધ્યપણાથી તેના અનિત્યફલ ઉપજાવવારૂપ પરિણામમાં કાંઇ ભેદ પડતો નથી. બધાં કર્મો અનિત્યફલ ઉપજાવે છે, કોઇ પણ કર્મ મોક્ષરૂપ નિત્યફલ ઉપજાવી શકતું નથી. વળી નિષ્કામકર્મ એ કાંઇ મુક્તિનું સાક્ષાત્ સાધન નથી, પણ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા અને વિવેકવૈરાગ્યદ્વારા તે મુક્તિનું પરંપરાવડે સાધન થાય છે.૫ ૮.

સાંખ્યમતમાં મોક્ષ વિવેકજ્ઞાનથી જન્ય માનેલો હોવાથી તે મોક્ષનું પણ વિનાશીપણું થવું જોઇએ, જે જન્ય હોય છે તે વિનાશી હોય છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે, વળી મુક્તિનું જન્યપણું થવાથી મુક્તને પણ દુઃખ થવું જોઇએ, એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ—

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्॥८६॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्य बन्धध्वंसः । बन्धोऽविवेकः, तद्विरोधेनाविवेकध्वंसो नाशः । अविवेकनाशस्य च प्रध्वंसत्वात् कुतः संसारस्य पुनरावर्तनमिति समानत्वम् ॥ ८६ ॥

સૂ૦:—સ્વભાવથી મુક્તને બંધનિવૃત્તિમાત્ર [વિવેકજ્ઞાનનું ફલ છે, તેથી] બીજાથી સમાનપણું નથી. ૮૬.

વિ૦:—સર્વદા મુક્તસ્વભાવવાળા આત્માના કલ્પિત બંધનો નાશ થવો એજ મુક્તિ છે. બંધ એટલે દુઃખના સંબંધના હેતુરૂપ પ્રકૃતિપુરુષનો અવિવેક. તે અવિવેકનો અભાવ થવાથી જ્યારે મુક્તિ થાય છે ત્યારે તમે તેને જન્ય-ઉત્પન્ન થાય છે એમ-કહી શકો નહિ. અમારે મતે મુક્તિ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ તમારે મતે તે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તમારા મતની મુક્તિ નાશવાળી છે, અને અમારા મતની મુક્તિ અવિનાશી એટલે નિત્ય છે. દુઃખાદિકનું કારણ જે અવિવેક તેનો નાશ થવાથી મુક્તપુરુષને દુઃખ થાય નહિ. ૮૬.

હવે વિવેકજ્ઞાનરૂપ પ્રમાનાં સાક્ષાત્કારણો જે પ્રમાણો છે તેમને કહે છેઃ-

द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा तत्साधकतमं यत्तत्त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥

'द्वयोरि'तींद्रियार्थयोर्विद्यमानयोः प्रत्यक्षे । 'एकतरस्य चापी'ति विद्यमानस्य लिङ्गस्य शब्दस्य वानुमाने शब्दे च । 'असंनिकृष्टार्थपरिच्छित्तिरि'ति अपरिच्छिन्नार्थपरिच्छित्तिः प्रमा प्रमितिः फलम् । एतेनानाधिगतार्थगन्तृप्रमाणमित्युक्तम् । प्रमासाधकतमं यत्तत्प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् । प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानीति ॥ ८७ ॥

સૂ૦:—નહિ જાણેલા પદાર્થનો નિશ્ચય [તે] પ્રમા. [તે] બેનો અથવા એકનોજ [ધર્મ છે.] તેનું જે સાધકતમ તે [પ્રમાણ. તે] પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું [છે.] ૮૭.

વિ૦:—પૂર્વે નહિ જાણેલા ને અબાધિત (અન્ય પ્રમાણવડે મિથ્યા નહિ ઠરનારા) અર્થના નિશ્ચયને પ્રમા કહે છે. એ પ્રમા બંનેને (બુદ્ધિને તથા પુરુષને) કિંવા એકને (બુદ્ધિને) આશ્રિત છે. એ પ્રમાનું જે સાધકતમ–સાક્ષાત્ જનક–હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાના લક્ષણની સ્મૃતિમાં અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાના લક્ષણમાં 'પૂર્વે નહિ જાણેલા' એ શબ્દો કહેલા છે. સ્મૃતિ જાણેલા અર્થની થાય છે, તેથી પ્રમાનું લક્ષણ સ્મૃતિમાં જતું નથી. જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે તેનાથી બીજામાં પણ લક્ષણનું જવું થાય તેને

અતિવ્યાપ્તિ કહે છે. ભ્રાંતિજ્ઞાનમાં પ્રમાના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાના લક્ષણમાં ' અબાધિત ' એવો શબ્દ મૂકેલો છે. યથાર્થજ્ઞાનવડે જે પદાર્થનો બાધ ન થાય તેને અબાધિત કહે છે. સંશયમાં પ્રમાના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ન થાય તે માટે પ્રમાના લક્ષણમાં ' નિશ્ચય ' એ શબ્દ મૂકેલો છે. જો બુદ્ધિ તથા પુરુષ એ બંનેના ધર્મને પ્રમા કહેવામાં આવે તો ક્યારેક ઇંદ્રિયસંનિકર્ષને ને ક્યારેક બુદ્ધિવૃત્તિને પ્રમાણ કહે છે, ને જો બુદ્ધિના ધર્મને પ્રમા કહેવામાં આવે તો ઇંદ્રિયસન્નિકર્ષને પ્રમાણ કહે છે. બંને પક્ષોમાં ચક્ષુ આદિમાં પરંપરાએ પ્રમાણવ્યવહાર થાય છે. એ પ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને આગમ. ૮૭.

ત્રણ પ્રમાણોથી વધારે પ્રમાણો સ્વીકારવાની અગત્ય નથી એમ કહે છેઃ-

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

किमुपमानार्थापत्त्यभावसंभवैतिह्यानि न स्युरिति। अत्रोक्तं ' तत्सिद्धावि'त्यादि। प्रमेयव्यवस्थार्थं प्रमाणस्वीकारः। त्रिविधप्रमाणसिद्धौ सर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः पृथक्प्रमाणत्वेन, त्रिविधप्रमाणेष्वेषामन्तर्भावादिति। इन्द्रियार्थसंनिकर्षान्वयव्यतिरेकादिना यथायथं प्रत्यक्षादिषु सूरिभिरन्तर्भावितत्वात् केवलमधिकः संज्ञाभेदः कृत इति नाधिकत्वेन प्रमाणसिद्धिः ॥ ८८ ॥

સૂ૦:—તેની સિદ્ધિમાં સર્વની સિદ્ધિથી [પ્રમાણુના] અધિકપણાની સિદ્ધિ નથી. ૮૮.

વિ૦:—ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણુદ્વારા સર્વ પ્રમેયની (પ્રમાણુદ્વારા સિદ્ધ કરવાની વસ્તુની) સિદ્ધિ થઇ શકે છે, માટે એ ત્રણ પ્રમાણોથી અધિક પ્રમાણો સ્વીકારવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી. શાસ્ત્રાંતરમાં જે ઉપમાન, **અર્થાપત્તિ**, **અનુપલબ્ધિ**, **સંભવ**, **ઐતિહ્ય** ને **ચેષ્ટા** એ વધારાનાં પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે તેમનો આ ત્રણ પ્રમાણોમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. આ અર્થ અન્યત્ર પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી ગયો છે. **શ્રીમનુસ્મૃતિમાં** ને **શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં** પણ આ ત્રણજ પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. ૮૮.

હવે પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છેઃ-

यत्संबन्धसिद्धं तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

'यत्संबन्धसिद्धमि'त्यनुमानशब्दौ व्यवच्छिन्नौ। तदाकारोल्लेखि घटाकारोल्लेखि । तत्प्रत्यक्षम् । सविकल्पमपि प्रत्यक्षं संगृहीतम् । बौद्धास्तु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति वर्णयन्ति, कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षमिति । नामजात्यादियोजनात्मिका प्रतीतिः कल्पना, सा च सविकल्पकेऽप्यस्तीति न प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तन्न। अदुष्टसाक्षात्कारिप्रमाजनकसामग्रीजनितं प्रत्यक्षम्।

तदुभयं, निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । किंतु सादृश्यात्संस्कारोद्बोधद्वारेण स्मृत्या नामजात्यादिसंविदुत्पद्यते । अत एवाधिकप्राप्त्या सविकल्पकमिति विशेषसंज्ञा । न च स्मृत्या कश्चिद्दोषः सामग्रीप्रत्यवायो वा जनितः ॥ अथ स्मृत्या सहितत्वान्न प्रमाणम् । अहो नैपुण्यं, यत्सहकारि प्रामाण्यं बाधते । तथा च, " संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते । संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया । बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता " ॥ ८९ ॥

સૂ૦:—તેનો આકાર ધારણ કરેલું વિજ્ઞાન જેના સંયોગવડે ઉપજ્યું તે પ્રત્યક્ષ[પ્રમાણ છે.] ૮૯.

વિ૦:—આ અમુક, અને આ આવી રીતનું, એવું વિષયનું વિજ્ઞાન જેના સંયોગવડે ઉત્પન્ન થાય તેને શાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહે છે. કાન, ચામડી, આંખ, જીભ, નાક ને મન એ ૭ ઇંદ્રિયોવડે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપજે છે. કાન આદિ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના શબ્દાદિ વિષયના જ્ઞાનની સાધક છે, માટે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, અને તે વડે ઉપજેલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમા સત્યજ્ઞાન છે, પણ ઘડાનું ઘડારૂપે જ્ઞાન ન થતાં જો કોઇ કારણથી તેનું બીજે રૂપે જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાન અસત્ય અથવા અપ્રમા કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું

વિશેષ સ્વરૂપ જાણવું હોય તો શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકા-ટીકા જુઓ. ૮૯.

યોગીઓને ભૂતભવિષ્યની વસ્તુઓનું પણ પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થાય છે, તેથી યોગીના તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણના આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ (લક્ષ્યના એકદેશમાં લક્ષણનું રહેવું) થાય છે, કારણકે યોગીના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના સમયમાં ભૂતભવિષ્યકાલના પદાર્થો નથી હોતા, માટે તે પદાર્થની સાથે યોગીની બુદ્ધિવૃત્તિનો સંબંધ સંભવતો નથી, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ-

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ९० ॥

बाह्यप्रत्यक्षलक्षणमिदं लौकिकं, योगिप्रत्यक्षं त्वबाह्यमलौकिकं च । अतो नाव्यापकत्वदोषः ॥ ९० ॥

સૂ૦:—યોગીઓના અબાહ્યપ્રત્યક્ષપણાથી [તેમાં] દોષ નથી. ૯૦.

વિ૦:—અમે ઇંદ્રિયોદ્વારા ઉપજેલા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું ને તેના હેતુ-ભૂત પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહેલું છે. યોગીઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઇંદ્રિયોરૂપ ને બહારના પદાર્થોરૂપ બહારનાં સાધનોની અપેક્ષાવાળું નથી. તેઓ જે ભૂતભવિષ્યકાલના પદાર્થો જુએ છે તે તેઓ પોતાની યોગવડે ઉપજેલી અલૌકિક બુદ્ધિશક્તિવડે જુએ છે, માટે યોગીનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અમારા પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણનું લક્ષ્ય નથી, તેથી

અમે કહેલું પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ નિર્દોષ છે, તેમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવતો નથી. ૯૦.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બીજા લક્ષણવડે યોગીના પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનનો પણ તેમાં સમાવેશ થઇ શકે છે એમ કહે છે:-

लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धाद्वा न दोषः ॥९१॥

सत्कार्यस्थितेर्नष्टमपि स्वकारणे लीनं भूतत्वेनास्ति, भविष्यदपि स्वकारणेऽनागतत्वेनास्ति। योगजधर्मानुग्रहाल्लब्धातिशयस्य योगिन एव प्रधानसंबंधात्सर्वदेशकालादिसंबन्ध इति नाव्यापकत्वदोषः ॥ ९१ ॥

સૂ૦:—અથવા લીન વસ્તુની પ્રાપ્તિરૂપ સામર્થ્યના સંબંધથી દોષ નથી. ૯૧.

વિ૦:—હવે એ વાતને અન્ય રીતે સમજાવે છે:-અતીત (ભૂતની) અને અનાગત (ભવિષ્યની) વસ્તુ પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સૂક્ષ્મરૂપે લીન રહે છે. યોગાભ્યાસ કરવાથી તેના પરિપાકવડે યોગીઓના મનમાં એક પ્રકારનું અલૌકિક સામર્થ્ય ઉપજે છે. તે સામર્થ્યવડે (મનનો રજોગુણ તથા તમોગુણ દબાઇ જઇ તેમાં રહેલા સત્ત્વગુણનું પ્રબલપણું થવાથી ઉપજેલા બલવડે) યોગીઓના મનનો ભૂતભવિષ્યકાલના અન્યને નહિ પ્રતીત થનારા સૂક્ષ્મપદાર્થોની સાથે સંબંધ થઇ શકે છે, કારણ-કે તે પદાર્થો પોતપોતાના કારણમાં સૂક્ષ્મભાવે વિદ્યમાન છે. ઉપર કહેલા કારણથી યોગીના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં અવ્યાપ્તિનો લેશ પણ દોષ

આવતો નથી. અયોગીઓને ઇંદ્રિયોવડે સ્થૂલપદાર્થનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઇ શકે છે, ને યોગીઓને ઇંદ્રિયોની અપેક્ષાવિના પોતાના મનથી સૂક્ષ્મપદાર્થોનું પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે. ૯૧.

ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નિત્ય હોવાથી તે પદાર્થના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી, તેથી તેમાં તમે કહેલા પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થાય છે, એવી શંકા થતાં તે શંકાનું સમાધાન પ્રૌઢિવાદથી નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ-

ईश्वरासिद्धेः ॥ ९२ ॥*

यदीश्वरसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तदा तत्प्रत्यक्षचिन्तोपपद्यते । तदेव तु नास्ति । क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादिति प्रमाणमस्तीति चेत्, स किं शरीरी अशरीरी वेत्युभयथापि कर्तृत्वासंभवात्, विशेषवादिनां कार्यत्वस्याभासत्वात् । एतदन्यत्र बहु प्रपंचितम् ॥ ९२ ॥

સૂ૦:—ઈશ્વરની અસિદ્ધિથી [અવ્યાપ્તિ થતી નથી.] ૯૨.

વિ૦:—નિત્યજ્ઞાનવાળા ઈશ્વરના સદ્ભાવમાં કોઈ પણ પ્રમાણ ન હોવાથી કોઈ નિત્ય જ્ઞાન પણ નથી, ને તેથી ઉપર કહેલા પ્રત્યક્ષપ્રમાણના લક્ષણમાં કાંઇ પણ દોષ આવતો નથી.

આ નિરીશ્વરવાદ પ્રૌઢિવાદ છે. તર્કના બલથી પોતાના સિદ્ધાંતને

* નૈયાયિકોના નિત્યજ્ઞાનવાળા તટસ્થ ઈશ્વરની અસિદ્ધિ આ સૂત્રમાં બતાવી છે.

સબલ કરવા અસત્પક્ષને પણ બલવાન્ બનાવવો તે પ્રૌઢિવાદ કહેવાય છે. આ પ્રૌઢિવાદમાં પોતાના સિદ્ધાંતના ઉત્કર્ષનુંજ કથન હોય છે. આ વાતનું સૂચન કરવામાટેજ આ સૂત્રમાં અભાવ એવું પદ મૂક્યું નથી. જો ઇશ્વરનો અભાવજ સૂત્રકારશ્રીને ઇષ્ટ હોત તો ईश्वरासिद्धेः ને સ્થાને ईश्वराभावात् એવું સૂત્ર મૂકત. ૯૨.

ઈશ્વરની અસિદ્ધિમાં બીજી યુક્તિ કહે છેઃ—

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥९३॥

स किं बद्धो वा मुक्तो वा । बद्धस्य धर्माधर्मयोगान्नेश्वरत्वम् । मुक्तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाभावान्न कर्तृत्वमिति नेश्वरसिद्धिः । अथान्य एवासौ जीवन्मुक्त इति । एवं, तर्हि दृष्टान्ताभावादसाधारणत्वम् ॥ ९३ ॥

સૂ૦ઃ—મુક્ત [ને] બદ્ધ બેમાંના એકના અભાવથી તેની (ઈશ્વરની) સિદ્ધિ નથી. ૯૩.

વિ૦:—તટસ્થેશ્વરવાદીને અમે પૂછીએ છીએ કે તમે માનેલા ઇશ્વર બદ્ધ છે કે મુક્ત છે ? પ્રમાણનું અનુસંધાન કરવાથી જાણવામાં આવે છે કે તમે માનેલા ઇશ્વર કહેલા બંને પ્રકારના પુરુષમાંથી કોઇ પણ પ્રકારના પુરુષમાં આવતા નથી, ને ત્રીજા પ્રકારના પુરુષનો અભાવ છે, માટે તમે માનેલા ઇશ્વરની સ્વરૂપસત્તા પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતી નથી. ધર્માધર્મના સંસ્કારના સંબંધથી બદ્ધ પુરુષમાં ઇશ્વરપણું સંભવતું નથી, અને મુક્તપુરુષમાં જ્ઞાન, ક્રિયા ને ઇચ્છા આદિનો અભાવ હોવાથી

તેમાં કર્તાપણું ન સંભવવાથી તેમાં પણ ઈશ્વરપણું સંભવતું નથી. ૯૩.

મુક્ત અને બદ્ધ એ બંનેમાં ઈશ્વરપણું સંભવતું નથી તેમાં હેતુ કહે છેઃ-

उभयथाऽप्यसत्क त्वम् ॥ ९४ ॥

उक्तव्याख्यानमेतत्सूत्रम् ॥ ९४ ॥

સૂ૦ઃ—બંને પ્રકારે પણ કર્તાપણાનો અભાવ [છે.] ૯૪.

વિ૦ઃ—ઈશ્વર બદ્ધ હોય, વા મુક્ત હોય, અર્થાત્ એ બે પ્રકારના પુરુષોમાંથી ગમે તે પક્ષમાં તેઓ હોય, તોપણ તેઓમાં જગતના કર્તાપણાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. બદ્ધને (ક્લેશાદિયુક્તને) ઈશ્વર માનવાથી તે ઈશ્વર સાધારણ માણસજેવા થયા એટલે તેમનામાં આ અચિંત્યરચનાવાળું જગત્ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય ? અને મુક્તને (ક્લેશાદિરહિતને) ઈશ્વર માનવાથી તેઓ અભિમાનવિનાના તથા રાગાદિકવિનાના થયા, તેથી તેમનાથી પણ આ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. ૯૪.

જો તમે ઈશ્વર નહિ માનો તો ઈશ્વરને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિની શી વ્યવસ્થા થશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ-

मुक्तात्मनः प्रशंसोपासा सिद्धस्य वा ॥९५॥

रागाद्यभावान्मुक्तात्मन इव मुक्तात्मनः, न तु मुक्तस्य,

तस्य संकल्पकर्तृत्वाद्यभावात् । तत्प्रशंसा विधिवाक्योत्तम्भनाय । ' उपासा सिद्धस्य वेति ' उपासनया लब्धातिशयस्य योगिनोऽणिमादिसिद्धस्य प्रशंसाभ्यासोत्तम्भनायेति ॥ ९५ ॥

સૂ૦:—મુક્તાત્માઓની પ્રશંસા અથવા સિદ્ધની ઉપાસના [જણાવવા શ્રુતિમાં ઈશ્વરનું કથન છે.] ૯૫.

વિ૦:—"स हि सर्ववित् सर्वकर्ता" (તેજ સર્વજ્ઞ ને તેજ સર્વના કર્તા છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જગતના કર્તા ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન છે ખરું, પરંતુ તેનું તાત્પર્ય સિદ્ધપુરુષોની–મુક્તોના જેવાની–પ્રશંસા જણાવવાવિના બીજું કાંઇ નથી. મોક્ષસાધકોને પ્રોત્સાહન આપવા- માટે શ્રુતિએ સિદ્ધપુરુષોની એવી રીતની માત્ર પ્રશંસા કરેલી છે. સાંખ્યમતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ એ બધા પૂર્વકલ્પના સિદ્ધપુરુષો અનિત્ય ઈશ્વર છે; અથવા તે શ્રુતિઓનો બીજો હેતુ પણ કલ્પી શકાય, તે આવી રીતે:—અનિત્ય ઈશ્વરરૂપ બ્રહ્માદિના નિત્યપણાને તથા તેમના જગત્કર્તાપણાને જણાવનારી શ્રુતિઓ તેમની ઉપાસનામાટે પણ હોય. ૯૫.

કોઇ ચેતનવાળાના સંકલ્પથી આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પરિણામધર્મવાળી જડ પ્રકૃતિનો કોઇ ચેતનધર્મવાળો અધિષ્ઠાતા હોવો જોઇએ, તે સંકલ્પ પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા ચેતનરૂપ ઈશ્વરવિના એકલી જડ પ્રકૃતિમાં સંભવે નહિ, તેથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું જોઇએ, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના સૂત્રવડે કરે છે:—

तत्संनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥

यथा प्रतिबिम्बितशरीरे मणौ चलत्यचलति शरीरे 'शरीरं चलती'त्यभिमानः, तथा तत्संनिधानात्प्रकृतिप्रतिबिम्बितत्वादात्मनः प्रकृतेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वमधिष्ठातृत्वमात्मनोऽभिमन्यते । तस्माच्चेतनोऽधिष्ठातेति भ्रान्तिरिति । तथा च " प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा ' कर्ताहमिति ' मन्यते " ॥ ९६ ॥

સૂ૦:—તેનું સંનિધાનથી અધિષ્ઠાતાપણું [છે, અયસ્કાંત]-મણિની પેઠે. ૯૬.

વિ૦:—જેવી રીતે ચુંબક (અયસ્કાંતમણિ) પોતાની સમીપતામાત્રથી લોઢાને ચેષ્ટા કરાવનારો થાય છે તેવી રીતે પુરુષ પણ પોતાની સમીપતામાત્રથી જડ પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા થાય છે. જગત્ કોઇના સંકલ્પપૂર્વક સૃજાયેલું નથી, પણ પુરુષની સમીપ રહેલી પ્રકૃતિજ પુરુષોના ભોગમોક્ષમાટે જગતને આકારે પરિણામ પામેલી છે. ૯૬.

જો ચેતનરૂપ પુરુષને વાસ્તવિક અધિષ્ઠાતાપણું નથી તો મરી ગયેલા શરીરને આહારાદિ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થશે, અર્થાત્ ચેતનવિનાનાં મૃત શરીરો પણ આહારાદિ કરી શકવાં જોઇએ, એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ९७ ॥

वायुयुक्तो बुद्ध्यादिर्जीवः, न त्वात्मा जीवः । आहारादिविशेषकार्येऽपि जीवानामेव कर्तृत्वं, आत्मनोऽपरिणामित्वात् ॥ ९७ ॥

સૂ૦:—વિશેષકાર્યોમાં પણ જીવોનું [કર્તાપણું છે.]૯૭.

વિ૦ઃ—પ્રાણાદિસહિત ચૈતન્યના પ્રતિબિંબયુક્ત બુદ્ધિનું (અંતઃકરણનું) નામ જીવ છે. એ જીવજ આહારાદિ કર્મોનો કર્તા છે, એકલો પુરુષ તેનો કર્તા નથી. પુરુષ અને બુદ્ધિ એ બંનેના સંનિધાનવિના બેમાંના એકથી કાંઇ પણ ક્રિયા થઇ શકે નહિ, તેથી મુડદાથી આહારાદિ ન થઇ શકે તે યોગ્યજ છે. ૯૭.

જ્યારે પુરુષમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી ત્યારે તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ શામાટે કરવો જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છેઃ-

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ९८ ॥

उत्तरसूत्रस्थांतःकरणस्येति पदमनुषजनीयम् । [वाक्यार्थोपदेशोऽन्तःकरणस्येत्यन्तमेकं सूत्रं वा] । तेनायमर्थः । सिद्धरूपबोद्धृत्वात् तात्त्विकरूपबोद्धृत्वान्महतोऽन्तःकरणस्य वाक्यार्थोपदेशः । तत्प्रतिबिम्बितत्वाच्च पुरुषस्य बोद्धृत्वाभिमानः ॥ ९८ ॥

સૂ૦:—સિદ્ધરૂપના બોધકપણાથી વાક્યાર્થનો ઉપદેશ [સંભવી શકે છે.] ૯૮.

વિ૦:—પુરુષના પ્રતિબિંબના તથા બીજી વસ્તુઓના સ્વરૂપનું પ્રકાશકપણું અંતઃકરણમાં છે. પુરુષ તેમાં (બુદ્ધિમાં) પ્રતિબિંબિત થયેલો હોવાથી પુરુષમાં પણ આભિમાનિક અથવા ઔપચારિક જાણવાપણું મનાય છે, તેથી તેને કરવામાં આવતો વાક્યાર્થનો ઉપદેશ વ્યર્થ નથી. પોતાના સદ્‌ગુરુની પાસેથી ઉપદેશનાં વાક્યો સાંભળવાથી શિષ્યના અંતઃકરણમાં પુરુષના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારું જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે. તે જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થવાથી તેના અંતઃકરણમાં તે વેલા બીજું જ્ઞાન રહેતું નથી. ક્રમે કરીને તે અંતઃકરણ પણ નિર્મળી ફલના ભૂકાની પેઠે પોતાના કારણ પ્રકૃતિમાં અદૃશ્ય થઇ જાય છે, અને પુરુષ શુદ્ધ, બુદ્ધ ને મુક્ત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો થાય છે. ૯૮.

જો અંતઃકરણાદિની સમીપતામાત્રથી પુરુષને અધિષ્ઠાતાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે બેમાં (અંતઃકરણમાં ને પુરુષમાં) મુખ્ય અધિષ્ઠાતાપણું કોને છે એવી શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

अंतःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम् ॥ ९९ ॥

अन्तःकरणस्य बुद्धौ पुरुषच्छायापत्त्या तच्चैतन्येनोज्ज्वलितस्य चेतनत्वाभिमानादधिष्ठातृत्वम् । 'लोहवदि'ति यथा-

कर्षको लोहो निष्क्रियोऽपि संनिधिमात्रेणाकर्षति ॥ ९९ ॥

સૂ૦:—અંતઃકરણનું તેના પ્રકાશયુક્તપણાથી અધિષ્ઠાતાપણું લોઢાની પેઠે [સંભવે છે.] ૯૯.

વિ૦:—અંતઃકરણ સંકલ્પરૂપ ધર્મવાળું હોવાથી તેમાં મુખ્ય અધિષ્ઠાતાપણું સંભવે છે, પુરુષમાં મુખ્ય અધિષ્ઠાતાપણું સંભવતું નથી. જોકે અંતઃકરણનું સ્વરૂપ જડ હોવાથી જડ ઘડાની પેઠે તેમાં અધિષ્ઠાતાપણું સંભવે નહિ, તોપણ જેવી રીતે અગ્નિવડે તપેલા લોઢામાં અગ્નિના સંબંધથી પ્રકાશકપણું સંભવે છે તેવી રીતે ચેતનના સંબંધથી અંતઃકરણમાં પણ ચેતનના જેવું પ્રકાશકપણું સંભવે છે. તે કારણથી અંતઃકરણ ઘટાદિના જેવું જડ નથી, પણ તેનાથી કાંઇક વિલક્ષણ છે. ૯૯.

હવે અનુમાનપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છેઃ—

प्रतिबंधदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

अविनाभावदर्शिनो व्याप्यज्ञानादनु व्यापकज्ञानमनुमानम् । अनेनान्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं चेति संगृहीतम् । वादिनामपि लक्षणान्यत्रैवान्तर्हितानीति । तथा च " अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् " ॥१००॥

સૂ૦:—વ્યાપ્તિજ્ઞાનવાળાને વ્યાપકનું જ્ઞાન [તે] અનુમાન. ૧૦૦.

વિ૦:—પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ. (હેતુ ને સાધ્યનું સાથે રહેવું.) જેણે વ્યાપ્તિ જોઇ છે, અથવા જાણી છે, તે પ્રતિબંધદૃક્. વ્યાપ્તિ જાણનાર પુરુષને વ્યાપ્ય (સાધ્ય) વસ્તુના વિષયનું જ્ઞાન જે પ્રમાણવડે થાય તે પ્રમાણનું નામ **અનુમાનપ્રમાણ** કહેવાય છે. અનુમાનપ્રમાણથી ઉપજતા જ્ઞાનને **અનુમિતિજ્ઞાન** કહે છે. અદૃશ્ય પદાર્થનું અનુમિતિજ્ઞાન આ પ્રમાણદ્વારા થાય છે. વિશ્વમાં કાર્યકારણભાવે અથવા નિયમ્યનિયામકસંબંધરૂપે બે અથવા તેનાથી અધિક પદાર્થોનો સહચારભાવ જોવામાં આવે છે. તેમના તેવી રીતના સહચારીપણાનું નામ પ્રતિબંધ, વ્યાપ્તિ કે અવિનાભાવ કહેવાય છે. અનુમાનપ્રમાણની વિશેષ સમજમાટે જિજ્ઞાસુએ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકાટીકા જોવી. ૧૦૦.

હવે શબ્દપ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે:-

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तोपदेशः शब्दः, न त्वाप्तेन कृतः, अपौरुषेयत्वाद्वेदस्य । अपौरुषेयत्वं च पंचमाध्याये ' न पौरुषेयत्वमि'ति सूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । शब्द इति कारणकथनं, फलं तु शब्दजन्यं ज्ञानं शब्दः, कार्ये कारणोपचारात् । शाक्यादिवाक्यानां वेदविरोधेनायुक्तत्वादाभासत्वम् ॥ १०१ ॥

સૂ૦:—આપ્તનો ઉપદેશ [તે] શબ્દ. ૧૦૧.

વિ૦:—અબાધિત અર્થનો બોધ કરનાર જે શબ્દ હોય છે તે

શબ્દ યોગ્યશબ્દ કહેવાય છે. એવા યોગ્યશબ્દવાળા યોગ્ય ઉપદેશનું નામ શબ્દપ્રમાણ છે. વેદ ભ્રાંતિરહિત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તે શબ્દ-પ્રમાણમાં ગણાય છે. ભ્રાંતિ, પ્રમાદ, ઠગવાની ઇચ્છા, ને બુદ્ધિનું શિથિલ-પણું એ ચાર દોષોથી રહિત પુરુષ આપ્ત કહેવાય છે. તેમનો જે બોધ તે પણ આપ્તોપદેશ એટલે શબ્દરૂપ પ્રમાણ કહેવાય છે. આ શબ્દપ્રમાણનું વિશેષ નિરૂપણ શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકાટીકામાં છે. ૧૦૧.

હવે પ્રમાણોના પ્રતિપાદનનું ફલ કહે છે:—

उभयसिद्धिः प्रमाणात्तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

वक्ष्यमाणात्प्रमाणात्प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिर्ज्ञानम् । तस्मात्तद्विवेकार्थमुपदेशो युक्त इति ॥ १०२ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણથી બંનેની સિદ્ધિ [માટે] તેનો ઉપદેશ [છે.] ૧૦૨.

વિ૦:—ઉપર કહેલાં ત્રણ પ્રમાણોથી પુરુષ તથા પ્રકૃતિ એ બંનેની તથા પ્રકૃતિનાં કાર્યોની સિદ્ધિ અર્થાત્ તેમનું જ્ઞાન થાય છે, માટે એ ત્રણ પ્રમાણોનો આ શાસ્ત્રમાં મુમુક્ષુના હિતમાટે ઉપદેશ કર્યો છે. ૧૦૨.

તેમાં પ્રકૃતિપુરુષની સિદ્ધિ અથવા તેમનું જ્ઞાન કયા પ્રમાણવડે થાય છે તે કહે છે:—

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥१०३ ॥

प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात् यत्कार्यं तत्कारणगुणपूर्वकं, कार्यं च त्रिगुणात्मकमिति सामान्येन प्रकृतिसिद्धिः। आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि यत्संहतं तत्परार्थमित्यसंहतः परः सिद्धः । वक्ष्यति च ' संहतपरार्थत्वात् ' ॥ १०३ ॥

સૂ૦:—સામાન્યતો દૃષ્ટથી બંનેની સિદ્ધિ થાય [છે.] ૧૦૩.

વિ૦:—સામાન્યતો દૃષ્ટ નામના અનુમાનપ્રમાણવડે પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેની સિદ્ધિ થાય છે.

અનુમાનપ્રમાણના ત્રણ પ્રકાર છે, પૂર્વવત, શેષવત્ અને સામાન્યતો દૃષ્ટ. પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરેલી વસ્તુની સજાતીય વસ્તુને વિષય કરનારા અનુમાનને પૂર્વવત્ કહે છે, જેમ પર્વતમાં ધૂમાડો જોઇને ત્યાં અગ્નિનું અનુમાનપ્રમાણવડે અનુમિતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. પૂર્વે રસોડા આદિ સ્થલમાં ધૂમાડાની સાથે અગ્નિને જોયેલો છે, તેથી પર્વતાદિમાં ધૂમાડો જોઇને ત્યાં તે અગ્નિના સજાતીય અગ્નિનું અનુમિતિજ્ઞાન અનુમાનપ્રમાણવડે થાય છે. એકનું બીજાનાથી ભેદનું સાધક જે અનુમાન તે શેષવત્ કહેવાય છે, જેમ પૃથ્વીમાં ગંધરૂપ હેતુથી જલાદિ અન્ય તત્ત્વોથી તેના ભેદનું અનુમિતિજ્ઞાન થાય છે. એ બંનેથી ભિન્ન પ્રકારનું એટલે કાર્યવડે કારણનો નિશ્ચય કરાવનારું અનુમાન સામાન્યતો દૃષ્ટ કહેવાય છે, જેમ રૂપ આદિના જ્ઞાનવડે નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોરૂપ કરણોનું અનુમિતિજ્ઞાન થાય છે. પ્રકૃતિપુરુષ બંનેની સિદ્ધિ આ સામાન્યતો દૃષ્ટ નામના અનુમાનપ્રમાણવડે થાય છે. મહત્તત્ત્વરૂપ

કાર્યદ્વારા તેના ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિની સિદ્ધિ થાય છે; અને પ્રકૃતિ આદિ જડ તત્ત્વો પોતાને માટે પ્રવૃત્ત થાય નહિ, પણ તે બધાં જડ તત્ત્વો મળીને કોઇ બીજાને માટે (ચેતનને માટે) પ્રવૃત્ત થવાં જોઇએ, જેમને માટે તે બધાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે પુરુષ છે એમ પુરુષના સદ્‌ભાવની સિદ્ધિ થાય છે. આ અર્થ પૂર્વે ૬૫ મા તથા ૬૬ મા સૂત્રમાં કહેવાઇ ગયો છે. ૧૦૩.

પ્રમાણોનું ફલ જે પ્રમા તેવડે પુરુષને પરિણામીપણું પ્રાપ્ત થશે એવી શંકા થાય તો તેના નિવારણમાટે નીચેના સૂત્રમાં પ્રમાનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

चित् आत्मा । तद्विवेकावसानो भोगः । यथाऽनादिरपि प्रागभावो नश्यति, तथा नित्यायाः प्रकृतेर्विवेकज्ञानपर्यन्तः प्रसवः । अथाभाव एवं, न तु भाव इति । न, अत्राभावत्वं न प्रयोजकं, प्रध्वंसाभावेऽतथादर्शनात् । अथ यथादर्शनं व्यवस्था, अत्राप्येवम् ॥ १०४ ॥

સૂ૦:—ચૈતન્યમાં પર્યવસાનવાળો ભોગ [છે.] ૧૦૪.

વિ૦:—ચેતનસ્વરૂપવાળા પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષના ભેદજ્ઞાનરૂપ વિવેકજ્ઞાન ન હોવાથી ભોગ એટલે સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતાએ ઇંદ્રિયોદ્વારા પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ અંતઃકરણમાં સુખદુઃખાદિનો

અનુભવ થાય છે, અને ચેતનરૂપ પુરુષ તેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી અંતઃકરણના સુખદુઃખાદિનો અનુભવ પુરુષમાં પ્રવેશ પામેલો પ્રતીત થાય છે.

પ્રમાણરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં આરૂઢ પ્રકૃતિપુરુષાદિ પ્રમેય (પ્રમાણના વિષય) છે, ને પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત પ્રમાવડે પ્રમેયની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી પ્રમાનું સ્વરૂપ પુરુષના અવિકારી સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, માટે પુરુષમાં પરિણામિતાદોષ સંભવતો નથી. ૧૦૪.

જો બુદ્ધિ કર્તા છે, તો તેના કર્મનો સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ પણ તે બુદ્ધિનેજ થવો જોઇએ, અકર્તા પુરુષને ન થવો જોઇએ, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥

यथा सूपकारस्यान्नादिकर्तृत्वमकर्तुरीश्वरस्य फलोपभोक्तृत्वं तथाऽत्रापि । अथोद्देश्यत्वेन कर्तृत्वमीश्वरस्य । अत्राप्यात्मोद्देश्यत्वेन प्रकृतेः प्रसव इति ॥ १०५ ॥

સૂ૦:—અકર્તાને પણ ફલનો ઉપભોગ અન્નનું ભક્ષણ કરનારની પેઠે [થાય છે.] ૧૦૫.

વિ૦:—જેમ રસોયાએ રાંધીને સિદ્ધ કરેલા અન્નાદિનો તેના સ્વામીને ઉપભોગ થાય છે તેમ બુદ્ધિના કર્મનું ફલ જો સુખાકાર-

દુઃખાકારવૃત્તિ તેનો અકર્તા પુરુષને ઉપભોગ થાય છે. જેમ રાજા આદિ ચઢતી સ્થિતિવાળા પુરુષો પોતાના રસોયાએ પોતાને માટે સિદ્ધ કરેલા અન્નાદિને જમે છે, બીજાના રસોયાએ સિદ્ધ કરેલા અન્નાદિને પ્રાયશઃ જમતા નથી; તેવી રીતે પુરુષ જે પોતાની બુદ્ધિનો સ્વામી છે તે પોતાની બુદ્ધિની વૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ ફલને વિકાર પામ્યા વિના ભોગવે છે, માટે અન્યની બુદ્ધિના કર્મથી અન્ય પુરુષને ફલોપભોગ થતો નથી. જે બુદ્ધિની સાથે જે પુરુષનો અવિવેક હોય છે તે પુરુષજ તે બુદ્ધિની વૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ ફલને અસંગ રહીને ગ્રહણ કરે છે. ૧૦૫.

હવે તેના સંબંધમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત કહે છેઃ—

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥१०६॥

न पुरुषः कर्ता न भोक्ता, किंतु महत्तत्त्वप्रतिबिम्बितत्वात्कर्तृत्वाभिमानः । 'अविवेकाद्वे'ति प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहात् । तत्सिद्धेः कर्तुः फलोपभोगाभिमानसिद्धेरिति ॥ १०६ ॥

સૂ૦ઃ—અથવા અવિવેકથી તેની સિદ્ધિવડે કર્તાને ફલની પ્રાપ્તિ [થાય છે.] ૧૦૬.

વિ૦ઃ—અથવા પ્રકૃતિ તથા પુરુષના અવિવેકવડે કહેલા પ્રકારના ભોગનો પુરુષને કલ્પિત અનુભવ થાય છે. અવિવેકકાલે કર્તાપણાવાળી બુદ્ધિની સાથે પુરુષ એકીભૂત થયેલાજેવો જણાય છે, તેથી બુદ્ધિમાં રહેલું કર્મફલ પુરુષમાં પ્રતિબિંબાકારે પ્રકાશ પામે છે. ૧૦૬.

એ વાતને વ્યતિરેકવડે સમજાવે છેઃ—

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

विवेकात्तत्त्वज्ञाने नोभयं न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वमिति ॥ १०७ ॥

સૂ૦ઃ—અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં [તે] બંને નથી. ૧૦૭.

વિ૦ઃ—પુરુષને વિવેકજ્ઞાન થવાથી–પ્રકૃતિપુરુષના પૃથક્પણાનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થવાથી–બુદ્ધિનું કર્તાપણું ને પુરુષનું ભોક્તાપણું એ બંને દૂર થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષ વાસ્તવિક ભોક્તા નથી, પણ માત્ર અવિવેકથી તેમાં ભોક્તાપણાનો આરોપ થાય છે. ૧૦૭.

પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીને હવે પ્રમેયની વ્યવસ્થા કહે છેઃ—

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिंद्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियस्य उपादानात्संबन्धात् विषयः । इन्द्रियस्य हानात् संबन्धासंभवात् अविषयः । असंबन्धश्चातिदूरादेरयोग्यत्वात् ॥ अतिदूराद्वियति पक्षी नोपलभ्यते, अतिसामीप्याल्लोचनस्थांजनं, व्यवधानात्कुडयस्थं वस्तु, मनोऽनवस्थाच्छोकादिग्रस्तस्य पार्श्वस्थवस्त्वग्रहणं, सौक्ष्म्यादणोः, अभिभवान्मर्दलध्वनिना शंखध्वनिरित्यादिः ॥ १०८ ॥

સૂ૦:—ઇંદ્રિયના અસંબંધવડે તથા સંબંધવડે અવિષય [તથા] વિષય અતિદૂરાદિથી પણ [થાય છે.] ૧૦૮.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો શબ્દાદિ વિષયોની સાથે સંબંધ થવાથી તે શબ્દાદિ વિષયો જ્ઞાત થાય છે, અને અતિછેટાપણા આદિને લીધે તેનો સંબંધ ન થવાથી તે શબ્દાદિ વિષયો અજ્ઞાત રહે છે. વિષયનું અતિદૂરપણું, વિષયનું અતિસમીપપણું, શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો નાશ, મનનું કોઇ બીજા વિષયની સાથે જોડાવું, વસ્તુનું અતિસૂક્ષ્મપણું, વસ્તુનું દેશના વા કાલના અંતરાયવાળાપણું, અભિભવ, (અન્યવડે તિરોધાન થવું,) અને સમાનાભિહાર (સજાતીયની સાથે મળી જવું) એ આઠ દોષો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના પ્રતિબંધક છે. એ આઠ દોષો કેવી રીતે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપજવા દેતા નથી તે નીચેનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ સમજાશે. દૂરપણારૂપ દોષથી આકાશમાં અતિદૂર ગયેલું પક્ષી મનુષ્યના જોવામાં આવતું નથી, આંખમાં આંજેલું આંજણ તેની અતિસમીપતાને લીધે પોતાની આંખવડે જોઇ શકાતું નથી, આંધળાપણું ને બહેરાપણું આદિ પ્રાપ્ત થવારૂપ નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોના નાશથી તેવાં માણસો કોઇ પણ પદાર્થોને જોઇ કે શબ્દોને સાંભળી શકતાં નથી, મન કોઇ બીજા વિષયમાં લાગ્યું હોય તો તે દોષથી બહારની કોઇ એક ઇંદ્રિયની સાથે સંબંધ થયેલા પદાર્થનું મનુષ્યને જ્ઞાન થતું નથી, અતિસૂક્ષ્મપણાને લીધે અયોગીને પરમાણુનું અને પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા કાર્યનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી, ભીંત આદિ આવરણને લીધે ઘરની અંતરની વસ્તુઓ મનુષ્યથી જોઇ શકાતી નથી, ભૂતકાલની ને ભવિષ્યકાલની વસ્તુઓનું જ્ઞાન કાલના અંતરાયથી થતું નથી, સૂર્યના તેજવડે અભિભવ પામવાથી આકાશમાં રહેલા તારાઓ દિવસે દેખાતા નથી, અને સમાનાભિહાર-

દોષથી મેઘમાંથી પડતાં જલનાં બિંદુઓ નદી આદિના જલમાં ભિન્ન જણાતાં નથી. આ દોષોમાં શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો નાશ અને મનનું અનવસ્થાન એ બે દોષો પ્રમાણમાં રહેલા છે, અને બાકીના છ દોષો વિષયમાં રહેલા છે. ૧૦૮.

મનુષ્યને પ્રકૃતિની પ્રતીતિ કયા દોષથી થતી નથી તે કહે છે:--

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

दुरूहत्वं सौक्ष्म्यं, न त्वणुत्वं, प्रकृतेर्विभुत्वात् ॥१०९॥

સૂ૦:--સૂક્ષ્મપણાથી તેની (પ્રકૃતિની) અપ્રતીતિ [છે.] ૧૦૯.

વિ૦:--પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે પ્રકૃતિનું મનુષ્યને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી. અહિં સૂક્ષ્મનો અર્થ નિરવયવ થાય છે, અણુ એવો નહિ, કેમકે પ્રકૃતિ અણુ નથી, પણ વ્યાપક છે. યોગીઓના ચિત્તમાંથી રજોગુણનો ને તમોગુણનો અભિભવ થઇ જવાથી તેમને તો તે પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે, પણ અન્ય જે સંસારી મનુષ્યો છે તેમને તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપર કહેલા હેતુથી થતું નથી. ૧૦૯.

પ્રકૃતિનો અભાવ હોવાથી તેની પ્રતીતિ થતી નથી, જો સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો અભાવ તમે માનતા હો તો અમે કલ્પના કરશું કે સસલાનાં શિંગડાંની પણ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રતીતિ થતી નથી, બાકી સસલાનાં

શિંગડાં એ વસ્તુ તો છે, એવી અમારી કલ્પનાથી સસલાનાં શિંગડાંની પણ સિદ્ધિ થવી જોઇએ, એવી શંકા પૂર્વપક્ષી કરે તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ—

कार्यदर्शनात्तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

यथा घटदर्शनात्परमाणुज्ञानं, तथा त्रिगुणकार्यदर्शनात्प्रकृतिज्ञानम् ॥ ११० ॥

સૂ૦ઃ—કાર્યના દર્શનથી તેના જ્ઞાનવડે [તેની સિદ્ધિ થાય છે.] ૧૧૦.

વિ૦ઃ—કોઇ પણ કાર્યની સિદ્ધિ તેના કારણવિના થઇ શકતી નથી. ત્રિગુણાત્મક જગદ્રૂપ કાર્ય જોવાથી તેનું કારણ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ છે એવું અનુમિતિજ્ઞાન થાય છે. સંસારીઓને-અયોગીઓને-પ્રકૃતિનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સંભવે નહિ, માટે તેના સૂક્ષ્મપણાની કલ્પના સંભવે છે, પણ સસલાનાં શિંગડાંની તો કોઇ પણ કાર્યદ્વારા સિદ્ધિ થતી નથી, માટે તેનો તો અત્યંતાભાવજ છે, સૂક્ષ્મરૂપે તેનો સદ્ભાવ નથી. ૧૧૦.

તેમાં પૂર્વપક્ષી સંશય કરે છેઃ-

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

तदसिद्धिः प्रधानासिद्धिः ॥ १११ ॥

સૂ૦ઃ—શંકાઃ-વાદીના વિવાદથી તેની અસિદ્ધિ [છે.] ઇતિ. ૧૧૧.

વિ૦:—શંકા:-ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતાના ઉપાદાનકારણમાં કાર્યનું હોવું તે **સત્કાર્ય** કહેવાય છે. સત્કાર્યના સંબંધમાં તાર્કિકાદિ વાદીઓનો વિવાદ હોવાથી જગદ્રૂપ કાર્યવડે તેના કારણરૂપ પ્રકૃતિનું અનુમાન સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, અર્થાત્ ઉત્પત્તિની પહેલાં જો જગદ્રૂપ કાર્યની સિદ્ધિ (ઉત્પન્ન) હોય તો આધારવિના કાર્યની સ્થિતિ ન થાય, તેથી કાર્યના આધારરૂપ-ઉપાદાનકારણરૂપ-જો પ્રકૃતિ તેની સિદ્ધિ થાય, પણ તેમ નથી. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનું સત્પણું નહિ, પણ તે વેલા તેનું અસત્પણું છે. આવા અમારા પૂર્વપક્ષથી પ્રકૃતિની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી. ૧૧૧.

હવે એ શંકાનું ઉત્તર આપે છે:—

तथाप्येकतरदृष्टयाऽन्यतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

यदि वादिविप्रतिपत्तिमात्रेण पक्षासिद्धत्वं, विपक्षेऽपि विप्रतिपत्तिरस्तीति कथं तत्सिद्धिः । यदि व्याप्यज्ञानाद्व्यापकज्ञानस्याविनाभावित्वात्पक्षसिद्धिः, ममाप्येवमिति न कार्यादनुमानापलापः ॥ ११२ ॥

સૂ૦:—તથાપિ [એમાંના] એકની દૃષ્ટિવડે [એમાંના] એકની સિદ્ધિથી [અમારું અનુમાન] મિથ્યા નથી. ૧૧૨.

વિ૦:—સમાધાન: જો વાદીઓના વિવાદથીજ અમારો પક્ષ અસિદ્ધ થાય, તો તમારા પક્ષમાં પણ અમારા જેવા અન્ય વાદીઓનો વિવાદ હોવાથી તમારા મતની સિદ્ધિ પણ શી રીતે થશે ? બે પક્ષમાંનો

એક પક્ષ જે યોગ્ય હોય તેની સિદ્ધિ થવી જોઇએ. કદાચ ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્ય સત્ નથી એમ તમને સંતોષ આપવામાટે અમે માનીએ તોપણ કારણવિના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી આ વાત લગભગ બધા વાદીઓને મતે સિદ્ધ છે, માટે પ્રકૃતિ એ આ જગતનું આદિકારણ છે એમ અનુમાનપ્રમાણવડે નિર્વિવાદરીતે સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૨.

ભલે જગદ્રૂપ કાર્યથી તેના કારણનું અનુમાનપ્રમાણવડે જ્ઞાન થાઓ, પણ તે કારણ પ્રકૃતિજ છે એમ શા ઉપરથી કહેવાય એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છેઃ—

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

त्रिविधो गुणः, सत्त्वरजस्तमांसि। तद्विरोधस्तच्छून्यं जगद्भवेत्। न चैवं दृश्यत इति ॥ ११३ ॥

સૂ૦ઃ—વળી ત્રણ પ્રકારના વિરોધની પ્રાપ્તિથી [પણ પ્રકૃતિ આ જગત્નું કારણ છે.] ૧૧૩.

વિ૦ઃ—જો ત્રણ ગુણરૂપ પ્રકૃતિ આ જગતનું કારણ ન હોત, તો તેના કાર્યરૂપ આ જગત્ ત્રણ ગુણવિનાનું હોત, પણ આ જગત્ જયારે સુખ દુઃખ ને મોહવડે સત્ત્વ રજસ્ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણવાળું પ્રતીત થાય છે ત્યારે તેનું ઉપાદાનકારણ પણ અવશ્ય કોઇ ત્રણ ગુણવાળું નક્કી કરવું જોઇએ. ત્રણ ગુણ અને પ્રકૃતિ એ એકજ અર્થવાળા શબ્દો છે. આવી રીતે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ છે, અન્ય નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૩.

હવે ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતાના ઉપાદાનકારણમાં કાર્ય હોય છે એમ કહેનારા સત્કાર્યવાદમાં હેતુ કહે છેઃ—

नासदुत्पादो नृशृंगवत् ॥ ११४ ॥

असदेकस्वभावं नृशृंगादि, सदेकस्वभावमाकाशादि, सदसत्स्वभावा घटादय इति कथं नृशृंगतुल्यत्वम् । तन्न, घटादीनां प्रागभावसमयेऽसत्त्वं, नृशृंगादीनां सर्वदाऽसत्त्वमिति द्वयोः को विशेषः । घटादीनां जन्मदर्शनं विशेष इति चेत्, एतदेव चिन्त्यते, एतदेवोत्तरमित्यहो नैपुण्यम् ॥ ११४ ॥

સૂ૦:—માણસના શિંગડાની પેઠે અસત્‌ની ઉત્પત્તિ નથી. ૧૧૪.

વિ૦:—જો તમે ઉપાદાનકારણમાં કાર્યને અસત્ માનો તો જેમ અસત્ જે માણસનાં શિંગડાં તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ ઘટપટાદિ કોઇ પણ કાર્યની તેના ઉપાદાનકારણમાંથી ઉત્પત્તિ થઇ શકશે નહિ, તેથી ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સદ્‌ભાવ માનવો જોઇએ. ૧૧૪.

અસત્‌ની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમાં હેતુ કહે છેઃ—

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

का[illegible]णसंबन्धात्कार्यस्य । संबंधश्च विद्यमानयोरेव अन्यथा सर्वदा सर्वत्र कार्योत्पत्तिः स्यात् ॥ ११५ ॥

સૂ૦:—ઉપાદાનના નિયમથી [પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે.] ૧૧૫.

વિ૦:—માટીમાંથી ઘડો ઉપજે છે, અને તંતુઓમાંથી લૂગડું ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પોતપોતાના ઉપાદાનકારણમાંથીજ કોઇ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નિયમપૂર્વક જોવામાં આવે છે. અસદ્રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાથી એ નિયમનો ભંગ થશે. જેમ તંતુઓમાં લૂગડું પૂર્વે અસત્ છે, ને પછી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ માટીમાં પણ પૂર્વે લૂગડું અસત્ છે તેમાંથી લૂગડાની, અને તંતુઓમાં પણ પૂર્વે ઘડો અસત છે તેમાંથી ઘડાની ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ, પણ એમ થતું હોય એવું ક્યાંઇ પણ જોવામાં આવતું નથી, માટે સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાદાનકારણમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યની અનાગત (ભાવિ) અવસ્થા છે. તે અનાગત અવસ્થા પ્રત્યેક કાર્યની તે તે કાર્યના ઉપાદાનકારણમાં રહે છે, તેથી સત્કાર્યવાદમાં આગળ કહેલો દોષ આવતો નથી. ૧૧૫.

કાર્યના ઉપાદાનકારણના નિયમમાં પ્રમાણ કહે છેઃ-

सर्वत्र सर्वदा सर्वासंभवात् ॥ ११६ ॥

व्यक्तम् ॥ ११६ ॥

સૂ૦:—સર્વત્ર સર્વદા સર્વના અસંભવથી [અસત્કાર્યવાદ ખોટો છે.] ૧૧૬.

વિ૦:—જો ઉપાદાનકારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થઇ શકતી હોય તો સર્વ દેશમાં ને સર્વ કાલમાં સર્વ કાર્યો ઉત્પન્ન થવાં જોઇએ.

પણ બધા દેશમાં ને બધા કાલમાં બધાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થવાનો અસંભવ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તેથી અસત્કાર્યવાદને ખોટો ગણી કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સદ્ભાવ અંગીકાર કરવાની આવશ્યકતા છે. ૧૧૬.

વળી સદ્રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવામાં બીજો હેતુ દેખાડે છેઃ—

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

शक्तस्य शक्तिः शक्यविषया वा न वा । शक्यविषया चेत्, शक्यस्य सत्त्वं वाच्यम् । नेतिपक्षे तन्तुतो घटोत्पत्तिस्तदवस्था ॥ ११७ ॥

સૂ૦:—શક્તિવાળાના શક્યના કરણથી [પણ એમજ નક્કી થાય છે.] ૧૧૭.

વિ૦:—જે કાર્ય જે ઉપાદાનકારણમાં શક્તિરૂપે (સૂક્ષ્મરૂપે) વિદ્યમાન હોય તેજ કાર્ય તે ઉપાદાનકારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટીમાં ઘડો શક્તિરૂપે રહે છે, તેથીજ ઘડો માટીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે સદ્રૂપ કાર્યનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે, અસદ્રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, આ વ્યભિચારવિનાનો નિયમ છે. ૧૧૭.

વળી તેમાં અન્ય હેતુ કહે છેઃ-

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

कार्यकारणयोरेकत्वात् । घटाकारेण परिणतोऽपि मृद्रूप-

तां न जहाति । न च सदसतोरेकत्वम् । यदि द्वयोरेकत्वं, मृत्पिंडेनापि जलाहरणं कर्तव्यम् । भवेदेवं, यद्यत्यन्ताभेदः स्यात्, भेदाभेदपक्षे तु न कश्चिद्दोष इति । तथा च । "असत्त्वान्नास्ति संबंधः कारणैः सत्त्वसंगिभिः । असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥" "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः"॥११८

સૂ૦:—વળી કારણના ભાવથી [પણ અસત્‌ની ઉત્પત્તિ ન થાય.] ૧૧૮.

વિ૦:—ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યકારણનું એકપણું હોવાથી ઘડા આદિને આકારે પરિણામ પામ્યા છતાં પણ માટી આદિનું પોતાનું રૂપ જતું નથી, અર્થાત્ કાર્યમાં ઉપાદાનકારણ રહે છે. જો ઉપાદાનકારણમાં કાર્યનો અભાવ હોય તો કોઇ પણ રીતે તે બંનેનું ઐક્ય પ્રતીત થાય નહિ. આ હેતુથી પણ અસત્કાર્યની ઉત્પત્તિનું નિવારણ થાય છે. ૧૧૮.

આ શાસ્ત્રે માનેલા સત્કાર્યવાદમાં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છેઃ—

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

यदि भावे कारणे भावस्य कार्यस्य विद्यमानस्य योग उत्पत्तिः, तदा 'भविष्यति घटः, उत्पद्यते, नष्ट' इति व्यपदेशो न स्यात् ॥ ११९ ॥

સૂ૦:—શંકા:-ભાવમાં ભાવનો સંભવ નથી. ૧૧૯.

વિ૦:—શંકા:-અસત્ પદાર્થની તેના ઉપાદાનકારણમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. કાર્ય જો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં વિદ્યમાન હોય તો પછી " ઘટાદિ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઇ " એમ લોકમાં કહેવાય છે તે કેમ કહેવાય ? માટે ઉપાદાનકારણમાં ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્ય હોતું નથી. ૧૧૯.

સિદ્ધાંતી તેનુ ઉત્તર આપે છે:-

नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ॥१२०॥

यथा शुक्लपटस्य मलिनस्य क्षालनादिना शुक्लत्वमभिव्यज्यते, तथा कुलालव्यापाराद्घटोऽभिव्यज्यते, मुद्गराभिघातात्तिरोभूयते । दृष्टं च, अभिव्यक्तिः पीडनेन तिलेषु तैलस्य, दोहनेन गवि पयसः अवघातेन धान्ये तण्डुलानामित्यादि । तस्मादभिव्यक्तिनिबन्धनौ शब्दप्रयोगार्थक्रियाभेदाविति।१२०।

સૂ૦:—વ્યવહાર ને અવ્યવહાર અભિવ્યક્તિના નિમિત્તથી [થાય છે, તેથી એમ] નથી. ૧૨૦.

વિ૦:—કાર્યને પ્રકટ કરનારાં નિમિત્તકારણોવડે કોઇ પણ કાર્યની પોતાના ઉપાદાનકારણમાંથી અભિવ્યક્તિ (પ્રકટતા) થવાથી તેની ઉત્પત્તિ થઇ એવો વ્યવહાર લોકોમાં થાય છે, ને ઉત્પત્તિની પહેલાં તેનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં તિરોભાવ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિના વ્યવહારનો લોકોમાં અભાવ રહે છે. અભિવ્યક્તિ એટલે વર્તમાનકાલમાં

કાર્યની પ્રકટ અવસ્થા. કુંભારની ક્રિયાથી માટીમાં અપ્રકટ રહેલા ઘડાની અભિવ્યક્તિ થાય છે, અને તે ઘડાને ભાંગી નાંખવાથી ક્રમથી તેનો માટીમા તિરોભાવ થાય છે. તલને પીલવાથી તે તલમાંથી તેલની અભિવ્યક્તિ થાય છે, ને ગાય આદિને દોવાથી ગાય આદિ પશુઓનાં આંચળોમાંથી દૂધની અભિવ્યક્તિ થાય છે. એવી રીતે સત્કાર્યની અભિવ્યક્તિ થવાનેજ લોકમાં ઉત્પન્ન થવું કહે છે. અસત્‌ની અભિવ્યક્તિ થવી સર્વત્ર સર્વદા અસંભવિત છે. ૧૨૦.

તમે જો ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ કાર્યને સત્ માનશો તો તે કાર્ય અનાદિ હોવાથી કોઇ પણ કાર્યનો નાશ ન થવો જોઇએ, પણ કાર્યનો નાશ તો આપણા જોવામાં આવે છે, એવી શંકા વાદી કરે તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ-

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

मुद्गराभिघाताद्घटस्य कारणे लयः, तन्निबन्धनो नाश इति शब्दार्थक्रियाभेदौ । यदि लयः पुनरुद्भवो दृश्येत, न च दृश्यत इति । मूढैर्न दृश्यते, विवेचकैर्दृश्यत एव । तथा हि, तन्तौ नष्टे मृद्रूपेण परिणामः, मृदश्च कार्पासवृक्षरूपेण परिणामः, तस्य पुष्पफलतन्तुरूपेण परिणामः । एवं सर्वे भावाः ॥ १२१ ॥

સૂ૦:—કારણમાં લય [એ] નાશ [છે.] ૧૨૧.

વિ૦:—કાર્યનો પોતાના ઉપાદાનકારણમાં લય થવાને લોકો

નાશ કહે છે. કોઇ પણ કાર્યનો આત્યંતિક (અન્વયવિના) નાશ થતો નથી, પણ સર્વ કાર્યો પોતપોતાના કાર્યરૂપ આકારનો પરિત્યાગ કરીને પોતપોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ ભાવને પામીને રહે છે. જો અતીત તથા અનાગત વસ્તુ ન હોય તો પોતાના ચિત્તની વૃત્તિનો તે વસ્તુની સાથે સંબંધ ન થવાથી સિદ્ધ યોગીઓને અતીત ને અનાગત વસ્તુઓનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમને ન થવું જોઇએ, માટે પ્રત્યેક વસ્તુનો નાશ થયા પછી પણ તેની અતિસૂક્ષ્મરૂપે પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સ્થિતિ રહે છે એમ માનવું જોઇએ.

શંકા:—કાર્યની અભિવ્યક્તિ સત્ છે? કિંવા સત્ નથી? જો તે સત્ છે એમ તમે કહેશો તો તે કાર્યની ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ તેની અભિવ્યક્તિ હોવાથી તે કાર્યનું મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવું જોઇએ, અને ઘટ આદિને માટે કુંભાર આદિ નિમિત્તકારણોના વ્યાપારની પણ અગત્ય ન રહેવી જોઇએ; અને તમે જો અભિવ્યક્તિને અસત્ કહેશો તો તેથી તમારા સત્કાર્યવાદની સિદ્ધિ નહિ થાય.

સમાધાનઃ—બધાં કાર્યોની સર્વદા સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિ માનવાથી સત્કાર્યવાદની હાનિ થતી નથી, અને તે અભિવ્યક્તિની વર્તમાનાવસ્થા કાર્યના નિમિત્તકારણના વ્યાપારથી થાય છે, માટે તેમનો વ્યાપાર પણ મિથ્યા નથી. આમ હોવાથી તમારી શંકા નિરર્થક છે. ૧૨૧.

તમારો સત્કાર્યવાદ છે, તેની સિદ્ધિમાટે જો તમે અભિવ્યક્તિની અભિવ્યક્તિ, ને તેની પણ અભિવ્યક્તિ એમ પરંપરા માનશો તો તમારા મતમાં અનવસ્થાદોષ આવશે, એમ જો વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રવડે કરે છેઃ—

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजांकुरवत् ॥ १२२ ॥

भवत्वभिव्यक्तिसहस्रं, तथापि न दोषोऽनादित्वाद्बीजांकुरवदिति ॥ १२२ ॥

સૂ૦:—બીજ ને અંકુરની પેઠે પરંપરાવડે અવલોકન [કરવું.] ૧૨૨.

વિ૦:—અમારા મતમાં અભિવ્યક્તિના ક્રમની પરંપરા માનવામાં આવે છે, તેથી તેમાં અનવસ્થાદોષ આવતો નથી; જેમ બીજમાંથી અંકુરની અને અંકુરમાંથી પરિણામે બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં અનવસ્થાદોષ માનવામાં આવતો નથી તેમ આ અનવસ્થા પણ પ્રમાણવડે સિદ્ધ હોવાથી તેમાં અનવસ્થાદોષ માનવામાં આવતો નથી. ૧૨૨.

સત્કાર્યવાદમાં અનવસ્થાદોષ આવતો નથી એમ બીજી યુક્તિદ્વારા સિદ્ધ કરે છે:—

उत्पत्तिवद्वाऽदोषः ॥ १२३ ॥

किमुत्पत्तिरुत्पद्यते न वा । उत्पद्यते चेत्, अस्या अप्युत्पत्तिरित्यनवस्था । नोत्पद्यते चेत्, किमसत्त्वान्नित्यत्वाद्वा । यद्यसत्त्वात्, कदाचिदप्युत्पत्तिर्नास्तीति सर्वदानुपलम्भः स्यात् । अथ नित्यत्वात्, सर्वदा कार्योत्पत्तिः स्यात् ॥ अथोत्पत्तेः स्वयमेवोत्पत्तिरूपत्वात् किमुत्पत्त्यन्तरकल्पनयेति, तर्ह्यभिव्यक्ते-

रप्यभिव्यक्तिरूपत्वात् किमभिव्यक्त्यंतरकल्पनयेति तुल्यम् । तत्र यस्तव सिद्धांतः सोऽस्माकमपि ॥ १२३ ॥

સૂ૦:—અથવા ઉત્પત્તિની પેઠે નિર્દોષ [છે.] ૧૨૩.

વિ૦:—તમે અસત્કાર્યવાદી ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો અભાવ માનો છો, અને અમે સત્કાર્યવાદી ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યની અનાગતાવસ્થા માનીએ છીએ. તમે અસત્કાર્યવાદી જેવી રીતે ઘટાદિક કાર્યોની ઉત્પત્તિને ઉત્પત્તિનું સ્વરૂપ માનો છો, તેનાથી ભિન્ન તેનું સ્વરૂપ માનતા નથી, તેવી રીતે અમે સત્કાર્યવાદી કાર્યની અભિવ્યક્તિને અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ કહેશું, તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ તમારા સિદ્ધાંતની પેઠે અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. ૧૨૩.

હવે પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોનું સાધર્મ્ય જણાવે છેઃ—

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिंगम् ॥ १२४ ॥

हेतुमत् कारणवत् । अनित्यं विनाशि । सक्रियं उपात्तं देहं त्यजत् [पृथिवी शरीरादयश्च स्पन्दन्ते] । अनेकं पुरुषभेदात् । आश्रितं स्वकारणे । लिंगं स्वकारणे लयं गच्छतीति ॥ १२४ ॥

સૂ૦:—[વ્યક્ત] કારણવાળું, અનિત્ય, અવ્યાપિ, સક્રિય, અનેક, આશ્રિત, [પ્રકૃતિને] જણાવનાર, [સંયોગવાળું ને પરતંત્ર છે.] ૧૨૪.

વિ૦:—અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ, અને વ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિનાં બુદ્ધિ આદિ કાર્યો. અવ્યક્તનાં એટલે પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યો કારણવાળાં, વિનાશ (પોતાના કારણમાં તિરોભાવ) પામનારાં, બધા દેશમાં નહિ રહેનારાં એટલે પોતાનાં કારણોમાં નહિ વ્યાપી શકનારાં, પેસવાનીકળવા આદિરૂપ પોતપોતાની ક્રિયાવાળાં, સજાતીયભેદવડે ને વિજાતીયભેદવડે અનેક, પોતાના કારણને આશરે રહેલાં, પ્રકૃતિને જણાવનારાં, સંયોગી ને પરતંત્ર છે. પ્રકૃતિ પોતાનાં બધાં કાર્યોની બધી ક્રિયાઓમાં કારણ હોવાથી તેનામાં માત્ર પોતાની ક્રિયામાંજ કારણપણું નથી. પુરુષોના બહુપણાથી બુદ્ધિ આદિ કાર્યો સજાતીયભેદવડે ને વિજાતીયભેદવડે અનેક છે. બધાં કાર્યોમાં પ્રધાન એકજ રહે છે, તેનો કોઇ પણ કાર્યમાં ભેદ થતો નથી, માટે પ્રધાનમાં અનેકપણાનો ધર્મ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. પ્રત્યેક કાર્ય પોતપોતાના કારણને આશરે રહે છે. સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે તે કાર્યો પોતાના કારણરૂપ પ્રકૃતિનો સદ્‌ભાવ સિદ્ધ કરે છે. તેઓ પ્રયોજનવશાત્ એકબીજાની સાથે સંયોગ પામનારાં છે. તેઓ પોતાનું કાર્ય ઉપજાવવામાં પોતાના કારણની અપેક્ષા રાખનારાં હોવાથી પરતંત્ર છે. ઉપર કહેલા પ્રકૃતિનાં કાર્યોના ધર્મો પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યોના સમાનધર્મો છે, એટલે તેઓ પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યોમાં રહે છે. તે કાર્યોથી વિપરીતધર્મવાળી પ્રકૃતિ છે. ૧૨૪.

જો તમારા મતમાં પચીશ તત્ત્વો માન્યાં છે, તો જ્ઞાન, સુખ ને ક્રિયા આદિ તત્ત્વોનો તમારા મતમાં અભાવ માન્યો છે કે કેમ ? જો તમારા મતમાં તેમનો અભાવ માન્યો છે એમ કહેશો તો તમારા મતમાં દૃષ્ટપરિત્યાગનો દોષ આવશે. કોઇ વસ્તુ દેખાતી હોય છતાં તેની ના

કહેવી તે દૃષ્ટપરિત્યાગદોષ કહેવાય છે. કોઇ વાદી ઉપર કહેલી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

आंजस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

आंजस्यात्स्वरूपतः चतुर्विंशतितत्त्वादभेदस्तल्लक्षणयोगाद्गुणसामान्यादीनाम् । तत्सिद्धिः तेष्वेवांतर्भावात्सिद्धिः । वाशब्दः पक्षांतरं सूचयति । 'प्रधानव्यपदेशाद्वा' गुणादीनां पारम्पर्येण प्रधानकार्यत्वेन कार्यकारणयोरभेदात् प्रधानव्यपदेशादेव गुणादिसिद्धिः । न त्वभावादननुकीर्तनम् ॥ १२५ ॥

સૂ૦ઃ—વસ્તુતાએ અભેદથી ગુણસામાન્યાદિવડે પણ તેની સિદ્ધિ [થાય છે,] અથવા પ્રકૃતિ એવા નામથી [પણ તેની સિદ્ધિ થાય છે.] ૧૨૫.

વિ૦ઃ—પ્રકૃતિ આદિ ચોવીશ તત્ત્વોની ગણત્રી કરવામાં ગુણસામાન્યની એટલે જ્ઞાન, સુખ ને ક્રિયાદિ ધર્મોની ગણત્રી ન કરેલી હોય તોપણ વસ્તુતાએ તેઓમાં ત્રણ ગુણનાં લક્ષણો વિદ્યમાન હોવાથી ગુણોના અભેદવડે એ બધાની ગણના કરેલી સિદ્ધ થાય છે. વળી " પ્રધાન " (સર્વ કાર્યોનું કારણ) એ નામદ્વારા પણ એ જ્ઞાનસુખાદિનું ગ્રહણ થઇ જાય છે. બીજા મતવાળાનાં અને અમારા મતનાં બધાં તત્ત્વો પ્રકૃતિ આદિ પચીશ તત્ત્વોની અંતરજ આવી જાય છે. જેમ સુખમાં અને જ્ઞાનમાં સત્ત્વગુણનું લક્ષણ વિદ્યમાન હોવાથી તે

બંનેનો સત્ત્વગુણમાં સમાવેશ થાય છે તેમ ક્રિયા આદિ અન્ય પદાર્થોનો પણ તેમના લક્ષણપ્રમાણે ત્રણ ગુણમાંના કોઇ એક ગુણની અંતર સમાવેશ થાય છે. સૂત્રમાં વાશબ્દ બીજા પક્ષનું સૂચન કરવામાટે મૂકેલો છે. ૧૨૫.

હવે નીચેના સૂત્રવડે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનું સાધર્મ્ય (મળતા ધર્મવાળાપણું) દેખાડે છેઃ—

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

त्रिगुणमचेतनम् । आदिशब्दात्परार्थत्वम् । द्वयोरिति कार्यकारणयोः ॥ १२६ ॥

સૂ૦ઃ—બંનેમાં ત્રિગુણવાળાપણું [ને] અચેતનપણું આદિ [છે.] ૧૨૬.

વિ૦ઃ—સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળાપણું, અચેતનપણું, દશ્યપણું, પરભોગ્યપણું ને પરિણામીપણું ઇત્યાદિ ધર્મો પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનાં મહદાદિ કાર્યો એ બંનેમાં વિદ્યમાન છે. ૧૨૬.

હવે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અન્યોન્યના વિરુદ્ધ ધર્મોને નીચેના સૂત્રમાં કહે છેઃ—

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

प्रीतिः सुखम् । आदिशब्दाल्लघु प्रकाशकं सत्त्वम् । अ-

प्रीतिः दुःखम् । आदिशब्दादुपष्टम्भकं चलं रजः । विषादः मोहः । आदिशब्दाद्गुरु वरणकं तमः ॥ १२७ ॥

સૂ૦:—પ્રીતિ, અપ્રીતિ ને વિષાદ આદિવડે ગુણોનું અન્યોન્ય વૈધર્મ્ય [છે.] ૧૨૭.

વિ૦:—સુખ, લઘુપણું ને જ્ઞાન એ સત્ત્વગુણનાં કાર્યો છે; દુઃખ, લોભ ને ચાંચલ્ય એ રજોગુણનાં કાર્યો છે; અને મોહ, ભારેપણું ને આવરણ એ તમોગુણનાં કાર્યો છે. એવી રીતે સત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણોનું સુખાદિ કાર્યોવડે પરસ્પર વિધર્મીપણું-વિપરીતધર્મવાળાપણું-છે. ૧૨૭.

તે ગુણોના એકબીજાથી વિપરીતધર્મોને કહીને હવે તેમનું પોતપોતામાં સજાતીય અન્યથી સાધર્મ્ય તથા વિજાતીય અન્યથી વૈધર્મ્ય કહે છે:—

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्॥१२८॥

लघुचलगुरुत्वैः । अनेन वैधर्म्यमुक्तम् । आदिशब्दात्साधर्म्यं सूचितम्, तच्च पुरुषार्थतन्त्रं अन्योऽन्याभिभवजननमिथुनवृत्तित्वम् ॥ १२८ ॥

સૂ૦:—લઘુ આદિ ધર્મોવડે ગુણોનું સાધર્મ્ય ને વૈધર્મ્ય [છે.] ૧૨૮.

વિ૦:—સર્વ પ્રાણિપદાર્થોમાં રહેલા સત્ત્વગુણોનું લઘુપણા આદિ ધર્મોવડે પરસ્પર સાધર્મ્ય (સમાનધર્મવાળાપણું) છે, અને તે ધર્મોથી

સત્વગુણનું રજોગુણથી તથા તમોગુણથી વૈધર્મ્ય (વિપરીતધર્મવાળાપણું) છે. ચંચલતાદિ ધર્મોએ કરીને સર્વે રજોગુણોનું પરસ્પર સાધર્મ્ય છે, અને બીજા બે ગુણોથી તે ધર્મોવડે તેનું વૈધર્મ્ય છે. તેવીજ રીતે મોહાદિ ધર્મોથી સર્વે તમોગુણોનું પરસ્પર સાધર્મ્ય છે, અને તે ધર્મો-વડે તેનું બીજા બે ગુણોથી વૈધર્મ્ય છે. વળી એ સત્વાદિ ત્રણે ગુણો પોતાના બલવાન્પણાવડે બીજા બેનો અભિભવ કરનારા, ગૌણભાવે રહેલા બેને આશ્રય આપનારા, બલવાન્ થયેલાને ઉત્પન્ન થવા દેનારા, (પરિણામ પામવા દેનારા,) અને સાથે મળીને રહેનારા છે. ૧૨૮.

જોકે મહદાદિનું સ્વરૂપ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલું છે, તોપણ તેની ઉત્પત્તિમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ન હોવાથી તેનું કાર્યપણું માનવામાં કોઇ પ્રમાણ નથી એમ કોઈને શંકા થાય તો નીચેના સૂત્રવડે તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

उभयान्यत्वात्कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥१२९॥

प्रकृतिपुरुषयोर्नित्ययोरन्यत्वात् । शेषं व्यक्तम् ॥ १२९॥

સૂ૦:—ઉભયથી અન્યપણાવડે મહાદાદિનું ઘટાદિની પેઠે કાર્યપણું [છે.] ૧૨૯.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વ પુરુષનું ભોગ્ય હોવાથી પુરુષરૂપ નથી, અને વિનાશી હોવાથી તે પ્રકૃતિરૂપ પણ નથી. જેમ ઘડો પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન હોવાથી કાર્ય છે તેમ મહત્તત્ત્વ પણ પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન હોવાથી પ્રકૃતિનું કાર્ય છે. આવી રીતે અનુમાનપ્રમાણવડે મહત્તત્ત્વથી માંડીને

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોસુધીના પદાર્થોનું તથા ભૌતિક પદાર્થોનું કાર્યપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૯.

વળી મહત્તત્ત્વના કાર્યપણામાં બીજો હેતુ કહે છેઃ—

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिमितत्वात् ॥ १३० ॥

સૂ૦:—પરિમાણથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.] ૧૩૦.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વ પરિમિત એટલે પરિચ્છિન્ન (અવ્યાપક) હોવાથી પણ કાર્યરૂપ છે. જે પદાર્થ પરિમિત હોય છે તે પદાર્થ કાર્યરૂપ હોય છે, જેમ ઘટાદિ. નિત્યવસ્તુનું પરિમિતપણું—પરિચ્છિન્નપણું—ને કાર્યપણું સંભવતું નથી. ૧૩૦.

એ સંબંધમાં બીજી યુક્તિ જણાવે છેઃ—

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

प्रधानेन सह सम्यगन्वयात् प्रधानगुणानां सर्वपदार्थेषु दर्शनात् ॥ १३१ ॥

સૂ૦:—સમન્વયથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.] ૧૩૧.

વિ૦:—એ મહત્તત્ત્વમાં તેના કારણરૂપ પ્રકૃતિમાં રહેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના સુખાદિ ધર્મોનો સહભાવ જોવામાં આવે છે, માટે પણ તે પ્રકૃતિનું કાર્ય છે એમ નક્કી થાય છે. ૧૩૧.

વળી તેના કાર્યપણામાં અન્ય હેતુ દર્શાવે છેઃ—

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

कारणशक्त्या कार्यं प्रवर्तत इति महदादयः क्षीणाः सन्तः प्रकृत्यनुपूरणेन कार्यं जनयन्ति । अन्यथा प्रवृत्तिशीलत्वात्सर्वदा कार्यं जनयेयुः ॥ १३२ ॥

સૂ૦:—વળી કરણથી [પણ તેનું કાર્યપણું છે.] ઇતિ. ૧૩૨.

વિ૦:—શક્તિ એટલે કરણ. જેમ આંખ આદિ કરણ (રૂપાદિના જ્ઞાનનું સાધન) છે, માટે તે કાર્ય છે, તેમ પુરુષને શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોએ અર્પણ કરેલા શબ્દાદિ વિષયોનું સાક્ષાત્ બોધન (નિવેદન) કરવાથી, બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) પણ કરણ છે, માટે તે કાર્ય છે. મહત્તત્ત્વનું કાર્યપણું સિદ્ધ થવાથી અહંકારાદિનું પણ કાર્યપણું સિદ્ધ થાય છે. સૂત્રમાં इतिશબ્દ કાર્યપણાના સાધક હેતુઓની સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે. ૧૩૨.

હવે વ્યતિરેકનામની યુક્તિવડે તેનું કાર્યપણું સૂચવે છે:—

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

कार्यमकार्यं च कोटिद्वयम् । कार्यताहाने प्रकृतौ पुरुषे वा महदादीनां प्रवेश इति ॥ १३३ ॥

સૂ૦:—તેની (કાર્યપણાની) નિવૃત્તિમાં [તે] પ્રકૃતિ અથવા પુરુષ [છે ?] ૧૩૩.

વિ૦:—જો તમે મહત્તત્ત્વનું કાર્યપણું ન સ્વીકારો તો તેને શું પુરુષ કહેવો ? અથવા પ્રકૃતિ કહેવી ? આ જગત્માં પદાર્થોની કાર્ય અને અકાર્ય એવી બે કોટિ જણાય છે. મહત્તત્ત્વની કાર્યતાની નિવૃત્તિ થયે તેની પ્રકૃતિ કિંવા પુરુષ એ બે અકાર્યમાંથી એકમાં ગણના કરવી પડશે, ને એમ માનવું એ આગળ કહેલા અનુમાનપ્રમાણથી તથા શબ્દપ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે, માટે તે કાર્યજ છે, પ્રકૃતિ કે પુરુષ નથી, એમ નક્કી થાય છે. ૧૩૩.

અમે પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન મહત્તત્ત્વને નિત્ય માનશું એવી શંકા વાદી કરે તો તે શંકાનો સૂત્રકારશ્રી પરિહાર કરે છે:—

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

तयोः कार्याकार्ययोरन्यत्वे महदादीनां तुच्छरूपत्वं अभावरूपत्वम् ॥ १३४ ॥

સૂ૦:—તેમનાથી (તે બેનાથી) અન્યપણામાં [તેનું] તુચ્છપણું [થાય.] ૧૩૪.

વિ૦:—આ જગત્માં પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુ અકાર્ય (કાર્યભાવથી રહિત) છેજ નહિ, અને જો તેમનાથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુને તમે અકાર્ય માનો તો તે વસ્તુ અત્યંત અસત્—તુચ્છ-છે. કારણ અને ભોક્તા એ બેજ કાર્યથી ભિન્ન હોય છે. એ વિનાની બીજી કોઇ પણ વસ્તુ કાર્યથી ભિન્ન માનવામાં કોઇ પણ પ્રમાણ

નથી. એવી રીતે કારણરૂપ પ્રકૃતિથી ને ભોક્તારૂપ પુરુષથી ભિન્ન મહત્તત્ત્વ કાર્ય હોવાથી તે અનિત્ય છે, નિત્ય નથી. ૧૩૪.

આગળ મહત્તત્ત્વાદિના કાર્યને અને સ્વરૂપને વર્ણવેલાં છે, ત્યાં તેવડે પ્રકૃતિના હોવાનું જે અનુમાન કર્યું છે તેમાં હવે વિશેષ કહે છેઃ—

कार्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

भवत्येवं, यत्र कारणरूपं कार्ये न दृश्यते, यथा चन्द्रोदयात्समुद्रवृद्ध्यनुमानम् । अत्र तु प्रधानरूपस्य महदादौ दर्शनात्कार्यात्कारणानुमानमेव ! तत्साहित्यात्प्रकृतिरूपस्य महदादौ दर्शनात् ॥ १३५ ॥

સૂ૦:—કાર્યથી કારણનું અનુમાન તેની વ્યાપ્તિથી [થાય છે.] ૧૩૫.

વિ૦:— કાર્યકારણની વ્યાપ્તિ (સહાવસ્થાન—સાથે હોવું) હોવાથી કોઇ પણ કાર્ય જોવાથી તેના કારણનું અનુમાન થાય છે. મહત્તત્ત્વાદિક કાર્યથી તેના પ્રકૃતિરૂપ કારણનું આગળ જે અનુમાન કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં કાર્યના તટસ્થપણાના નિવારણમાટે કાર્યસહિતજ કારણનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે; જેમ તેલરૂપ કાર્ય પોતાના કારણ સ્વવિશિષ્ટતલથી થાય છે તેમ મહત્તત્ત્વ પણ પોતાના કારણ સ્વવિશિષ્ટપ્રધાનથી ઉપજે છે. એવી રીતે સર્વત્ર કાર્યસહિત તેમનાં કારણોનું અનુમાન કરી લેવું. ૧૩૫.

હવે પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોના વિવેકમાટે મહત્તત્ત્વનું સ્વરૂપ જણાવે છેઃ—

अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिंगात् ॥ १३६ ॥

त्रिगुणाल्लिंगात्, लयं गच्छतीति, महत्तत्त्वात् प्रधानमनुमातव्यम् । महत्तत्त्वं चाध्यवसायरूपं व्यक्तं विनाशि प्रत्यक्षसिद्धम् । तेन लिंग्यनुमानम् ॥ १३६ ॥

સૂ૦ઃ—ત્રણ ગુણરૂપ હેતુથી [મહત્તત્ત્વ] અવ્યક્ત [છે.] ૧૩૬.

વિ૦ઃ—મહત્તત્ત્વનાં (બુદ્ધિનાં) ત્રણ ગુણથી થનારાં સુખાદિક કાર્યો મનુષ્યને પોતાના મનવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, પરંતુ અયોગી માણસોને મહત્તત્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ ન થવાથી પ્રકૃતિની પેઠે મહત્તત્ત્વ પણ અવ્યક્ત (અપ્રકટ) ગણાય છે. પ્રકૃતિમાં રહેલા ત્રણ ગુણો અને પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ એ બંનેનું પ્રત્યક્ષપણું સાધારણ માણસોને–અયોગીને–ન હોવાથી પ્રકૃતિ મહત્તત્ત્વથી પણ વધારે અવ્યક્ત ગણાય છે. સારાંશ કે પ્રકૃતિ પરમ અવ્યક્ત મનાય છે, અને મહત્તત્ત્વ તો પ્રકૃતિથી ઊતરતું અવ્યક્ત મનાય છે. બાકીનાં કેટલાંક તત્ત્વો તેથી ઊતરતાં અવ્યક્ત ને કેટલાંક તત્ત્વો વ્યક્ત ગણાય છે. આ સૂત્રનો બીજો અર્થ પણ થઈ શકે છે તે આવી રીતઃ–ત્રણ ગુણવાળા મહત્તત્ત્વથી પ્રકૃતિના સદ્ભાવનું અનુમાન થાય છે. ૧૩૬.

પ્રકૃતિના સદ્ભાવમાં કોઈ પણ યુક્તિ ન હોવાથી

તેને અભાવ માનવો જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ—

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

तत्कारणं कार्यमकार्यं वा । कार्यत्वे तत्कारणस्यापि तथात्वे सत्यनवस्था । मूलकार्यत्वे तदेव सेति । 'तत्कार्यत' इति प्रकृतिकार्यतः प्रकृतिसिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

સૂ૦:—તેના કાર્યથી તેની સિદ્ધિથી [પ્રકૃતિનો] અભાવ નથી. ૧૩૭.

વિ૦:—પ્રકૃતિનાં મહત્તત્ત્વાદિ કાર્યોથી પ્રકૃતિના (પ્રધાનના) હોવાનું અનુમાન થાય છે, તેથી પ્રકૃતિનો અભાવ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી. ૧૩૭.

પ્રકૃતિની સિદ્ધિ તેનાં કાર્યોપરથી થાય છે, પણ પુરુષનું કોઇ કાર્ય નથી, તો તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ-

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम्॥१३८॥

सामान्येन तावदात्मनि विवादो नास्ति, विशेषे हि विवादो'ऽनेक एको व्यापकोऽव्यापक' इत्यादिः । यथा सर्वस्मिन्दर्शने धर्म इत्यविवादः, धर्मविशेषे हि विप्रतिपत्तिः ॥ 'न

तत्साधनं' न तत्र कार्यकारणभावः साधनम् । अन्यत्साधनं वक्ष्यामीत्यभिसन्धिः ॥ १३८ ॥

સૂ૦:—ધર્મની પેઠે સામાન્યવડે વિવાદના અભાવથી [પ્રમાણરૂપ] સાધનની [અગત્ય] નથી. ૧૩૮.

વિ૦:—ધર્મની સામાન્યસત્તાની પેઠે આત્માની (પુરુષની–હુંની) સામાન્યસત્તામાં કોઇ પણ વાદીનો વિવાદ અથવા મતભેદ ન હોવાથી તેનું સાધક પ્રમાણ બતાવવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આત્માનું સામાન્ય અસ્તિત્વ સર્વ લોકો ને દર્શનવાળાઓ સ્વીકારે છે. " હું છું કે નથી " એવો સંશય કોઇ પણ ભ્રાંતિરહિત માણસ કરતું નથી. " હું છું " એમ સૌ કોઇ પોતાનું અસ્તિત્વ માને છે, એટલે આત્માના એ સાધારણ સ્વરૂપમાં કોઇનો કાંઇ પણ વિવાદ નથી, પરંતુ તેના વિશેષસ્વરૂપમાં-દેહથી ચેતનસુધીમાં આત્મા કોણ ? ને તેનું સ્વરૂપ કેવું ? એમાં–ભિન્ન ભિન્ન મતો છે, એટલે તેના વિશેષસ્વરૂપમાં પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય રહે છે. ધર્મસંબંધમાં પણ એમજ છે. ધર્મના સાધારણ સ્વરૂપમાં કોઇનો કાંઇ પણ વિવાદ જોવામાં આવતો નથી, પણ ધર્મના વિશેષસ્વરૂપમાં સૌ વાદીઓ નાનાપ્રકારના વિવાદ કરે છે. વિવાદની વાતમાં પોતાનો મત સત્ય કરવામાટે પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય પડે છે. જે નિર્વિવાદ વાત હોય તેમાં કોઇને કાંઇ પ્રમાણ બતાવવાની અગત્ય રહેતી નથી. ૧૩૮.

શરીરાદિકથી પુરુષના ભિન્નપણાની પ્રતિજ્ઞા કરે છેઃ-

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

व्यक्तम् ॥ १३९ ॥

સૂ૦:—પુરુષ શરીરાદિથી ભિન્ન [છે.] ૧૩૯.

વિ૦:—પુરુષ એટલે શરીરરૂપ પુરમાં રહેલો આત્મા સ્થૂલ-શરીરથી માંડીને પ્રકૃતિપર્યંતનાં ચોવીશ જડ તત્ત્વોથી ભિન્ન ચેતનરૂપ છે. જેનો કોઇ અન્ય પદાર્થમાં સમાવેશ ન થાય તે પદાર્થને તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. પુરુષના શરીરાદિથી ભિન્નપણાનો હેતુ આગળના સૂત્રમાં કહેશે. ૧૩૯.

ઉપરની પ્રતિજ્ઞામાં હેતુ કહે છે:-

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यत्संहतं तदसंहतपरार्थम्। संहतपरार्थत्वेऽनवस्था स्यात्। संहतत्वं च गुणानामन्योऽन्यमिथुनभावेन कार्यकारणम्। अथवा द्रवकठिनता संहतत्वम्। तच्च प्रकृत्यादौ तिरोभूतमस्ति, अन्यथा तत्कार्येषु संहततादर्शनप्रसंगात्॥ १४० ॥

સૂ૦:—સંઘાતના પરાર્થપણાથી [પુરુષ પ્રકૃતિ આદિથી ભિન્ન છે.] ૧૪૦.

વિ૦:—પ્રકૃતિ આદિ બધી સંહત (મળીને કામ કરનારી) ભોગ્યવસ્તુ અન્યને માટે છે. તે વસ્તુઓ જેને માટે છે તે દેહાદિથી વિલક્ષણ—ચેતન, અસંહત અને ભોક્તા છે. જોકે " संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य " એ આ અધ્યાયના ૬૬ મા સૂત્રમાં આ હેતુ કહેલો છે, તોપણ અહિં હેતુઓની ગણત્રીમાટે તેનું સ્મરણ કરેલું છે, તેથી અહિં તેની નિરર્થક પુનરુક્તિ થઇ છે એવી શંકા ન કરવી. ૧૪૦.

કહેલી વાતને પુનઃ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છેઃ-

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

पुरुषे त्रिगुणादिविपर्ययात् तददर्शनात् । आदिशब्दादन्येषां प्रकृतिधर्माणामप्यदर्शनादिति ॥ १४१ ॥

સૂ૦:—ત્રિગુણાદિના વિપર્યયથી [પુરુષ ભિન્ન છે.] ૧૪૧.

વિ૦:—સર્વદા અપરિણામિસ્વભાવવાળા પુરુષમાં સુખ, દુઃખ અને મોહ એ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોના ધર્મો કે બીજા કોઇ પણ પ્રકૃતિના ધર્મો નથી, માટે તે પ્રકૃતિથી અને પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી ભિન્ન છે. " હું સુખી છું " ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ બુદ્ધિનિષ્ઠ સુખના સ્વામીપણાને લીધે પુરુષમાં થતી જણાય છે. એ પ્રતીતિઓથી બુદ્ધિથી ભિન્ન પુરુષમાં સુખાદિ ધર્મોની સિદ્ધિ થતી નથી. ૧૪૧.

તેમાં બીજો હેતુ કહે છેઃ-

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

चेतनो ह्यधिष्ठाता भवति प्रकृतिश्च जडेत्यर्थः ॥ १४२ ॥

સૂ૦:—અને અધિષ્ઠાનથી [પુરુષ ભિન્ન છે.] ઇતિ. ૧૪૨.

વિ૦:—પુરુષ શરીરાદિનો અધિષ્ઠાતા છે, માટે તે અધિષ્ઠેય (અધિષ્ઠાતાને અધીન વર્તનાર) શરીરાદિથી ભિન્ન છે. પ્રેરક ને

અધિષ્ઠાતા પર્યાય છે. જેમ અધિષ્ઠેય રથથી અધિષ્ઠાતા સારથિ ભિન્ન છે તેમ અધિષ્ઠેય શરીરાદિથી અધિષ્ઠાતા પુરુષ પણ ભિન્નજ છે, તે બંને એક નથી. ૧૪૨.

હવે એ વાતમાં સહકારી યુક્તિ કહે છેઃ–

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

भोग्या प्रकृतिः, भोक्ता पुरुषः। यद्यपि कूटस्थत्वादात्मनो भोक्तृत्वं नास्ति, तथापि बुद्धिच्छायापत्त्येत्युक्तम् ॥ १४३ ॥

સૂ૦:—ભોક્તૃભાવથી [પણ પુરુષ શરીરાદિથી ભિન્ન છે.] ૧૪૩.

વિ૦:—પ્રકૃતિ ભોગ્યા ને પુરુષ ભોક્તા કહેવાય છે. જોકે પુરુષ (આત્મા) કૂટસ્થ (અવિકારી) હોવાથી તેમાં વાસ્તવિક ભોક્તાપણું નથી, તોપણ તેમાં બુદ્ધિનો આભાસ પડવાથી તે ભોક્તા કહેવાય છે. જો કદી શરીરાદિને (શરીર, ઇંદ્રિય કે અંતઃકરણને) ભોક્તા માનવામાં આવે તો તેમાં કર્મકર્તૃવિરોધ (ભોગ્યના ને ભોક્તાના એકપણારૂપ દોષ) આવે, માટે શરીરાદિ ભોક્તા નથી. ૧૪૩.

પુરુષના કૈવલ્યમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી પણ પુરુષ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એમ કહે છેઃ–

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

त्रिगुणस्वभावत्वात्प्रकृतेर्न स्वभावप्रच्यवः, अनित्यत्व-

प्रसङ्गाच्च । यस्यौपाधिका गुणास्तस्य कैवल्यं संभवति । स चात्मेति ॥ १४४ ॥

સૂ૦:—[પુરુષના] કૈવલ્યમાટે [પ્રકૃતિની] પ્રવૃત્તિથી પણ [પુરુષ ભિન્ન છે.] ૧૪૪.

વિ૦:—પુરુષના કૈવલ્યમાટે ક્રિયાસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, અક્રિય પુરુષની તેમાટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી, આ કારણથી પણ પ્રકૃતિથી પુરુષનું ભિન્નપણું સિદ્ધ થાય છે. પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિવાળી અથવા પરિણામશીલા છે, અને પુરુષ પ્રવૃત્તિરહિત અથવા અપરિણામી છે. ૧૪૪.

હવે પુરુષ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે એમ કહે છે:-

जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

जडो न प्रकाशत इति सिद्धम् । यद्यात्मापि जडः स्यात्, तस्याप्यन्येन प्रकाशेन भवितव्यम् । लाघवाच्चात्मैव प्रकाशरूपोऽस्तु । श्रुतिश्च " येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे केन विजानीया"दिति ॥ १४५ ॥

સૂ૦:—જડમાં જ્ઞાનના અસંભવથી [પુરુષ] જ્ઞાનસ્વરૂપ [છે.] ૧૪૫.

વિ૦:—જાગ્રતમાં ને સ્વપ્નમાં મનનો ને આત્માનો સંયોગ થવાથી તે વેલા આત્મામાં જ્ઞાનગુણ પ્રકટે છે, અને સુષુપ્તિમાં મનનો ને આત્માનો સંયોગ ન હોવાથી તે વેલા આત્મા જડરૂપે રહે છે, માટે,

આત્માનું સ્વરૂપ જડ (અચેતન) છે, ને મનનો તેની સાથે સંયોગ થવાથી તેમાં ચેતનગુણ (જ્ઞાનગુણ) ઉત્પન્ન થાય છે, આવો જે તાર્કિકોનો મત છે તે મત ખોટો છે, કારણ ઘટ આદિ જે જડ વસ્તુ છે તેમાં જેમ કોઇના સંયોગથી જ્ઞાનરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જડ આત્મામાં પણ મનના સંયોગથી જ્ઞાનરૂપ ધર્મની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ, માટે સૂર્યાદિક પ્રકાશસ્વભાવવાળા પદાર્થોની પેઠે આત્મા પણ જ્ઞાનસ્વભાવવાળોજ છે. પૂર્વમીમાંસકો આત્માને ખદ્યોતની (આગીઆની) પેઠે જડચેતનઉભયરૂપ માને છે. તેમનું તે માનવું પણ ખોટું છે, કેમકે એક ને નિરવયવ આત્મામાં વિરોધી ઉભયરૂપપણું સંભવી શકતું નથી. ૧૪૫.

જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ નથી, પણ તે તેનો સ્વભાવ છે, એમ કહે છેઃ-

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

यद्यात्मनो धर्मयोगः स्यात्, परिणामित्वं स्यात्, ततश्चानिर्मोक्ष इति ॥ १४६ ॥

સૂ૦ઃ—નિર્ગુણપણાથી [પુરુષ] જ્ઞાનધર્મવાળો નથી. ૧૪૬.

વિ૦ઃ—જ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય એ આત્માનો ગુણ નથી, પણ તે તેનો સ્વભાવ છે. જો તમે જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ માનશો તો “ साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ” (આત્મા સાક્ષી, ચેતનરૂપ, કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) ઇત્યાદિ આત્માના નિર્ગુણસ્વરૂપને કહેનારી શ્રુતિઓની

સાથે તમારા મતનો વિરોધ આવશે. બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાન ને ઇચ્છા આદિનું અનિત્યપણું લોકોમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ છે. તે જ્ઞાન ને ઇચ્છા આદિને જો પુરુષના ધર્મો માનવામાં આવે, તો પુરુષને પરિણામીપણાની ને પરિણામે વિનાશીપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આવી રીતની બીજી અનેક યુક્તિઓદ્વારા પુરુષનું નિર્ગુણપણુંજ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૬.

" હું જાણું છું " આવું ભાન બધા પુરુષોને થાય છે, તે ભાનથી જણાય છે કે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે, માટે જ્ઞાનાદિકને પુરુષના ગુણજ માનવા જોઇએ, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના સૂત્રવડે કરે છેઃ—

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात्॥१४७॥

" असंगो ह्ययं पुरुषः " इत्यादिश्रुतिः । गुणयोगे सा बाधिता स्यात् ॥ १४७ ॥

સૂ૦:—શ્રુતિવડે સિદ્ધનો અભાવ નહિ, તેના પ્રત્યક્ષ-વડે બાધથી. ૧૪૭.

વિ૦:—અમે કેવલ યુક્તિથીજ નહિ, પરંતુ " केवलो निर्गुणश्च " (આત્મા કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ પુરુષનું નિર્ગુણપણું સિદ્ધ કર્યું છે. શ્રુતિવડે સિદ્ધ થતા પદાર્થનો અન્ય કોઇ પણ પ્રમાણવડે બાધ થઇ શકતો નથી. " હું જાણું છું " આવી પ્રતીતિ જીવને થાય છે, શુદ્ધ આત્માને એવી પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી તેનો ઉપર જણાવેલી શ્રુતિવડે બાધ થાય છે. શ્રુતિદ્વારા જો એ પ્રતીતિનો

બાધ તમે નહિ માનો તો " હું ધોળો છું " ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી દેહને આત્મા માનવો પડશે, ને જો તેમ થશે તો દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓનો ને તેની સાધક યુક્તિઓનો બાધ થવાથી ચાર્વાકે માનેલા દેહાત્મવાદની પ્રાપ્તિ થશે, જે વિવેકીઓને સ્વીકારવી યોગ્ય નથી. " હું જાણું છું " આ પ્રતીતિ આત્માના જ્ઞાનધર્મને જણાવનારી નથી એમ " હું ધોળો છું " એવી દેહમાં થતી હુંપણાની પ્રત્યક્ષપ્રતીતિવડે બાધ પામવાથી નક્કી થાય છે. " सच्चिदेकरसो ह्ययमात्मा " (આ આત્મા સદ્રૂપ, ચેતનરૂપ ને એકરસ છે,) આ શ્રુતિ પણ આત્માનું ચૈતન્યસ્વરૂપ છે એમ કહે છે. ૧૪૭.

પુરુષને જડ માનવામાં બીજું દૂષણ કહે છેઃ—

सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

यद्यात्मा जडः स्यात्, सुषुप्त्यादावसाक्षित्वं अज्ञातृत्वं स्यात् । न चैवं सुखमहमस्वाप्समिति प्रतिभासनात् । आदि-शब्दात्स्वप्नग्रहणम् ॥ १४८ ॥

સૂ૦ઃ—[પુરુષ જડ હોય તો તેનું] સુષુપ્તિ આદિનું અસાક્ષીપણું [થાય.] ૧૪૮.

વિ૦:—જો આત્મા જડ હોય તો સુષુપ્તિકાલે (અંતઃકરણના તથા ઇંદ્રિયોના વિરામના સમયમાં) તેનું (આત્માનું) સાક્ષીપણું સંભવી શકે નહિ. સુષુપ્તિકાલમાં પણ આત્મા અજ્ઞાનનો તેમજ સુખનો જ્ઞાતા (પ્રકાશક) રહે છે, તેથીજ સુષુપ્તિમાંથી જાગ્રત થવા પછી

મનુષ્યને " આજ હું ગાઢનિદ્રામાં મૂઢ થઇને સુતો હતો, મને કાંઇ ભાન નહોતું, " ને " આજ હું સુખપૂર્વક સુતો હતો, " એવી રીતનું સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા ચેતનરૂપ છે, જડરૂપ નથી. ૧૪૮.

હવે પુરુષનું બહુપણું સિદ્ધ કરે છેઃ—

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

यद्येक आत्मा, एकस्मिञ्जायमाने सर्वे जायेरन् ॥१४९॥

સૂ૦ઃ—જન્માદિની વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બહુપણું [છે.] ૧૪૯.

વિ૦ઃ—પુરુષના જન્માદિની વ્યવસ્થાની સિદ્ધિ થવામાટે પુરુષોનું બહુપણું માનવું જોઇએ. જો એક આત્મા માનવામાં આવે તો એક આત્માનો જન્મ થયે બધા આત્માના જન્મો થવાનો દોષ આવે. વળી પુણ્યવાન્ જીવ સ્વર્ગમાં જાય છે, પાપી જીવ નરકમાં જાય છે, અજ્ઞાની જીવ બદ્ધ રહે છે, ને જ્ઞાની જીવ મુક્ત થાય છે, આવી જે વ્યવસ્થા શ્રુતિસ્મૃતિથી સિદ્ધ છે તે વ્યવસ્થા પણ આત્માને એક માનવાથી નહિ બને, માટે પણ આત્માનું (પુરુષનું) બહુપણું માનવું જોઇએ. ૧૪૯.

બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના ભેદથી પુરુષના બંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે, માટે પુરુષોનું બહુપણું માનવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिः ॥ १५० ॥

यथैकमाकाशं, घटाद्युपाधिभेदाद्घटे नष्टे 'घटाकाशं नष्टमि'ति व्यपदिश्यते, तथैकात्मपक्षेऽपि देहावच्छेदात्तन्नाशे 'आत्मा नष्ट' इति व्यपदेशमात्रम्। नानात्मपक्षेऽप्यन्यथाऽऽत्मनो नित्यत्वात्कथं जन्ममरणव्यवस्थेति ॥ १५० ॥

સૂ૦:—ઉપાધિના ભેદમાં પણ એકનો ઘણાની સાથે સંબંધ ઘટાદિની [સાથે] આકાશની પેઠે [છે.] ૧૫૦.

વિ૦:—જેમ એકજ આકાશને ઘટાદિના સંબંધથી ઘટાદિરૂપ ઉપાધિનો સંયોગ અને મઠાદિના નાશથી મઠાદિરૂપ ઉપાધિનો વિયોગ થાય છે તેમ પુરુષને એકજ માનવામાં એક પુરુષને એક અંતઃકરણનો સંયોગ થવાથી તેને બંધ થવો જોઇએ, અને તેનેજ બીજા અંતઃકરણના નાશવડે તે અંતઃકરણનો વિયોગ થવાથી તેની મુક્તિ થવી જોઇએ. આમ હોય તો પછી એક પુરુષ બદ્ધ છે, ને બીજો પુરુષ મુક્ત છે, એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિ ન થવી જોઇએ, પણ એકજ પુરુષ બદ્ધ છે, અને તેજ પુરુષ મુક્ત પણ છે, એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ, પરંતુ એવી પ્રતીતિ થતી નથી. જો એકજ આત્માની એકજ કાલે પરસ્પર વિરોધવાળી બે સ્થિતિ માનશો તો મુક્તને પણ બંધની અત્યંતનિવૃત્તિ નહિ સ્વીકારી શકાય. ૧૫૦.

જોકે ચેતન એક છે તોપણ ઉપાધિવિશિષ્ટચેતનને

કેવલચેતનથી ભિન્ન માનવાથી બંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે આવી શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છેઃ—

उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् ॥१५१॥

उपाधिर्भिद्यते । न चान्यनाशादन्यत्र नाशव्यवहारोऽतिप्रसंगात् । एकात्मपक्षे च व्यक्त एव विरुद्धधर्माध्यासः, एकस्य बन्धमोक्षाभावात् । आकाशस्य तु धूमादियोगायोगावविरुद्धौ, संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् ॥ १५१ ॥

સૂ૦ઃ—ઉપાધિ ભેદ પામે છે, પણ તેવાળો [ભેદ પામતો] નથી. ૧૫૧.

વિ૦:—બહુપણાવાળો અંતઃકરણરૂપ જડ ઉપાધિ ચેતનથી ભિન્ન છે. તે ઉપાધિ પરસ્પર ભેદ પામે છે, પણ ઉપાધિવાળો ભેદ પામતો નથી. તે ઉપાધિથી વિશિષ્ટ (યુક્ત) જે જીવ કહેવાય છે તે કેવલચેતનથી (શુદ્ધપુરુષથી) ભિન્ન નથી, પણ તે બંને વસ્તુતાએ એકજ છે, તેથી પુરુષ બહુ નહિ હોવાથી બંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઇ શકતી નથી. જો વિશિષ્ટચેતનને કેવલચેતનથી ભિન્ન માનશો તો તેની અનાત્મતા થવાથી અવશેષ રહેલા એકજ પુરુષના બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા સિદ્ધ નહિ થઇ શકે. અંતઃકરણરૂપ વિશેષણના નાશથી તેનો (શુદ્ધચેતનથી ભિન્ન વિશિષ્ટનો) પણ નાશ થવો જોઇએ, એટલે તમારે મતે એકજ પુરુષ રહ્યા, તેથી તેના બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા નહિ થઇ શકે. ૧૫૧.

આત્માને એક માનવામાં રહેલા દોષોની નીચેના સૂત્રવડે સમાપ્તિ કરે છે:—

एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-धर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

न विरुद्धधर्माध्यासो भवति ॥ १५२ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે એકપણાવડે રહેલાના વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ [સંભવે] નહિ. ૧૫૨.

વિ૦:—જે વસ્તુ એકપણાના ભાવથી રહેલી હોય તેમાં કોઇ પણ રીતે વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ થઇ શકે નહિ. જો આત્મા બહુ હોય તોજ તેમાં તેના દેહાદિમાં રહેલાં ઉત્પત્તિવિનાશાદિ આરોપિત થઇ શકે, કિંતુ જો આત્મા એકજ હોય તો તેમાં કોઇ પણ રીતે બહુ દેહાદિનાં બહુ ઉત્પત્તિવિનાશાદિ આરોપિત થઇ શકે નહિ. આમ હોવાથી આત્મા બહુ છે, એક નથી. ૧૫૨.

એક આત્મા માનવામાં તેના સુખદુઃખાદિના જ્ઞાનની વ્યવસ્થા પણ નહિ સંભવી શકે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात्तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥१५३॥

पुरुषकर्तृत्वं भ्रान्तं, अत्र पुरुषाकर्तृत्वस्य सत्यत्वात्, आरोपस्यासत्यत्वात् । न च सत्यासत्ययोः संबन्धस्तात्त्विको भवति । असङ्गित्वादात्मनो न जन्ममरणादि संभवति ॥१५३॥

સૂ૦:—અન્યના ધર્મપણામાં પણ [આત્માના] એકપણાથી આરોપથી તેની સિદ્ધિ [સંભવે] નહિ. ૧૫૩.

વિ૦:—જો સુખદુઃખાદિને અન્યના એટલે અંતઃકરણના ધર્મો માને, અને તેમને એક પુરુષમાં આરોપ માને, તોપણ એક પુરુષ સુખી છે, ને બીજો પુરુષ દુઃખી છે, એવી વ્યવસ્થા આ જગત્માં જોવામાં આવે છે તે નહિ સંભવી શકે. ઘટાકાશને અને ગૃહાકાશને ઉપાધિવડે ભિન્ન માનવાથી તેમના ઉપાધિના નિમિત્તથી તેમની ભિન્નતાની વ્યવસ્થા સંભવે છે. જો જીવપણા આદિ ધર્મોને ઉપાધિવિશિષ્ટમાં ગણશો તો ઘટરૂપ ઉપાધિના નાશથી જેમ ઘટાકાશનો નાશ થાય છે તેમ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના નાશથી જીવનો પણ નાશ થશે, ને જીવનો નાશ થાય છે એમ કહેવું એ શ્રુતિસ્મૃતિથી ઊલટું છે, અને એમ માનવાથી મોક્ષનો ને તેનાં સાધનોનો ઉપદેશ પણ નકામો થઈ પડે છે. ૧૫૩.

જો આત્માને ઘણા માનશો તો અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિસ્મૃતિની સાથે વિરોધ આવશે એમ શંકા થાય તો તેનું [illegible]ધાન કરે છે:—

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

व्यक्त[illegible] ॥ १५४ ॥

સૂ[illegible] [[illegible]તશ્રુતિના] જાતિપરપણાથી અદ્વૈતશ્રુતિનો વિરોધ ન[illegible] ૧૫૪.

[illegible]:—" આત્મા (પુરુષો) ઘણા છે " એ અમારું કથન

શ્રુતિથી વિરુદ્ધ નથી, પણ શ્રુતિસંમત છે. " सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् " (હે પ્રિયદર્શન ! આ જગત્ આગળ સત્જ હતું, એકજ અદ્વિતીય હતું,) અને " आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् " (પ્રસિદ્ધ આ જગત્ આગળ એકજ આત્મરૂપ હતું,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પુરુષનું એકપણું કહેતી નથી, પણ તેમની આત્મપણારૂપ એકજાતિ કહી તેમના વિજાતીયપણાનો નિષેધ કરે છે. સર્વ પુરુષોમાં વિરુદ્ધધર્મોનો અભાવ હોવાથી શ્રુતિઓમાં તેમનું જ્ઞાનરૂપ સમાનસ્વભાવ-વાળાપણું કહ્યું છે, એકજ આત્મા છે એમ કહ્યું નથી. ૧૫૪.

પુરુષોનું સજાતીયપણું પ્રત્યક્ષ ન થવાથી પુરુષોના સજાતીયપણાનું કથન વિરુદ્ધ છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

विदितबंधकारणस्य दृष्ट्याऽतद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं बन्धकारणं प्रकृतिपुरुषविवेकादर्शनं यस्य, तस्य दृष्ट्या विवेकज्ञानेन तद्रूपं कैवल्य- पम् ॥ १५५ ॥

સૂ૦:—જેનામાં પ્રસિદ્ધ બંધનું કારણ [અવિવેક] છે એવાની દૃષ્ટિવડે તેરૂપ નથી. ૧૫૫.

વિ૦:—પ્રસિદ્ધ બંધનું કારણ જે અવિવેક તે જેમનામાં છે એવા અવિવેકિપુરુષોને પુરુષોમાં વિજાતીયપણાની ભ્રાંતિ થાય છે. એવી ભ્રાંતિથી વિવેકીઓને પ્રતીત થતા પુરુષના સજાતીયપણાનો બાધ થતો નથી. નેત્રના યોગ્ય સામર્થ્યવિનાનું ઘૂડ દિવસે સૂર્ય ન દેખતાં અંધા-

શું દેખે તેથી કાંઇ સૂર્યના પ્રકાશનો બાધ થાય ? નજ થાય. ૧૫૫.

હવે પુરુષોનું સજાતીયપણું પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

नांधादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलंभः ॥ १५६ ॥

अन्धो न पश्यतीति चक्षुष्मानपि किं नोपलभते । नानात्मवादिनामनेके न्यायाः सन्तीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

સૂ૦:—અંધના અદર્શનવડે આંખોવાળાને અદર્શન નથી. ૧૫૬.

વિ૦:—અંધપુરુષ નેત્રને અભાવે દેખી ન શકે તેથી શું એમ સિદ્ધ થાય કે નેત્રવાળો દેખતો પુરુષ પણ ન દેખી શકે ? તાત્પર્ય કે જ્ઞાની પુરુષો વિવેકવડે આત્માની સજાતીયતા જોઇ શકે છે, અને અજ્ઞાનીઓ પોતાના અવિવેકને લીધે આત્માની સજાતીયતા જોઇ શકતા નથી. ૧૫૬.

અદ્વૈતગતમાં દૂષણ કહે છેઃ—

वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् ॥१५७॥

पुराणादौ श्रुतं " वामदेवो मुक्तः शुको मुक्त" इत्यादि । यद्येक एवात्मा, एकमुक्तौ सर्वमुक्तेर्भेदश्रुतिबाधः स्यात्॥१५७॥

સૂ૦:—વામદેવાદિ મુક્ત [થયા છે, તેથી] અદ્વૈત નથી. ૧૫૭.

વિ૦:—વામદેવઋષિ મોક્ષ પામ્યા છે, ને શુકદેવજીને મુક્તિ મળી છે, એમ શાસ્ત્રમાં સાંભળવામાં આવે છે. હવે જો એકજ આત્મા બધાં શરીરોમાં સ્થિત હોય તો વામદેવાદિની મુક્તિથી અવશ્ય બીજાઓની પણ મુક્તિ થાત, પણ તેમ થયું નથી, તેથી અદ્વૈતમત યોગ્ય નથી. ૧૫૭.

વામદેવાદિને પરમમોક્ષ નથી થયો એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

अनादावद्य यावदभावाद् भविष्यदप्येवम्॥१५८॥

अनादौ संसारेऽद्य यावच्छून्यताया अदर्शनाद्भविष्यति मुक्तिरिति पक्षे नास्ति प्रमाणम् ॥ १५८ ॥

સૂ૦:—અનાદિથી હમણાંસુધીમાં [મુક્તિના] અભાવથી ભવિષ્યમાં પણ એમ [થાય.] ૧૫૮.

વિ૦:—જો આ અનાદિ સંસારમાં વામદેવાદિ કોઇ પણ પુરુષને હજીસુધી પરમમુક્તિ થઇ નથી એમ કહો તો હવે પછી પણ કોઇ પુરુષને પરમમુક્તિ નહિ થાય, આવો નિશ્ચય થાય છે, ને જો એમ થશે તો પછી કોઇ પણ પુરુષની પરમમુક્તિનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થશે નહિ. વળી જ્ઞાનવડે પુરુષ અવશ્ય મુક્ત થાય છે આવો જે શ્રુતિસ્મૃતિનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે તેની સાથે પણ તમારા કથનનો વિરોધ આવશે. ૧૫૮.

આ સંસારમાં જ્ઞાનવડે ક્રમથી જો બધા પુરુષોની

મુક્તિ થઇ જશે તો પછી આ સંસારનો ઉચ્છેદ થઈ જશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९॥

अनन्तत्वादात्मनां क्रमेण मुक्तिरपि स्यात्, संसारोच्छेदोऽपि न स्यात् । इदानीमिव सर्वत्र भविष्यत्कालेऽपि मुक्तिर्भविष्यतीति नात्यन्तोच्छेदः स्यात्, प्रवाहनित्यत्वात् ॥ उपाधिविगमो मोक्ष इति पक्षेऽपि सर्वशून्यताप्रसंग इति तुल्योऽनुयोगः । यथा नानात्मनां क्रमेण मुक्तौ सर्वोच्छेदः, तथा सर्वकर्मोच्छेदे सर्वोपाधिनाशाज्जगच्छून्यं स्यात् । अथोपाधीनामनन्तत्वान्न शून्यता, नानात्मपक्षेऽपि तुल्यत्वम् । तथा च " अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु संततम् । ब्रह्माण्डजीवलोकानामनन्तत्वादशून्यता " ॥ १५९ ॥

સૂ૦:—વર્તમાનની પેઠે સર્વકાલે [સંસારનો]અત્યંત અભાવ નથી. ૧૫૯.

વિ૦:—આ સંસાર અનાદિ છે, આત્માઓ અસંખ્ય છે, ને મુક્તિની પ્રાપ્તિ બહુજ દુર્લભ છે; એ બધાં કારણોથી આ વર્તમાનકાલની પેઠે ભવિષ્યકાલમાં પણ આ સંસાર ચાલતો રહેશે, તેનો અત્યંત ઉચ્છેદ નહિ થાય. જો આજસુધી આ સંસાર ચાલુ રહ્યો છે તો હવે પછી તેનો અભાવ થશે તેમાં પ્રમાણ શું ? ૧૫૯.

આત્મા બદ્ધ છે કે મુક્ત છે ? જો આત્મા સ્વાભાવિક બદ્ધ હોય તો તેના સ્વરૂપનો નાશ થયા વિના તેનો મોક્ષ નહિ થાય, ને સ્વરૂપનો નાશ માનવાથી તેને અનિત્યપણું પ્રાપ્ત થશે; અને આત્મા જો સ્વાભાવિક મુક્ત હોય તો ધ્યાનાદિને વ્યર્થપણું પ્રાપ્ત થશે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાના ઉત્તરમાં ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેનું સૂત્ર કહે છેઃ—

व्यावृत्तोभयरूपः ॥ १६० ॥

न बद्धो नायं मुच्यते, किंतु नित्यमुक्तः । अज्ञाननाशस्तु ध्यानादिना क्रियत इति ॥ १६० ॥

સૂ૦:—[પુરુષ] બંને રૂપથી ભિન્ન [છે.] ૧૬૦.

વિ૦:—સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે આત્મસ્વરૂપનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે આત્મા સ્વભાવથી બદ્ધ નથી, તેમ તેને નવી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આત્માને પોતાનું સ્વાભાવિક નિત્યમુક્તપણું અવિવેકને લીધે નથી અનુભવાતું એજ તેને બંધ છે, અને એ બંધનો વિવેકજ્ઞાનદ્વારા અભાવ થવો એજ તેની મુક્તિ છે. આત્માને પોતાના કલ્પિત બંધનો અભાવ યોગાનુષ્ઠાન કરવાવડે તેના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયે વિવેકજ્ઞાન થવાથી અનુભવાય છે. ૧૬૦.

જો દૃશ્યથી ભિન્ન આત્મા હોય તો વિવેકજ્ઞાન પામેલાને પણ દૃશ્યનું સાક્ષીપણું રહેવાથી તેનો મોક્ષ

નહિ થાય આવી શંકા થાય તો તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છેઃ—

साक्षात्संबन्धात्साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

अक्षं इंद्रियम् । तत्संबन्धात्साक्षित्वम् । विवेके च क्केंद्रियसंबन्ध इति ॥ १६१ ॥

સૂ૦:—ઇંદ્રિયસાથેના સંબંધથી [આત્માનું] સાક્ષીપણું [છે.] ૧૬૧.

વિ૦:—અક્ષ એટલે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો. અહિં ઇંદ્રિયોના કથનવડે તેનાં અહંકારાદિ કારણો પણ સમજવાં. ઇંદ્રિયોના, અહંકારના, મહત્તત્ત્વના ને પ્રકૃતિના સંબંધકાલે આત્મા સાક્ષી એટલે પ્રકૃતિ આદિનો દ્રષ્ટા ગણાય છે. મુક્તિકાલમાં તેને ઇંદ્રિયાદિનો સંબંધ ન રહેવાથી તે પ્રકૃતિ આદિનો દ્રષ્ટા રહેતો નથી, પણ પોતાના સ્વરૂપમાંજ સ્થિત રહે છે. ૧૬૧.

હવે પુરુષનું નિત્યમુક્તપણું છે એમ કહે છેઃ—

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

स्पष्टम् ॥ १६२ ॥

સૂ૦:—[પુરુષનું] નિત્યમુક્તપણું [છે.] ૧૬૨.

વિ૦:—દુઃખ બુદ્ધિનું પરિણામ છે, પુરુષનું પરિણામ નથી. પુરુષને દુઃખના સંબંધના અત્યંતાભાવરૂપ મોક્ષ નિત્યસિદ્ધ છે, અને

પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખના ભોગની નિવૃત્તિ તો તેને વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોદ્વારા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયે થાય છે. ૧૬૨.

औदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

व्यक्तम् ॥ १६३ ॥

સૂ૦:—અને [તેનું] ઉદાસીનપણું પણ [છે.] ૧૬૩.

વિ૦:—વળી પુરુષમાં ઉદાસીનપણું રહેલું છે. અહિં કર્તાપણાના અભાવને ઉદાસીનપણું કહેલું છે. કર્તાપણું આદિ ધર્મો બુદ્ધિમાં છે, પુરુષમાં નથી, તેથી પણ પુરુષ નિત્યમુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૩.

હવે પુરુષમાં કર્તાપણાની પ્રતીતિ શાથી થાય છે તે કહે છેઃ—

उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात् ॥ १६४ ॥

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने प्रथमो विषयाध्यायः ॥ १ ॥

चित्सांनिध्येन प्रकृत्युपरागादात्मनः कर्तृत्वं कर्तृत्वाभिमानः ॥ चित्सांनिध्यादिति वीप्सा परिसमाप्तौ, श्रुतौ तथा दृष्टत्वादिति ॥ १६४ ॥

इति श्री...विज्ञानभट्टविरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ विषयाध्या...याः ॥ १ ॥

સૂ૦:—[બુદ્ધિના] ઉપરાગથી [પુરુષમાં] કર્તાપણું [આરોપાય છે,] પુરુષના સમીપપણાથી, પુરુષના સમીપપણાથી. ૧૬૪.

વિ૦:—કર્તાપણાના ધર્મવાળી બુદ્ધિ અકર્તા પુરુષના સમીપમાં રહેલી છે. બુદ્ધિની સમીપતાને લીધે પુરુષમાં બુદ્ધિનું પોતાના ધર્મસહિત પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી તેનું કર્તાપણું પુરુષમાં આરોપિત થાય છે. વસ્તુતાએ પુરુષ સર્વદા અકર્તા અને નિત્યમુક્ત છે. આ અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવામાટે આ સૂત્રમાં चित्साम्निध्यात् એ પદ બે વાર મૂકેલું છે. ૧૫૪.

इति श्रीमन्मथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्याख्यायां गुर्जरभाषाटीकायां प्रथमो विषयाध्यायः ॥ १ ॥

ॐ

॥ २. प्रधानकार्याध्याय ॥

આ ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રના વિષયોનું વર્ણન થયું. હવે આ શાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં પુરુષનું અપરિણામીપણું દર્શાવવામાટે પ્રધાનથી (પ્રકૃતિથી) આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહેવામાં આવશે. પ્રધાનનાં કાર્યોનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા વિના જિજ્ઞાસુને સ્પષ્ટરીતે પુરુષના સ્વરૂપનો વિવેક થાય નહિ, માટેજ ભગવાન્ સૂત્રકાર આ અધ્યાયમાં પ્રધાનનાં કાર્યોનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં નીચેના પહેલા સૂત્રમાં આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિમાં પ્રયોજન કહે છેઃ-

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

स्वभावविमुक्त आत्मा । तस्याभिमानिकबन्धविमोक्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । दुःखसृष्टौ स्वभावादेव वैराग्यान्मोक्षे वै पुरुषः प्रवर्तते । सुखसृष्टौ च दुःखशबलत्वात् सुखस्यापि दुःखपक्षानिक्षेपाद्वैराग्यमेवोपजायते । तच्चतुर्विधं, यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेति । हेयं दुःख-

मनागतमेकविंशतिप्रकारं, शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेति। तत्र शरीरं दुःखायतनत्वाद्दुःखं, इन्द्रियाणि विषया बुद्धयश्च तत्साधनभावात्, सुखं दुःखानुषङ्गात्, दुःखं यातनापीडासंतापात्मकं मुख्यत एवेति। तस्य निर्वर्तकमसाधारणं कारणमविद्या तृष्णा धर्माधर्माविति। अविद्या विपरीतज्ञानं, तत्संस्कारश्च विद्वद्भिरुक्तस्तृष्णादीनामसाधारणो हेतुः। दुःखहानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिरात्यन्तिकी। तस्योपायस्तत्त्वज्ञानमात्मविषयं, ततोऽविद्याया निवृत्तेः। तथा चोक्तं "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः। मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः"॥ "तरति शोकमात्मविदि"ति। स द्विविधः परश्चापरश्चेति। तथा चोक्तं "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये, परं चापरमेव चे"ति। विद्यैश्वर्यविशिष्टः संसारधर्मैरीषदप्यसंस्पृष्टः परो भगवान्महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजननाद्विधाता। स कथं ज्ञातव्यः। अनुमानाद्वा शमाद्वा। तथा हि, विवादाध्यासितमुपलब्धं सकारणकं, अभूत्वा भावित्वात्, चित्रवदित्यनुमानम्। ततः सामान्येनावगतस्य योगेन विशेषतो ज्ञानम्। अपरस्य जीवस्य स्वानुभवादेव सिद्धिः

। तयोश्च परापरयोर्विवेकज्ञानाय प्रकृतेः प्रवृत्तिः । तत्र परार्थता वक्ष्यते ॥ स्वार्थता च, यं पुरुषं प्रत्यात्मानं विवेकेन दर्शितवती, तं प्रत्युदास्ते ॥ अचेतनायाः प्रकृतेः कथं प्रवृत्तिः । दृष्टमचेतनानामपि वृक्षाणां फलादिद्वारेण प्रवृत्तिरिति ॥ १ ॥

સૂ૦:—આત્માના મોક્ષમાટે અથવા પ્રધાનના સ્વાર્થમાટે [પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે.] ૧.

વિ૦:—વિમુક્તસ્વભાવવાળા—અત્યંતમુક્તસ્વભાવવાળા—આત્માના આભિમાનિક બંધની નિવૃત્તિમાટે અથવા પોતાના સ્વાભાવિક દુઃખના વિનાશમાટે પ્રધાન આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ કરે છે. જડ પદાર્થની પ્રવૃત્તિનો કોઇ વાસ્તવિક ઉદ્દેશ કહી શકાય નહિ, પણ તેના ફલનેજ લોકો ઉપચારથી પ્રયોજન અથવા ઉદ્દેશ કહે છે. જેમ વૃક્ષની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય પ્રયોજન ફલ મનાય છે તેમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય પ્રયોજન મોક્ષ મનાય છે. પ્રકૃતિથી રહિત થવું એ પુરુષનો મોક્ષ અને પુરુષના સંબંધથી રહિત થવું એ પ્રકૃતિનો મોક્ષ છે. આ જગત્‌માં બહુધા સર્વત્ર દુઃખનું બહુપણું જોવામાં આવે છે એમ જાણી જ્યારે પુરુષને વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારેજ તે પુરુષને પ્રયત્નવડે મોક્ષ થાય છે. વૈરાગ્ય બે પ્રકારના છે, અપર ને પર. તેમાં અપરવૈરાગ્યના ચાર પ્રકાર છે, યતમાન, વ્યતિરેક, એકેંદ્રિય અને વશીકાર. કામક્રોધાદિ આંતરશત્રુઓનો પોતાના મનમાંથી ત્યાગ કરવામાટે તેમાં રહેલા દોષોના જ્ઞાનપૂર્વક જે યત્ન થાય તે યતમાનવૈરાગ્ય કહેવાય છે; કામક્રોધાદિ દોષોમાંના આટલા દોષોનો મેં આટલે અંશે નાશ કર્યો, અને આટલા દોષોનો આટલે

અંશે નાશ કરવો હજી બાકી છે એમ નિશ્ચય કરી શેષ રહેલા દોષોનો નાશ કરવામાટે જે પ્રયત્ન થાય તે વ્યતિરેકવૈરાગ્ય કહેવાય છે; કામક્રોધાદિ દોષોમાં ને વિષયોમાં દોષદર્શન થઇ તેનો ત્યાગ થાય, પણ માન આદિના સંસ્કારો ને વિષયોની સૂક્ષ્મલાલસા મનમાં રહે તે એકેંદ્રિયવૈરાગ્ય કહેવાય છે; અને હું દોષોને કે વિષયોને વશ નથી, પણ તે દોષો ને વિષયો મારે વશ છે, એવી સ્વતંત્ર સમજ પોતાના મનમાં ઉપજે તે વશીકારવૈરાગ્ય કહેવાય છે. એ વિષયવૈતૃષ્ણ્યરૂપ અપરવૈરાગ્યથી ગુણવૈતૃષ્ણ્યરૂપ પરવૈરાગ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. પરવૈરાગ્યમાં પુરુષ પોતાના મનનો ને તેમાં પ્રકટતાં સુખ, દુઃખ ને મૂઢતાનો દ્રષ્ટા રહે છે. તેનું વિશેષ વર્ણન શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકાનામની ટીકામાં છે. ૧.

હવે મોક્ષાધિકારી કોણ છે તે કહે છે:-

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

तथा च श्रुतिः "पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती"ति, "शान्तो दान्त उपरतास्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति" ॥२॥

સૂ૦:—વિરક્તને તેની (મોક્ષની) સિદ્ધિથી [તે અધિકારી છે.] ૨.

વિ૦:—પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિદ્વારા તે વિરક્ત પુરુષને કૈવલ્યરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રકૃતિના સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોમાં તથા તેનાં સુખાદિ પરિણામોમાં તૃષ્ણારહિતપણું થાય તે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે.

" पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति " (પુત્રની વાસના, દ્રવ્યની વાસના, અને લોકની વાસનાને પરિત્યાગ કરીને પછી ભિક્ષાવડે શરીરનો નિર્વાહ કરે છે,—સંન્યાસી થાય છે,) તથા " शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् " (વિવેકી મનુષ્ય શમવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો અને સમાધાનવાળો થઇ પોતાના શુદ્ધ ચિત્તમાંજ આત્માને અનુભવે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પણ વિષયતૃષ્ણારહિત વિરક્ત પુરુષનેજ આત્મસાક્ષાત્કારના અધિકારી કહ્યા છે. ૨.

વિષયવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ બધા મનુષ્યોને થતી નથી તેમાં કારણ કહે છે:—

न श्रवणमात्रात्तत्सिद्धिरनादिवासनाया बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

न श्रवणानन्तरं मोक्षः, किंतु यस्यानादिवासना पटुस्तस्य क्षिप्रं मुक्तिः, अन्यस्य चिरमिति ॥ ३ ॥

સૂ૦:—શ્રવણમાત્રથી તેની (વૈરાગ્યની) સિદ્ધિ નથી, અનાદિ વાસનાના બલવાન્પણાથી. ૩.

વિ૦:—પૂર્વના ઘણા જન્મોનાં પુણ્યોના પરિપાકવડે પુરુષની સત્શાસ્ત્રોના શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, પણ કેવલ સત્શાસ્ત્રોનું તથા વિષયોમાં રહેલા દોષોનું શ્રવણ કરવાથીજ સર્વે પુરુષોને કાંઇ અપરવૈરાગ્યની કે પરવૈરાગ્યની સિદ્ધિ થઇ જતી નથી. જ્યારે શ્રોતા મનુષ્યને

પુરુષનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યારેજ તે શ્રોતા મનુષ્યને પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનાદિ કાલની વિષયવાસનાનું પ્રબલપણું હોવાથી ઘણા પુરુષોના ચિત્તમાં વારંવાર વિષયચિંતનરૂપ વિક્ષેપ ઉપજી આવે છે, ને તેથી તેમને વિષયવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેની વિષયવાસના નિર્બલ થઇ ગઇ હોય તેનેજ વિષયવૈરાગ્યરૂપ અપરવૈરાગ્યની ને ગુણવૈતૃષ્ણ્ય-રૂપ પરવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ ઊતાવળે થાય છે, અને અન્યને તો તેમના પ્રયત્નના પ્રમાણમાં તેની પ્રાપ્તિ ન્યૂનાધિક વિલંબે થાય છે. ૩.

તેના સંબંધમાં તથા મોક્ષના સંબંધમાં અન્ય યુક્તિ કહે છે:—

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथैकस्य बहवो भृत्या आराधनापराधाभ्यां केचिन्मुच्यन्ते केचित्प्रसादभाजः केचिद्बध्यन्ते, तथा प्रकृतिरेका पुरुषाश्च बहव इति । येषां स्पष्टं विवेकज्ञानं तेषां शीघ्रं, येषामुपासनामात्रं तेषां क्रमेण, अन्येषां नास्त्येव ॥ ४ ॥

સૂ૦:—અથવા બહુ દાસની પેઠે પ્રત્યેકને [ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાં રાખે છે.] ૪.

વિ૦:—અથવા જેમ કોઇ માણસને ઘણા ચાકરો હોય તેમાંથી કેટલાક ચાકરોને તેમની યોગ્યતાને લીધે દાસપણામાંથી તે સ્વામી શીઘ્ર મોકળા કરે છે, કેટલાક ચાકરોને તે પોતાના કૃપાપાત્ર બનાવીને કેટલોક સમય પોતાના કામમાં રાખે છે,અને કેટલાક ચાકરોને તેમના દોષ-થી તે બંધનમાં રાખે છે; તેમ એક પ્રકૃતિને જાણે પુરુષોરૂપી બહુ ભૃત્યો

છે, તેમાંથી જેમને વૈરાગ્યદ્વારા સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન થાય તેમને તે શીઘ્ર મુક્તિ આપે છે, ઉપાસના કરનારા પુરુષોને તે સિદ્ધિલાભ આપી વિલંબે મુક્તિ આપે છે, અને અન્ય વિષયાનુરાગી પુરુષોને તે બંધનમાંજ રાખે છે. ૪.

ઘણી શ્રુતિઓમાં આત્મામાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ કથન કરી છે. હવે જો તમે પ્રકૃતિમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ માનશો તો તે શ્રુતિઓની સાથે તમારા કથનનો વિરોધ આવશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ-

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्यासासिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृतिर्यं प्रत्यात्मानं दर्शितवती तं प्रति प्रकृतेरप्रवर्तनं मोक्षः । यं प्रति प्रवर्तते तं प्रति पुरुषं छायापत्तिरेवाध्यासः, न तात्त्विकः । तथा च "यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात्स्वभावतः । नहि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि" ॥५॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિના [કર્તાપણાની] સત્યતામાંજ પુરુષના [કર્તાપણાના] અધ્યાસની સિદ્ધિ [છે.] ૫.

વિ૦:—અસંગ ને અપરિણામી સ્વભાવવાળા આત્મામાં આ જડ જગતનું વાસ્તવિક કર્તાપણું નથી. આ જડ જગતનું વાસ્તવિક કર્તાપણું પરિણામી સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિમાં છે. આત્મામાં એ કર્તાપણાનો આરોપ કરીને આત્માને આ જગતનો કર્તા શ્રુતિમાં કહેલ છે. જેમ યોદ્ધાઓના જયપરાજયનો તેમના રાજાઓમાં આરોપ થાય છે તેમ પ્રકૃતિના કર્તાપણાનો પુરુષમાં માત્ર આરોપ થાય છે એમ સમજવું. ૫.

આ જગત્ સ્વપ્નસમાન મિથ્યા હોવાથી તેનું વાસ્તવિક કારણ પ્રકૃતિ છે એમ કહેવાય નહિ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

प्रकृतिकार्याणां महदादीनामविच्छेददर्शनात्प्रकृतेर्बन्धसिद्धिः ॥ ६ ॥

સૂ૦:—કાર્યથી તેની (પ્રકૃતિની) સિદ્ધિથી [તે સત્ય છે.] ૬.

વિ૦:—પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં વ્યાવહારિક સત્યપણું જણાવાથી તેમનું કારણ જે પ્રકૃતિ તેમાં આ જડ જગતનું વાસ્તવિક કર્તાપણું સંભવી શકે છે. આ જગત્ સ્વપ્નસમાન મિથ્યા છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓ આ જગત્માં ફૂટસ્થતારૂપ (અપરિણામીપણારૂપ) સત્યપણાના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેના અત્યંત અસત્યપણાને પ્રતિપાદન કરતી નથી. જો તેના અત્યંત અસત્પણાને પ્રતિપાદન કરે છે એમ આપણે માનીએ તો આ જગતની ઉત્પત્તિનું કથન કરનારી શ્રુતિઓને ખોટી માનવી પડશે, જે અયોગ્ય છે. ૬.

પોતાનામાં (પોતાના પરિણામરૂપ બુદ્ધિમાં) રહેલાં દુઃખોની નિવૃત્તિમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ પક્ષમાં મુક્તપુરુષભણી પણ તેમાટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

यथा कण्टकं दृष्ट्वा कंचित्कश्चिन्निषेधति " अनेन वर्त्मना मा गाः, " न सर्वान्प्रति, तथाधिकाराच्चेतनविशेषोद्देशात्प्रवर्तनं, न सर्वं प्रतीति नियमः ॥ ७ ॥

સૂ૦:—વિવેકજ્ઞાનવાળાના ઉદ્દેશથી નિયમ [છે,] કાંટાથી મોકળા થવાની પેઠે. ૭.

વિ૦:—જેમ પોતાના માર્ગમાં પડેલા કાંટાને જેણે જોયો છે તેને તે કાંટો દુઃખ આપી શકતો નથી, પણ અજાણ્યો માણસ જેણે પોતાના માર્ગમાં તે કાંટો જોયો નથી તેને તે કાંટો દુઃખ આપે છે, તેમ વિવેકજ્ઞાનવડે જેણે પ્રકૃતિને પોતાનાથી ભિન્ન જાણી છે તેવા કૃતાર્થ પુરુષને તે દુઃખ દઇ શકતી નથી, પણ માત્ર વિવેકજ્ઞાનરહિત અજ્ઞાનીનેજ તે દુઃખ આપી શકે છે. ૭.

આત્મામાં વાસ્તવિક બંધ નથી એમ કહે છેઃ—

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥८॥

प्रवर्तकत्वमेव प्रकृतेर्बन्धाय । प्रकृतियोगेऽपि तच्छाया-पत्त्या पुरुषस्य बन्धाभिमानसिद्धिः । नाञ्जस्येन न तत्त्वतः । ' अयोदाहवदि 'ति यथा तप्तलोहयोगाल्लोहो दहतीति मन्यते, न च लोहस्य दाहकत्वं, किंतु संयोगादग्नेरेवेति ॥८॥

સૂ૦:—બીજાના (પ્રકૃતિના) સંબંધમાં પણ તેની (બંધની) સિદ્ધિ વાસ્તવિકરીતે નથી, લોઢાના દાહની પેઠે. ૮.

વિ૦:—પુરુષને અવિવેકવડે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ હોવાથીજ પુરુષને બંધજેવું જણાય છે,–તેનામાં બંધનું અભિમાન પ્રકટે છે,–વાસ્તવિકરીતે તેને બંધ નથી. જેમ તપેલા લોઢાથી કોઇ પદાર્થ બળતો હોય તો " લોઢું બાળે છે " એમ લોકોમાં કહેવાય છે, પરંતુ તે લોઢામાં પોતાનું દાહકપણું નથી, માત્ર અગ્નિના સંયોગથીજ તેમાં તે દાહકપણું જણાય છે, તેમ પુરુષમાં પણ પ્રકૃતિના સંયોગથીજ બંધનું ભાન થાય છે, વાસ્તવિકરીતે તેમાં બંધ નથી. ૮.

પુરુષમાં બંધમોક્ષ શાવડે પ્રતીત થાય છે તે કહે છેઃ-

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागाद्भुक्तिः, वैराग्यान्मुक्तिः । परमार्थतस्तु रागादपि भोगे विषयदोषदर्शनाद्वैराग्यमेवेति ॥ ९ ॥

સૂ૦:—રાગથી સૃષ્ટિ [ને] વિરાગથી યોગ [છે.] ૯.

વિ૦:—અવિવેકકાલે પુરુષમાં રાગ–પ્રકૃતિમાં ને તેનાં કાર્યોમાં આસક્તિ–હોવાથી તેને જગતના ને દુઃખના સંબંધરૂપ બંધ થાય છે, અને તેના પુણ્યના ઉદયવડે તેને વૈરાગ્ય ઉપજવાથી તેને શ્રવણાદિવડે યોગરૂપ–ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ–મુક્તિ થાય છે. " **योऽकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति** " (જે પુરુષ કામનારહિત છે તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ–અન્ય શરીરમાં ગમન–કરતા નથી,) એ શ્રુતિ પણ

વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થયેલાને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે. વાસ્તવિકરીતે જોઇએ તો રાગ ને વૈરાગ્ય પણ પ્રકૃતિમાંજ (તેના કાર્ય ચિત્તમાંજ) છે, પુરુષમાં નથી. ૯.

હવે આ જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહે છે:—

महदादिक्रमण पंचभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति । क्रमं वक्ष्यति ॥ १० ॥

સૂ૦:—મહદાદિ ક્રમવડે પાંચ ભૂતોની [ઉત્પત્તિ થાય છે.] ૧૦.

વિ૦:—સૃષ્ટિ એ પદની પાછળના સૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ થાય છે. સૃષ્ટિ એટલે ઉત્પત્તિ. પ્રકૃતિથી મહત્તત્ત્વ, મહત્તત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારથી શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ અને મનસહિત અગિયાર ઇંદ્રિયો, અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓથી આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ થાય છે. નીચેની મુંડકશ્રુતિમાં પણ એને મળતીજ તેમની ઉત્પત્તિ કહી છે:—

“ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ”

ભાવાર્થ:—તે પ્રકૃતિથી પ્રાણ, (મહત્તત્ત્વ,) મન, સર્વે ઇંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ ને સ્થાવરજંગમને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.

સાંખ્યમતમાં પ્રાણ એ અંતઃકરણનું સ્થૂલશરીરને ધારણ કરનાર

પરિણામવિશેષ મનાય છે, માટે આ શ્રુતિમાં મહત્તત્ત્વને પ્રાણશબ્દવડે કહેલું છે. ૧૦.

આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિના સ્વાર્થમાટે થાય છે કે પુરુષને માટે થાય છે તે કહે છેઃ—

आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरंभः ॥११॥

पुरुषार्थत्वात्सृष्टेर्नैषा महदादीनामात्मार्थे स्वार्थ आरम्भः । नित्यत्वात्प्रकृतेः स्वार्थारम्भो युक्तः महदादीनां तु कारणलयेन नाशात्सृष्टिमात्रमिति ॥ ११ ॥

સૂ૦ઃ—[જગત્‌ની] ઉત્પત્તિના પુરુષાર્થપણાથી તેમના (મહદાદિના) સ્વાર્થમાટે [જગત્‌નો] આરંભ નથી. ૧૧.

વિ૦ઃ—આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ અવિવેકવાળા સંસારી પુરુષોના ભોગમાટે તથા સામાન્યવિવેકવાળા મુમુક્ષુ પુરુષોના મોક્ષમાટે થાય છે, પ્રકૃતિના પ્રયોજનમાટે આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેમ પ્રકૃતિ પોતાના પ્રયોજનમાટે મહત્તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરતી નથી, પણ પુરુષના ભોગમોક્ષમાટે મહત્તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મહત્તત્ત્વ જે અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે, અહંકાર જે પાંચ તન્માત્રાઓને તથા અગિયાર ઇંદ્રિયોને ઉત્પન્ન કરે છે, પાંચ તન્માત્રાઓ જે પાંચ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે, ને પાંચ ભૂતો જે સ્થાવરજંગમરૂપ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સર્વને તેઓ પોતપોતાના પ્રયોજનમાટે ઉત્પન્ન કરતાં નથી, પણ સંસારી

પુરુષોના ભોગમાટે તથા મુમુક્ષુ પુરુષોના મોક્ષમાટે તેમને ઉપજાવે છે. ૧૧.

આ સાંખ્યમતમાં દિશા તથા કાલની ગણુના કયા તત્ત્વમાં કરવી તે કહે છે:—

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

तत्तदुपाधिभेदादाकाशमेव दिक्कालशब्दवाच्यम् । तस्मादाकाशेऽन्तर्भूतौ ॥ आदिशब्दः संपातायातः । सप्तम्यर्थे पञ्चमी ॥ १२ ॥

સૂ૦:—દિશા ને કાલ આકાશાદિથી [ભિન્ન નથી.] ૧૨.

વિ૦:—દિશા તથા કાલ એ બંને આકાશતત્ત્વની અંતર આવી જાય છે. એ આકાશજ ઉપાધિભેદે કરીને દિશા તથા કાલ એ શબ્દવડે વાચ્ય થાય છે, માટેજ તેમની આગળ કહેલાં ચોવીશ જડ તત્ત્વોથી પૃથક્ ગણુના કરી નથી. સૂર્યના ઉદય ને અસ્તથી ઉપલક્ષિત જે આકાશ તે દિશા કહેવાય છે, અને તેની (સૂર્યની) ગતિરૂપ ક્રિયાથી ઉપલક્ષિત જે આકાશ તે કાલ કહેવાય છે. આકાશાદિથી એમાંના આદિશબ્દથી વાયુ આદિ ચાર ભૂતો ને ભૌતિક પદાર્થો સમજવા. દિશા ને કાલ માત્ર શબ્દરૂપ હોવાથી–વસ્તુરૂપ ન હોવાથી-વાયુ આદિથી પણ તે ભિન્ન નથી. ૧૨

નીચેના સૂત્રવડે મહત્તત્ત્વના સ્વરૂપને જણાવે છે:–

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

एवमेवेति निश्चयोऽध्यवसायः ॥ १३ ॥

સૂ૦:—નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ [છે.] ૧૩.

વિ૦:—નિશ્ચયસ્વભાવવાળી બુદ્ધિનું અન્ય નામ મહત્તત્ત્વ છે. બુદ્ધિની અસાધારણવૃત્તિને **નિશ્ચય** કહે છે. આ **સાંખ્યમતમાં** ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ હોવાથી આ સૂત્રમાં બુદ્ધિ તથા તેના નિશ્ચયરૂપ ધર્મનો અભેદ બતાવ્યો છે. ત્રેવીશ વ્યક્તતત્ત્વોમાં મુખ્ય હોવાથી બુદ્ધિને મહાન્-મહત્તત્ત્વ-કહે છે. ૧૩.

હવે મહત્તત્ત્વનાં કાર્યોને કહે છેઃ—

तत्कार्यं धर्मादिः ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि। तत्कार्यत्वेनात्मधर्मत्वं निरस्तम्। कार्यकारणयोरभेदादन्तर्भावो दर्शितः ॥ १४ ॥

સૂ૦:—તેનું કાર્ય ધર્માદિ [છે.] ૧૪.

વિ૦:—ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચાર મહત્તત્ત્વનાં કાર્યો ગણાય છે. અહિંસાદિ શુભકર્મો **ધર્મ** કહેવાય છે, પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક **જ્ઞાન** કહેવાય છે, પ્રકૃતિમાં ને પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં તૃષ્ણારહિતપણું થાય તે **વૈરાગ્ય** કહેવાય છે, અને અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ **ઐશ્વર્ય** કહેવાય છે. શુદ્ધસાત્ત્વિકબુદ્ધિ એ ચારેનું ઉપાદાનકારણ હોવાથી એ ચારેને બુદ્ધિનાં કાર્યો કહેલાં છે. ૧૪.

જો ધર્માદિક ચાર મનુષ્યની બુદ્ધિનાં કાર્યો હોય તો ઘણા મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં અધર્માદિની અધિકતા કેમ જોવામાં આવે છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છેઃ-

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि । दृष्टो हि सहकारिभेदात्कार्यभेदः । यथा वेत्रबीजस्य वेत्राङ्कुरजनकत्वं, वह्निसंयोगसहकारिणः कदलीकाण्डजनकत्वं, तथा सत्त्वसहकारिणो महतो धर्मादिजनकत्वं, तमःसहकारिणोऽधर्मादिजनकत्वमिति ॥ १५ ॥

સૂ૦:—[રજોગુણના તથા તમોગુણના] સંબંધથી બુદ્ધિ વિપરીત [થાય છે.] ૧૫.

વિ૦:—મનુષ્યની બુદ્ધિમાં રજોગુણનું તથા તમોગુણનું અધિકપણું થવાથી સત્ત્વગુણ દબાતાં તેનાં ધર્માદિ કાર્યો તિરોધાન પામી તેમાં અધર્મ, અજ્ઞાન, અવિરતિ અને અનૈશ્વર્ય એ કાર્યો ઉપજે છે. સહકારીના ભેદથી કાર્યનો ભેદ થાય છે એમ લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે, જેમ નેતરના બીજમાં નેતરનાં અંકુરો ઉપજાવવાનો ગુણ છે, પણ દાવાગ્નિના સંયોગના સહકારીપણાને લીધે તેનો તે ગુણ દબાઇ જઇ તે બીજમાં કેળનાં અંકુરો ઉપજાવવાનો ગુણ આવે છે. ૧૫.

હવે અહંકારનું લક્ષણ કહે છેઃ-

अभिमानोऽहंकारः ॥ १६ ॥

अहमित्यभिमानः ॥ १६ ॥

સૂ૦:—અભિમાનરૂપ અહંકાર [છે.] ૧૬.

વિ૦:—" હું કરું છું " એવી અભિમાનવૃત્તિ ઉપજાવનારા દ્રવ્યને અહંકાર કહે છે.–" હું " એવા બુદ્ધિના કાર્યને અહંકારદ્રવ્યનું નામ આપવામાં આવે છે. અભિમાન એ અહંકારની અસાધારણવૃત્તિ છે. જેમ અહંકારદ્રવ્યનું કારણ બુદ્ધિદ્રવ્ય છે તેમ અભિમાનવૃત્તિનું કારણ નિશ્ચયવૃત્તિ છે એમ જાણવું. ૧૬.

હવે અહંકારનાં સોળ કાર્યોને કહે છે:-

एकादशं पंचतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि षोडशकं तत्कार्यम् १७

સૂ૦:—તેનું કાર્ય અગિયાર [અને] પાંચ તન્માત્રા [છે.] ૧૭.

વિ૦:—મનસહિત અગિયાર ઇંદ્રિયો અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સોળ તત્ત્વો અહંકારનાં કાર્યો છે. કાન, ચામડી, આંખ, જીભ ને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો કહેવાય છે; અને વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ ને ગુદા એ પાંચ કર્મેંદ્રિયો કહેવાય છે; તથા મન એ બંને ઇંદ્રિયોની સાથે કામ કરનારું અને સુખદુઃખાદિને જાણનારું છે. એમ અગિયાર ઇંદ્રિયો છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો તન્માત્રાઓ કહેવાય છે. ૧૭.

અહંકારરૂપ એકજ કારણમાંથી તેઓ કેવી રીતે ઉપજે છે તે સમજાવે છેઃ—

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् १८

महद्विकारादहंकारात् सात्त्विकं सत्त्वसहकृतं एकादशकं एकादशेन्द्रियं प्रवर्तते । तमःसहकृतं तन्मात्रम् ॥ १८ ॥

સૂ૦ઃ—સાત્ત્વિક અહંકારથી સાત્ત્વિક અગિયારમું (મન) ઉપજે છે. ૧૮.

વિ૦ઃ—વૈકૃત એટલે સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઇંદ્રિયોમાં સાત્ત્વિક ને અગિયારમું જે મન તે ઉત્પન્ન થાય છે, રાજસ અહંકારમાંથી શ્રોત્રાદિ તથા વાગાદિ દશ ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તામસ અહંકારમાંથી શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮.

હવે અગિયાર ઇંદ્રિયોના ભેદને કહે છેઃ—

कर्मेंद्रियबुद्धींद्रियैरांतरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियैर्वागादिभिः पञ्चभिर्बुद्धीन्द्रियैर्घ्राणादिभिः पञ्चभिः सह आन्तरं मन इत्येकादशकमिन्द्रियम् ॥ १९ ॥

સૂ૦ઃ—કર્મેંદ્રિયોની [અને] જ્ઞાનેંદ્રિયોની [સાથે] અંતરનું અગિયારમું [મન છે.] ૧૯.

વિ૦ઃ—વાણી, હાથ, પગ, ગુદા ને ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેંદ્રિયો;

તથા કાન, ચામડી, આંખ, જીભ ને નાક એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો મળીને કુલ દશ બહારની ઇંદ્રિયો છે, અને અગિયારમું મન એ આંતરેંદ્રિય કહેવાય છે. એ પ્રત્યેક ઇંદ્રિયનું એક એક લોકપ્રસિદ્ધ અસાધારણ કર્મ છે. પુરુષ એટલે ઇંદ્ર. તે ઇંદ્રના શબ્દાદિ જ્ઞાનના તથા બોલવા આદિ કર્મના સાધનરૂપ હોવાથી કાન આદિને ઇંદ્રિયો કહેવામાં આવે છે. મનનામની ઇંદ્રિય પુરુષના શબ્દાદિના જ્ઞાનમાં તથા કર્મમાં સાહાય્ય કરનાર થાય છે, ને સુખદુ:ખાદિના જ્ઞાનમાં સાધનરૂપ થાય છે. ૧૯.

એ ઇંદ્રિયોને પાંચ ભૂતોનું કાર્ય માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:-

आहंकारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

तत्र च श्रुतिबाधादित्यर्थः ॥ २० ॥

સૂ૦:—[ઇંદ્રિયોના] આહંકારિકપણાની શ્રુતિથી [તેઓ] ભૌતિક નથી. ૨૦.

વિ૦:—આ સૂત્રમાં **इंद्रियाणि** એ પદનો અધ્યાહાર છે. "**एकोऽहं बहु स्याम्**" (હું એક બહુરૂપે-ઘણી ઇંદ્રિયોરૂપે-થાઉં,) એ શ્રુતિમાં ઇંદ્રિયોની ઉત્પત્તિ અહંકારમાંથી કહી છે, માટે તે ઇંદ્રિયો આહંકારિક એટલે અહંકારના કાર્યરૂપ છે, ભૌતિક એટલે આકાશાદિ ભૂતોના કાર્યરૂપ નથી. આકાશાદિ ભૂતોમાં મલિનપણાની અધિકતા હોવાથી તેમાંથી ઉપજેલા પદાર્થોમાં ચૈતન્યના સ્વભાવનું સંક્રમણ થવાનો અસંભવ છે, માટે પણ તેઓ ભૌતિક નથી, પણ આહંકારિક છે. ઇંદ્રિયો એ અહંકારનું કાર્ય છે એમ મનુસ્મૃતિમાં પણ નીચેના વચનથી કહ્યું છે:—

" महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ "

ભાવાર્થ:—અહંકારમાંથી મનને, સત્વ, રજસ્ તથા તમસ્ એ ત્રણ ગુણોને, અને શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરી. ૨૦.

" **आदित्यं वै चक्षुर्गच्छति** " (મરણકાલે ચક્ષુનો આદિત્યમાં લય થાય છે,) આ શ્રુતિમાં પોતપોતાના દેવોમાં ઇંદ્રિયોનો લય કહેલો હોવાથી દેવોનેજ ઇંદ્રિયોના ઉપાદાનકારણરૂપે માનવા જોઈએ; ઉપાદાનકારણમાંજ કાર્યનો લય થાય છે, એ પ્રસિદ્ધ વાત છે, એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:-

देवतालयश्रुतिर्नारंभकस्य ॥ २१ ॥

कारणे कार्यलय इति स्थितम् । आदित्यं वै चक्षुर्गच्छतीति देवे लयः श्रूयते । तस्मान्नारम्भकस्य नारम्भकाभिमतस्य भूतस्य कारणत्वमिति ॥ २१ ॥

સૂ૦:—દેવતામાં લયની શ્રુતિ ઉપાદાનની નથી. ૨૧.

વિ૦:—મનુષ્યના મરણકાલે નેત્રાદિ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારા દેવોમાં લીન થાય છે એમ કહેનારી શ્રુતિ કાંઇ એમ નથી કહેતી કે નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ સૂર્યાદિ દેવ છે. વળી

ઉપાદાનકારણમાંજ તેના કાર્યનો સાક્ષાત્ લય થાય એવો કાંઇ નિયમ નથી, કારણકે પોતાના ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન પૃથ્વીમાં પણ જલબિંદુનો લય થાય છે. શ્રુતિમાં જે ઇંદ્રિયોના લયનું કથન છે તે માત્ર તે તે ઇંદ્રિયોના દેવોનો નિર્ણય કરાવવામાટે છે, તેમનો કાર્યકારણભાવ બતાવવામાટે નથી. ૨૧.

હવે મનને નિત્ય માનનારા તાર્કિકોના મતનું ખંડન કરે છે:—

तदुत्पत्तिः श्रूयते विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

अहंकारादुत्पत्तिः श्रूयते । उत्पन्नस्य विनाशोऽप्यवश्यं-भावीति ॥ २२ ॥

સૂ૦:—તેની ઉત્પત્તિ સંભળાય છે, અને વિનાશના દર્શનથી [મન નિત્ય નથી.] ૨૨.

વિ૦:—" एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च " (આ પ્રકૃતિમાંથી મહત્તત્ત્વ, મન ને સર્વે ઇંદ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં મનની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવે છે. જે વસ્તુ ઉત્પત્તિવાળી હોય તે વસ્તુ અવશ્ય વિનાશવાળી પણ હોય છે. વળી સ્થૂલશરીરની વૃદ્ધાદિ અવસ્થામાં શ્રોત્રાદિ અન્ય ઇંદ્રિયોની પેઠે મનની પણ ક્ષીણતા જોવામાં આવે છે. એ સર્વે કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે મન નિત્ય નથી, પણ અનિત્યજ છે,–મોક્ષકાળે નાશ પામનારુંજ છે.૨૨.

શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોના ગોલકોને ઇંદ્રિયો માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:—

अतींद्रियमिंद्रियं भ्रांतानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

भ्रान्तानामधिष्ठाने चक्षुर्गोलकादाविन्द्रियज्ञानम् । अन्यथा छिन्नकर्णस्य श्रवणानुपपत्तिः, पाटलचक्षुषो रूपग्रहणप्रसङ्गः २३

સૂ૦:—ઇંદ્રિય અપ્રત્યક્ષ [છે,] ભ્રાંતોને [તેના] ગોલકમાં [તે મનાય છે.] ૨૩.

વિ૦:—ભ્રાંતિવાળા લોકો શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનાં ગોલકોને શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો માને છે, તે તેમની ભૂલ છે. વસ્તુતાએ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો, શ્રોત્રાદિનાં ગોલકોથી ભિન્ન ને તે ઇંદ્રિયોથી નહિ જણાય એવી છે, તેથીજ કપાઇ ગયેલા કાનવાળો સાંભળી શકે છે, ને ડોળા છતાં પડળવાળો જોઇ શકતો નથી. ૨૩.

શરીરમાં ઇંદ્રિય એકજ છે, પણ તે ઉપાધિના ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન કામ કરે છે, એમ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છેઃ—

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

भवतूपाधिभेदः, शक्तिभेदस्त्ववश्यं वक्तव्यः, स च सत्य इति नानात्वमपि सत्यम् ॥ २४ ॥

સૂ૦:—શક્તિના ભેદમાં પણ [ઇંદ્રિયોના] ભેદની સિદ્ધિથી [ઇંદ્રિયોનું] એકપણું નથી. ૨૪.

વિ૦:—શરીરપરના ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનની ચામડીરૂપ ઉપાધિના

ભેદથી તે સ્થાનની શક્તિના ભેદનો પણ અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઇએ, ને જ્યારે ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે ઇંદ્રિયોનું પણ બહુપણુંજ સિદ્ધ થયું, તેનું એકપણું ન રહ્યું. ૨૪.

ઇંદ્રિયોનું બહુપણું માનવામાં ગૌરવ છે, અને તેમનું એકપણું માનવામાં લાઘવ છે, એમ વાદી શંકા કરે તો તેનું સૂત્રકારશ્રી ઉત્તર આપે છે:—

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણવડે જોયેલાનો કલ્પનાવડે વિરોધ નથી. ૨૫.

વિ૦:—જે પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતું હોય,–જેનું ફલ અથવા કાર્ય પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સિદ્ધ થતું હોય,–તેમાં કલ્પનાવડે ઉપજાવેલા વિરોધનો દોષ સ્વીકારાતો નથી, અર્થાત્ માત્ર કલ્પનાવડે તેનો (પ્રમાણવડે સિદ્ધ થતી વાતનો) બાધ થઇ શકતો નથી. જે ઠેકાણે થોડાની કલ્પનાથી અભીષ્ટની સિદ્ધિ થાય ત્યાં ઘણાની કલ્પના કરવી એ દોષ ગણાય છે, પણ અન્યસ્થલે તે દોષ ગણાતો નથી. ઇંદ્રિયોના બહુપણાના અનુમાનના કરતાં તેમના એકપણાનું અનુમાન લાઘવવાળું છતાં પણ તેથી પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન ને કર્મ થવારૂપ ઇચ્છિતની સિદ્ધિ થતી નથી, અને જ્ઞાનક્રિયાના બહુપણારૂપ ફલની પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધિ હોવાથી અહિં બહુપણાની કલ્પના દોષવાળી થતી નથી. એકજ ઇંદ્રિય શ્રોત્રમાં જઇ સાંભળવાનું કામ કરે છે, નેત્રમાં જઇ જોવાનું કામ કરે છે, અને અન્ય ગોલકોમાં

જઈ તે તે ગોલકને અનુસરતું કામ કરે છે એમ કહેવાને બદલે તે તે ગોલકમાં રહેલી ઇંદ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરે છે એમ કહેવું તે વધારે યોગ્ય જણાય છે. ૨૫.

હવે મનનું લક્ષણ કહે છેઃ-

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

बुद्धीन्द्रियात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं मनोऽधिष्ठानादुभयप्रवृत्तेः ॥ २६ ॥

સૂ૦—મન ઉભયરૂપ [છે.] ૨૬.

વિ૦: આંતરેંદ્રિય જેને મન કહેવામાં આવે છે તે ઉભયાત્મક છે, અર્થાત્ તે જ્ઞાનેંદ્રિયની સાથે મળીને કામ કરે છે, અને કર્મેંદ્રિયની સાથે મળીને પણ કામ કરે છે, પ્રયોજન હોય તે પ્રમાણે તે બંને પ્રકારની ઇંદ્રિયોમાંની કોઇ એક ઇંદ્રિયની સાથે જોડાઇને કામ કરે છે. ૨૬.

અહંકારરૂપ એક કારણમાંથી ઇંદ્રિયોરૂપ અનેક કાર્યો શા કારણથી ઉપજે છે તે કહે છેઃ-

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

धर्माधर्मसहकारिसत्त्वादिगुणपरिणामभेदादनेकानि । "अवस्थावदि"ति यथैकस्य देहस्य बाल्ययौवनवार्द्धकानीति २७

સૂ૦:—ગુણના પરિણામના ભેદથી નાનાપણું [છે, શરીરની] અવસ્થાની પેઠે. ૨૭.

વિ૦:—અહંકાર એ એક દ્રવ્ય છે, પરંતુ તેમાં તેના મહત્તત્ત્વરૂપ કારણમાંથી આવેલા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો એકરૂપવાળા નથી, તેથી તેમનાં પરિણામો પણ એકરૂપવાળાં નથી. એવી રીતે ત્રણ ગુણોના પરિણામના ભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળી ઘણી ઇંદ્રિયો એકજ અહંકારમાંથી ઉપજી છે. જેમ એકજ દેહમાં બચપણ, જુવાની ને વૃદ્ધાવસ્થા આદિ અવસ્થાઓ થાય છે તેમ એકજ અહંકારદ્રવ્યમાંથી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવાળી ઘણી ઇંદ્રિયો પણ ગુણોના પરિણામના ભેદવડે ઉપજે છે. ૨૭.

નીચેના સૂત્રમાં જ્ઞાનેંદ્રિયોના તથા કર્મેન્દ્રિયોના વિષયોને કહે છે:-

रूपादिरसमलांत उभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः । बुद्धीन्द्रियस्य विषया रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । कर्मेन्द्रियस्य विषया वचनविहरणादानानन्दरसमलाः । रसमलो नाम मलः, तदन्तः ॥ २८ ॥

સૂ૦:—રૂપાદિ ને રસ [તથા] મલપર્યંત ઉભયના [વિષયો છે.] ૨૮.

વિ૦:—આગળ કહેલા બે પ્રકારની ઇંદ્રિયોના રૂપથી માંડીને રસ ને મલત્યાગપર્યંત વિષયો છે. રૂપ એ આંખનો, શબ્દ એ કાનનો, સ્પર્શ એ ચામડીનો, ગંધ એ નાકનો, અને રસ એ જીભનો; બોલવું એ વાણીનો, ચાલવું એ પગનો, લેવું એ હાથનો, આનંદ એ

ઉપસ્થનો, અને મલનો ત્યાગ કરવો એ ગુદાનો વિષય છે. એવી રીતે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોના ને પાંચ કર્મેંદ્રિયોના ભિન્ન ભિન્ન વિષયો છે. ૨૮.

હવે આત્માના તથા ઇંદ્રિયોના વિરુદ્ધધર્મોને કહે છેઃ-

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिंद्रियाणाम् ॥ २९ ॥

व्यक्तम् ॥ २९ ॥

સૂ૦:—દ્રષ્ટાપણું આદિ પુરુષનું [ને] કરણપણું ઇંદ્રિયોનું [છે.] ૨૯

વિ૦:—આત્માના દ્રષ્ટાપણું આદિ ધર્મો છે, અને ઇંદ્રિયોનું કરણપણું એ ધર્મ છે. પ્રથમ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારથી મનની વિષયાકારવૃત્તિ થાય છે, પછી તે વિષયાકારવૃત્તિને ચૈતન્યરૂપ પુરુષ પ્રકાશે છે. શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોદ્વારા મનની વૃત્તિ શબ્દાદિ વિષયોને આકારે થાય છે, માટે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોમાં કરણપણું મનાય છે, અને આત્માદ્વારા તે વૃત્તિ પ્રકાશિત થાય છે, માટે આત્મામાં દ્રષ્ટાપણું આદિ કહેવાય છે. આદિશબ્દવડે પુરુષના અસંગ રહીને પ્રેરકપણું ને ઉપભોક્તાપણું એ ધર્મો સમજવા. ૨૯.

બુદ્ધિ આદિ ત્રણે અંતઃકરણોના પરસ્પરના વિરુદ્ધધર્મોને કહે છેઃ—

त्रयाणां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥

महदहंकारमनसां स्वालक्षण्यं स्वंस्वं लक्षणम् । महतोऽध्य-

वसायः, अहंकारस्याभिमानः, मनसः संकल्प इति ॥ ३० ॥

સૂ૦:—[બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન એ] ત્રણેનું સ્વલક્ષણપણું [છે.] ૩૦.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વ, (બુદ્ધિ,) અહંકાર અને મન એ ત્રણેનું પોતપોતાનું લક્ષણ તેમના પરસ્પરના વિપરીત ધર્મોને જણાવે છે. નિશ્ચય કરવો એ બુદ્ધિનું પોતાનું લક્ષણ છે, અભિમાન એ અહંકારનું પોતાનું લક્ષણ છે, અને સંકલ્પવિકલ્પ એ મનનું પોતાનું લક્ષણ છે. કોઇ કામ કરવાની ઇચ્છાને સંકલ્પ અને કોઇ કામ કરવું વા ન કરવું એવી બે કોટિને વિષય કરવારૂપ સંશયને વિકલ્પ કહે છે. ૩૦.

હવે તે ત્રણના સમાનધર્મને કહે છે:—

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंच ॥ ३१ ॥

प्राणाद्याः पञ्च वायवस्त्रिभिः करणैर्धार्यन्ते ॥ ३१ ॥

સૂ૦:—પ્રાણાદિ પાંચ વાયુઓ અંતઃકરણની સાધારણ-વૃત્તિ [છે.] ૩૧.

વિ૦:—સ્થૂલશરીરની સ્થિતિમાં હેતુભૂત પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાન એ નામના પાંચ પ્રાણવાયુઓને આ સૂત્રમાં પાંચ વાયુઓ કહ્યા છે, કેમકે તેઓ બહારના વાયુની પેઠે ગતિવાળા છે. એ પાંચ પ્રાણો પૂર્વે કહેલાં ત્રણ અંતઃકરણોની સામાન્યવૃત્તિરૂપ છે, અર્થાત્ એ પાંચે પ્રાણો ત્રણ અંતઃકરણોના પરિણામરૂપ છે, પૃથક્ પદાર્થરૂપ વા પૃથક્ તત્ત્વરૂપ નથી. ૩૧.

નીચેના સૂત્રમાં ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ ક્યારેક ક્રમે અને ક્યારેક અક્રમે ઉપજે છે એમ કહે છે:—

क्रमशोऽक्रमशश्चेंद्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

'क्रमशश्च' मन्दालोके चौरं दृष्ट्वेन्द्रियेण वस्तु विचारयति, ततः "चौरोऽयमि"ति मनसा संकल्पयति, ततो "धनं गृह्णाती" त्यहंकारेणाभिमन्यते, ततः "चौरं गृह्णामी"ति बुद्ध्याध्यवस्यति। 'अक्रमशश्च' रात्रौ विद्युदालोके व्याघ्रं दृष्ट्वा झटित्यपसरति। तत्र चतुर्णामेकदा वृत्तिः। यद्यपि वृत्तीनामेकदाऽसंभवात्तत्रापि क्रम एव, तथाप्युत्पलशतपत्रव्यतिभेदवदवभासनादक्रम इत्युक्तमिति ॥ ३२ ॥

સૂ૦:—ઇંદ્રિયની વૃત્તિ ક્રમથી અને અક્રમથી [કામ કરે છે.] ૩૨.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો ક્યારેક ક્રમથી અને ક્યારેક અક્રમથી એટલે એકીવેલાએ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે. જેમ કોઇ એક ઇંદ્રિયની એક વિષયાકારવૃત્તિ એકકાલમાં થાય છે તેમ કેટલીક વેલા બહુ ઇંદ્રિયો એકકાલમાં ભેળાં જ્ઞાનો પણ ઉપજાવતી હોય એમ જણાય છે. જેમ કોઇ ધોળી કોમલ વસ્તુ ખાવાના સમયમાં આ વસ્તુ અતિકોમલ છે, મધુરરસયુક્ત છે, ને ધોળી છે, એવાં અનેક પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો એકકાલમાં તે તે ઇંદ્રિયોવડે સાથે ઉત્પન્ન થતાં જણાય છે. આ સૂત્ર નૈયાયિકો ને વૈશેષિકો મનને અણુ માને છે, ને ક્રમથી

ઇંદ્રિયોમાં જ્ઞાન ઉપજે છે એમ કહે છે, તેમના મતના ખંડનમાટે છે. મનનું અણુપરિમાણ નથી, પણ તેનું શરીરજેટલું એટલે મધ્યમપરિમાણ છે, માટે અનેક ઇંદ્રિયોનું એકસાથે જ્ઞાન પણ સંભવી શકે છે. ૩૨.

અંતઃકરણની વૃત્તિઓની સંખ્યા ને તેમના વિભાગ કહે છેઃ—

वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि । विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् । विकल्प उभयस्पृग्ज्ञानम् । निद्रा तमोऽवलम्बि ज्ञानम् । स्मृतिरतीतज्ञानम् ॥ क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः रजस्तमोमय्यः । अक्लिष्टाः सत्त्वमय्यो दग्धक्लेशाः ॥ ३३ ॥

સૂ૦ઃ—વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે. [તેઓ] ક્લિષ્ટા અને અક્લિષ્ટા [છે.] ૩૩.

વિ૦ઃ—અંતઃકરણની વૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે. તેઓ પુરુષને ક્લેશ આપનારી તથા ક્લેશ નહિ આપનારી છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા ને સ્મૃતિ એ અંતઃકરણની વૃત્તિઓનાં પાંચ પ્રકારનાં નામો છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણવૃત્તિના ભેદનાં નામો છે, જેનું વર્ણન આગળ થઇ ગયું છે. વિપર્યય એટલે મિથ્યાજ્ઞાન. વાચ્યવિનાના માત્ર વાચક શબ્દને અનુસરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિ તે વિકલ્પવૃત્તિ. જેમ વંધ્યાપુત્રાદિ શબ્દ સાંભળ્યા પછી તેને

આકારે થનારી વૃત્તિ. સુષુપ્તિસમયની અંતઃકરણની વૃત્તિને નિદ્રા કહે છે. સંસ્કારમાત્રથી જન્ય જે વૃત્તિ તે સ્મૃતિ કહેવાય છે. એ પાંચ વૃત્તિઓ રજોગુણના ને તમોગુણના વધારાથી અંતઃકરણને દુઃખાનુભવ કરાવનારી તથા સત્ત્વગુણના વધારાથી અંતઃકરણને સુખાનુભાવ કરાવનારી છે. ૩૩.

એ બંને ભેદવાળી પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષની પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે એમ કહે છેઃ—

તન્નિવૃત્તાવુપશાંતોપરાગઃ સ્વસ્થઃ ॥ ૩૪ ॥

वृत्तिनिवृत्तौ क्षपिताविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः स्वस्थः स्वरूपं लभते ॥ ३४ ॥

સૂ૦—તેમની નિવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિવાળો [પુરુષ] સ્વસ્થ [થાય છે.] ૩૪.

વિ૦:—ગયા સૂત્રમાં કહેલી અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ થવાથી અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પંચપર્વા અવિદ્યા અથવા એ પાંચ પ્રકારના ક્લેશો ક્ષીણ થઇ આત્મા અંતઃકરણના ને તેની વૃત્તિઓના સંબંધથી રહિત થઇ સ્વસ્થ થાય છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં બુદ્ધિવૃત્તિઓના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે. ૩૪.

એ વાતને દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છેઃ—

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

यथा जपाकुसुमसंसर्गात्स्फाटिके लौहित्यं,तदपगमात्स्फटिकः स्वरूपेणावतिष्ठते, तथा सोऽपीति ॥ ३५ ॥

સૂ૦:—મણિ અને ફૂલની પેઠે. ૩૫.

વિ૦:—રાતારંગવાળું જાસુદીનું પુષ્પ ઊપાડી લેવાથી તેની સમીપમાં રહેલો સ્ફટિકમણિ જેમ પોતાના વાસ્તવિક ધોળા રૂપમ સ્થિત થાય છે, રાતારંગવાળો પ્રતીત થતો નથી, તેમ બુદ્ધિવૃત્તિઓના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ થવાથી પુરુષ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, બુદ્ધિની વૃત્તિઓના આકારવાળો પ્રતીત થતો નથી. ૩૫.

હવે કોની પ્રેરણાથી કરણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે કહે છેઃ—

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोल्लासात् ॥ ३६ ॥

न तुल्यता, करणोद्भवानुद्भवाभ्यां विशेषात् । विशेषश्चादृष्टोल्लासात् बलवत्तरत्वात् ॥ ३६ ॥

સૂ૦:—પુરુષમાટે કરણની પ્રવૃત્તિ [થાય છે,] પણ [તે] અદૃષ્ટની અભિવ્યક્તિથી [થાય છે.] ૩૬.

વિ૦:—પુરુષના ભોગમાટે શ્રોત્રાદિ કરણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ સાચી વાત છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ તે પુરુષના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા સંસ્કારોની જાગ્રતિથી થાય છે. શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ

કરાવનારા આગળ પાડેલા સંસ્કારોની પ્રબલ પ્રેરણાવિના ઇંદ્રિયસમૂહ પોતપોતાની વૃત્તિ ઉપજાવી શકે નહિ. અંતઃકરણમાં રહેલા તે સઘળા સંસ્કારો જો યોગાગ્નિદ્વારા દગ્ધબીજભાવને પામી જાય તો પછી ઇંદ્રિયોને વેગવાળી પ્રવૃત્તિ કરાવનારા સંસ્કારોને અભાવે તે ઇંદ્રિયોમાંથી વેગવાળી વૃત્તિ ઉપજી શકે નહિ. ૩૬.

પુરુષને માટે ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંત આપે છેઃ—

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा धेनुत्वेन तुल्यत्वेऽपि या क्षीरिणी सा वत्सं पुष्णाति ॥ ३७ ॥

સૂ૦:—વાછડામાટે ગાયની પેઠે [ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે.] ૩૭.

વિ૦:—જેમ દુઝણી ગાય પ્રેમને વશ થઇ પોતાના વાછડાને ધાવવામાટે પોતાના આંચળમાં દૂધ ઊતારે છે તેમ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયો પણ સંસ્કારોને વશ થઇ પુરુષને માટે પોતપોતાની વૃત્તિઓને ઉપજાવે છે. ૩૭.

ઇંદ્રિયોની અવાંતરભેદથી સંખ્યા કેટલી છે તે કહે છેઃ-

करणं त्रयोदशविधमवांतरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तर्बुद्ध्यहंकारमनांसि । बाह्यानि दशेन्द्रियाणि ॥३८॥

સૂ૦:—અવાંતરભેદથી કરણ તેર પ્રકારનું [છે.] ૩૮.

વિ૦:—અવાંતરભેદથી ઇંદ્રિયો તેર પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણેઃ-દશ બાહ્યેંદ્રિયો (શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો ને વાણી આદિ પાંચ કર્મેંદ્રિયો) અને ત્રણ આંતરેંદ્રિયો. (બુદ્ધિ, અહંકાર ને મન.) એવી રીતે પુરુષનું તેર પ્રકારનું કરણ (જ્ઞાનનું તથા કર્મનું સાધન) છે. ૩૮.

તે ઇંદ્રિયોમાં કરણપણું શા માટે કહેવાય છે તે કહે છેઃ-

इंद्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत् ॥३९॥

यथा साधकतमत्वेन कुठारे करणत्वं, तथेन्द्रियेष्वपीति।३९।

સૂ૦:—મુખ્યસાધકપણાના ગુણના સંબંધથી કુહાડાની પેઠે ઇંદ્રિયોમાં [કરણપણું છે.] ૩૯.

વિ૦:—જેમ લાકડાની છેદનક્રિયાનો મુખ્યસાધક કુવાડો છે, તેથી લોકો તેને લાકડાં કાપવાનું કરણ કહે છે, તેમ પુરુષના જ્ઞાનની તથા ક્રિયાની મુખ્યસાધક હોવાથી ઇંદ્રિયોને પણ પુરુષનું કરણ કહેવામાં આવે છે. ૩૯.

અગિયાર કરણોમાં (મન, જ્ઞાનેંદ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયમાં) શ્રેષ્ઠ કોણ છે તે કહે છેઃ—

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोः बुद्धीन्द्रियकर्मेंद्रिययोः प्रधानं मनः, तदधिष्ठानादेवैषां प्रवृत्तेः, यथा लोके भृत्येषु स्वामी ॥ ४० ॥

સૂ૦:—દાસસમૂહોમાં લોકની પેઠે બંનેમાં મન પ્રધાન (મુખ્ય) [છે.] ૪૦.

વિ૦:—સેવકોમાં તેમનો સ્વામી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એ લૌકિક-રીતપ્રમાણે મન એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોનું તથા પાંચ કર્મેંદ્રિયોનું પ્રેરક હોવાથી એ બંનેમાં એ મન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૪૦.

દશ ઇંદ્રિયોમાં મનના પ્રધાનપણાને નીચેનાં ત્રણ સૂત્રોવડે કહે છેઃ—

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

व्यक्तम् ॥ ४१ ॥

સૂ૦:—અવ્યભિચારથી [ઇંદ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૧.

વિ૦:—મન અપવાદવિના નિયમપૂર્વક દશે ઇંદ્રિયોની કાર્ય-સિદ્ધિમાં તેમની સાથે રહે છે, તેથી તે દશ ઇંદ્રિયોથી શ્રેષ્ઠ છે, અર્થાત્ મનના સાહાય્યવિના કોઇ પણ ઇંદ્રિય પોતાનું કામ કરી શકતી નથી, તેમજ તે પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત પણ થઈ શકતી નથી, માટે પૂર્વે કહેલી દશ ઇંદ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૪૧.

तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

नष्टेन्द्रियाणामपि संस्कारदर्शनात् ॥ ४२ ॥

સૂ૦:—તથા બધા સંસ્કારના આધારપણાથી [ઇંદ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૨.

વિ૦:—વળી મન વિચારવડે ને કર્મવડે પડેલા બધા સંસ્કારોના આધારભૂત હોવાથી પણ ઇંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પૂર્વે કરેલા વિચારોના ને કર્મોના સંસ્કારો પ્રાણીઓના મનમાં રહે છે એ સપ્રમાણ વાત છે. એ સંસ્કારોવડે મન દશે ઇંદ્રિયોનું પ્રેરક થાય છે, તેથી તે ઇંદ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૪૨.

स्मृत्याऽनुमानाच्च ॥ ४३ ॥

इन्द्रियं विनाऽपि स्मृतिदर्शनान्मनोऽनुमीयते ॥ ४३ ॥

સૂ૦:—અને સ્મૃતિવડે [થતા] અનુમાનથી [પણ મન શ્રેષ્ઠ છે.] ૪૩.

વિ૦:—અને સ્મૃતિવડે થતા અનુમાનથી પણ અન્ય ઇંદ્રિયોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે એમ નક્કી થાય છે. પાંચ કર્મેંદ્રિયોમાં કે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોમાં કોઇ પણ વિષયનું સ્મરણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પણ મનમાં અનુભવેલા વિષયનું સ્મરણ કરવાનું સામર્થ્ય છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે તે ઇંદ્રિયોના કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે. ૪૩.

જ્ઞાનના વા કર્મના સંસ્કારો પુરુષમાં સંભવતા નથી એમ કહે છેઃ—

संभवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वत आत्मनो न संभवेत्, कूटस्थनिर्गुणत्वात् ॥ ४४ ॥

સૂ૦:—પોતાનો (પુરુષનો) [સ્મૃતિસ્વભાવ] સંભવે નહિ. ૪૪.

વિ૦:—અસંગસ્વભાવવાળો પુરુષ જ્ઞાનના વા કર્મના સંસ્કારોનો આશ્રય સંભવતો નથી. પુરુષ અસંગ અને નિર્વિકારસ્વરૂપવાળો હોવાથી તે જ્ઞાનના વા કર્મના સંસ્કારોનો આધાર શી રીતે થઇ શકે ? નજ થઇ શકે. ૪૪.

કરણપણામાં મન બીજાં દશ કરણોની તુલ્ય છે, છતાં તેઓમાં ગુણપ્રધાનભાવ કેવી રીતનો છે, તે કહે છે:—

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥४५॥

स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

સૂ૦:—ક્રિયાવિશેષથી [તેમનો] ગુણપ્રધાનભાવ આપેક્ષિક [છે.] ૪૫.

વિ૦:—મન એ પ્રધાન (મુખ્ય) અને બીજી દશ ઇંદ્રિયો અપ્રધાન (ગૌણ) એવી રીતનો તેમનો પ્રધાન ને અપ્રધાનનો વ્યવહાર કેવલ તેમની પોતપોતાની ક્રિયાઓની અપેક્ષાવાળો છે. દશ બાહ્યેંદ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપારની સિદ્ધિમાટે મનની અપેક્ષા રાખે છે, માટે તે અપેક્ષાવડે મન બીજી દશ ઇંદ્રિયોમાં મુખ્ય એટલે પ્રધાન છે. ૪૫.

પુરુષમાટે કરણોની પ્રવૃત્તિ કયા કારણથી થાય છે તે કહે છે:—

त[illegible]र्मार्जित[illegible]त्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥

[illegible]कर्मार्जितत्वात् पुरुषार्थमभिचेष्टा म-

वर्तनं बुद्ध्यादीनाम् । यथा लोके येनार्जितो भृत्यस्तत्कर्म करोति ॥ ४६ ॥

સૂ૦:—તેના (પુરુષના) કર્મવડે સંપાદન કરેલ-પણાથી તેને (પુરુષને) માટે સર્વ વ્યાપાર લોકની પેઠે [છે.] ૪૬.

વિ૦:—જેમ જે માણુસે પોતાના દ્રવ્યથી જે કુવાડો લીધો હોય છે તે કુવાડો તે માણુસમાટે લાકડાં છેદવાકાપવાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે તેમ જે પુરુષનાં કર્મોદ્વારા જે કરણો ઉપજેલાં હોય છે તે કરણો તે પુરુષમાટે જ્ઞાનમાં તથા ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પુરુષનાં કરણોથી કર્મો થાય છે, અને કર્મોના સંસ્કારોથી તે કરણો ઉપજે છે, એવો બીજાંકુરના જેવો પ્રવાહ અનાદિકાલથી ચાલ્યા કરે છે. ૪૬.

હવે બુદ્ધિનું તેર કરણોમાં પ્રધાનપણું કહે છેઃ-

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ४७

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने द्वितीयः प्रधानकार्याध्यायः ॥ २ ॥

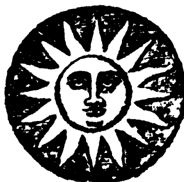
यथा लोके ग्रामाध्यक्षाद्राज्याध्यक्षः श्रेष्ठः, तस्मादपि राजेति, तथा मनो बुद्ध्यर्थं प्रवर्तत इति सर्वप्रधाना बुद्धिरिति। समानकर्मयोगे पुरुषार्थतुल्यक्रियायोगेऽपि सर्वेषामिति ॥ लोकवादिति वीप्साऽध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलप्रवचनसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

સૂ૦:—[પુરુષને માટે સર્વ કરણોના] સમાનકર્મયોગમાં (સમાન વ્યાપારના સંભવમાં પણ) બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું લોકની પેઠે [છે,] લોકની પેઠે [છે.] ૪૭.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ ને વાગાદિ બાહ્યેંદ્રિયોના વ્યાપારમાં મનનું પ્રધાનપણું છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. મનના વ્યાપારમાં અહંકારનું પ્રધાનપણું છે, અને અહંકારના વ્યાપારમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું છે. જેમ પટેલથી વહીવટદાર શ્રેષ્ઠ છે,વહીવટદારથી વસુલાતી અધિકારી શ્રેષ્ઠ છે, અને વસુલાતી અધિકારીથી કારભારી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ બાહ્યેંદ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી અહંકાર શ્રેષ્ઠ છે, અને અહંકારથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે. જોકે સર્વે કરણોનો વ્યાપાર પુરુષમાટે થાય છે, તોપણ તે બધાં કરણોમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું છે. આ બીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવવામાટે આ સૂત્રમાં लोकवत् એ પદ બે વાર મૂકેલું છે. ૪૭.

इति श्रीमन्मथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्याख्यायां गुर्जरभाषाटीकायां द्वितीयः प्रधानकार्याध्यायः ॥ २ ॥

ૐ

॥ ३. वैराग्याध्याय ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રના આ ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય જે પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ જિજ્ઞાસુઓને જે સાધનોવડે થાય છે તે સાધનો કહેવામાં આવશે. પ્રથમ આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો, સ્થૂલ-શરીર અને સૂક્ષ્મશરીર એ ત્રણેનું વર્ણન કરી, પછી તેમના સંબંધથી નાનાપ્રકારની યોનિઓમાં અવિવેકી પુરુષોના ગમનાગમનની જે પ્રતીતિ થાય છે એ સમજાવી. પુરુષોને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ કરાવવાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરવી છે, માટે આ અધ્યાયના નીચેના પહેલા સૂત્રમાં આકાશાદિ સ્થૂલભૂતોની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઇ છે તે કહે છેઃ-

अविशेषाद्विशेषारंभः ॥ १ ॥

अविशेषात् भूतसूक्ष्मात् विशेषस्य महाभूतस्यारंभः ॥१॥

સૂ૦:—અવિશેષથી વિશેષનો આરંભ [થાય છે.] ૧.

વિ૦:—શાંત, ઘોર ને મૂઢ એવા વિશેષભાવથી રહિત અ-

વિશેષમાંથી એટલે શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી વા આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંથી પાંચ વિશેષોની એટલે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઇ છે. ૧.

સ્થૂલશરીરની તથા સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ છે તે કહે છેઃ—

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्य मांसादिमयविचाराभिर्विद्यते ॥ २ ॥

સૂ૦ઃ—તેનાથી શરીરનો [આરંભ થાય છે.] ૨.

વિ૦ઃ—મહત્તત્ત્વ, (બુદ્ધિ,) અહંકાર, મનસહિત અગિયાર ઇંદ્રિયો, ને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પરંપરાએ ને આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોમાંથી સાક્ષાત્ આ પ્રતીત થતા સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ થઇ છે; અને આકાશાદિ પાંચ સ્થૂલભૂતોવિનાનાં બાકીનાં અઢાર તત્ત્વોમાંથી સૂક્ષ્મશરીરની (લિંગશરીરની) ઉત્પત્તિ થઇ છે. ૨.

પુરુષને કયા કારણથી સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છેઃ—

तद्बीजात्संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य भूतारंभस्य कारणात् धर्माधर्मात् संसरणं नाशः॥ ३॥

સૂ૦ઃ—તેના બીજથી [તેનું] ગમનાગમન [થાય છે.] ૩.

વિ૦:—સ્થૂલશરીરની ને સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિનું બીજ અથવા નિમિત્તકારણ ધર્માધર્મના સંસ્કારો છે. જ્યાંસુધી પુરુષની અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, ને તેવી પ્રવૃત્તિવડે પોતાના અંતઃકરણમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે, ત્યાંસુધી એ બંને શરીરો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, ને તે પુરુષ આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. જ્યારે પુરુષની અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, ને તેના અંતઃકરણમાં તેવા સંસ્કારો પડતા નથી, ત્યારે તે બંને શરીરો ઉત્પન્ન થતાં નથી, ને તે પુરુષ સંસારમાં ભમતો અટકે છે. ૩.

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોમાં શરીર ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી તેઓ સર્વદા શરીર ઉત્પન્ન કર્યા કરશે, તેથી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

आविवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

विवेकज्ञानपर्यंतमारम्भकस्वभावत्वं भूततन्मात्राणामिति ४

સૂ૦:—વિવેકજ્ઞાનપર્યંત અવિશેષોની પ્રવૃત્તિ [થાય છે.] ૪.

વિ૦:—જ્યાંસુધી પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષનું સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી અવિશેષોની, એટલે શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓની પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રહે છે,—તેઓ બંને શરીરોને ઉપજાવે છે. જ્યારે પુરુષને સ્પષ્ટ વિવેકજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે તન્માત્રાઓની બંને શરીરોને ઉત્પન્ન

કરવાની શક્તિ નાશ પામી જાય છે. મહાપ્રલયમાં અવિવેકી પુરુષોપ્રતિ તન્માત્રાઓની બંને શરીરોને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ વિદ્યમાન રહે છે, નાશ પામતી નથી. ૪.

વિવેકજ્ઞાનવાળા પુરુષને ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણને અભાવે પુનઃ જન્મમરણ થતાં નથી એમ કહે છેઃ—

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

अविवेकिन उपभोगान्महाप्रलये शरीराभावात्कृत उपभोग इति न तं प्रत्यारंभकत्वम् ॥ ५ ॥

સૂ૦:—અન્યનો (પ્રારબ્ધકર્મનો) ઉપભોગથી [નાશ થાય છે.] ૫.

વિ૦:—અવિવેકી પુરુષોનેજ કરેલાં કર્મોનાં ફ્લોની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે તેમનાં સંચિતકર્મો વિવેકજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે દગ્ધ થઇ જાય છે, તેમનાં ક્રિયમાણકર્મોની સાથે તેમનો સંબંધ થતો નથી, અને તેમનું પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવડે નાશ પામે છે, તેથી વિવેકી પુરુષને પુનઃ જન્મમરણ થવાનો સંભવ નથી. ૫.

અવિવેકી પુરુષ કયા કારણથી બંને શરીરોની સાથે જોડાયેલો રહે છે તે કહે છેઃ—

संप्रति परिष्वक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्माभ्याम् । गमागमपरिष्वंगी प्रलयेऽपि धर्माधर्मा-

नुबद्ध आत्मेति तं प्रति पुनरारम्भः । मुक्तौ न तथेति ॥६॥

સૂ૦:—વર્તમાનમાં [તે] બેથી (ધર્માધર્મથી) જોડાઇ ગયેલો [છે.] ૬.

વિ૦:—અવિવેકી પુરુષ અવિવેકદશામાં ધર્માધર્મના સંસ્કારોમાં પરિષ્વક્ત એટલે સર્વભણીથી જોડાઇ ગયેલો રહે છે, મહાપ્રલય થાય તોપણ તેનાં ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ બંને શરીરનાં બીજો નાશ પામતાં નથી, તેથીજ તેને સામ્પ્રતકાલમાં (પ્રલયના અંતમાં અથવા સૃષ્ટિકાલમાં) બંને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬.

હવે બંને શરીરોમાં જે વિલક્ષણપણું છે તે કહે છેઃ—

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

प्रायश इति दृश्यत्वात् । इतरत्सूक्ष्मशरीरं न तथा, दुरूहत्वात् ॥ ७ ॥

સૂ૦:—સ્થૂલ બહુધા માતાપિતાથી ઉપજેલું [છે,] તેવી રીતે અન્ય નથી. ૭.

વિ૦:—પ્રાણીઓનું સ્થૂલશરીર બહુધા માતાપિતાથી ઉપજેલું હોય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મશરીર માતાપિતાથી ઉપજેલું હોતું નથી. કેટલાંક પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરો માતાપિતાના સંસર્ગવિના પણ ઉપજે છે, તેથી સૂત્રમાં " प्रायशः " એ પદ મૂકેલું છે. ૭.

એ બે શરીરોમાં સુખદુઃખાદિનો ભોગ કોને થાય છે તે કહે છેઃ—

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥८॥

पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य । भोगादेकस्य तस्य, नेतरस्य स्थूलस्य, तत्कार्यत्वम् । स्थूलशरीरस्य गौणो भोगः, मृतशरीरे भोगादर्शनात् ॥ ८ ॥

સૂ૦:—પૂર્વોત્પત્તિથી તેનુ કાર્યપણું [છે,] ભોગથી એકને [સંબંધ છે,] અન્યને નથી. ૮.

વિ૦:—સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તથી તન્માત્રાઓ આદિવડે (સૂક્ષ્મભૂતાદિવડે) જે સૂક્ષ્મશરીર ઉત્પન્ન થાય છે તેવડેજ પુરુષને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થાય છે. મરણ પામેલા વા સૂક્ષ્મશરીરવિનાના સ્થૂલશરીરને સુખદુઃખાદિનો ભોગ થતો નથી. સુખદુઃખનો વાસ્તવિક ભોગ સૂક્ષ્મશરીરને થાય છે, પુરુષમાં તો માત્ર તેનું પ્રતિબિંબજ પડે છે, એ સર્વ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. ૮.

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ કહે છેઃ-

सप्तदशैकं लिंगम् ॥ ९ ॥

सप्तदश च एकं च अष्टादश । तैर्लिंगं सूक्ष्मदेह उत्पद्यते । बुद्ध्यहंकारमनांसि पंच सूक्ष्मभूतानि दशेन्द्रियाणीति ॥ ९ ॥

સૂ૦:—સૂક્ષ્મ[શરીર] અઢાર [તત્ત્વનું છે.] ૯.

વિ૦:—લિંગ એટલે પ્રાણીઓનું સૂક્ષ્મશરીર સપ્તદશ અને એક એટલે અઢાર તત્ત્વોનું બનેલું છે,-શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ,

પાંચ કર્મેદ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, મન, અહંકાર અને બુદ્ધિ એ અઢાર તત્ત્વોનું સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. ત્રણ અંતઃકરણોની સામાન્યવૃત્તિનેજ આ શાસ્ત્રમાં પ્રાણ કહેવામાં આવે છે, માટે પ્રાણપંચકનો (પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાનનો) પણ લિંગશરીરમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે. અહંકારનો મનમાં અંતર્ભાવ ગણીને કોઇ શાસ્ત્રમાં સૂક્ષ્મશરીરનાં સત્તર તત્ત્વો પણ કહેલાં છે. લિંગદેહમાં બુદ્ધિ પ્રધાન ગણાય છે. ૯.

જો સૂક્ષ્મદેહનું સર્વત્ર તુલ્યપણું હોય તો ભિન્ન ભિન્ન પુરુષોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભોગ નહિ થવા જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:-

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

व्यक्तम् ॥ १० ॥

સૂ૦:—કર્મના ભેદથી પ્રત્યેકનો ભેદ [છે.] ૧૦.

વિ૦:—બધાં લિંગશરીરોની રચના સમાન છતાં પણ તેમાં રહેલા ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણનો બહુ ભેદ હોવાથી સ્થૂલશરીરની રચનામાં ને તે સ્થૂલશરીરવડે ભોગવાતા ભોગમાં ન્યૂનાધિકપણું થાય છે,-બધાં સૂક્ષ્મશરીરોનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોવાથી તેમને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સ્થૂલદેહની તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૦.

જ્યારે આત્મા સ્થૂલદેહથી પૃથક્ છે ત્યારે સ્થૂલદેહમાં "હું" એવું અભિમાન મનુષ્યોને કેમ ઉપજે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः ॥ ११ ॥

आत्माधिष्ठानाश्रये देहे संभोगादात्मवादाद्देहेऽहमित्यभिमानवादः ॥ ११ ॥

સૂ૦:—તે (આત્મરૂપ) અધિષ્ઠાનના આશ્રયરૂપ શરીરમાં તેના (આત્માના) કથનથી તેનું (સ્થૂલશરીરનું) કથન છે. ૧૧.

વિ૦:—અવિવેકવડે સ્થૂલદેહમાં પોતાના આત્માની સ્થિતિ માની લેવાથી અવિવેકી લોકો પોતાના સ્થૂલદેહમાં આત્માનું એટલે હુંપણાનું મિથ્યાભિમાન કરે છે, અર્થાત્ આત્મરૂપ અધિષ્ઠાનના આશ્રયરૂપ સ્થૂલશરીરમાં, આત્મામાં હુંપણાના કથનને સ્થાને, ભ્રાંતિથી તે અવિવેકી મનુષ્યો હુંપણાનું કથન કરે છે. ૧૧.

નીચેના સૂત્રમાં એ વાત સમજાવવામાટે દૃષ્ટાંત કહે છે:—

न स्वातंत्र्यात्तदृते छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

यद्यात्मना विना देहेऽहमिति प्रत्ययः, तदा मृतदेहेऽहमिति प्रत्ययः स्यात् । न चैवम् । यथाऽऽवरकेण विना न छाया, भित्तिं विना न चित्रम्, तथाऽत्रापि ॥ १२ ॥

સૂ૦:—તેના (આત્મા) વિના સ્વતંત્રપણાથી છાયાની

પેઠે અને ચિત્રની પેઠે [સ્થૂલદેહમાં હુંપણાનું અભિમાન] નથી. ૧૨.

વિ૦:—આત્મા જો સ્વતંત્ર એટલે સ્થૂલદેહથી પૃથક્ વસ્તુ ન હોય તો કોઇ પણ રીતે આ સ્થૂલદેહમાં હું એવું અભિમાન ઉપજે નહિ. આત્માવિના જડ સ્થૂલદેહ કદીપણ હું હું એમ બોલે ? નજ બોલે. મરણ પામેલું સ્થૂલશરીર કાંઇ હું હું એમ બોલે છે ? નથીજ બોલતું. આથી જેમ આવરણ કરનાર પદાર્થવિના છાયા રહેતી નથી, અને જેમ ભીંત આદિ વિના ચિત્ર રહેતું નથી, તેમ આત્માવિના કેવલ સ્થૂલદેહમાં હુંપણાનું જ્ઞાન ઉપજી શકતું નથી. ૧૨.

હવે સૂક્ષ્મદેહ આત્મા નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

मूर्तत्वेऽपि न संघातयोगात्तरणिवत् ॥ १३ ॥

संघातत्वान्मूर्तः, मूर्तत्वात्परार्थः । 'तरणिवदि'ति यथा प्रकाशत्वेऽपि मूर्तत्वान्नादित्यस्यात्मत्वम् ॥ १३ ॥

સૂ૦:—મૂર્તપણામાં અને સંઘાતના યોગથી [સૂક્ષ્મશરીર આત્મા] નથી, સૂર્યની પેઠે. ૧૩.

વિ૦:—અઢાર તત્ત્વરૂપ સૂક્ષ્મશરીર જ્ઞાનશક્તિવાળું જણાતાં છતાં પણ આત્મા નથી, કેમકે તે શરીર મૂર્ત એટલે પરિચ્છિન્ન-પરિમાણવાળું અને ઘણાં તત્ત્વોના સંઘાતરૂપ છે. પ્રકાશશક્તિવાળા છતાં પણ સૂર્ય જેમ મૂર્ત હોવાથી ને પરમાણુઓના સમૂહરૂપ હોવાથી આત્મ નથી તેમ પ્રકાશશક્તિવાળું છતાં પણ સૂક્ષ્મશરીર મૂર્ત હોવાથી ને અઢાર

તત્ત્વોના સમૂહરૂપ હોવાથી આત્મા નથી. ૧૩.

મન પણ આત્મા નથી એમ કહે છેઃ-

अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

मनोऽणुपरिमाणं तत्क्रियायां श्रुतिदर्शनात् । व्यापकस्य निरुपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः । यदि कर्णशष्कुलीवन्नियतावयवस्योपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभो नान्यत्रेति श्रोत्रवत्प्रसज्यत । ततश्च देहमात्रमुपाधिर्वक्तव्यः । तथा च तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे ' शिरसि मे वेदना ' ' पादे मे सुखमि '-त्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरपि मनसोऽणुत्वमाह । न्यायश्चान्यत्र प्रपंचित इति ॥ १४ ॥

સૂ૦ઃ—[તેનું] પરિચ્છિન્ન પરિમાણ [છે તેથી, ને] તેની ક્રિયાની શ્રુતિથી [મન આત્મા નથી.] ૧૪.

વિ૦ઃ—સંકલ્પવિકલ્પરૂપ ધર્મવાળું મન પણ આત્મા નથી, કેમકે આત્મા વ્યાપક છે, ને મન અણુપરિમાણ છે. અહિં પરિચ્છિન્નપરિમાણને અણુપરિમાણ કહેલ છે. સાવયવ હોવાથી મન અત્યંતસૂક્ષ્મ નથી. તેને વ્યાપક અને ઉપાધિરહિત માનો તો તેમાં ઇંદ્રિયપણું ઘટતું નથી. વળી મન ક્રિયાવાળું છે એમ " **अन्यत्रमना अभूवं** " (હું બીજે મનવાળો હતો,) એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, ને આત્મા નિષ્ક્રિય છે, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે મન આત્મા નથી. ૧૪.

મન આત્મા નથી તેમાં બીજો હેતુ કહે છેઃ-

तदन्नमयत्वश्रुतेश्च ॥ १५ ॥

तस्य मनसोऽन्नमयत्वे श्रुतिरस्ति। अन्नमयत्वेन च सौम्यत्वं दर्शितम् । सौम्यत्वं च चन्द्ररूपत्वमिति । न चात्मा चन्द्रः ॥ श्रुतिश्च " अन्नं वै प्राणाः " । प्राणश्च चंद्रमयो ज्ञेयः । चन्द्रमा मनसो जातः, तस्मादणु मनो, नात्मेति ॥ १५ ॥

સૂ૦ઃ—તેના અન્નમયપણાની શ્રુતિથી પણ [તે આત્મા નથી.] ૧૫.

વિ૦ઃ—" अन्नमयं हि सौम्य मनः " (હે પ્રિયદર્શન ! મન અન્નના કાર્યરૂપ છે,) આ શ્રુતિમાં મનનું અન્નમયપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે. અન્નના કાર્યને અન્નમય કહે છે. સાંખ્યમતમાં મનને આકાશાદિ પાંચ ભૂતોનું કાર્ય માન્યું નથી, પણ તેને અહંકારનું કાર્ય માનેલું છે, માટે અહિં મનમાં જે અન્નમયપણાનો વ્યવહાર કર્યો છે તે ગૌણ જાણવો. મન અન્નને અભાવે ક્ષીણબલવાળું થાય છે, અને અન્નના ભક્ષણથી મનનું બલ વધે છે, તેથી તેને અન્નના કાર્યરૂપ કહ્યું છે. આત્મા અન્નના કાર્યરૂપ નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મન આત્મા નથી. ૧૫.

જડ લિંગદેહના ગમનાગમનમાં કારણ કહે છેઃ-

पुरुषार्थं संसृतिलिंगानां सूपकारवद्राज्ञः ॥१६॥

यथा मद्दत्तिस्तथा संसृतिः । संसृतौ च मरणदुःखमिति

निर्विण्णो भवति । 'सूपकारवदि'ति परार्थमेव प्रवृत्तिः ॥१६॥

સૂ૦:—પુરુષમાટે સૂક્ષ્મનું ગમનાગમન રાજાના રસોયાની પેઠે [છે.] ૧૬.

વિ૦:—રાજાનો રસોયો જેમ રાજાને માટે પાકશાળામાં ગમનાગમન (જાઆવ) કરે છે તેમ પુરુષને માટે લિંગદેહનું સંસારમાં ફરવું એટલે કર્માનુસાર તેનું પરલોકમાં જવું ને ત્યાંથી આ લોકમાં આવવું થાય છે. ૧૬.

હવે સ્થૂલશરીરના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છેઃ-

पांचभौतिको देहः ॥ १७ ॥

स्पष्टम् ॥ १७ ॥

સૂ૦:—પાંચ ભૂતોનુ બનેલું [સ્થૂલ]શરીર [છે.] ૧૭.

વિ૦:—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ સ્થૂલભૂતોનું પરિણામ-કાર્ય—આ પ્રતીત થતું સ્થૂલશરીર છે. ૧૭.

સ્થૂલશરીરના સંબંધમાં બીજા બે વાદીઓના મત કહે છેઃ—

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशपरित्यागेन चातुर्भौतिकं शरीरमित्यन्ये ॥ १८ ॥

સૂ૦:—કોઇ ચાર ભૂતોનુ બનેલું [સ્થૂલશરીર છે] એમ [કહે છે.] ૧૮.

વિ૦:—આકાશનામનું ભૂત નિર્વિકારસ્વભાવવાળું હોવાથી તે કોઇ સ્થૂલશરીરનું જનક સંભવી શકે નહિ, માટે વાયુ આદિ ચાર ભૂતોનાં પરમાણુઓનું કાર્ય આ સ્થૂલશરીર છે એમ કેટલાક (તાર્કિકો ને ચાર્વાકો) માને છે. ૧૮.

ऐकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवं शरीरमिति ॥ १९ ॥

સૂ૦:—બીજા એક ભૂતનું બનેલું [સ્થૂલશરીર છે] એમ [કહે છે.] ૧૯.

વિ૦:—પૃથ્વીનામના ભૂતનાં પરમાણુઓનું પરિણામ આ સ્થૂલશરીર છે, બીજાં ચાર ભૂતો માત્ર સ્થૂલશરીરની સ્થિતિમાં સાહાય્યક છે, એમ બીજા કેટલાક ચાર્વાકો કહે છે. ૧૯.

ચૈતન્ય એ જડ સ્થૂલશરીરનો ધર્મ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

पृथक्पृथक्भूतेषु चैतन्यादर्शनान्न स्वभावचैतन्यम् । अत एव मिलितानां च चैतन्यं नाशंकनीयम् । जन्तवो हि प्रत्येकं क्षुद्रजन्तुसंयमनशक्तिमन्तो मिलितास्ते हस्तिनमपि संयमयन्ति, न चैवं भूतानीति । न देहचैतन्यम् ॥ २० ॥

સૂ૦:—[ભૂતોમાં] સ્વાભાવિક ચૈતન્ય નથી, પ્રત્યેકમાં [તે] નહિ દેખવાથી. ૨૦.

વિ૦:—સ્થૂલદેહમાં જ્ઞાનના સદ્‌ભાવવડે જે ચૈતન્યનામની વસ્તુનું અનુમાન કરાય છે એ ચૈતન્ય આ ભૌતિકદેહનો સ્વાભાવિકધર્મ નથી, પણ તે આત્માનો સ્વભાવ છે. પાંચ ભૂતોમાંના કોઇ પણ ભૂતનો ચૈતન્યસ્વભાવ હોવાનું સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. ચૈતન્ય પ્રત્યેક ભૂતનો અથવા મળેલાં પાંચ ભૂતોનો સ્વભાવ અથવા ધર્મ નથી, પરંતુ તે ચૈતન્ય અથવા આત્મા નિત્ય અને ભૂતોથી પૃથક્ પદાર્થ છે. ૨૦.

ચૈતન્યને સ્થૂલશરીરનો ધર્મ માનવામાં બીજું દૂષણ કહે છે:-

प्रपंचमरणाद्यभावश्च ॥ २१ ॥

देहस्य चेतनत्वे प्रपंचत्वस्य मरणस्याभावः, चेतनस्य नित्यत्वात् । अथ चेतनस्यापि मरणं [illegible]क्तिरिति ॥ २१ ॥

સૂ૦:—અને પ્રપંચરૂપ મરણાદિનો અભાવ [થાય.]૨૧.

વિ૦:—વળી જો સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ ચૈતન્ય હોય તો કોઇના પણ સ્થૂલદેહને અચેતનતારૂપ મરણ, સુષુપ્તિ તથા મૂર્છા એ ન થવાં જોઇએ. જે પદાર્થોનો જે સ્વભાવ હોય તે પદાર્થમાં તે સ્વભાવ તે પદાર્થ રહે ત્યાંસુધી રહે એવો નિયમ છે, જેમ ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ હોવાથી જ્યાંસુધી અગ્નિ રહે ત્યાંસુધી તેમાં ઉષ્ણતા પણ રહે છે.

ચૈતન્ય જો સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ હોય તો ઉપર કહેલા નિયમપ્રમાણે જેટલો સમય સ્થૂલદેહ રહે તેટલો સમય તેમાં ચૈતન્ય પણ રહેવું જોઇએ, પણ તેમ થતું હોય એમ મરણાદિના પ્રસંગમાં જોવામાં આવતું નથી, માટે સ્થૂલદેહનો સ્વભાવ ચૈતન્ય નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧.

જેમ કેફ ઉત્પન્ન કરવાનું બલ એક એક મદબીજમાં (કેફ ઉપજાવનારા કોઇ પણ બીમાં) નથી, પણ ઘણાં મદબીજો મળવાથી તેમાં કેફ ઉત્પન્ન કરવાનું બલ ઉપજે છે તેમ એક ભૂતમાં ચેતનપણું નથી, પણ પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતો મળવાથી તેના કાર્યરૂપ સ્થૂલદેહમાં ચેતનપણું ઉપજે છે, એમ કોઇ ચાર્વાકવાદી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ-

मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः ॥ २२ ॥

यथा मदशक्तिः प्रतिपुरुषे सूक्ष्मत्वेन दृष्टा, सांहत्ये महच्छत्युद्भवाद्बृहच्छिलामपि वहन्ति । न च भूतेष्वपि प्रत्येकं सूक्ष्मचैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये देहे चैतन्यं स्यात् । 'न सांसिद्धिकमि'ति सूत्रे निषिद्धं निषेधमुखेन दर्शितं भवति, इह सूत्रे विधिमुखेनेति न पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

સૂ૦ઃ—મદશક્તિની પેઠે [એમ જો કહો] તો

સૂક્ષ્મપણે પ્રત્યેકમાં દૃષ્ટ થવાથી એકઠાપણામાં તેનો ઉદ્ભવ [થાય છે.] ૨૨.

વિ૦:—ખસખસ આદિ પ્રત્યેક મદબીજમાં કેફ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ તે પ્રત્યેક મદબીજમાં સૂક્ષ્મરૂપે માદકશક્તિ રહે છે, એટલે તેમના એકત્ર થવાથી તેનો ઉદ્ભવ-સ્પષ્ટ વિકાસ-થાય છે, પરંતુ પૃથિવી આદિ પ્રત્યેક ભૂતમાં સૂક્ષ્મરૂપે ચૈતન્ય રહેવાનું સપ્રમાણ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી, એટલે તેના સંઘાતમાં પણ ચેતનપણાની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી. "न सांसिद्धिकं" ઇત્યાદિ સૂત્રમાં નિષેધમુખે પૃથિવી આદિ ભૂતોમાં ચેતનનો અભાવ જણાવ્યો છે, અને આ સૂત્રમાં વિધિમુખે તે ભૂતોમાં તેનો અભાવ જણાવ્યો છે. માટે આ સૂત્રમાં પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નથી. ૨૨

વૈરાગ્યાદિને પરંપરાવડે મુક્તિનું સાધનપણું કહ્યું, હવે મુક્તિના સાક્ષાત્ સાધનને કહે છે:—

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

व्यक्तम् ॥ २३ ॥

સૂ૦:—જ્ઞાનથી મુક્તિ [થાય છે.] ૨૩.

વિ૦:—પુરુષને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનવડે મુક્તિ એટલે તેના કલ્પિત બંધનો અભાવ થાય છે. ૨૩.

હવે પુરુષના બંધનો હેતુ કહે છે:—

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

अज्ञानात् ॥ २४ ॥

સૂ૦:—અજ્ઞાનથી બંધ [થાય છે.] ૨૪.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનની અપ્રાપ્તિરૂપ અજ્ઞાનથી પુરુષને પોતાના સ્વરૂપમાં દુઃખના અનુભવરૂપ બંધ થાય છે. ૨૪.

પુરુષને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી મુક્તિ થતી નથી એમ કહે છેઃ—

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

नियतमेव कारणम् । ज्ञानान्मुक्तिः, कर्मणो मुक्तिः । यत्राप्यकामकर्मणः समुच्चयः श्रूयते, तत्रापि ज्ञानार्थं, तस्मान्न समुच्चयः । नापि कदाचिज्ज्ञानात्कदाचित्कर्मण इति विकल्पः । श्रुतिश्च "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" ॥ २५

સૂ૦:—નિયતકારણપણાથી સમુચ્ચય કે વિકલ્પ [મોક્ષમાં હેતુ] નથી. ૨૫.

વિ૦:- "**ज्ञानादेव तु कैवल्यं**" (જ્ઞાનથીજ પુરુષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓદ્વારા વિવેકજ્ઞાનજ મુક્તિનું નક્કી થયેલું કારણ છે, એટલે એમાં કર્મના સમુચ્ચયનો અથવા વિકલ્પનો

અસંભવ છે, અર્થાત્ જ્ઞાનકર્મ બંનેથી અથવા એકલા કર્મથી પુરુષને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્ઞાન અને કર્મ બંને સાથે હોય તોજ મોક્ષલાભ થાય એ સમુચ્ચય કહેવાય છે, અને જ્ઞાનથી પણ મોક્ષલાભ થાય, તથા કર્મથી પણ મોક્ષલાભ થાય એ વિકલ્પ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં કર્મને મુક્તિનું પરંપરાવડે કારણ કહેલું છે, પણ તેને મુક્તિનું સાક્ષાત્કારણ કહેલું નથી, અર્થાત્ નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિવેકજ્ઞાન, અને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પુરુષને મુક્તિ થાય છે. ૨૫.

મોક્ષમાં જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ માનવામાં બીજું દૂષણ કહે છે:—

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

मायिकः स्वप्नः, अमायिको जागरः। स्वप्नवत्कर्म, जागरवज्ज्ञानम्। तुल्यकालयोर्हि समुच्चयः, न तु स्वप्नजागरयोस्तुल्यकालत्वं, तस्मान्न ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ २६ ॥

સૂ૦:—સ્વપ્ન અને જાગ્રતના જેવાં માયિક ને અમાયિક [છે તે] ઉભયથી પુરુષની મુક્તિ નથી. ૨૬.

વિ૦:—કર્મ અને જ્ઞાન એ બંને યથાનુક્રમે સ્વપ્ન અને જાગ્રત્તુલ્ય છે, અર્થાત્ સર્વ કર્મો સ્વપ્નતુલ્ય—માયિક—મિથ્યા—છે, અને જ્ઞાન જાગ્રતતુલ્ય—અમાયિક—સત્ય—છે, એમ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છે, તેથી કર્મનો અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય સંભવી શકતો નથી, અને તે

બંનેનો સમુચ્ચય ન હોવાથી એકલા કર્મદ્વારા પણ મુક્તિ સંભવતી નથી. ૨૬.

સ્વપ્નના જ્ઞાનની પેઠે જાગ્રતનું જ્ઞાન પણ જ્ઞાન હોવાથી જાગ્રત્‌ના જ્ઞાનને મિથ્યાપણાની પ્રાપ્તિ થશે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છેઃ—

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

स्वप्नप्रत्ययस्यापि नात्यान्तिकं मिथ्यात्वं, खपुष्पवत्, न च स्वात्मन्यपि मिथ्यात्वं, अन्यथा स्वप्न इत्येव न स्यात्। न चात्यन्तादृष्टे स्वप्नः, किंतु जाग्रद्दृष्टेऽर्थे ॥ २७ ॥

સૂ૦ઃ—અન્યનું પણ અત્યંત [મિથ્યાપણું] નથી. ૨૭.

વિ૦ઃ—સ્વપ્નનું જ્ઞાન આકાશના ફૂલની પેઠે અત્યંત મિથ્યા નથી. તે જ્ઞાન વાસનામય છે. અત્યંત અદૃષ્ટ પદાર્થનું સ્વપ્નમાં જ્ઞાન થવું સંભવતુ નથી, કિંતુ કોઇ પણ કાલમાં જાગ્રત્‌માં જે પદાર્થ દૃષ્ટ થયો હોય તેનું જ્ઞાન સ્વપ્નમાં થાય છે. જીવને પોતાની અનંત જન્મોની જાગ્રદવસ્થામાં અનંત પદાર્થો દૃષ્ટ થયા છે, અને તેની સૂક્ષ્મવાસના જોનારના હૃદયમાં રહી છે, તે તે વેલા (સ્વપ્નમાં) ઉદ્ભવ પામે છે. કોઇ પણ જન્મમાં નજ અનુભવવામાં આવે એવા વિપરીત પદાર્થોનું જે સ્વપ્ન આવે છે તેમાં નિદ્રાદોષને લીધે દ્રષ્ટાને અન્ય પ્રકારના અનુભવનું અન્ય પ્રકારે ભાન થાય છે, માટે સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી જાગ્રતને મિથ્યાપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨૭.

દૃષ્ટકારણના અભાવથી માત્ર સંકલ્પવડે યોગીને કોઇ પણ વસ્તુની સિદ્ધિ ન થવી જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેનાં બે સૂત્રોથી કરે છેઃ—

संकल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

नास्मदादीनां संकल्पात्सिद्धिरिति योगजधर्मोपगृहीतानां सिद्धानामपि न भवितव्यम् । तस्मान्न मिथ्येति ॥ २८ ॥

સૂ૦ઃ—સંકલ્પિતમાં પણ એ પ્રમાણે [છે.] ૨૮.

વિ૦:—મનના સંકલ્પથી પ્રતીત થતી વસ્તુમાં પણ સાધારણ રીતે સ્વપ્નની વસ્તુની પેઠે મિથ્યાપણું છે. સંકલ્પના પદાર્થો મિથ્યા છે એ ખરું, પણ બધા મનુષ્યોના બધા સંકલ્પોના પદાર્થો મિથ્યા હોય છે એમ કહેવાય નહિ. સિદ્ધયોગીઓના સંકલ્પોના પદાર્થો યોગવડે પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ ધર્મના પ્રભાવથી ઉપજેલા હોવાથી સત્યજ હોય છે, મિથ્યા હોતા નથી. ૨૮.

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥२९॥

यथा महदादीनां पूर्वमपेक्ष्य कार्यकरणं, प्रकृतेस्तु न कार्यकरणे कस्याप्यपेक्षा, तथा दृष्टकारणाभावादपि योगिनां भावनोपचयात्सर्वं संपद्यते ॥ २९ ॥

સૂ૦ઃ—ભાવનાના વધારાથી શુદ્ધ[પુરુષ]નું સર્વ [સિદ્ધ થાય છે,] પ્રકૃતિની પેઠે. ૨૯.

વિ૦:— ભાવનાવિશેષના બલથી પવિત્ર અંતઃકરણવાળા યોગીઓના બધા સંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે, જેમ પ્રકૃતિમાંથી મહત્તત્ત્વને આવિર્ભાવ થવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું દૃષ્ટ કારણ હોવાનું અનુમાન થતું નથી, તેમ યોગીઓના સંકલ્પો સિદ્ધ થવામાં પણ કોઇ પણ પ્રકારનું દૃષ્ટ કારણ હોવાનું અનુમાન થતું નથી, માત્ર તેઓ (યોગીઓ) ભાવના-વિશેષદ્વારાજ પોતાના સંકલ્પને સત્ય એટલે સફલ કરે છે. બધાં કાર્યો દૃષ્ટકારણદ્વારાજ સિદ્ધ થાય છે એવો નિયમ નથી, કેટલાંક કાર્યો અદૃષ્ટકારણદ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે. યોગીઓના સંકલ્પો સિદ્ધ થવાનું કારણ પણ તેમણે યોગદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું અદૃષ્ટ બલ છે. ૨૯.

ભાવનાશક્તિ ધ્યાનદ્વારા ઉપજે છે, માટે નીચેના સૂત્રમાં ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

रागोपहतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

रागात् रजोगुणाच्चलितत्वं, तदपहतिर्निश्चलितत्वं ध्यानम् ॥ ३० ॥

સૂ૦:—રાગનો નાશ [એ] ધ્યાન [છે.] **૩૦.**

વિ૦:—ભાવનાશક્તિ ધ્યાનવડે ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોના સંબંધનો પોતાના ચિત્તમાં જે રાગ રહેલો હોય તે રાગનો નાશ કરવો એ ધ્યાન છે. ચિત્તમાં રહેલા રજોગુણદ્વારા ચિત્તનું ચંચલપણું અથવા વિષયાભિમુખપણું થાય છે. એ ચંચલપણાનું અથવા વિષયાભિમુખપણાનું નામ રાગ છે. વિષયવૈરાગ્યવડે ને અભ્યાસવડે એ રાગનો અભાવ થવાથી ધ્યાનની (ચિત્તની નિશ્ચલતાની) સિદ્ધિ થાય છે. ધ્યાનનું

વિશેષ નિરૂપણ પાતંજલયોગદર્શન, યોગસુધાકર, યોગપ્રભાકર અને પરમપદબોધિની એ ગ્રંથોમાં છે. ૩૦.

ધ્યાનની સિદ્ધિ કયા ઉપાયથી થાય છે તે કહે છે:—

वृत्तिनिरोधात्तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

वृत्तयः प्रमाणादयः पञ्च, तन्निरोधात् तत्सिद्धिः ध्यानसिद्धिः ॥ ३१ ॥

સૂ૦:—વૃત્તિના નિરોધથી તેની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૩૧.

વિ૦:—ધ્યેયપદાર્થવિનાના બીજા પદાર્થોમાંથી પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો, અર્થાત્ ચિત્તની પ્રમાણાદિ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓને રોકી ચિત્તને ધ્યેયમાં એકાગ્ર કરવું, એ **સંપ્રજ્ઞાતયોગ** કહેવાય છે. વૃત્તિઓના નિરોધથી સંપ્રજ્ઞાતયોગરૂપ ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. અહિં ધ્યાનશબ્દવડે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ને સંપ્રજ્ઞાતયોગ એ ચારે ગ્રહણ કરવાં. અન્ય વિષયોમાંથી પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કર્યા વિના સાધકને ધ્યેયવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, તેથી વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે વૃત્તિનિરોધ—યોગ—ની આવશ્યકતા માનવામાં આવે છે. ૩૧.

હવે વૃત્તિના નિરોધનાં સાધનો કહે છે:—

धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

धारणा नाभ्यादिदेशे चित्तधारणं । आसनं स्वस्तिका-

दिः । अनेन यमनियमप्राणायामप्रत्याहारा उपलक्षिताः । स्वकर्म स्वजातीविहितकर्मानुष्ठानम् । इति वृत्तिनिरोधसिद्धिः३२

સૂ૦ઃ—ધારણા, આસન અને સ્વકર્મવડે તેની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૩૨.

વિ૦ઃ—ધારણા, આસન અને સ્વકર્મના અનુષ્ઠાનદ્વારા વૃત્તિઓનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. એ ત્રણેનાં સ્વરૂપો ભગવાન્ સૂત્રકાર સૂત્રોવડે હવે પછી સમજાવશે. યમ, નિયમ અને પ્રત્યાહાર એ પણ મનોવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાયો છે. એ સર્વનું વિશેષ વર્ણન પાતંજલયોગ-દર્શનાદિ ગ્રંથોમાં છે. ૩૨.

હવે નીચેનાં ત્રણ સૂત્રોવડે ક્રમથી ધારણાદિ ત્રણેનાં લક્ષણો કહેવાનાં છે, તેમાં પ્રથમ ધારણાનું લક્ષણ નીચેના સૂત્રથી કહે છેઃ—

निरोधच्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

छर्दिः रेचकम् । विधारणं कुंभकम् । उपलक्षणमेतत् । पूरकोऽपि द्रष्टव्यः ॥ ३३ ॥

સૂ૦ઃ—રેચકકુંભકથી નિરોધ [થાય છે.] ૩૩.

વિ૦ઃ—છર્દિ એટલે રેચક. વિધારણ એટલે કુંભક. એ બેના કથનવડે પૂરકનું પણ ગ્રહણ કરવું. પૂરક, કુંભક અને રેચક એ ત્રણ ક્રિયાથી પ્રાણનો નિરોધ કરવાવડે મનને એકાગ્ર કરવાને અહિં ધારણા

કહેવામાં આવેલ છે. પ્રાણનો વિધિપૂર્વક નિરોધ કરવાથી મનની વૃત્તિનો પણ નિરોધ થાય છે. એમાંના એક નાસાપુટદ્વારા બહારના વાયુને ઉદરમાં પૂરવો તે પૂરક, પૂરેલા વાયુને યથાશક્તિ ઉદરમાં રોકવો તે કુંભક, ને પછી ઉદરમાંના વાયુને બીજા નાસાપુટદ્વારા ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો તે રેચક કહેવાય છે. ૩૩.

નીચેના સૂત્રમાં આસનનું લક્ષણ કહે છે:—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

येन स्थैर्यं सुखं च स्यात्तदासनमनुष्ठेयम् ॥ ३४ ॥

સૂ૦:—સ્થિર ને સુખવાળું [તે] આસન [જાણવું.] ૩૪.

વિ૦:—શરીરને નિષ્કંપ રાખે અને મનને સુખ આપે એમ બેસવું તે **આસન** કહેવાય છે. એવા આસનનું અનુષ્ઠાન પ્રાણનો તથા ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવામાટે કરવું. સિદ્ધ, પદ્મ ને સ્વસ્તિકાદિ ઘણા પ્રકારનાં આસનો છે. તેમાં સિદ્ધાસન ને પદ્માસન એ બે આસનો યોગાભ્યાસમાં વિશેષ ઉપયોગી ગણાય છે. ડાબા પગની પાનીને ગુદા ને ઉપસ્થની વચ્ચે રાખી પછી જમણા પગની પાની ઉપસ્થના મૂલપર રાખીને બેસવું તે **સિદ્ધાસન** કહેવાય છે. જમણા પગની પાની ડાબા સાથળના મૂલપાસે રાખીને તથા ડાબા સાથળની પાની જમણા સાથળના મૂલપાસે રાખીને બેસવું તે **પદ્માસન** કહેવાય છે. તેની વિશેષ સમજમાટે જેમને ઇચ્છા થાય તેમણે **યોગસુધાકર**, **પરમપદબોધિની** ને **યોગપ્રભાકર** આદિ ગ્રંથો જોવા. ૩૪.

હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત સ્વકર્મનું લક્ષણ કહે છેઃ—

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥३५॥

स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

સૂ૦ઃ—પોતાના આશ્રમના વિહિત કર્મનું અનુષ્ઠાન [તે] સ્વકર્મ. ૩૫.

વિ૦ઃ—સ્વકર્મ એટલે વેદાદિ શાસ્ત્રોએ કહેલાં પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન. પોતાનો બ્રાહ્મણાદિ જે વર્ણ અને બ્રહ્મ-ચર્યાદિ જે આશ્રમ હોય તેને ઉચિત એવાં વેદે ને સ્મૃતિએ વિધાન કરેલાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં તે કર્મ કરનારા પુરુષના ચિત્તની શુદ્ધિ થઇ પછી ક્રમે કરીને તેને વૃત્તિનિરોધની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૫.

ચિત્તવૃત્તિના નિરોધનો મુખ્ય ઉપાય કહે છેઃ—

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

वैराग्याद्द्विविधात्, अपरादलमिति प्रत्ययात्, पराज्ज्ञान-प्रसादमात्रात् । अभ्यासात् पौनःपुन्येन ध्यानात् । चः समुच्चये ॥ ३६ ॥

સૂ૦ઃ—વૈરાગ્યથી અને અભ્યાસથી [ચિત્તનિરોધ થાય છે.] ૩૬.

વિ૦ઃ—અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બંનેનું એકસાથે અનુષ્ઠાન

કરવાથી પ્રમાણાદિ પાંચ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે. અભ્યાસ એટલે આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવા માટે પુનઃ પુનઃ આત્મધ્યાનાદિ કરવું તે. વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદો પૂર્વે કહેવાઇ ગયા છે. ૩૬.

વિપર્યયવૃત્તિના મુખ્યભેદો કહે છેઃ-

विपर्ययभेदाः पंच ॥ ३७ ॥

अविद्या मिथ्याज्ञानं, अस्मिता अभिमानः, रागः अनुरागः, द्वेषः क्रोधः, अभिनिवेशः त्रास इति विषयेण विषयिज्ञानमुपलक्षितम् ॥ ३७ ॥

સૂ૦:—વિપર્યયના ભેદો પાંચ [છે.] ૩૭.

વિ૦:—વિપર્યયનામની ચિત્તવૃત્તિના પાંચ પ્રકારો છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશ. **અવિદ્યા** એટલે મિથ્યાજ્ઞાન, જેમ અનિત્ય દેવાદિમાં અમરપણાની ભ્રાંતિ, સ્ત્રી આદિના અપવિત્ર દેહમાં પવિત્રપણાની ભ્રાંતિ, વિષયસેવનાદિ દુઃખનાં સાધનોમાં સુખની ભ્રાંતિ, અને બુદ્ધિ આદિ અનાત્મ (જડ) વસ્તુમાં આત્માની ભ્રાંતિ. પુરુષની-આત્માની-તથા બુદ્ધિની એકતાની સમજને **અસ્મિતા** કહેવામાં આવે છે. **રાગ** એટલે વિષયસુખ ને તેનાં સાધનોમાં સ્પૃહા, દુઃખ અને તેનાં કારણોપર ક્રોધ તે **દ્વેષ**, અને **અભિનિવેશ** ચિરકાલ જીવવાની ઇચ્છા અર્થાત્ મરણનો ત્રાસ. આ પાંચ પ્રકારની વિપર્યયવૃત્તિ યોગના પરમશત્રુરૂપ છે. ૩૭.

વિપર્યયવૃત્તિના કારણરૂપ અશક્તિના પ્રકાર કહે છેઃ-

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

[सुगमम् ॥ ३८ ॥]

સૂ૦:—વળી અશક્તિ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની [છે.] ૩૮.

વિ૦:—વિપર્યયવૃત્તિનું (મિથ્યાજ્ઞાનવાળી મનોવૃત્તિનું) કારણ અશક્તિ છે. તે અશક્તિ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની છે. શ્રોત્રાદિ અગિયાર ઇંદ્રિયોના અગિયાર દોષોથી અને બુદ્ધિના સત્તર દોષોથી એ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની અશક્તિઓ ઉપજે છે. શ્રોત્ર આદિ અગિયાર ઇંદ્રિયો પોતપોતાના કામમાં અશક્ત થાય તે તેમની અશક્તિઓ જાણવી, જેમ બહેરાપણું, આંધળાપણું ને મૂઢપણું આદિ. આઠ સિદ્ધિઓના વિઘાત આઠ, અને નવ તુષ્ટિઓના વિઘાત નવ, એ સત્તર બુદ્ધિની અશક્તિઓ ગણાય છે. આઠ સિદ્ધિઓનું અને નવ તુષ્ટિઓનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં હવે પછીના ૪૪ મા તથા ૪૩ મા સૂત્રમાં કહેવામાં આવશે. ૩૮.

હવે તુષ્ટિની સંખ્યા કહે છેઃ-

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

[सुगमम् ॥ ३९ ॥]

સૂ૦:—તુષ્ટિ નવ પ્રકારની [છે.] ૩૯.

વિ૦:—તુષ્ટિ અથવા સંતોષના નવ પ્રકાર છે. તુષ્ટિના નવ પ્રકારની સમજ આ અધ્યાયના ૪૩ મા સૂત્રમાં આપવામાં આવશે. ૩૯.

સિદ્ધિની સંખ્યા કહે છેઃ—

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

[सुगमम् ॥ ४० ॥]

સૂ૦:—સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની [છે.] ૪૦.

વિ૦:—સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. એ આઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં આગળ ૪૪ મા સૂત્રમાં સમજાવવામાં આવશે. ૪૦.

હવે વિપર્યયના અવાંતરભેદો કહે છે:-

अवांतरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

पूर्ववदिति पूर्वाचार्यैरुक्ताः । द्वाषष्टिर्विपर्ययभेदाः । प्रकृतिमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वात्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टविषयत्वादष्टधा । देवा ह्यणिमादिकमात्मीयत्वेनाभिमन्यन्ते, सेयमस्मिता मोहोऽष्टविषयत्वादष्टधा । शब्दादिषु तन्मात्रेषु पंचसु दिव्यादिव्यतया रागो महामोहो दशविषयत्वाद्दशधा । शब्दादयो दश, अणिमाद्यष्टैश्वर्योपधानेन सहिताः, ते चान्येनोपहन्यमाना इति द्वेषस्तामिस्र अष्टादशविषयत्वादष्टादशधा । देवा ह्येतानुपभुंजाना असुरैरुपहन्यन्त इत्यभिनिवेशत्रास अन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधा । एवं द्वाषष्टिरिति ॥ ४१ ॥

સૂ૦:—અવાંતરભેદો પૂર્વની પેઠે [છે.] ૪૧.

વિ૦:—સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન આચાર્યોએ વિપર્યયના અવાંતર-

ભેદો બાસઠ કહ્યા છે. પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ એ આઠ જડ વસ્તુઓમાં જે આત્માની બુદ્ધિ તે આઠ પ્રકારની અવિદ્યા કહેવાય છે. એ આઠ પ્રકારની અવિદ્યાને આઠ પ્રકારનું તમસ્ પણ કહેવામાં આવે છે. અવિદ્યાના આઠ પ્રકાર હોવાથી તેના આઠ વિષયોને અભેદભાવે વિષય કરનારા મોહના (અસ્મિતાના) આઠ પ્રકાર થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ એ પાંચ વિષયો દિવ્ય તથા અદિવ્ય એવા બે ભેદથી દશ પ્રકારના થાય છે. દેવોને ભોગવવા-યોગ્ય જે વિષયો હોય તે દિવ્યવિષયો કહેવાય છે. બીજા લૌકિક વિષયો અદિવ્ય વિષયો કહેવાય છે. ઉપર કહેલી રીતે વિષયોના દશ પ્રકાર હોવાથી તેમાં જે રાગ થાય છે તે પણ દશ પ્રકારનો હોય છે. રાગને મહામોહ પણ કહે છે. અવિદ્યાના અને અસ્મિતાના આઠ વિષયો તથા રાગના દશ વિષયો મળીને અઢાર પ્રકારના વિષયો થાય છે. તે અઢાર પ્રકારના વિષયોના ભોગમાં પ્રતિબંધ કરનારપર અઢાર પ્રકારનો જે દ્વેષ ઉપજે છે તેને તામિસ્ર કહેવામાં આવે છે. એ અઢાર પ્રકારના પદાર્થોના નાશનો વિચાર કરતાં અઢાર પ્રકારનો અભિનિવેશ ઉપજે છે તેને અંધતામિસ્ર કહે છે. ૪૧.

નીચેના સૂત્રમાં અશક્તિના ભેદો કહે છેઃ—

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

इतरस्याः अशक्तेः, एवं अनेकधाष्टाविंशतिधा । एकादशेन्द्रियवधाः “ बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडता जिघ्रता तथा । मूकताकौण्यपंगुत्वक्लैब्योदावर्तमुग्धताः ॥ ” एतद्विषया एकादश

बुद्धेः । नव तुष्टयः, अष्ट सिद्धयः, तद्विपर्ययेण सप्तदश बुद्धेः । एवमष्टाविंशतिरिति ॥ ४२ ॥

સૂ૦:—એ પ્રમાણે અન્યના [છે.] ૪૨.

વિ૦:—આગળ કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે અશક્તિના અઠ્ઠાવીશ અવાંતરભેદો છે. જેનું વર્ણન ૩૮ મા સૂત્રમાં થઇ ગયું છે. ૩૮ મા સૂત્રમાં અશક્તિની સંખ્યા જણાવી છે, ને આ સૂત્રમાં તેના ભેદો કહ્યા છે, તેથી પુનરુક્તિનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૪૨.

હવે તુષ્ટિના ભેદો કહે છેઃ-

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

अनात्मन्यात्मबुद्ध्या प्रवर्तमाना आध्यात्मिकाश्चतस्रः आदिशब्दाद्बाह्याः पंच ॥ प्रकृतिविवेकदर्शनाच्चेन्मुक्तिः, सैवोपास्या, किमात्मनेति प्रकृत्याख्या एका तुष्टिरम्भ इत्युच्यते । विवेकज्ञानादपि न साक्षात्, अदर्शनात्, व्रतग्रहणाद्भविष्यतीत्युपादानाख्या द्वितीया तुष्टिः सलिलमुच्यते।व्रतादपि न साक्षात्, किंतु कालाद्भवतीति कालाख्या तृतीया तुष्टिरोघ इत्युच्यते । कालवशादपि न सर्वेषां मुक्तिः, किंतु भाग्यादेवेति भाग्याख्या चतुर्थी तुष्टिर्वृष्टिरित्युच्यते । आत्मानमधिकृत्येत्याध्यात्मिकाः ॥ पंचधा विषयोपरमाद्बाह्याः पंच । विषयार्जन-

दुःखादुपरमे एका तुष्टिः पारमुच्यते । रक्षणदुःखादुपरमे द्वितीया तुष्टिः सुपारमुच्यते । क्षयं भावयतो दुःखादुपरमे तृतीया तुष्टिः पारपारमुच्यते । भोगदोषं भावयतो दुःखादुपरमे चतुर्थी तुष्टिरनुत्तमाम्भ उच्यते ।नानुपहत्य भूतानि भोगसिद्धिरिति दुःखादुपरमे पंचमी तुष्टिरुत्तमाम्भ उच्यते ॥ एवं नवधेति ॥ ४३ ॥

સૂ૦:—આધ્યાત્મિક આદિ ભેદથી નવ પ્રકારની તુષ્ટિ [છે.] ૪૩.

વિ૦:—આધ્યાત્મિકાદિ ભેદવડે તુષ્ટિ નવ પ્રકારની છે. તેમાં આધ્યાત્મિકા તુષ્ટિ ચાર પ્રકારની છે, ને બાહ્યતુષ્ટિ પાંચ પ્રકારની છે. અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિએ પ્રવૃત્ત થવું તે આધ્યાત્મિકાતુષ્ટિ કહેવાય છે. પ્રકૃતિના વિવેકજ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, માટે પ્રકૃતિજ ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે, આત્માની ઉપાસના કરવાની અગત્ય નથી, આવો વિચાર કરીને જે સંતોષ મેળવવો તે સંતોષને આચાર્યો પ્રકૃતિતુષ્ટિ અથવા અંભ કહે છે. વ્રતધારણવિના (સંન્યાસાદિના ગ્રહણવિના) વિવેકજ્ઞાન અથવા મુક્તિ થાય નહિ, એમ જાણી કેટલાક મનુષ્યો માત્ર વ્રતી થઇ સંતોષ પામે છે. તેમના તેવા સંતોષને આચાર્યો ઉપાદાન અથવા સલિલ કહે છે. અમે વ્રતી થયા છીએ, તેથી હવે અમારી કાલે કરીને મુક્તિ થશે આવી રીતની તુષ્ટિને સાંખ્યાચાર્યો કાલ અથવા ઓઘ કહે છે. અમારા ભાગ્યમાં હશે ત્યારે અમારી મુક્તિ થશે, તેથી અમારે ઊતાવળ કરવાની કાંઇ અગત્ય નથી એવી

રીતની તુષ્ટિને **ભાગ્ય** અથવા **વૃષ્ટિ** કહે છે. એવી રીતે ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિકાતુષ્ટિ કહી. હવે વિષયના ત્યાગથી ઉપજતો જે પાંચ પ્રકારનો સંતોષ છે, ને જેને **બાહ્ય**તુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, તે કહેવાય છે. આજીવિકામાટે ધનનું ઉપાર્જન કરવું એ બહુજ દુઃખયુક્ત છે, માટે અમારે ધનનું પ્રયોજન નથી, એમ વિચારી તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન નહિ કરતાં જે સંતુષ્ટ રહેવું તેને **પાર** કહે છે. ધનનું રક્ષણ કરવું એમાં બહુજ કષ્ટ રહેલું છે એમ જાણી ધનાદિના પરિત્યાગપૂર્વક જે સંતુષ્ટ રહેવું તે સંતોષને સુપાર કહે છે. ધનનો નાશ થવાથી તેના સ્વામીને મહાદુઃખ થાય છે, માટે ધન ન હોય તેજ સારું, એમ વિચારી ધનની મમતાના રહિતપણાવડેજ સંતોષ રાખવો તે સંતોષનું નામ **પારપાર** છે. શબ્દાદિ બધા વિષયો ને તેનાં સાધનો ભોક્તાના ચિત્તને ભોગમાટે આકર્ષણ કરે છે, તે વિષયોનો ભોગ ભોક્તાને પરિણામે દુઃખદાતા થાય છે, ને તેનો ત્યાગજ જીવનું શ્રેયસ્ કરનાર છે, એવી રીતની વિષયના પરિત્યાગની બુદ્ધિદ્વારા વિષયત્યાગીના ચિત્તમાં જે સંતોષ ઉપજે તેને **અનુત્તમાંભ** કહે છે. શબ્દાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિ કરવામાં ને તેનો ઉપભોગ કરવામાં હિંસાદિ નાનાપ્રકારના દોષો ઉપજે છે, તથા તેના પરિણામમાં દુઃખ પણ થાય છે, એવા દોષદર્શનથી શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરવાવડે તે મનુષ્યને જે સંતોષ ઉપજે તેને **ઉત્તમાંભ** કહેવામાં આવે છે. આ નવ પ્રકારની તુષ્ટિઓ વિવેકજ્ઞાનની ઉત્તેજક છે. એને અભાવે વિવેકજ્ઞાનનો નાશ કરનારી તથા યોગનો નાશ કરનારી બધી વિપર્યયવૃત્તિઓ પ્રબલ થઇ જાય છે. તુષ્ટિનાં ઉપર જણાવેલાં બધાં નામો પારિભાષિક (આ શાસ્ત્રના સંકેતરૂપ) છે. ૪૩.

હવે સિદ્ધિના ભેદો કહે છે:-

ऊहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

ऊहस्तर्को मननमित्येका सिद्धिस्तारमुच्यते । शब्दज्ञानं द्वितीया सिद्धिः सुतारमुच्यते । अध्ययनं तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते । गुरुब्रह्मचारिणां प्राप्तिश्चतुर्थी सिद्धी रम्यकमुच्यते । बाह्यान्तःशुद्धिः पंचमी सिद्धिः सदामुदितमुच्यते । आध्यात्मिकदुःखविघातः षष्ठी सिद्धिः प्रमोदमुच्यते। आधिभौतिकदुःखविघातः सप्तमी सिद्धिर्मुदितमुच्यते । आधिदैविकदुःखविघातोऽष्टमी सिद्धिर्मोदमानमुच्यते । एवमष्टधेति ॥ प्राधान्येन विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिरिति चतुष्प्रकारा अवान्तरभेदात्पंचाशत् ॥ ४४ ॥

સૂ૦:—ઊહ આદિવડે સિદ્ધિ [આઠ પ્રકારની છે.] ૪૪.

વિ૦:—ઊહ આદિ ભેદોવડે સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. તે સિદ્ધિઓનો વ્યાઘાત કરનારી અશક્તિઓ પણ આઠ પ્રકારની છે. ઊહ, શબ્દ, અધ્યયન, સુહત્પ્રાપ્તિ, દાન, (શુદ્ધિ,) આધ્યાત્મિકદુઃખનો વિઘાત, આધિભૌતિકદુઃખનો વિઘાત, ને આધિદૈવિકદુઃખનો વિઘાત એ આઠ સિદ્ધિઓનાં સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. ઊહ એટલે વર્તમાનજન્મમાં પોતાના સદ્ગુરુના ઉપદેશવિનાજ પોતાના પૂર્વજન્મમાં કરેલા વિવેકના અભ્યાસથી પોતાનીમેળેજ આ

સંસારમાં સત્ય શું છે ? ને મુક્તિ કોને કહેવી ? એવા સુતર્કવાળી યુક્તિવડે સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું બીજું શાસ્ત્રીય નામ **તાર** (મતાંતરે **તારતાર**) છે. ૨. **શબ્દ** એટલે બીજા વિવેકી પુરુષપાસેથી શાસ્ત્રનો પાઠ સાંભળીને અથવા પોતાનીમેળેજ શાસ્ત્રનો વિચાર કરીને અંતઃકરણની પ્રાપ્ત યોગ્યતાથી સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ **સુતાર** છે. ૩. **અધ્યયન** એટલે પોતાના સદ્‌ગુરુપાસેથી યથાવિધિ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને પોતાના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો તે. આનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ **તારતાર** (મતાંતરે **તાર**) છે. ૪. અનાયાસે સુહૃત્પ્રાપ્તિ—અનાયાસે સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ—એટલે પોતાના મહાપુણ્યકર્મનો ઉદય થવાથી સ્વેચ્છાએ પોતાને ઘેર આવેલા પરમકૃપાલુ આત્મજ્ઞાનીદ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી તે. આનું બીજું શાસ્ત્રીય નામ રમ્યક છે. ૫. દાન એટલે વિવેકજ્ઞાનની શુદ્ધિ અથવા પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ. એનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ **સદામુદિત** છે. ૬. આધ્યાત્મિકદુઃખોનો અભાવ. એનું અન્ય શાસ્ત્રીય નામ **પ્રમોદ** છે. ૭. આધિભૌતિકદુઃખોનો નાશ. એનું બીજું શાસ્ત્રીય નામ **મુદિત** છે; અને ૮. આધિદૈવિકદુઃખોની નિવૃત્તિ. એનું અન્ય નામ આ શાસ્ત્રમાં **મોદમાન** કર્યું છે. તેમાં ત્રણ દુઃખોની નિવૃત્તિરૂપ ત્રણ સિદ્ધિઓ મુખ્ય છે, ને તેના સાધનપણાવડે બીજી પાંચ સિદ્ધિઓ ગૌણ છે. એવી રીતે આત્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી સિદ્ધિઓના આઠ ભેદો છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી અણિમાદિ લૌકિક આઠ સિદ્ધિઓ બીજા પ્રકારની છે. ૪૪.

વિપર્યય, અશક્તિ ને તુષ્ટિના પરિત્યાગથી તે સિદ્ધિઓનો લાભ થાય છે એમ કહે છે:—

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरात् अशक्तितः इतरहानेन विपर्ययहानेन विना न -सिद्धिः । एवं तुष्टितोऽशक्तिहानेन विना न सिद्धिः । एवं तद्धानेन विनेति ॥ ४५ ॥

સૂ૦:—અન્યથી અન્યના નાશવિના [સિદ્ધિલાભ થતો] નથી. ૪૫.

વિ૦:—એકવડે (વિવેકવડે) અન્યની (તુષ્ટિ આદિ ત્રણની) નિવૃત્તિ થયા વિના પુરુષને પૂર્વોક્ત સિદ્ધિઓનો લાભ થતો નથી, અર્થાત્ આગળના સૂત્રમાં કહેલી આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાટે યથા-યોગ્ય પ્રયત્ન કરી પ્રાપ્ત કરેલા વિવેકવડે તુષ્ટિઓનો, અશક્તિઓનો અને વિપર્યયનો નાશ કરવો જોઇએ. તપ ને મંત્રાદિ સાધનોના પરિપાકથી અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે સિદ્ધિઓ વિપર્યયજન્ય હોવાથી આ દુઃખમય સંસારની વિરોધી નથી, માટે તે સિદ્ધિઓ આભાસરૂપ ગણાય છે. અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, વશિત્વ અને ઇંશિત્વ એ આઠ સિદ્ધિઓનાં નામો છે. પોતાના સ્થૂલશરીરને પરમાણુના જેવું સૂક્ષ્મ કરી શકવાના સામર્થ્યને અણિમા કહે છે. પોતાના સ્થૂલશરીરને આકાશના જેવું અતિવિસ્તાર-વાળું કરી શકવાના સામર્થ્યને મહિમા કહે છે. પોતાના સ્થૂલશરીરને રૂના પુમડાજેવું બહુજ હલકું કરી શકવાના બલને લઘિમા કહે છે. પોતાના સ્થૂલશરીરને હિમાલયપર્વતના જેવું બહુ ભારે કરી શકવાના સામર્થ્યને ગરિમા કહે છે. બહુ દૂર રહેલી વસ્તુને પોતાને સ્થલે રહીને

પોતાના હાથવડે પહોંચી શકવાના બલને પ્રાપ્તિ કહે છે. પોતાના સંકલ્પને સત્ય કરવાના સામર્થ્યને પ્રાકામ્ય કહે છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોને નિયમમાં ચલાવવાના સામર્થ્યને વશિત્વ કહે છે, અને ઇચ્છાનુસાર આકાશાદિ પાંચ ભૂતોની ને ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યને ઈશિત્વ કહે છે. કોઇ ગ્રંથોમાં ગરિમાનામની સિદ્ધિનો મહિમામાં અંતર્ભાવ કરીને યત્રકામાવસાયિત્વ એટલે સત્યસંકલ્પતાને આઠમી સિદ્ધિ કહી છે. આ સિદ્ધિવડે યોગી પોતાના નિશ્ચયપ્રમાણે પદાર્થોના સામર્થ્યનો ફેરફાર કરી શકે છે. આ આઠ સિદ્ધિઓ લૌકિક કહેવાય છે, ને તે સમાધિમાં વિઘ્નરૂપ ગણાય છે. શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાં પણ એમજ કહ્યું છે. માત્ર આ બાહ્ય વા લૌકિક સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થવાતું નથી, કિંતુ આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનથીજ કૃતકૃત્ય થવાય છે, માટે મુમુક્ષુપુરુષોએ આ બાહ્ય સિદ્ધિઓની અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય નથી. ૪૫.

પ્રાણીઓના ભેદો કેટલા છે તે કહે છે:-

दैवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

आदिशब्दात् षड्भेदाः । तथा च "दैवादौ षड्विधश्च स्यात्संसारः कर्मसंभवः । सुरोऽसुरो नरः प्रेतो नारकास्तिर्यक-स्तथा ॥" स्थावराणां नारकेष्वंतर्भावः ॥ ४६ ॥

સૂ૦:—[પ્રાણીઓ] દેવ આદિ અવાંતરભેદોવાળાં [છે.] ૪૬.

વિ૦:—આ સંસારમાં દેવાદિ ભેદે પ્રાણીઓ ૭ પ્રકારનાં છે; દેવ,

અસુર, માણુસ, નારકીય, તિર્યક્ ને સ્થાવર. બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા, પ્રજાપતિલોકમાં રહેનારા, સ્વર્ગલોકમાં રહેનારા, પિતૃઓ, ગાંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો ને પિશાચો એ દેવો કહેવાય છે. પશુઓ, પક્ષીઓ, જલચરો ને સર્પ આદિ તિર્યક્ કહેવાય છે. વૃક્ષાદિક સ્થાવર કહેવાય છે. ૪૬.

પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી હોવાથી સર્વદા જગત્ ઉપજ્યા કરશે, ને પુરુષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

आब्रह्मस्तंबपर्यंतं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ॥४७॥

तत्कृते पुरुषकृते मोक्षार्थं सृष्टिः । विवेकपर्यंतं प्रकृतेः शीलमिदं विवेकज्ञानं यावत्प्रवर्तते, स्वभावस्यानपायित्वात् ४७

સૂ૦:—વિવેકજ્ઞાનપર્યંત તેને માટે બ્રહ્માથી થુંબડાસુધી સૃષ્ટિ [થાય છે.] ૪૭.

વિ૦:—જ્યાંસુધી પુરુષને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તે પુરુષના ભોગમાટે તથા મોક્ષમાટે ખડના નાના થુંબડાથી માંડીને બ્રહ્માસુધીનું સર્વે જગત્ પ્રકૃતિના પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ તે અકૃતાર્થ પુરુષના સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. વિવેકજ્ઞાન થવાથી પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે,-તેના ભોગમોક્ષની સમાપ્તિ થાય છે, પછી તેને ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી ચપલા પ્રકૃતિ પોતાનું પરિણામ દેખાડતી નથી. તેના પ્રતિ તે અદર્શનભાવને પામે છે. ૪૭.

કયે સ્થલે કેવાં શરીરો છે તે કહે છે:-

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

देवलोके ॥ ४८ ॥

સૂ૦:—સત્ત્વની અધિકતાવાળા ઊર્ધ્વમાં [રહે છે.] ૪૮.

વિ૦:—ઊર્ધ્વમાં એટલે સ્વર્લોકમાં—દેવલોકમાં—સાત્ત્વિક (સત્ત્વ-ગુણના વધારાવાળા) દેહો ઉત્પન્ન થાય છે, ને રહે છે. ૪૮.

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

पाताले ॥ ४९ ॥

સૂ૦:—તમસ્‌ની અધિકતાવાળા મૂલમાં [રહે છે.]૪૯.

વિ૦:—મૂલમાં એટલે મનુષ્યોથી નીચેના ભાગમાં અર્થાત્ પશ્વાદિથી માંડીને વૃક્ષાદિ સ્થાવરપર્યંતના શરીરમાં અથવા પાતાલમાં તમોગુણની અધિકતાવાળાં શરીરો ઉપજે છે, ને રહે છે. ૪૯.

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

विशाला उद्रिक्ता ॥ ५० ॥

સૂ૦:—રજસ્‌ની અધિકતાવાળા મધ્યમાં [રહે છે.] ૫૦.

વિ૦:—મધ્યે એટલે મર્ત્યલોકમાં (આ પૃથિવીપર) રજોગુણ-વાળાં મનુષ્યપ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ને રહે છે. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં પણ નીચેના વચનોથી એમજ કહ્યું છે:-

" ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था, मध्ये तिष्ठंति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था, अधो गच्छंति तामसाः ॥"

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણમાં રહેલા જીવો ઉપર એટલે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, રજોગુણવાળા મધ્યે રહે છે, એટલે આ લોકમાં મનુષ્યો થાય છે, અને કનિષ્ઠગુણરૂપ તમોગુણની વૃત્તિમાં રહેલા તમોગુણવાળા નીચે જાય છે, અર્થાત્ અધોગતિને પામે છે. ૫૦.

એક પ્રકૃતિથી આવી વિચિત્ર સૃષ્ટિ થવામાં કયો હેતુ છે તે કહે છેઃ—

कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

यथा गर्भदासो विचक्षणो विचित्रं कर्म कुरुते प्रभोरर्थाय, तथा प्रधानं पुरुषार्थं विचित्रां सृष्टिं कुरुते कर्मवैचित्र्यात् कर्मलाभात् ॥ ५१ ॥

સૂ૦:—ગર્ભદાસની પેઠે કર્મના વિચિત્રપણાથી પ્રધાનની ચેષ્ટા [છે.] ૫૧.

વિ૦:—જન્મથીજ જે કોઇનો સેવક હોય તે જેમ પોતાના સ્વામીની પોતાના ઉપર પ્રસન્નતા થવામાટે તેમની સેવા કરવામાં ઘણા પ્રકારની ચતુરાઇ વાપરે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાના સ્વામી પુરુષના ભોગ તથા મોક્ષમાટે અનેકપ્રકારની (વિચિત્ર) સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે. આ વિચિત્રસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં પુરુષોનાં વિચિત્ર કર્મોજ કારણરૂપ છે. ૫૧.

કર્મના બળથી એકએકથી ચઢિયાતા લોકો પ્રાપ્ત

થવાથી પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે, માટે મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છેઃ-

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥ ५२ ॥

उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभेऽपि संसारे आवृत्तिः । तस्माद्धेयः संसारः ॥ ५२ ॥

સૂ૦:—ત્યાંથી પણ ઉત્તરોત્તર યોનિના યોગથી આગમન [છે, માટે તે] હેય [છે.] ૫૨.

વિ૦:—શુભકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા પૃથિવીની ઉપરના શ્રેષ્ઠલોકમાંથી પણ કર્મનો ક્ષય થયે પાછું ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં પુરુષનું આગમન થાય છે, પણ તેને મોક્ષલાભ થતો નથી, માટે સકામકર્મો ને તેવડે પ્રાપ્ત થતા લોકો પુરુષોને પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. ૫૨.

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तम् ॥ ५३ ॥

સૂ૦:—જરામરણાદિવડે ઉપજનારું દુઃખ સમાન [છે.] ૫૩.

વિ૦:—જીવને બધા લોકોમાં જરા ને મરણ આદિથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ સરખું છે, માટે પણ તે ચઢિયાતા મનાતા લોકો દુઃખરહિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે, ને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા એક મોક્ષજ સંપાદન કરવાયોગ્ય છે. ૫૩.

પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી પણ પુરુષને કૃતાર્થતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહે છેઃ—

न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ५४

भवेदेवं, यदि प्रकृतिलीनस्य न पुनरावृत्तिः । न त्वेवं, पुनरावृत्तिश्रुतेः । तथा च "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तींद्रियचिंतकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं, सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः । निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते " ॥ यथा स्नानार्थं मग्नस्य पुनरुत्थानं, तथा प्रकृतिलीनस्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥

સૂ૦:—કારણમાં લયથી કૃતાર્થપણું નથી, [જલમાં] પડેલાની પેઠે [પુનઃ] ઉત્થાનથી. ૫૪.

વિ૦:—પ્રકૃતિમાં આત્માની બુદ્ધિ રાખી તેની ઉપાસના કરવાથી તે ઉપાસનાનો પરિપાક થયે તે ઉપાસકપુરુષનો પ્રકૃતિમાં લય થાય છે. પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી પણ તે પુરુષને કૃતકૃત્યપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ સ્નાનમાટે જલમાં ડુબેલો માણસ તે જલમાંથી પાછો બહાર નીકળે છે તેમ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલો પુરુષ પણ તે ઉપાસનાનું ફલ સમાપ્ત થયે કાલાંતરે સંસારી થાય છે, કેમકે તેને વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. ૫૪.

પ્રકૃતિનો કોઈ પણ પ્રેરક ન હોવાથી તે પોતાના ઉપાસકના દુઃખના કારણરૂપ તેના ઉત્થાનને શામાટે કરશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

अकार्यत्वमप्रयोजकं, किंतु परतंत्रत्वं, तच्च प्रकृतावस्तीति । तद्योगाच्च बन्धयोगः ॥ ५५ ॥

સૂ૦:—પ્રેરણારહિતપણામાં પણ તેનો યોગ પરવશપણાથી [છે.] ૫૫.

વિ૦:—જોકે પ્રકૃતિનો કોઇ પણ સાક્ષાત્ પ્રેરક નથી, તોપણ પ્રકૃતિ પુરુષના વિવેકજ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થને અધીન હોવાથી તે પોતાનામાં લીન થયેલા (પ્રકૃતિલીન) પુરુષોને પાછા સંસારી કરે છે. વિવેકજ્ઞાનાદિ પુરુષાર્થ પ્રકૃતિના ઉત્થાનમાં સાક્ષાત્ પ્રેરક નથી, કિંતુ તેમાં તે નિમિત્તમાત્ર છે, તેથી સિદ્ધાંતમાં માનેલી પ્રકૃતિની સ્વતંત્રતાનો નાશ પણ થતો નથી. ૫૫.

પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા પુરુષની ઉત્થાનમાં કેવી સ્થિતિ થાય છે તે કહે છેઃ—

स हि सर्ववित्सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

प्रकृतिप्रतिबिम्बितत्वादेवमभिमानः ॥ ५६ ॥

સૂ૦:—તેજ સર્વજ્ઞ [ને] સર્વકર્તા [થાય છે.] ૫૬.

વિ૦:—પૂર્વસર્ગમાં પ્રકૃતિની ઉપાસનાથી જે પુરુષ પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા હોય છે તે પુરુષ પુનઃ નવા સ્વર્ગના આદિકાલમાં સર્વ વસ્તુઓને યથાયોગ્ય જાણનારા અને સર્વ પદાર્થોના કર્તા આદિપુરુષ થાય છે, અર્થાત્ નવા સર્ગમાં તે મહાસિદ્ધ થાય છે. તે અવિદ્યાદિ ક્લેશો, શુભાશુભ કર્મો, સુખદુઃખરૂપ વિપાક, અને વાસનાઓરૂપ આશયથી રહિત, અને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ ચારેથી યુક્ત હોય છે. ૫૬.

જો તમે સર્વજ્ઞ આદિપુરુષનો અંગીકાર કરશો તો તમે ઈશ્વરનું જે ખંડન કર્યું છે તે અસંગત થશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ—

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

यद्यस्मदभिमत आत्मेश्वरो, भवतु। न्यायाभिमते च प्रमाणं नास्ति । एतच्च प्रथमाध्याये 'ईश्वरासिद्धेरि'ति सूत्रे वर्णितम् । द्वितीयाध्याये 'वि[illegible]क्तविमोक्षार्थमि'ति सूत्रे स्वार्थे परार्थे च प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम् । अत्र स्वार्थस्य गौणत्वम् ॥ ५७ ॥

સૂ૦:—આવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ સિદ્ધ [છે.] ૫૭.

વિ૦:—" यः सर्वज्ञः सर्ववित् " (જે સર્વ વસ્તુઓને સામાન્યરૂપે જાણનારા તથા સર્વ વસ્તુઓને વિશેષરૂપે જાણનારા છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ઉત્પન્ન થતા ઈશ્વરની સિદ્ધિ અમારા મતમાં માનવામાં આવે છે. વિવાદમાત્ર નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર માનવામાં છે.

કહેલી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા ઇશ્વરનું હોવું પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, તેથી તેમાં અમારો વિરોધ નથી. ૫૭.

હવે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિમાં પરાર્થપણું કહે છેઃ—

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुंकुमवहनवत् ॥ ५८ ॥

चेतनस्यापि परार्थे प्रवृत्तिर्दृश्यते, यथोष्ट्रः कुंकुमं वहति। अचेतनायास्तु प्रकृतेरभोक्तृत्वात्परार्थमेव प्रवर्तनमिति ॥५८॥

સૂ૦:—પોતાનું અભોક્તાપણું છતાં પુરુષમાટે પ્રકૃતિની સૃષ્ટિ [છે,] ઉંટના કેસરના વહનની પેઠે. ૫૮.

વિ૦:—જડ પ્રકૃતિમાં કોઈ પણ રીતનું ભોક્તાપણું નહિ છતાં પણ તે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગમાટે તથા અપવર્ગમાટે ક્રમપૂર્વક આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે. જેમ ઉંટ બીજાના એટલે પોતાના સ્વામીના ભોગમાટે કુંકુમના (કેસરના) ભારનું વહન કરે છે તેમ પ્રધાન પુરુષના ભોગ-મોક્ષમાટે આ જગતની ઉત્પત્તિ કરવાનું કામ કરે છે. ૫૮.

કોઇ અચેતનની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી, માટે અચેતન પ્રધાનની પણ સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી, એમ શંકા થાય તો તે શંકાને દૂર કરે છેઃ—

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरमचेतनं वत्सार्थं प्रवर्तते, तथा प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते ॥ ५९ ॥

સૂ૦:—અચેતનપણામાં પણ દૂધની પેઠે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ [છે.] ૫૯.

વિ૦:—જેમ પુરુષના પ્રયત્નવિનાજ જડ દૂધ પોતાનીમેળે દહિંરૂપ પરિણામને પામે છે તેમ બીજા કોઇના પ્રયત્નવિનાજ અચેતન પ્રધાન પણ પોતાનીમેળેજ મહત્તત્ત્વાદિરૂપ પરિણામને પામે છે. ૫૯.

તેમાં અન્ય દૃષ્ટાંત કહે છે:—

कर्मवद्दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

यथा कृषीवलेन कृतं कर्म धान्यारोपणादि कालादेव फलति, न च वृक्षाश्चेतनाः । आदिशब्दाददृष्टं ग्राह्यम् ॥ ६० ॥

સૂ૦:—અથવા સમય આદિના કર્મની પેઠે જોવાથી. ૬૦.

વિ૦:—માળી વૃક્ષો વાવવારૂપ કર્મ કરે છે, અને તે વૃક્ષો સમય આવે તેઓમાં ફલો ઉપજાવે છે, એ વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમ અચેતન જડ વૃક્ષ ફલો ઉપજાવે છે તેમ અચેતન પ્રધાન [illegible] જગત્ ઉપજાવે છે. અથવા જેમ વસંત આદિ એક ઋતુ વ્યતીત થઇને ગ્રીષ્મ આદિ બીજી ઋતુ આવે છે આવા વ્યવહારથી કાલનું જે કર્મ છે તે કોઇની પ્રેરણાવિના સ્વતઃજ થાય છે તેમ પ્રધાનની ચેષ્ટા પણ કોઇની પ્રેરણાવિના સ્વતઃજ થાય છે. ૬૦.

આ વસ્તુ મારા ભોગનું સાધન છે એવા જ્ઞાનથી મનુષ્યાદિની કોઇ પણ કામમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, એવું જ્ઞાન અચેતન પ્રધાનમાં સંભવે નહિ, તેથી અચેતન પ્રધાનની જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઇએ, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसंधानाद् भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा गर्भदासभृत्यः स्वामिन्यभिसंधानशून्यः स्वभावादेव कार्यं करोति, तथा प्रकृतिरिति ॥ ६१ ॥

સૂ૦:—દાસની પેઠે સ્વભોગની ઇચ્છાવિના સ્વભાવથી પ્રવૃત્તિ [કરે છે.] ૬૧.

વિ૦:—જેમ સ્વકર્તવ્ય સમજનારો ને પાળનારો કોઇ ઉત્તમ સેવક પોતાના ભોગની ઇચ્છાવિના પણ પોતાના દાસપણાના સ્વભાવને વશ થઇને અભિમાનવિના પોતાના સ્વામીની સેવામાં પ્રવૃત્તિવાળો થાય છે તેમ જડસ્વભાવવાળું પ્રધાન પણ પોતાના પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવને વશ થઇને પોતાના ભોગનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર પુરુષના ભોગ-મોક્ષમાટે આ જગત્ ઉપજાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૧.

એમાં બીજો પક્ષ કહે છે:—

कर्माकृष्टेर्वाऽनादितः ॥ ६२ ॥

अनादित्वात्संसारस्य कर्माकर्षणात्प्रधानं प्रवर्तते, यथा

पुंसां कर्मवशादचेतना अपि वृक्षाः फलन्तीति ॥ ६२ ॥

સૂ૦:—અથવા અનાદિથી કર્મના આકર્ષણથી [પ્રવૃત્તિ છે.] ૬૨.

વિ૦:—અથવા આ સંસાર અનાદિ હોવાથી જીવોનાં ધર્માધર્મ-નામનાં કર્મોનું આકર્ષણ થવાથી જડ પ્રધાનની આ સંસારની ઉત્પત્તિ કરવામાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૬૨.

પ્રધાનની નિવૃત્તિથી પુરુષના મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે એમ કહે છેઃ-

विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत्पाके ॥ ६३ ॥

पुरुषार्थे सृष्टिः । तन्निवृत्तिस्तु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात्, यथा सूपकारः पाकं कृत्वा निवर्तते ॥ ६३ ॥

સૂ૦:—ભિન્નપણાના બોધથી પ્રધાનની સૃષ્ટિની નિવૃત્તિ [થાય છે,] રસોઇ થવાથી રસોયાની પેઠે. ૬૩.

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પુરુષનું પ્રકૃતિથી ભિન્નપણું સમજાવાથી તે પુરુષના સંબંધમાં સૃષ્ટિની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ ઇચ્છિત પાકની સિદ્ધિ થઇ ગયા પછી રસોયો પોતાના રસોઇના કામથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ પુરુષ પ્રધાનના સંબંધથી મોકળો થવાથી પ્રધાન પણ તે પુરુષને

માટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નહિ કરતાં તે પુરુષના સંબંધમાં નિવૃત્ત થાય છે. ૬૩.

વિવેકજ્ઞાનરહિત પુરુષની મુક્તિ થતી નથી, પણ તે સંસારી રહે છે, એમ નીચેના સૂત્રમાં કહે છે:-

इतर इतरवत्तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

न यथा कथंचिद्बोधमात्रान्मुक्तिः, किंत्विन्द्रियादितर आत्मा इतरत्प्रधानं जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति, तद्दोषात् प्रकृतेश्चलत्वादिदोषदर्शनात् ॥ ६४ ॥

સૂ૦:—અન્ય અન્યની પેઠે તેના દોષથી [રહે છે.] ૬૪.

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાનરહિત પુરુષ પ્રકૃતિના ચલપણા આદિ દોષને લીધે બંધન પામેલા પુરુષની પેઠે સંસારી રહે છે, તેથી તેના સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. ૬૪.

હવે મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે:-

द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः । प्रकृतेरौदासीन्यं विवेकिनं प्रत्य प्रवर्तनं पुरुषस्यौदासीन्यं प्रकृतेर्नाभिष्वङ्गः । ' एकतरस्ये'त्यात्मनः, तस्यैव मुख्यत्वात् ॥ ६५ ॥

સૂ૦:—બેનું અથવા [બેમાંના] એકનું ઉદાસીનપણું [તે] મોક્ષ [છે.] ૬૫.

વિ૦:—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેનું અથવા એકલા પુરુષનું ઉદાસીનપણું તે મોક્ષ કહેવાય છે. સૃષ્ટિરૂપ પોતાનું પરિણામ પુરુષને ન દેખાડવું એ પ્રકૃતિનું ઉદાસીનપણું કહેવાય છે, અને પ્રકૃતિના સંબંધથી રહિત થવું એ પુરુષનું ઉદાસીનપણું કહેવાય છે. ૬૫.

પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિના ઉદાસીનપણાથી બધા પુરુષોને મોક્ષ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

अन्यसृष्टयुपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरगः ॥ ६६ ॥

न प्रवृत्तिशीलाया औदासीन्यं, स्वभावत्यागदोषात् । किंतु विवेकिनं प्रत्यप्रवर्तनेऽन्यान्प्रति सृष्टयुपरागेऽपि सृष्टिकरणेऽपि न विरज्यते सृष्टौ न प्रवर्तते । यथा रज्जौ सर्पभूते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वकस्यैवोरगः सर्पभ्रमो निवर्तते, न त्वज्ञातरज्जुतत्त्वस्य ॥ ६६ ॥

સૂ૦:—પણ અન્યપ્રતિ સૃષ્ટિના આરોપમાં [પ્રકૃતિ] ઉપરામ પામતી નથી, દોરડીનું સ્વરૂપ જાણનારનોજ સર્પ [દૂર થાય છે.] ૬૬.

વિ૦:—ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ અજ્ઞાની પુરુષોની આગળ પ્રવૃત્તિવાળી રહે છે, અર્થાત્ તેવા પુરુષને તે પોતાનું પરિણામ એટલે સંસાર દેખાડે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષની આગળ તે પોતાનો સૃષ્ટિક્રમ દેખાડતી નથી, જેમ દોરડીને જાણુનારા પુરુષના સર્પની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થાય છે તેમ પ્રકૃતિને જાણુનારા પુરુષને પ્રકૃતિનો ઉપરાગ (પ્રધાનનો પુરુષની સાથેનો સંબંધ) દૂર થાય છે. ૬૬.

એના સંબંધમાં અન્ય યુક્તિ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

विवेकिनं प्रति कर्मणो निमित्तस्याभावात् न बीजं विनाऽङ्कुरो भवति । श्रुतिरपि " भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे"॥६७॥

સૂ૦ઃ—ને કર્મરૂપ નિમિત્તના યોગથી. ૬૭.

વિ૦ઃ—વિવેકી પુરુષનું કર્મરૂપ (ધર્માધર્મરૂપ) શરીરની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણુ રહેતું નથી, માટે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, પુનર્જન્મ થતો નથી, પણુ અન્ય પુરુષોને ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણુ રહેવાથી મોક્ષલાભ થતો નથી. ૬૭.

પ્રકૃતિ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેમાં અદૃષ્ટ (ધર્માધર્મના સંસ્કારો) સહકારી (પ્રધાનકારણુને સાહાય્ય કરનારું) કારણુ છે એમ કહે છેઃ—

नैरपेक्ष्येऽपिं प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ६८

अदृष्टनैरपेक्ष्येऽपि प्रकृतेरविवेकः सहकारीति ॥ ६८ ॥

સૂ૦:—નિરપેક્ષપણામાં પણ પ્રકૃતિના ઉપકારમાં અવિવેક નિમિત્ત [છે.] ૬૮.

વિ૦:—પ્રકૃતિને આ સંસારની ઉત્પત્તિ કરવારૂપ કાર્યમાં પુરુષોના ધર્માધર્મના સંસ્કારોની મુખ્ય અપેક્ષા નથી, પરંતુ પુરુષમાં રહેલા અવિવેકની મુખ્ય અપેક્ષા છે, તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિ પુરુષોના અવિવેકથી પ્રેરાઇને તેમના ભોગમોક્ષમાટે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે, માટે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં પુરુષોનો અવિવેકજ મુખ્યકારણ છે, અને જીવોનાં અદૃષ્ટ એટલે તેમના ધર્માધર્મના સંસ્કાર એ તેનું સહકારિકારણ છે. ૬૮.

પ્રકૃતિની સંસાર ઉપજાવવાની નિવૃત્તિમાં દૃષ્ટાંત કહે છે:—

नर्तकीव । प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थ्यात् ६९

यथा नर्तकी परिषच्चारितार्थ्यान्निवर्तते, तथा प्रकृतिरपि पुरुषस्य विवेकचारितार्थ्यात्सर्गान्निवर्तते ॥ ६९ ॥

સૂ૦:—નર્તકીની પેઠે કૃતાર્થપણાથી પ્રવૃત્તની (પ્રવૃત્તિ કરનાર પ્રકૃતિની) પણ નિવૃત્તિ [થાય છે.] ૬૯.

વિ૦:—પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ પુરુષોના ભોગમોક્ષમાટે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે ખરી, પરંતુ તે નૃત્ય કરનારી સ્ત્રીની પેઠે

પોતાના તે કામથી નિવૃત્ત પણ થાય છે. રાજા આદિને પ્રસન્ન કરવામાટે નૃત્ય કરનારી સ્ત્રી જેમ પોતાના નૃત્યવડે તેમને પ્રસન્ન કરી પછી પોતાના નૃત્યના કામથી નિવૃત્ત થાય છે તેમજ પ્રકૃતિ પણ પોતાનું સ્વરૂપ પુરુષને દેખાડી પછી પોતાના જગત્ ઉપજાવવાના કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે,-તે પુરુષને પછી તે પોતાના પરિણામરૂપ સૃષ્ટિ દેખાડતી નથી. ૬૯.

પ્રકૃતિની સંસાર ઉપજાવવાની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ થવામાં બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે:-

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत् ७०

स्वदोषविज्ञानाद्विवेकेन प्रकृतेर्नोपसर्पणं, यथा कुलवधूः परपुरुषेण दृष्टा 'न पुनस्तद्दर्शनं मे भविष्यती'त्यन्तर्हितैथां कुरुते ॥ ७० ॥

સૂ૦:—દોષનો બોધ થવાથી પણ કુલીન સ્ત્રીની પેઠે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૭૦.

વિ૦:—મારા ચતુર પતિએ મારા ગંભીર પ્રકારના દોષો જોયા છે એવો નિશ્ચય કરીને પછી કોઇ કુલીન સ્ત્રી જેમ બહુ લજ્જા પામીને પુનઃ પોતાના પતિની સમીપ જતી નથી તેમ પરિણામીપણું તથા દુઃખદાતાપણું આદિ મારા અનેક પ્રકારના દોષો આ વિવેકજ્ઞાન પામેલા પુરુષે જાણ્યા છે એવો નિશ્ચય કરીને બહુ લજ્જા પામી પ્રકૃતિ પણ તેવા વિવેકજ્ઞાન પામેલા પુરુષપ્રતિ પછી પોતાનાં પરિણામો દેખાડવામાટે પ્રવૃત્ત થતી નથી. ૭૦.

પુરુષમાં બંધ તથા મોક્ષ અવિવેકથી આરોપાય છે, તે બંધ તથા મોક્ષ પુરુષમાં સ્વાભાવિક નથી, એમ કહે છેઃ—

नैकांततो बंधमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥७१॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकाद्बन्धमोक्षावित्यभिमानमात्रमिति॥७१॥

સૂ૦ઃ—અવિવેકવિના પુરુષને સ્વાભાવિક બંધમોક્ષ નથી. ૭૧.

વિ૦ઃ—પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકને લીધેજ અવિવેકી પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે, વસ્તુતાએ તો તે સદા મુક્તજ છે, એટલે તેને સ્વાભાવિક બંધમોક્ષ નથી, પણ તેને કલ્પિત બંધમોક્ષ છે, એમ સ્વીકારાય છે. અવિવેકકાલે પ્રકૃતિની સાથે તેનું અભેદભાવે રહેવું તે તેને બંધ, અને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા પ્રકૃતિથી તેનું પૃથક્ થવું તે તેની મુક્તિ. એ બંધ સત્ય નથી, પણ માત્ર એક પ્રકારનું મિથ્યાભિમાનજ છે. ૭૧.

યથાર્થ બંધમોક્ષ પ્રકૃતિને છે એમ જણાવે છેઃ—

प्रकृतेराञ्जस्यात्ससंगत्वात्पशुवत् ॥ ७२ ॥

आंजस्यात्तत्त्वतः । ससंगत्वात् गुणयोगात् । यथा पशुः संगाद्गुणयोगाद्बध्यते।तस्मात्प्रकृतेर्बन्धमोक्षौ सत्यौ।अविवेकिनं प्रति प्रवर्तनमेव बन्धः, मोक्षः पुनर्विवेकिनं प्रत्यप्रवर्तनम् । तेन च न स्वभावप्रच्युतिदोष इति ॥ ७२ ॥

સૂ૦:—સંગપણાથી પશુની પેઠે વસ્તુતાએ પ્રકૃતિને [બંધમોક્ષ છે.] ૭૨.

વિ૦:—ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી વસ્તુતાએ પ્રકૃતિને બંધમોક્ષ છે. જેમ દોરડાના સંબંધથી પશુને બંધ અને દોરડાના વિયોગથી પશુને મોક્ષ (મોકળાપણું) થાય છે તેમ ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી અવિવેકી પુરુષપ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવાથી પ્રકૃતિને બંધ થાય છે, ને તે ત્રણ ગુણના સંયોગ પામવાના સ્વભાવથી રહિત થઇ વિવેકી પુરુષપ્રતિ નહિ પ્રવૃત્ત થવાથી પ્રકૃતિને મોક્ષ થાય છે. ૭૨.

કયાં કારણોથી પ્રકૃતિને બંધ અને કયાં કારણોથી પ્રકૃતિને મોક્ષ થાય છે તે કહે છેઃ-

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

रूपैः सप्तभिर्धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैर्बध्नाति । विमोचयत्येकेन रूपेण ज्ञानेन ॥ ७३ ॥

સૂ૦:—કોશેટો કરનારની પેઠે પ્રધાન સાત રૂપોવડે પોતાને બાંધે છે, [અને] એકરૂપવડે મુક્તિ પમાડે છે. ૭૩.

વિ૦:—જેમ કોશેટો કરનાર કીડો કોશેટો બનાવીને પોતેજ તેમાં બંધન પામે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ ધર્મ, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય એ સાત રૂપોથી દુઃખને પામીને

પોતેજ બંધ પામે છે, ને તેજ પ્રકૃતિ જ્ઞાનરૂપથી પોતાનેંજ દુઃખથી રહિત કરી મોક્ષ પામે છે. ૭૩.

પુરુષને કર્મવડે ભોગ તથા મોક્ષ થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તો તેના ત્યાગથી શ્રુતિની મર્યાદાનો નાશ થશે, એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

अदृष्टस्य ज्ञानद्वारेण परंपरया कारणत्वं मुक्तौ । संसारस्य तु कारणमविवेकः । तस्मान्न दृष्टहानिरिति ॥ ७४ ॥

સૂ૦:—અવિવેકનું નિમિત્તપણું [છે, તેથી] દૃષ્ટની હાનિ નથી. ૭૪.

વિ૦:—બંધનું નિમિત્તકારણ અવિવેકજ છે, તેથી દૃષ્ટની હાનિ એટલે શ્રુતિની મર્યાદાનો નાશ થતો નથી. શ્રુતિમાં પુરુષને કર્મદ્વારા ભોગ તથા મોક્ષ થવાનું કહ્યું છે ખરું, પરંતુ કર્મદ્વારા મોક્ષ થાય છે એવા ભાવનાં શ્રુતિવચનો પરંપરાવડે સંભવવાળાં થાય છે, અર્થાત્ નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિવેકજ્ઞાન, ને વિવેકજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ થાય છે. એમ નિષ્કામકર્મ પરંપરાવડે મુક્તિનું કારણ છે, સાક્ષાત્કારણ નથી. આથી સકામકર્મદ્વારા ભોગ, અને નિષ્કામકર્મદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ, તથા જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિ એજ યુક્તિવાળો સિદ્ધાંત છે. ૭૪.

નીચેના સૂત્રમાં વિવેકની પ્રાપ્તિના મુખ્ય ઉપાયને કહે છે:—

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः॥७५॥

स्पष्टम् । श्रुतिश्च "स एष नेति नेतीत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यते" इत्यादि ॥ ७५ ॥

સૂ૦:—તત્ત્વાભ્યાસથી [ને] નેતિ નેતિ એમ ત્યાગથી વિવેકની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૭૫.

વિ૦:—અસંગસ્વભાવવાળા આત્મસ્વરૂપના વારંવારના વિચારથી અને આ આત્મા નહિ, આ આત્મા નહિ, એવી રીતે સર્વ જડ પદાર્થોના પરિત્યાગથી વિવેકની સિદ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ હું દેહ નહિ, હું ઇંદ્રિયો નહિ, ને હું અંતઃકરણ (મન, અહંકાર ને બુદ્ધિ) નહિ; એ બધાની સાથે વસ્તુતાએ મારો લેશ પણ સત્ય સંબંધ નથી, હું તો નિઃસંગ ચેતનરૂપ છું, પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમાંથી ઉપજેલી સર્વ વસ્તુઓ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે; એવી રીતનો જ્ઞાનપ્રવાહ પોતાના અંતઃકરણમાં વારંવાર ઉપજાવતાં ઉપજાવતાં–વારે વારે તેનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં–ક્રમે કરીને એ બધાનો પોતાના આત્મસ્વરૂપમાંથી પરિત્યાગ થાય છે, અને છેવટ પોતાના અંતઃકરણમાં ઉત્તમ વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ક્રમે કરીને તે વિવેકજ્ઞાન દૃઢ એટલે અવિચલ થાય છે. ૭૫.

તે વિવેકની સિદ્ધિમાં સમયનો અનિયમ જણાવે છે:—

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदादेकदेति न नियमः ॥ ७६ ॥

સૂ૦:—અધિકારીના પ્રભેદથી [વિવેકની સિદ્ધિમાં સમયનો] નિયમ નથી. ૭૬.

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારા અધિકારીઓના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે, ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ. આમ હોવાથી બધા અધિકારીઓને સરખા સમયમાં કિંવા આ જન્મમાંજ વિવેકજ્ઞાનની દૃઢતા થાય એવો નિયમ નથી. અધિકારપ્રમાણે કોઇને શીઘ્ર ને કોઇને વિલંબે વિવેકજ્ઞાન ઉપજે છે, અર્થાત્ ઉત્તમાધિકારીને થોડા સમયમાં વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, મધ્યમાધિકારીને વધારે સમય વ્યતીત થયા પછી વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કનિષ્ઠાધિકારીને બહુ લાંબે કાલે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૭૬.

જો વિવેકજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે, તો વિવેકજ્ઞાનીને ભોગનું દર્શન કેવી રીતે સંભવે ? એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥७७॥

तीव्रविवेकस्योपभोगो नास्ति । मध्यविवेकस्याप्युपभोगो रागाभावादलमिति ज्ञानेन बाधितत्वाद्वासनानुवृत्तिमात्रम् । उपारूढफलं कर्मोपभोगात्क्षीणोमीत्युपभुङ्क्त इति ॥ ७७ ॥

સૂ૦:—મધ્યવિવેકથી બાધિતાનુવૃત્તિવડે ઉપભોગ પણ [થાય છે.] ૭૭.

વિ૦:—ઉત્તમ વિવેકવાળાને રાગદ્વેષપૂર્વક વિષયોનો ઉપભોગ થતો નથી; મધ્યમવિવેકવાળાને પણ રાગના અભાવને લીધે સત્યપણાની બુદ્ધિથી રાગપૂર્વક વિષયોનો ઉપભોગ સંભવતો નથી, પણ ભોગવવામાં બાકી રહેલા પ્રારબ્ધને લીધે વિવેકજ્ઞાનવડે બાધિત (મિથ્યા જણાયેલા પદાર્થોની) વાસનાની અનુવૃત્તિમાત્ર તેઓમાં હોય છે, તેથી હું ફલ દેવાને તત્પર થયેલા પ્રારબ્ધકર્મનો ફલના ઉપભોગવડે ક્ષય કરું છું, એમ તેમના પ્રારબ્ધની સમાપ્તિપર્યંત તેમને–મધ્યમવિવેકીને–જણાય છે, અર્થાત્ મધ્યમવિવેકીને જે વિષયોનું દર્શન ને ઉપભોગ થાય છે તે બાધિતાનુવૃત્તિવડે થાય છે, સત્યપણાની બુદ્ધિવડે વિષયોનું દર્શન ને ઉપભોગ તેમને થતાં નથી. ૭૭.

હવે મધ્યમવિવેકીનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

मुक्त इव मुक्तो रागाभावाद्धर्मानुत्पत्तेश्च । श्रुतिरपि "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" ॥ ७८ ॥

સૂ૦:—અને [તે] જીવન્મુક્ત [છે.] ૭૮.

વિ૦:—જ્યાંસુધી તે મધ્યમવિવેકીનું સ્થૂલશરીર ન પડે ત્યાંસુધી તે મધ્યમવિવેકી જીવન્મુક્તાવસ્થામાં રહે છે. તેમના પ્રારબ્ધકર્મનો જ્યારે ક્ષય થાય ત્યારે તેમની બાધિતાનુવૃત્તિ પણ અદૃશ્ય થાય છે, તેથી તે મધ્યમવિવેકી પણ ઉત્તમ વિવેકને પામી વિદેહમુક્ત થાય છે. ૭૮.

જીવન્મુક્તના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ કહે છે:—

उपदेश्योपदेष्टृत्वात्तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

तीव्रविवेकिनो बाह्यासंवेदिन उपदेष्टृत्वमेव नास्ति। मन्दविवेकिनोऽप्यज्ञानान्नोपदेष्टृत्वं किंतु स उपदेश्यः। उपदेष्टा मध्यविवेकी। अतस्तत्सिद्धिः जीवन्मुक्तसिद्धिः ॥ ७९ ॥

સૂ૦:—ઉપદેશ્યપણાથી ને ઉપદેષ્ટાપણાથી તેની સિદ્ધિ [છે.] ૭૯.

વિ૦:—મોક્ષશાસ્ત્રોમાં વિવેકજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુઓનું તથા વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોના ઉપદેશનું શ્રવણ કરનારા શિષ્યોનું નિરૂપણ કરેલું જોવામાં આવે છે, તે ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુ જો અજ્ઞાની હોય તો તેમનાથી વિવેકજ્ઞાનનો યથાર્થ ઉપદેશ જિજ્ઞાસુઓને આપી શકાય નહિ, તેથી વિવેકજ્ઞાનવાળા સદ્ગુરુ એટલે જીવન્મુક્તનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૭૯.

તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ પણ છે એમ કહે છે:—

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

उवाच "जीवन्नेव हि विद्वान्हर्षायासाभ्यां विमुच्यत" इति ॥ ८० ॥

સૂ૦:—[તેમાં] શ્રુતિ પણ [છે.] ૮૦.

વિ૦:—જીવન્મુક્તના અસ્તિત્વમાં આ શ્રુતિઓ પણ પ્રમાણરૂપે વિદ્યમાન છેઃ—" दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे । कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्घटः ॥ " " जीवन्नेव हि विद्वान् हर्षायासाभ्यां विमुच्यते ॥ " (વિવેકજ્ઞાનથીજ પુરુષ મોક્ષને પામે છે, તે મુક્ત થયા છતાં પણ શરીરમાં સ્થિત રહે છે; જેમ કુંભારના ચાકડાપર રહેલો ઘડો દોરીવડે કપાયા છતાં પણ ભ્રમણ કરે છે તેમ અવિવેકની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ જીવન્મુક્તના શરીરની સ્થિતિ તથા બાધિતાનુવૃત્તિથી તે શરીરવડે ભોગ એ સર્વ સંભવે છે. વિદ્વાન્ (જીવન્મુક્ત) જીવતાંજ હર્ષ તથા ખેદથી મોકળો થાય છે. ૮૦.

જીવન્મુક્ત થયા વિના મંદવિવેકી પણ શામાટે વિવેકજ્ઞાનના ઉપદેષ્ટા ન થઇ શકે ? એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

इतरथाऽन्धपरंपरा ॥ ८१ ॥

अज्ञानी गुरुः, किं च शिष्योऽज्ञातेति ॥ ८१ ॥

સૂ૦:—બીજે પ્રકારે અંધપરંપરા [થાય.] ૮૧.

વિ૦:—જો મંદવિવેકી—અજ્ઞાની—ગુરુ થશે તો તે પોતાના શિષ્યોને ભ્રાંતિ ઉપજાવશે, તેઓ વળી બીજાઓને ભ્રાંતિ ઉપજાવશે, એમ અંધપરંપરા ચાલશે. જેમ કોઈ આંધળા પુરુષની પછવાડે બીજો આંધળો પુરુષ ગમન કરે, તેની પછવાડે વળી કોઇ બીજો આંધળો પુરુષ ચાલે, તો અંતે તે બધા આંધળાઓ આગળ જતાં કોઇ કૂવામાંજ પડે છે, ઇચ્છિત દેશને પામતા નથી, તેમ જો કોઇ પણ પુરુષને

જીવનકાલમાં મુક્ત નહિ માનો તો બધા ગુરુશિષ્યો અજ્ઞાની હોવાથી તેમાંના કોઇની પણ મુક્તિ નહિ થાય, અને સર્વ પુરુષો આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થવાથી સંસારરૂપી કૂવામાંજ પડયા રહેશે. ૮૧.

વિવેકજ્ઞાનવડે પુરુષનાં બધાં કર્મોનો નાશ થવાથી તે જ્ઞાનીનું શરીર પડી જવું જોઇએ એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः ॥ ८२ ॥

यथा दण्डापगमे संस्कारवशाच्चक्रं भ्रमति, तथा विवेकिनामपि देहधारणकर्मणोऽक्षीणत्वान्न तत्क्षणान्मुक्तिः, किंतूपभोगादिना कर्मक्षयादिति । तथा च श्रुतिः "दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे।कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्घटः" ॥ ८२ ॥

સૂ૦:—ચાકડાના ભ્રમણની પેઠે ધારણ કરેલા શરીરવાળા [રહે છે.] ૮૨.

વિ૦:—જેમ કુંભારે ચાકડો ફેરવવાની ક્રિયા મૂકી દીધી હોય તોપણ પૂર્વની ક્રિયાના વેગથી કુંભારના તે ચાકડાનું ભ્રમણ અમુક સમયસુધી ચાલુ રહે છે તેમ પુરુષને વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેમના પ્રારબ્ધકર્મના વેગથી તે જીવન્મુક્તનું શરીર સ્થિત રહે છે. ૮૨.

વિવેકજ્ઞાનવડે ભોગોની વાસનાનો નાશ થવાથી જીવન્મુક્તના શરીરની સ્થિતિ સંભવતી નથી એમ શંકા થાય તો તેનુ ઉત્તર આપે છેઃ-

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

जीवन्मुक्तिसिद्धिः ॥ ८३ ॥

સૂ૦ઃ—સંસ્કારના લેશથી તેની સિદ્ધિ [છે.] ૮૩.

વિ૦ઃ—જીવન્મુક્તના અંતઃકરણમાં સ્થૂલદેહને ધારણ કરનારા સંસ્કારો અતિસૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેથી તે જીવન્મુક્તના સ્થૂલશરીરની સ્થિતિ રહે છે, ને તેમને ભોગાભાસનો અનુભવ થાય છે. અવિદ્યાથી પરાભવ પામી, વિષયોમાં આસક્ત થઇ, અજ્ઞાની પુરુષો શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવે છે તેમ જીવન્મુક્તો વિષયો ભોગવતા નથી. તેમની અવિદ્યાનો નાશ થવાથી તેઓ આસક્તિવિનાજ પ્રાપ્ત વિષયોને સમભાવવડે પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવા ભોગવે છે, તેથી વિવેકજ્ઞાનીના ભોગો ભોગાભાસ કહેવાય છે. ૮૩.

પુરુષને પરમમુક્તિ ક્યારે થાય છે એમ સંશય થાય તો તેનુ છેદન કરે છેઃ—

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने तृतीयो वैराग्याध्यायः ॥ ३ ॥

निःशेषेण त्रिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तौ कृतकृत्यः, परमुक्तिप्राप्तेः । नेतरात् कर्मण इति । नेतरादिति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

સૂ૦:—વિવેકથી નિઃશેષ દુઃખનિવૃત્તિમાં કૃતકૃત્યપણું [છે,] અન્યથી નહિ, અન્યથી નહિ. ૮૪.

વિ૦:—જ્યારે પુરુષના વિવેકજ્ઞાનનો અત્યંત પરિપાક થાય ત્યારે પરવૈરાગ્યની ઉત્પત્તિદ્વારા તેના ચિત્તની બધી વૃત્તિઓનો નિરોધ થઇ તેનાં બધાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ થવાથી તે પુરુષને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તેમને પરમમુક્તિ મળે છે. બીજા કોઇ ઉપાયથી પુરુષને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. પરમમુક્તિ, કૈવલ્ય, નિર્વાણ ને વિદેહમુક્તિ એ બધા એક અર્થનું બોધન કરનારા શબ્દો છે. નેતरात् એ પદોનું બે વાર ઉચ્ચારણ આ ત્રીજા અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવામાટે છે. ૮૪.

इति श्रीमन्मथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्याख्यायां गुर्जरभाषाटीकायां तृतीयो वैराग्याध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ

॥ ४. आख्यायिकाध्याय ॥

આ ચોથા અધ્યાયમાં શાસ્ત્રાદિમાંની પ્રસિદ્ધ કથાઓ-દ્વારા વિવેકજ્ઞાનનાં સાધનોનું નિરૂપણુ કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રથમ ઉપદેશ સાંભળવાથી જ્ઞાન થવાના સંબંધમાં રાજપુત્રની કથા કહે છે:-

राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

कश्चिद्राजपुत्रो गण्डक्षणजन्मा निःसारितः शबराधिपेन गृहीतः पुत्रत्वेन तदाचारमात्रं जानाति। अथापुत्रस्य राज्ञो मरणेऽमात्यैरानीय प्रबोधितो "न त्वं शबरः, राजपुत्रोऽसी"-त्युक्तो झटित्येव पूर्वसंस्कारवशाद्राजपुत्राचारं गृहीतवान्। एवं मन्दानामपि प्रबोधायोपदेशो देय इति ॥ १ ॥

સૂ૦:—રાજપુત્રની પેઠે તત્ત્વોપદેશથી [વિવેકજ્ઞાન થાય છે.] ૧.

વિ૦:—સદ્‌ગુરુદ્વારા તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળવાથી રાજપુત્રની પેઠે યોગ્ય જિજ્ઞાસુ પુરુષને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. કોઇ

રાજપુત્રને કોઇ કારણથી તેની બાલ્યાવસ્થામાં તેના બાપે એકલો વનમાં મોકલાવી દીધો હતો. ત્યાં ભીલના રાજાના જોવામાં તે આવ્યો. ભીલના રાજાએ તેને પાળીપોષીને મોટો કર્યો, તેથી તે રાજપુત્ર હું ભીલ છું એવું સમજવા લાગ્યો. રાજાના મંત્રીઓને આ વાતના સમાચાર મળ્યા હતા. સમય જતાં તે રાજાનું મરણ થયા પછી તે રાજાને અન્ય પુત્ર ન હોવાથી તે મંત્રીઓએ ભીલનું અભિમાન ધરનાર તે રાજપુત્રને નગરમાં આણી, " આપ ભીલ નથી, પણ રાજપુત્ર (મરનાર મહારાજાના પુત્ર) છો " એમ ઉપદેશ કર્યો. ત્યારે તે રાજપુત્રે પોતાની સાચી જાતિ જાણી, અને ભીલના પ્રસંગથી આવી પડેલા આચારનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તાત્પર્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ નિરર્થક નથી, અને અજ્ઞને ઉપદેશ કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉપદેશનું ફલ પાત્રની યોગ્યતાપ્રમાણે વહેલું કે મોડું થાય છે. ૧.

બ્રાહ્મણને આગળ કરીને સ્ત્રીશૂદ્રાદિ પણ મોક્ષશાસ્ત્રનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી મુક્ત થઇ શકે છે એના સંબંધમાં પિશાચની કથા કહે છેઃ-

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

कश्चिदाचार्यो "विजने उपदेशं गृहाणे"ति शिष्यमादायाटवीं प्रविश्योपदेशं दत्तवान् । गुल्मान्तरितेन पिशाचेन श्रुतम् । तस्यापि मुक्तिरभूत् । प्रसङ्गेनाप्यात्मज्ञानान्मुक्तिरिति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

સૂ૦:—પિશાચની પેઠે બીજાને માટેના ઉપદેશમાં પણ [શ્રોતાને વિવેકજ્ઞાન થાય છે.] ૨.

વિ૦:—એક આત્મવેત્તા આચાર્ય પોતાના જિજ્ઞાસુ શિષ્યને આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવામાટે નિર્જન વનમાં લઇ ગયા હતા. ત્યાં તેમણે તે જિજ્ઞાસુ શિષ્યને આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો. તે ઉપદેશ સમીપના કોઇ વૃક્ષપર રહેલા એક પિશાચે આદરપૂર્વક સાંભળ્યો, તેથી તેને પણ આત્મજ્ઞાનદ્વારા મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઇ. તાત્પર્ય કે બીજાને માટે થયેલો આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ પણ અન્ય અધિકારીને આત્માનું જ્ઞાન આપી શકે, જેમ શિષ્યને થયેલો ઉપદેશ આદરપૂર્વક પિશાચે સાંભળ્યો, ને તે કૃતાર્થ થયો. ૨.

જો કદી એકવાર આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યાથી શિષ્યને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તેનો તેને વારંવાર ઉપદેશ કરવો જોઇએ એમ નીચેના સૂત્રવડે પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

तीव्रवैराग्याणां श्रुतिमात्रान्मोक्षो भवतु । मन्दानां निरन्तरोपदेशादावृत्तिः करणीया ॥ ३ ॥

સૂ૦:—વારંવારના ઉપદેશથી [આત્મજ્ઞાન થાય છે માટે ઉપદેશની] આવૃત્તિ [કરવી જોઇએ.] ૩.

વિ૦:—તીવ્રવૈરાગ્યવાન્ મુમુક્ષુને એકવાર આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ

કરવાથી આત્મસ્વરૂપનો બોધ થાય છે, પણ મંદવૈરાગ્યવાન્ મુમુક્ષુને એકવારના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વનો બોધ ન થાય, માટે તેવા મુમુક્ષુને જ્યાંસુધી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેને વારે વારે તેના સદ્ગુરુએ આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ, જેમ શ્વેતકેતુને તેના પિતા ભગવાન્ ઉદ્દાલકે પુનઃ પુનઃ (નવ વાર) આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ૩.

સદ્ગુરુથી ભિન્ન સુહૃદ્‌ના ઉપદેશથી પણ જિજ્ઞાસુને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે:—

पितापुत्रयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

कश्चिद्ब्राह्मणो दारिद्र्याद्गुर्विणीं भार्यां तत्पितृगृहे निक्षिप्य प्रतिग्रहार्थं देशान्तरं गतो बहुना कालेन गृहमागतः पुत्रं दृष्ट्वा न ज्ञातवान्, तन्माता भर्तारं पुत्रं च विज्ञापितवती । तत उभयोरपि ज्ञानमभूत् । गुरुं विना सुहृदुपदेशादपि तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

સૂ૦:—પિતાપુત્રની પેઠે બંનેના [જ્ઞાનના] દૃષ્ટપણાથી [સુહૃત્‌થી પણ જ્ઞાનલાભ થાય છે.] ૪.

વિ૦:—એક બ્રાહ્મણ પોતાની ગર્ભિણી ભાર્યાને તેના પિતાને ઘેર મૂકી ધન મેળવવામાટે પરદેશ ગયો. સમય આવે તે સ્ત્રીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. દ્રવ્ય સંપાદન કરી તે લાંબે કાળે ઘેર આવ્યો, તો તેણે પોતાના નવા જન્મેલા તે પુત્રને ઓળખ્યો નહિ, તેથ તે પુત્રે

પણ પોતાના પરદેશથી આવેલા પિતાને ન ઓળખ્યા. પછી તેની સ્ત્રીના ઓળખાવવાથી તે બંનેએ બંનેને ઓળખ્યા. અભિપ્રાય એવો છે કે સદ્‌ગુરુવિના અન્ય સુહૃદ્‌ના (વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય હિતેચ્છુ મનુષ્યના) ઉપદેશથી પણ મુમુક્ષુને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. ૪.

અણુસમજુ મનુષ્યને સંસારના ત્યાગમાં કેવલ સુખ નથી, દુઃખ પણ છે, એમ નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે:-

श्येनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

केनापि पुंसा श्येनशावकः प्राप्तः खण्डगुडादिनाहारेण समानेन च पुष्टः । कालेन यौवनमवाप । कथमहमेनं दुःखिनं करोमीति पुंसा वने त्यक्तः । श्येनश्च बन्धत्यागात्सुखी पुरुषवियोगाद्दुःखीति । दुःखशबलत्वात्सुखस्य द्वयमपि हेयमिति॥५॥

સૂ૦:—[અજ્ઞાની] ત્યાગથી ને વિયોગથી સિંચાણાની પેઠે સુખી ને દુઃખી [થાય છે.] ૫.

વિ૦:—અણુસમજુ મનુષ્ય સંસારનો ત્યાગ તથા સગાંવહાલાંનો વિયોગ એ બંનેદ્વારા શ્યેનપક્ષીની પેઠે સુખી તથા દુઃખી થાય છે. કોઇ એક માણસે એક સિંચાણાનું બચ્ચું પાળ્યું હતું, તેને તે નિત્ય સારો સારો આહાર પ્રીતિપૂર્વક આપતો, તેથી તે પુષ્ટ થયું. કેટલોક-સમય વિત્યા પછી તે માણસના મનમાં આવ્યું જે આ નિરપરાધી પંખીને મારે શામાટે બંધનમાં રાખવું જોઇએ ! એમ વિચારી તેણે

તે સિંચાણાને સમીપના વનમાં ઊડાડી મુક્યો. સિંચાણો બંધનથી મોકળો થવાથી સુખી થયો, અને પોતાના પાલકના વિયોગથી દુઃખી થયો. આ સૂત્રનો ભાવાર્થ એવો છે કે અણસમજુ મનુષ્યને સંસારના ત્યાગથી કેટલેક અંશે સુખ થાય છે, અને સગાંવહાલાં આદિના વિયોગથી તેને દુઃખ પણ થાય છે. ૫.

મોક્ષસાધકે કોઇ પણ અનિત્ય પદાર્થમાં મમતા રાખવી નહિ એમ દૃષ્ટાંત આપીને પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

अहिनिर्ल्वयिनीवत् ॥ ६ ॥

निर्ल्वयिनी निर्मोकः। कश्चिदहिर्विवरद्वारे निर्मोकं त्यक्त्वा ममेदमिति धूलीपङ्काक्तं दृष्ट्वा शोचति, स्नेहाच्च न संत्यक्तवान्। निर्मोकानुसारात्केनाप्याहितुण्डिकेन गृहीतः। ममत्वस्नेहादयो न कर्तव्या इत्यर्थः॥ ६ ॥

સૂ૦ઃ—સાપની કાંચળીની પેઠે [મમતા ન રાખવી.] ૬.

વિ૦ઃ—જેમ કોઇ સર્પે પોતાની ઊતારી નાંખેલી કાંચળીમાં સ્નેહ કર્યો તેમ મોક્ષસાધકે અનિત્ય પદાર્થોમાં સ્નેહ ન કરવો, કેમકે તેમ કરવાથી તેને બંધન થાય છે. કોઇ સાપ પોતાની કાંચળી ઊતાર્યા પછી તે કાંચળીમાં મમતા રહેવાથી તે સ્થાનનો ત્યાગ નહિ કરતાં ત્યાંને ત્યાંજ પડ્યો રહ્યો. એવામાં એક વાદીએ તે કાંચળીને દૂરથી જોઇ એટલે ત્યાં આવીને તેણે તે સાપને પકડ્યો, અને પોતાની પાસેના

કરંડિયામાં તેને પૂરી દીધો. એવી રીતે કાંચળીમાં મમતા રાખવાથી તે સર્પ જીવનપર્યંત પરાધીન થઇ દુ:ખી થયો. આ સૂત્રનો અન્ય અર્થ પણ થઇ શકે છે તે આવી રીતઃ—જેમ ત્યજી દીધેલી પોતાની કાંચળીમાં સાપ મમતા રાખતો નથી તેમ વિવેકજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારે દેહાદિ જડ પદાર્થોમાં મમતા રાખવી નહિ. ૬.

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

कश्चिन्मुनिर्भ्रातुराश्रमं प्रविश्य फलादिकमाजहार । भ्रात्रा- प्युक्तः स्तेयी त्वमिति । तेनोक्तं प्रायश्चित्तं वद । भ्रात्राप्युक्तं हस्तच्छेदादन्यत्प्रायश्चित्तं नास्तीति । तेन च राज्ञे निवेद्य स्वहस्तौ छेदितौ । तस्मादकार्यं न कर्तव्यं, प्रमादकृते च त- न्निष्कृतिरवश्यं कर्तव्येति ॥ ७ ॥

સૂ૦:—અથવા કપાઇ ગયેલા હાથની પેઠે [દૃશ્યમાં મમતા ન રાખવી.] ૭.

વિ૦:—જેમ યુદ્ધાદિમાં કપાઇને જુદા થઇ ગયેલા પોતાના હાથને તુચ્છ સમજીને પુનઃ કોઇ પણ મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરે નહિ તેમ પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન સમજીને ત્યાગ કરેલા પ્રકૃતિ આદિ જડ પદાર્થોનું પણ વિવેકીએ અહંતામમતાપૂર્વક પુનઃ ગ્રહણ કરવું ઉચિત નથી. ૭.

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા સાધનનો નાશ કરે એવા અનિષ્ટ પદાર્થનું ચિંતન કોઇ પણ મોક્ષસાધકે ન કરવું એમ કહે છેઃ—

असाधनानुर्चिंतनं बंधाय भरतवत् ॥ ८ ॥

भरतो नाम नृपः प्रत्यासन्नमोक्षोऽपि तत्क्षणप्रसूतां हरिणीं दृष्ट्वा हरिणशावकं पुपोष। तं विहाय नान्यमना बभूव। मरणसमये तद्गतमनाः प्राणांस्तत्याज । तत्सङ्गान्मुक्तिं नावाप। अनिष्टचिन्तनं न कार्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

સૂ૦:—અસાધનનું અનુચિંતન ભરતની પેઠે બંધનમાટે [થાય છે.] ૮.

વિ૦:—જેમ શ્રીઋષભદેવજીના પ્રતાપી પુત્ર ભરત યોગાનુષ્ઠાન કરવામાટે નિર્જન વનમાં ગયા હતા. તે વનમાં કોઈ વાર પોતાની પછવાડે દોડયા આવતા વાઘના ભયથી કોઈ હરિણીએ પ્રસવ કરી દીધેલા એક દીન ને અનાથ મૃગના બચ્ચાને તેમણે પોતાની પર્ણશાલાની સમીપ જોયું. તે મૃગના બચ્ચાને દયાવડે પાળવારૂપ ધર્મ જે પોતાના સાધનમાં વિઘ્નરૂપ હતો તે કરવાથી તે પુનઃ અન્ય બે જન્મરૂપ બંધને પામ્યા હતા, તેમ વિવેકજ્ઞાનનું અંતરંગસાધન ન હોય તે ક્રિયા ધર્મરૂપ હોય તોપણ તેનું વારંવાર ચિંતન મોક્ષસાધકે કરવું નહિ, તથા તેનું અનુષ્ઠાન પણ ન કરવું, કેમકે તેમ કરવાથી તેને બંધન થાય છે. જડભરતનું વિશેષ વર્ણન વાંચવાની ઇચ્છા થાય તો શ્રીમદ્ભાગવત તથા શ્રીવિષ્ણુપુરાણ જુઓ. ૮.

મોક્ષસાધકે ઘણાં માણસોનો સંગ ન કરવો એમ દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशंखवत् ॥ ९ ॥

बहुभिः कलहोऽवश्यं, यथा कुमारीशङ्खानामन्योऽन्यं झणत्कारः परस्परसंघर्षात् ॥ ९ ॥

સૂ૦:—ઘણાના સંગમાં કુમારીના કંકણની પેઠે રાગાદિવડે વિરોધ [થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ એકલા રહેવું.] ૯.

વિ૦:—ઘણાં માણસોનો સંગ કરવાથી મોક્ષસાધકના ચિત્તમાં તેમના પ્રતિ રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવડે તેના જ્ઞાનસાધનાનુષ્ઠાનમાં વિરોધ થાય છે, ને તેથી તે પુરુષ યોગસાધનથી ભ્રષ્ટ થાય છે. કુમારીના હાથનાં શંખનાં ઘણાં કંકણોના ખડખડાટની પેઠે ઘણાં માણસોનો સંગ કલહનો હેતુ થાય છે. કોઇ એક બ્રાહ્મણની કુંવારી દીકરી પોતાના બંને હાથોમાં શંખનાં બનાવેલાં ઘણાં કંકણો પહેરીને ભાતમાટે કમોદ ખાંડતી હતી. તે કંકણો પોતાનો હાથ ઉંચોનીચો થવાથી બહુ ખડખડવા લાગ્યાં. બહારગામથી તેનું માગું કરવા આવેલા કેટલાક બ્રાહ્મણો તેના ફળીમાં બેઠેલા હોવાથી કંકણોના તે ખડખડાટવડે તે બહુ લજ્જા પામી, આથી તેણે પોતાના પ્રત્યેક હાથમાં માત્ર એક એક કંકણ રાખી બીજાં બધાં કંકણો ઊતારી નાંખ્યાં, એટલે તે કંકણોનો ખડખડાટ બંધ પડયો. ઘણા મનુષ્યોના સંગમાં રહેવાથી મનુષ્યના ચિત્તાદિમાં રાગ, દ્વેષ, માત્સર્ય, ચાડીઆપણું ને નિરર્થક

પાતો એ દોષો ઉપજવાનો સંભવ રહે છે, માટે મોક્ષેચ્છુએ ઘણા મનુષ્યોના સંગમાં ન રહેતાં એકાંતનું સેવન કરવું જોઇએ. ૯.

અન્યનો સંબંધ પણ મોક્ષસાધકમાટે અયોગ્ય છે એમ કહે છેઃ—

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

संकथनादिदोषात् ॥ १० ॥

સૂ૦:—તેમજ બેથી પણ [વિરોધાદિ થાય છે.] ૧૦.

વિ૦:—અન્ય મનુષ્યના સંબંધથી પણ મુમુક્ષુને મોક્ષના સાધનના અનુષ્ઠાનમાં વિરોધ થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ એકાકી રહેવુંજ ઉચિત છે. ઘણાના સંબંધથી પોતાના ચિત્તમાં રાગાદિવડે ક્લેશ થવાનો સંભવ, અને બે મનુષ્યના સંબંધમાં કદી પોતાને ક્લેશ ન થાય, તોપણ પરસ્પર અનુપયોગી વાર્તા થવાનો સંભવ, ને તેથી પોતાના અંતઃકરણના બહિર્મુખપણાવડે નિરર્થક કાલક્ષેપ થાય, માટે ઉત્તમ મુમુક્ષુએ અન્યના સંગમાં પણ ન રહેવું જોઇએ. ૧૦.

હવે નિરાશાનું સુખદાતાપણું ઉદાહરણ આપીને પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

निराशः सुखी पिंगलावत् ॥ ११ ॥

पिङ्गला नाम वेश्या रत्यर्थं भुजंगागमनप्रतीक्षणादुन्निद्रा दुःखमनुभूतवती । एकदा त्वत्यन्तदुःखनिर्विण्णा " पुनर्नैवं करिष्यामी"ति निर्विण्णा बभूव । निराशा सुखं स्वापिति॥११॥

સૂ૦:—પિંગલાની પેઠે આશારહિત સુખી [છે.] ૧૧.

વિ૦:—મિથિલાનગરીમાં પિંગલાનામની એક વેશ્યા રહેતી હતી. તે એક રાત્રિએ ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રો ને અલંકાર ધારણ કરી પોતાના કોઇ ઉપપતિની વાટ જોતી જોતી પોતાના વિલાસભવનમાંથી વારંવાર પોતાના તે ભવનના બારણામાં જાઆવ કર્યા કરતી હતી. તે રાત્રિનો ઘણો ભાગ વ્યતીત થઈ ગયો, અને રાજમાર્ગપર લોકોનું હરવું-ફરવું પણ બંધ થઈ ગયું, પરંતુ કોઈ પણ ઉપપતિ તેને ઘેર આવ્યો નહિ, ત્યારે તેને પોતાના કોઇ પૂર્વના પુણ્યકર્મના ઉદયથી પોતાના નીચ ધંધાપર અત્યંત ગ્લાનિ આવી, અને અનાયાસે નિત્યપ્રાપ્ત આત્મરૂપ પરમકમનીય ને પરમાનંદઘન પતિનું સેવન નહિ કરતાં હાડમાંસાદિના બનેલા શરીરવાળા તુચ્છ ઉપપતિનું સેવન કરવામાં દ્રવ્યલાલસા આદિને વશ થઇ પોતાના દેવદુર્લભ મનુષ્યજીવનના આટલા બધા દહાડા એળે કાઢી નાંખ્યા, તેમાટે તે ઘણીજ ખેદયુક્ત થઇ. તેને પોતાના નીચ ધંધાપર ઘણો તિરસ્કાર છૂટયો. “ જે નગરના રાજા પોતાના શ્રેષ્ઠ ગણાતા રાજવૈભવમાં ઉદાસ રહી પરમાનંદઘન આત્માના ધ્યાનમાં પોતાનો સમય આદરપૂર્વક વ્યતીત કરે છે તેજ નગરમાં રહેનારી હું મારો સમય આવા તુચ્છ કામમાં વ્યતીત કરૂં છું, તેથી મને ધિક્કાર છે, ” એવા વિચારવડે તે બહુ ઉદાસ થઈ ગઈ. પછી તેણે જીવન-પર્યંત પોતાના નીચ ધંધાના ત્યાગનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. પોતાના ચિત્તમાં આવી રીતે વૈરાગ્ય ઉપજવાથી તેણે સર્વ પ્રકારના અનિત્ય વિષયોની આશાનો પોતાના ચિત્તમાંથી પરિત્યાગ કર્યો, તેથી તે સુખ પામી. સુખ એ સત્ત્વગુણનો ધર્મ છે, વિષયોની આશાવડે રજોગુણ બલવાન્ થવાથી મનુષ્યના ચિત્તનું ચંચલપણું થાય છે, તેથી તેના ચિત્તમાંના

સુખનો તિરોભાવ થઇ જાય છે, અને પુનઃ જ્યારે વિષયોની આશાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના ચિત્તમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થવાથી તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ જે સુખ છે તેનો આવિર્ભાવ થાય છે. મુમુક્ષુ જો નિઃસ્પૃહ ને નિશ્ચિંત થઇ સાંસારિક સુખોની આશાનો પરિત્યાગ કરે તો તે સુખી થાય છે એ આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ૧૧.

મુમુક્ષુને ઘરનો આરંભ દુઃખ આપે છે એમ સર્પનું દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

अनारंभेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

व्यक्तम् ॥ १२ ॥

સૂ૦:—સર્પની પેઠે અનારંભમાં પણ [મુમુક્ષુ] અન્યના ઘરમાં સુખી [રહે છે.] ૧૨.

વિ૦:—પોતાને માટે ગૃહાદિનો આરંભ નહિ કર્યા છતાં પણ સર્પની પેઠે મુમુક્ષુથી પારકા ઘરમાં પણ સુખપૂર્વક રહી શકાય છે. જેમ ઉંદર પોતાને રહેવામાટે ઘણે કષ્ટે દર તૈયાર કરે છે, ને સર્પ તેમાં પ્રવેશ કરી સુખે નિવાસ કરે છે તેમ. આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એવું છે કે મુમુક્ષુએ પોતાને માટે મમતાપૂર્વક ગૃહાદિ બાંધવાના પ્રયત્નમાં ન પડવું, કેમકે તેમ કરવાથી રાગદ્વેષાદિવડે તેના મોક્ષના સાધનાનુષ્ઠાનમાં વિક્ષેપ આવે છે, ને સ્વકર્તવ્યમાં શિથિલતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨.

મુમુક્ષુએ ઉપવિદ્યાઓનો પરિત્યાગ કરી સારભૂત વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવું જોઇએ એમ ભમરાનું ઉદાહરણ આપીને કહે છે:-

व. शास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पदवत्॥१३॥

यथा भ्रमरः पुष्पं विहाय मधु समादत्ते, तद्वन्मोक्षार्थिनाविद्या त्याज्येति ॥ १३ ॥

સૂ૦:—ભમરાની પેઠે બહુ શાસ્ત્રની તથા ગુરુની ઉપાસનામાં પણ સારનું ગ્રહણ [કરવું જોઇએ.] ૧૩.

વિ૦:—જેમ ભમરો પુષ્પનો તથા તેમાં જો કાંટાઓ રહેલા હોય તો તે કાંટાઓનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર તેમાં રહેલા મધનું ગ્રહણ કરે છે તેમ અનેક શાસ્ત્રોના અને અનેક ગુરુઓના આરાધનમાં પણ તેમના પરસ્પરના આભાસરૂપ વિવાદોનો પરિત્યાગ કરીને મુમુક્ષુએ તેમના કથનના સારભૂત અર્થનું ગ્રહણ કરવું જોઇએ. જો તે એમ ન કરે તો તેઓના કથનના પરસ્પરના વિરોધને લીધે તે મુમુક્ષુને આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય નહિ થાય. શ્રીમાર્કંડેયપુરાણમાં પણ નીચેનાં વચનોવડે એમજ કહ્યું છેઃ—

" सारभूतमुपासीत, ज्ञानं यत्कार्यसाधकम् ।
ज्ञानानां बहुता यैषा, योगविघ्नकरी हि सा ॥ "
" इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् ।
असौ कल्पसहस्रेषु, नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ "

ભાવાર્થ:—કાર્યને સિદ્ધ કરનાર જે સારભૂત જ્ઞાન હોય તેનેજ મુમુક્ષુએ ગ્રહણ કરવું. જે આ બહુ પ્રકારનાં જ્ઞાનો મેળવવાની વાસના છે તે યોગમાં વિઘ્ન કરનારી છે. આ જાણવાયોગ્ય છે, આ જાણવાયોગ્ય

છે, અર્થાત્ આ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સારું છે, આ અન્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સારું છે, એમ જે મનુષ્ય શાસ્ત્રની તૃષ્ણાવાળો રહ્યા કરે છે તે મનુષ્ય સહસ્રકલ્પોએ પણ યથાર્થજ્ઞાનને પામતો નથી.

મુમુક્ષુએ ઋતંભરાપ્રજ્ઞાને પામેલા પોતાના ગુરુમાં, તથા તેમનાં શાસ્ત્રો વા વચનો જે અધ્યાત્મપ્રસાદદ્વારા પ્રકટેલાં છે તેમાં, સંશયવિપર્યયવિનાની અનન્યનિષ્ઠા રાખવી. સંશયવાળા વા વિપર્યયવાળા મનવડે ઘણું વાંચવાસાંભળવાથી મુમુક્ષુને જોઇએ તેવો લાભ થતો નથી. ૧૩.

સમાધિની સિદ્ધિ કયા ઉપાયવડે થાય છે તે કહે છેઃ-

इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

यथेषुकार इषौ गतमनाः समीपे गच्छन्तं राजानं न बुद्धवान्, तथैवैकाग्रमनसो न समाधिहानिरिति ॥ १४ ॥

સૂ૦ઃ—બાણ બનાવનારની પેઠે એકમાં ચિત્તવાળાના સમાધિની હાનિ [થતી] નથી. ૧૪.

વિ૦ઃ—જેમ કોઈ બાણ બનાવનારનું ચિત્ત બાણ બનાવવામાં એવું એકાગ્ર થયું હતું કે તેની પાસેથી કોઈ રાજાનું મોટું સૈન્ય ચાલ્યું ગયું તેનું પણ તેને ભાન ન રહ્યું તેમ મોક્ષસાધક પુરુષ જો પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓને ધ્યેયવિષયમાં એકાગ્ર કરે તો તેને પણ બહારના પદાર્થોનું વિસ્મરણ રહે, અને તેના સમાધિનો નાશ ન થાય. ૧૪.

પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે જે નિયમો પાળવા

જોઈએ તેનું ઉલ્લંઘન કરવાથી મુમુક્ષુને અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५ ॥

यथा लोके बहुभिः कृतसमयलङ्घनं सर्वे परित्यजन्ति, तथा व्रतादिलङ्घनाद्वेदार्थबाह्यो भवतीति ॥ १५ ॥

સૂ૦ઃ—કરેલા નિયમના ઉલ્લંઘનથી અનર્થકપણું [છે,] લોકની પેઠે. ૧૫.

વિ૦ઃ—જેમ લોકમાં કોઇ વૈદનું ઓષડ ખાનાર કોઇ માંદો માણસ જો તે વૈદની કહેલી કરી ન પાળે તો તેને તેના રોગની નિવૃત્તિ-દ્વારા આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ તે રોગી ને રોગીજ રહે છે, તેમ પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવામાટે જે નિયમો પાલન કરવાની મોક્ષશાસ્ત્રે તથા પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ આજ્ઞા કરી હોય તેનું પાલન નહિ કરવાથી મુમુક્ષુને વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે મુમુક્ષુએ ઉપયોગી નિયમોનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. ઉપયોગી નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તેના અંતઃકરણની શુદ્ધિ ન થાય, ને તેથી તેનું સંસારીપણું પણ ન મટે. ૧૫.

નિયમોનું વિસ્મરણ કરવાથી પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છેઃ—

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

कश्चिन्नृपो मृगयां गतो वने सुन्दरीं कन्यामपश्यत् । तामपृच्छत्का त्वमिति । सा प्राह भेकराजदुहिताहम् । राजा प्राह मां भजस्व । सा प्राह बाढं, किंतु समयं कुरु, त्वया जलं मम न दर्शनीयमिति । एवमस्त्वित्युक्त्वा तस्याः पाणिं जग्राह । एवं गते काले क्रीडयायासिता कुत्र जलमिति राजानं पप्रच्छ । राजापि संभ्रमात्समयं विस्मृत्य जलमदर्शयत् सा च भेकराजदुहिता जलस्पर्शाद्भेकी बभूव । राजापि जालादिना तामन्विष्याप्राप्य बहु दुःखमनुबभूव । तस्मात्तत्त्वाभ्यासाविच्छेदो न कार्य इति ॥ १६ ॥

સૂ૦:—તેના વિસ્મરણમાં પણ દેડકીની પેઠે [અનર્થકપણું છે.] ૧૬.

વિ૦:—નિયમના વિસ્મરણમાં દેડકીની પેઠે થાય છે. કોઇ રાજા વનમાં મૃગયા કરવા ગયો હતો, ત્યાં તેણે એક બહુલાવણ્યવતી નવયૌવના સુંદરી દીઠી. તે રાજાએ તે મનોજ્ઞા નવયૌવનાને કહ્યું કે " તું મને વર." ત્યારે તેણે તે રાજાને કહ્યું કે " હું દેડકાઓના રાજાની પ્રિય પુત્રી છું, ને જો તમે મને હવે પછી હું જીવું ત્યાંસુધી જલ ન દેખાડો તો હું તમારી સાથે વિવાહ કરીને જીવનપર્યંત તમારી સેવામાં રહું. " તે રાજાએ તે નિયમનો અંગીકાર કરીને તેજ વેલાએ તેની સાથે ગાંધર્વવિવાહ કર્યો. કેટલોક સમય ગયા પછી એક વેલા તે ભેકરાજદુહિતા ક્રીડાથી વ્યાકુલ તથા તરસી થઇને તે રાજાને કહેવા

લાગી કે "મને બહુ તરસ લાગી છે, માટે તમે મને કોઈ જલાશય બતાવો." તેનાં તે વચનો સાંભળી તે રાજા તેની પાસે પોતે આગળ અંગીકાર કરેલો નિયમ ભૂલી જઇ તેને સમીપમાં રહેલા તળાવને કાંઠે લઇ જઈ જલ દેખાડયું. પછી તે ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારી ભેકરાજ દુહિતા તળાવમાંનું જલ દેખતાંજ દેડકીનું રૂપ ધારણ કરી તળાવમાંના જલમાં પ્રવેશ કરી ગઈ. પછી તે રાજાએ તેનો બહુ શોધ કરાવ્યો, પણ તે મળી નહિ, તેથી તે બહુ દુઃખી થયો. એવી રીતે નિયમના વિસ્મરણથી હાનિ થાય છે, માટે પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુએ તથા શાસ્ત્રે પાલન કરવામાટે કહેલા નિયમોનું સ્મરણ રાખીને યથાયોગ્ય પરિપાલન કરવું. તેનું વિસ્મરણ કરવાથી મોક્ષસાધક મનુષ્યને આત્મશુદ્ધિરૂપ સુંદરીની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ને તેની સ્થિતિ પણ થતી નથી. ૧૬.

સદ્‌ગુરુના ઉપદેશના શ્રવણમાત્રથી જિજ્ઞાસુને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ તેનું મનન કરવાથી તેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरोचनवत् ॥ १७ ॥

न श्रवणमात्रान्मुक्तिः, किंतु मननादेव। यथेन्द्रविरोचनौ तत्त्वज्ञानाय ब्रह्मलोकं गतौ ब्रह्मणा चोपादिष्टौ। विरोचनस्तत्त्वज्ञानश्रवणात्स्वगृहमागतो न मननादि कृतवान्। अतो नामुच्यत। इन्द्रस्तु ब्रह्माणमाराधयन्बहुकालं मननमकरोत् १७

સૂ૦:—પૂર્વાપરના વિચારવિના માત્ર ઉપદેશના શ્રવણમાં કૃતાર્થપણું નથી, વિરોચનની પેઠે. ૧૭.

વિ૦:—શ્રીસદ્‌ગુરુના વાક્યના તાત્પર્યના નિશ્ચયરૂપ પરામર્શવિના માત્ર તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાથી જિજ્ઞાસુને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, તેનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ **વિરોચન** છે. **વિરોચન** (દૈત્યોનો રાજા) તથા **ઇંદ્ર** એ બંનેએ **શ્રીબ્રહ્મા**પાસેથી આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. **ઇંદ્રે** તે ઉપદેશનું પુનઃ પુનઃ મનન કર્યું, તેથી તેમને આત્મજ્ઞાનની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થઇ, અને **વિરોચને** તે ઉપદેશનું મનન ન કર્યું, તેથી તેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું, ને તે સ્થૂલશરીરને આત્મા સમજ્યો. તેના વિશેષ વર્ણનમાટે જો ઇચ્છા થાય તો **શ્રીછાંદોગ્યોપનિષત્** જુઓ. ૧૭.

दृष्टस्तयोरिंद्रस्य ॥ १८ ॥

तयोर्मध्ये इन्द्रस्य बोधो दृष्टः । बहुकालाभ्यासेन ब्रह्मप्रसादनान्मननिदिध्यासनसाक्षात्कारासिद्धिरिति ॥ १८ ॥

સૂ૦:—તે બેમાં ઇંદ્રને [જ્ઞાન] જોયું [છે.] ૧૮.

વિ૦:—ઇંદ્ર તથા **વિરોચન** એ બેમાંથી **ઇંદ્રે** પોતાના સદ્‌ગુરુ **શ્રી પ્રજાપતિના** ઉપદેશનું આદરપૂર્વક બહુ સમયસુધી મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યું તેથી તેમને આત્મતત્ત્વનો બોધ થયાનું શ્રુતિમાં સાંભળ્યું છે, તેથી બીજા જિજ્ઞાસુઓને પણ એવા સાધનવડે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૮.

હવે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો કહે છેઃ-

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्बहुकालात्तद्वत् ॥ १९ ॥

अप्रणतस्याब्रह्मचारिणोऽनाधिकारः । तद्वत् इन्द्रवत् । यथा ब्रह्माराधनेनेन्द्रेण ज्ञानं प्राप्तं, तथा गुर्वाराधनेनान्येनापि १९

સૂ૦:—[ઇંદ્રને] નમસ્કાર, બ્રહ્મચર્ય ને સેવા કરીને બહુકાલે સિદ્ધિ (જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ) [થઇ] તેની પેઠે [વર્તવાથી અન્યને જ્ઞાનલાભ થાય છે.] ૧૯.

વિ૦:—જેમ ઇંદ્રે શ્રીપ્રજાપતિને એટલે પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરીને, પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુની સેવા બ્રહ્મચર્યપાલન ને વેદાધ્યયનાદિ કરીને, અને પ્રથમ તેમની સમીપ શિષ્યભાવે ગમન કરીને બહુકાલે (દેવોનાં ૧૦૧ વર્ષે) આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, તેમ બીજા જિજ્ઞાસુઓએ પણ પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુની સેવા આદિ સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરીને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઇએ. ૧૯.

આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સમયનો નિયમ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

आराधनार्थं कालनियमो, न मोक्षार्थं, वामदेवस्य तत्त्वज्ञानात्क्षिप्रं मुक्तिदर्शनात् ॥ २० ॥

સૂ૦:—[જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં] કાલનો નિયમ નથી, વામદેવની પેઠે. ૨૦.

વિ૦:—મુમુક્ષુને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન આટલા સમયમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય એવો કોઇ ચોકસ નિયમ કહી શકાય એમ નથી. જ્યારે મુમુક્ષુના જ્ઞાનના પ્રતિબંધનો ક્ષય થાય ત્યારે તેને શ્રવણાદિના પરિપાકવડે અવશ્ય આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય એવો નિયમ છે. જેમ વામદેવમુનિને માતાના ગર્ભમાં ભાવિપ્રતિબંધનો ક્ષય થવાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેમ કોઇને જન્માંતરમાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, કોઇને ઇંદ્રની પેઠે વર્તમાનજન્મમાં વિલંબે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને કોઇને રાજર્ષિ જનકની પેઠે બે ઘડીમાં પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૨૦.

ઉપાસનાથી સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

अध्यस्तरूपोपासनात् पारंपर्येण यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥

धर्मश्च केन दृष्टः, तथापि धर्मलाभाय यज्ञोपासनं, पारंपर्येण देवतोद्देशेन हविस्त्यागात् । अत्रापि गुरुणा यदध्यस्तं रूपं, तत्सदृशोपासनात्पारंपर्येण तद्रूपं प्रकाशते । दृष्टं च समानवस्तुचिन्तायां समानानुस्मरणम् । तथा च " सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः । अतो नातिप्रसङ्गोऽस्ति स्वप्नादौ भावनाबलात् " ॥ २१ ॥

સૂ૦:—અધ્યસ્તરૂપ ઉપાસનાથી પરંપરાવડે [જ્ઞાન થાય છે,] યજ્ઞના ઉપાસકોની પેઠે. ૨૧.

વિ૦:—શ્રીબ્રહ્મા, શ્રીવિષ્ણુ તથા **શ્રીશિવ** આદિની શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસનાથી તે ઉપાસકને **બ્રહ્મ**લોકની પ્રાપ્તિ થવાથી તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતા થવાથી તેદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉપાસનાથી કોઈ પણ ઉપાસકને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય નહિ. જેમ નિષ્કામબુદ્ધિવડે યજ્ઞાદિક કર્મો કરનારને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પરંપરાએ આત્મજ્ઞાન થાય છે તેમ ઉપાસના કરનારને પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તથા અંતઃકરણની એકાગ્રતાદ્વારા પરંપરાએ આત્મજ્ઞાન થાય છે. ૨૧.

વળી ઉપાસનાવડે **બ્રહ્મ**લોકની પ્રાપ્તિ થવાથી તે ઉપાસકને અવશ્ય આત્મજ્ઞાન થાય એવો કાંઈ નિયમ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पंचाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः२२

अग्निहोत्रादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः, कर्मजश्च क्षीयत इति पुनरावृत्तौ जन्मश्रुतिः " यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत " इति, " न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरि''ति ॥ २२ ॥

સૂ૦:—પંચાગ્નિના યોગથી જન્મની શ્રુતિથી ઇતરના (બ્રહ્મલોકના) લાભમાં પણ આગમન [થાય છે.]૨૨.

વિ૦:—બાહ્યદૃષ્ટિવડે સિદ્ધ થનારી પંચાગ્નિવિદ્યારૂપ ઉપાસનાથી

ઉપાસકને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ મોક્ષરૂપ કૃતકૃત્યતા થતી નથી, કેમકે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવિના તે ઉપાસકનું ત્યાંથી પણ બીજા કલ્પમાં પુનરાગમન થાય છે, એમ પંચાગ્નિવિદ્યાની શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે. સ્વર્ગાદિ પાંચમાં અગ્નિની ભાવના કરી તેવડે બ્રહ્મલોકને પામેલા મંદવૈરાગ્યવાળા અજ્ઞાની જીવો ત્યાંના શ્રેષ્ઠ ભોગો ભોગવી રહ્યા પછી ફરીને જન્મ ગ્રહણ કરવા અહિં આવે છે. જે પાંચમાં અગ્નિની ભાવના કરવામાં આવે છે તે પંચાગ્નિનાં નામો:–સ્વર્ગ, મેઘ, પૃથ્વી, પુરુષ ને સ્ત્રી. પંચાગ્નિનો ઉપાસક બ્રહ્મલોકના ભોગો ભોગવી, સ્વર્ગથી (બ્રહ્મલોકથી) મેઘમાં, મેઘથી જલમાં, જલથી પૃથ્વીમાં, પૃથ્વીથી અન્નાદિની સાથે પુરુષમાં, ને પુરુષથી વીર્યની સાથે સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરી, તે પુનઃ આ પૃથિવીપર ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મલોકમાં ગયા પછી ઉપાસક-ની આ લોકમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી એવાં જે વાક્યો શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે તે વાક્યો વિરક્ત અને જેમને વિવેકજ્ઞાન થયું છે તેવાની આ લોકમાં આવૃત્તિનો નિષેધ બતાવવામાટે છે. ૨૨.

વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિરક્તનેજ થાય છે તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે:–

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् २३

यद्यपि सर्वेषां हेयहानमुपादेयोपादानं, तथापि प्रकरण-विशेषाद्धेयः संसारः, उपादेयो मोक्ष इति द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

સૂ૦:—વિરક્તને હેયની નિવૃત્તિ ને ઉપાદેયની પ્રાપ્તિ [થાય છે,] હંસને દૂધની પેઠે. ૨૩.

વિ૦:—હંસપક્ષીની પેઠે વિરક્ત પુરુષ જલરૂપ અસાર પ્રકૃતિ આદિનો ત્યાગ કરીને દૂધરૂપ સાર જે પુરુષ તેનું ગ્રહણ કરે છે, પણ અવિરક્તથી એમ થઇ શકતું નથી. તાત્પર્ય કે હંસપક્ષી જેમ દૂધ તથા પાણી ભળેલાં હોય તેમાંથી પાણીનો ત્યાગ કરી દૂધને ગ્રહણ કરે છે તેમ વિરક્ત પણ દુઃખમય સંસારનો ત્યાગ કરી દુઃખાભાવરૂપ મોક્ષને ગ્રહણ કરે છે. ૨૩.

આમાં યુક્તિ કહે છેઃ-

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

हंसवत् हंसस्यैवातिशयशक्तिर्येन मिश्रितमपि क्षीरं पिबति जलं त्यजति । तथा लब्धातिशयस्य पुंसः संसारो हेय उपादेयो मोक्ष इति ॥ २४ ॥

સૂ૦:—અથવા પ્રાપ્ત થયેલા અતિશયના સંબંધથી [પ્રાપ્તિ થાય છે] તેની પેઠે. ૨૪.

વિ૦:—જેમ હંસપક્ષી પોતાની ચાંચમાં પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ-વિશેષદ્વારા દૂધમિશ્રિત પાણીમાંથી માત્ર દૂધનુંજ ગ્રહણ કરે છે તેમ વિવેકી પુરુષ પણ વિવેકવડે બુદ્ધિમાં ઉપજેલી શક્તિવિશેષદ્વારા અનિત્ય સંસારનો ત્યાગ અને નિત્ય મોક્ષનું ગ્રહણ કરી શકે છે. ૨૪.

વિષયાનુરાગીને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

न शुकवत् कामचारित्वं रागोपहतेः ॥ २५ ॥

रागोपहतस्य कामचारित्वमेव नास्ति, किं पुनर्मुक्तिरिति। यथा व्यासस्य सरागस्य न मुक्तिरिति। तत्सुतस्य शुकस्य वीतरागत्वान्मुक्तिर्भूतैवम् ॥ २५ ॥

સૂ૦:—રાગથી પરાભવ પામેલાને શુકદેવની પેઠે ઇચ્છાચારીપણું નથી. ૨૫.

વિ૦:—જે પુરુષનું અંતઃકરણ સંસારમાં આસક્તિવાળું છે તે પુરુષને શુકદેવની પેઠે ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરવાના સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ પણ નથી થતી, તો પછી તેની મુક્તિ તો ક્યાંથીજ થાય ? નજ થાય. જેના અંતઃકરણમાં વિષયાનુરાગ અથવા ભોગાસક્તિ છે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ૨૫.

પુરુષ શાથી બંધન પામે છે તે કહે છેઃ—

गुणयोगाद्बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥

यथा शुकः पक्षी गुणयोगाद्बन्धमाप्नोति, तथा गुणयोगात्पुमानपि बन्धमाप्नोति॥ २६ ॥

સૂ૦:—[ત્રણ] ગુણના સંબંધથી [પુરુષ] બંધન પામેલો [છે,] પોપટની પેઠે. ૨૬.

વિ૦:—જેમ પોપટ ગુણવડે (દોરડીવડે-તેને પકડવામાટે નાંખેલા પાશવડે) બંધન પામે છે તેમ પુરુષ પણ ગુણવડે (પ્રકૃતિવડે-પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ત્રણ ગુણવાળી બુદ્ધિના અભેદવડે) બંધન પામે છે. ૨૬.

વિષયાનુરાગ વૈરાગ્યવડે દૂર થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

न भोगाद्रागशांतिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

न मुनेरपि भोगाद्रागशान्तिः, किं पुनरन्यस्य । यथा कश्यपसौभरिप्रभृतयः ॥ २७ ॥

સૂ૦:—ભોગથી રાગની શાંતિ [થતી] નથી, મુનિની પેઠે. ૨૭.

વિ૦:—સંસારના નાનાપ્રકારના ભોગો ભોગવવાવડે પુરુષના ભોગાભિલાષની શાંતિ મુનિને–મનનશીલ પુરુષને–પણ ન થાય તો પછી બીજા સંસારી પુરુષને તો આ સંસારના ભોગો ભોગવવાવડે ભોગાભિલાષની શાંતિ ક્યાંથીજ થાય ? નજ થાય. પૂર્વે કશ્યપ તથા સૌભરિ આદિ મુનિને શબ્દાદિ વિષયોના ઉપભોગદ્વારા ભોગોની સ્પૃહા વધી હતી, પણ તેમના વિષયાનુરાગની શાંતિ થઇ નહોતી, તેથી વિષયસેવન રાગની નિવૃત્તિ કરનારું નથી. ૨૭.

પુરુષને શબ્દાદિ વિષયોમાં શી રીતે વૈરાગ્ય થાય તે કહે છેઃ-

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः आत्मनो विषयस्य च । आत्मनो दोषः सङ्गान्नरकपातो गर्भवासादिश्च । विषयदोषः परिणतिविरसत्वादिः २८

સૂ૦:—બંનેમાં દોષદર્શનથી [શાંતિ થાય છે.] ૨૮.

વિ૦:—પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિનાં મહદાદિ કાર્યોમાં પરિણામીપણું તથા દુઃખરૂપપણું ઇત્યાદિ જે નાનાપ્રકારના દોષો રહેલા છે તે દોષોને સાવધાનતાપૂર્વક વારંવાર જોવાથી પુરુષના અંતઃકરણમાં રહેલા વિષયાનુરાગની નિવૃત્તિ થાય છે. ૨૮.

જ્ઞાનોપદેશના અધિકારી મલિનચિત્તવાળા પુરુષો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

यथासंस्कृते क्षेत्रे न बीजप्ररोहः, तथा रागादिमलिनचेतसि नोपदेशबीजप्ररोहः । " अजवदि " ति अजनाम्नि नृपे भार्याशोकार्ते यथा वसिष्ठेनोपदेशो दत्तो न स्थिरीबभूव ॥२९॥

સૂ૦:—મલિન ચિત્તમાં ઉપદેશરૂપ બીજનું ઊગવું થતું નથી, અજ[રાજા]ની પેઠે. ૨૯.

વિ૦:—જેમ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીના મરણદ્વારા ઉપજેલા શોકથી મલિનચિત્તવાળા **થયેલા અજ**રાજાના ચિત્તમાં **શ્રી**વસિષ્ઠજીનો ઉપદેશ સ્થિર થઈ શક્યો નહિ તેમ પ્રત્યેક મલિન ચિત્તવાળા મનુષ્યના મલિન ચિત્તરૂપ ભૂમિમાં ઉપદેશરૂપ બીજના પડવાથી જ્ઞાનરૂપ અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માત્સર્ય, શોક ને ભય ઇત્યાદિ મનુષ્યના મનના મેલ વા વિકારો છે. એમાંના કોઈ પણ વિકારનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી પુરુષનું મન મલિન થઇ જાય છે, તેથી તે વેલાએ તેને સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ અસર કરી શકતો નથી. ૨૯.

મલિનચિત્તમાં જ્ઞાનનો આભાસ પણ પડી શકતો નથી એમ કહે છેઃ—

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

यथा मलिने दर्पणे मुखाभासमपि न प्रतिभाति, तथा प्रधानप्रतिबिम्बितत्वादात्मनः प्रधानकार्यमात्मज्ञानम् ॥ ३० ॥

સૂ૦:—[તેમાં] આભાસમાત્ર પણ [ઉપદેશ પડતો] નથી, મલિન દર્પણની પેઠે. ૩૦.

વિ૦:—જેમ ગેલા દર્પણમાં મનુષ્યના મુખાદિકનો આભાસમાત્ર પણ પડી શકતો નથી તેમ રાગાદિ દોષોવડે મલિન થયેલાં ચિત્તમાં સદ્‌ગુરુના તત્ત્વોપદેશની છાયામાત્ર પણ પડી શકતી નથી. ૩૦.

અંતઃકરણની અયોગ્યતાથી ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થઇ જાય છે એમ કહે છે:—

न तज्जस्यापि तद्रूपता पंकजवत् ॥ ३१ ॥

न कार्यमेव कारणं भेदात् । नहि पङ्कज एव पङ्कः ॥३१॥

સૂ૦:—તેમાંથી ઉપજેલાની પણ તદ્રૂપતા નથી, પંકજની પેઠે. ૩૧.

વિ૦:—જેમ ભૂમિના દોષથી ઉત્તમ બીજથી પણ બીજને યોગ્ય એવાં સારાં કમલો ઉત્પન્ન થઇ શકતાં નથી તેમ અયોગ્ય ભૂમિના જેવા શિષ્યના–શ્રોતાના–મેલા હૃદયમાં સમર્થ સદ્‌ગુરુના ઉપદેશાનુસાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેના ચિત્તમાં રહેલા સંશયવિપર્યયાદિવડે તેના સદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થઇ જાય છે. ૩૧.

અણિમાદિસિદ્ધિની પ્રાપ્તિવડે પુરુષને કૃતાર્થતા થતી નથી એમ કહે છે:—

न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धि-
वदुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीकपिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने चतुर्थ आख्यायिकाध्यायः ॥ ४ ॥

यथा गुरूपासनया तत्त्वज्ञानेन सिद्धस्यानावृत्तेः कृतकृत्यता, तथा न भूतियोगेन, पुनरावृत्तेः ॥ उपास्यसिद्धिवदिति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तावाख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

સૂ૦ઃ—ઐશ્વર્યના લાભમાં પણ કૃતાર્થપણું નથી, ઉપાસ્યની સિદ્ધિની પેઠે, ઉપાસ્યની સિદ્ધિની પેઠે. ૩૨.

વિ૦ઃ—પુરુષને યોગાદિવડે અણિમાદિ સિદ્ધિઓનો લાભ થવાથી મુક્તિનો લાભ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. જેમ ઉપાસકો ઉપાસનાદ્વારા પોતાના ઉપાસ્ય દેવને પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ મુક્ત થઈ શકતા નથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાનવિના કેવલ સિદ્ધિના લાભથી કોઈ પણ પુરુષ મુક્ત થઈ શકતો નથી. ' उपास्यसिद्धिवत् ' એ પદની પુનરુક્તિ આ ચોથા અધ્યાયની સમાપ્તિ બતાવવામાટે છે. ૩૨.

इति श्रीमन्मथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्याख्यायां गुर्जरभाषाटीकायां चतुर्थ आख्यायिकाध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ

॥ ५. परपक्षनिर्जयाध्याय ॥

આ સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત પાછળના ચાર અધ્યાયો-માં મહામુનિ શ્રીકપિલજીએ સંપૂર્ણ કર્યો. હવે અન્ય વાદી-ઓના પક્ષના ખંડનમાટે આ પાંચમા અધ્યાયનો આરંભ તેઓશ્રી કરે છે. તેમાં શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલાચરણ કર-વાની અગત્ય નથી એવી નાસ્તિકોની શંકાનું નિવારણ નીચેના પહેલા સૂત્રથી કરે છેઃ—

मंगलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शना-च्छ्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

कृतेऽपि मंगले ग्रन्थापरिसमाप्तेरकृतेऽपि समाप्तेः, किं मंगलेनेति यैरुक्तं, तदनेन निरस्तम् ॥ १ ॥

સૂ૦ઃ—શિષ્ટાચારથી, ફલના દર્શનથી, અને શ્રુતિથી એમ મંગલાચરણ [છે.] ૧.

વિ૦:—શિષ્ટાચારથી, (શિષ્ટ પુરુષોનો શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલ કરવું એવો પરંપરાનો આચાર છે તેથી,) ફલના (વિઘ્ન કરનારા સંસ્કારોના નાશપૂર્વક તે ગ્રંથની સમાપ્તિના) દર્શનથી, અને

મંગલાચરણ કરવું એવી શ્રુતિની આજ્ઞા હોવાથી ગ્રંથના આરંભમાં મંગલાચરણ આવશ્યક છે. તે મંગલાચરણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે, નમસ્કારરૂપ, વસ્તુનિર્દેશરૂપ અને આશીર્વાદરૂપ. ૧.

ઈશ્વરવિના જીવોનાં કર્મોનાં ફલો જે સુખદુઃખો તે જીવોને કોણ આપશે એવી શંકાનું ઉત્તર સૂત્રકારશ્રી નીચેના સૂત્રથી આપે છેઃ-

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः॥२॥

यदीश्वरः स्वतंत्रः कर्ता, कर्मणा विनापि कुर्यात्। अथ कर्म सहकारी कुरुते। कर्मैवास्तु, किमीश्वरेण। न च सहकारी प्रधानशक्तिं बाधते। स्वातंत्र्यविघातात्। किं च स्वार्थपरार्थाभ्यां प्रवृत्तिर्दृष्टा। न चेश्वरस्य स्वार्थमस्ति। परार्थत्वे कारुणिकस्य दुःखमयसृष्ट्यनुपपत्तिः। न च परार्थप्रवृत्तिः, परोपकारादिनापि स्वार्थलाभात्प्रवृत्तेः। तस्मात्कर्मैव जगत्कारणमस्तु२

સૂ૦:—ઈશ્વરના અધિષ્ઠાનમાં (કર્મફલદાતાપણામાં) ફલની પ્રાપ્તિ નથી, કર્મવડે તેની સિદ્ધિથી. ૨.

વિ૦:—ઈશ્વરરૂપ કર્મફલપ્રદાતાનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ તેઓમાં વિષમતાનો તથા નિર્દયતાનો દોષ ન આવે માટે પુરુષનાં શુભાશુભ કર્મોને અનુસરીને ઈશ્વર ફલ આપે છે એમ તમારે કહેવું પડશે; વળી ઈશ્વર તથા કર્મ એ બંનેને કર્મફલદાતા માનવામાં ગૌરવ

છે, અને કર્મવડેજ પુરુષોને તેના ફલની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ માનવામાં લાઘવ છે, માટે કર્મજ પુરુષને ફલ આપે છે એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. ૨.

ઈશ્વરમાં કર્મફલદાતાપણું સંભવતું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

न च नित्यस्य स्वोपकारः समस्ति (संभवति) ॥ ३ ॥

સૂ૦:—સ્વોપકારથી અધિષ્ઠાન [પ્રવૃત્ત થાય છે,] લોકની પેઠે. ૩.

વિ૦:—આ સંસારમાં સર્વ મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ પોતપોતાના ઉપકારમાટે એટલે પ્રયોજનની સિદ્ધિમાટે થાય છે. આપ્તકામ (પૂર્ણ-કામ–સર્વ પ્રકારની કામનાવિનાના) ઇશ્વરને પોતાના કોઇ પણ પ્રકારના પ્રયોજનની સિદ્ધિની કાંઇ પણ અપેક્ષા હોવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તેમની પ્રાણીઓને કર્મનું ફલ દેવાના કામમાં પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ. ૩.

જો ઈશ્વરને પણ પ્રયોજનની અપેક્ષા માનશો તો તેમનામાં ઈશ્વરપણું નહિ રહે એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

असर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

સૂ૦:—અન્યથા લૌકિક ઈશ્વરની પેઠે [થાય.] ૪.

વિ૦:—જો અકૃતાર્થ મનુષ્યાદિની પેઠે ઇશ્વરને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજનની અપેક્ષાવાળા માનશો તો તે ઇશ્વર સ્વતંત્ર અને અલૌકિક છે એમ સિદ્ધ નહિ થાય. રાજાદિની પેઠે તે ઇશ્વર પણ સંસારીજ સિદ્ધ થશે, અને તેમને અકૃતાર્થ મનુષ્યની પેઠે દુઃખાદિકની પ્રાપ્તિ પણ થશે. ૪.

અન્ય રીતે માનવાથી પણ તમારા ઇશ્વરની સિદ્ધિ નહિ થાય એમ કહે છેઃ—

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

प्रकृतिच्छायापत्त्या तत्कर्तृत्वादात्मैव कर्तेति तस्येश्वरसंज्ञेति पारिभाषेति ॥ ५ ॥

સૂ૦:—અથવા પારિભાષિક [છે એમ પણ ન બને.] ૫.

વિ૦:—અથવા ઇશ્વર એ એક પુરુષની પરિભાષામાત્ર એટલે નામમાત્ર છે, અર્થાત્ તમારા સાંખ્યમતમાં માનેલા પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત પુરુષનેજ અમે ઇશ્વર માનીએ છીએ, એમ જો તમે કહેશો તો તમારા નિત્ય, સ્વતંત્ર અને પૃથક્ ઇશ્વરની સિદ્ધિ નહિ થાય. ૫.

ઇચ્છાવિના પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, તેથી પ્રવૃત્તિવાળા ઇશ્વરને તમારે રાગી માનવા પડશે એમ કહે છેઃ—

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥६॥

अविनाभावस्य कारणस्य व्यभिचारे सर्वप्रमानाश्वासः ।

रागश्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति तं विना कथं जगन्निर्मातृत्वं, न च मुक्तस्य रागोऽस्ति ॥ ६ ॥

સૂ૦:—રાગવિના તેની સિદ્ધિ નહિ, પ્રતિનિયત કારણપણાથી. ૬.

વિ૦:—અનુકૂલપણાની બુદ્ધિથી ઉપજતા રાગવિના કોઇ પણ પ્રાણીથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી. રાગ એજ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ અથવા પ્રધાનકારણ છે. જો તમે ઇશ્વરની સંસાર ઉપજાવવારૂપ વા પ્રાણીઓને તેમનાં કર્મોનાં ફલો દેવારૂપ પ્રવૃત્તિ માનશો તો તમારે તે ઇશ્વરને રાગી માનવાની અગત્ય પડશે, ને તેથી તેમના ઇશ્વરપણાની હાનિ થશે, અર્થાત્ તેઓ લૌકિક મનુષ્યજેવા થશે. ૬.

ઇશ્વરને રાગી માનવામાં બીજો દોષ કહે છે:—

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि ॥ ७ ॥

સૂ૦:—તેના (રાગના) સંબંધમાં પણ નિત્યમુક્ત નથી. ૭.

વિ૦:—" અમે માનેલા ઇશ્વર રાગી છે " એમ જો તમે કહેશો તો તે ઇશ્વર નિત્યમુક્ત છે એમ સિદ્ધ નહિ થાય, પણ તે રાગી હોવાથી સાધારણ મનુષ્યની પેઠે અમુક્તજ સિદ્ધ થશે. ૭.

જો પ્રધાનની શક્તિના સંબંધથી ઇશ્વરમાં કર્તાપણું

ઉપજે છે એમ કહો તો તે પણ સંભવે નહિ એમ કહે છે:-

प्रधानशक्तियोगाच्चेत्संगापत्तिः ॥ ८ ॥

" असंगो ह्ययं पुरुष " इति तद्विरोधापत्तिः ॥ ८ ॥

સૂ૦:—જો પ્રકૃતિની શક્તિના સંબંધથી [કર્તાપણું માનો તો] સંગની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૮.

વિ૦:—અમે માનેલા ઈશ્વરમાં રાગ નથી, પણ પ્રકૃતિના રજોગુણની શક્તિના સંબંધથી તેઓમાં કર્તાપણું ઉપજે છે, એમ પણ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણકે " असंगो ह्ययं पुरुषः " (આ પુરુષ નક્કી અસંગ છે,) આ શ્રુતિમાં પુરુષને અસંગ કહેલ છે, તેની સાથે વિરોધ આવે. વળી તે ઈશ્વરને સંબંધવાળા માનવાથી તે વિકારી ને વિનાશી કરશે. ૮.

પ્રધાનના સંગથી નહિ, પણ પ્રધાનની સત્તામાત્રથી ઈશ્વરમાં જગત્કર્તાપણું ઉપજે છે એમ જો તમે કહો તો તે પણ યોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

सत्तामात्राच्चेत्सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

सर्वात्मनः प्रति प्रधानसत्ताया अविशेषात्सर्वात्मनामीश्वरत्वम् ॥ ९ ॥

સૂ૦:—જો સત્તામાત્રથી [તેમ માનો તો] સર્વમાં ઐશ્વર્ય [હોવું જોઇએ.] ૯.

વિ૦:—જડ ને વિકારી પ્રકૃતિની સાથે પુરુષનો સંગ થતો નથી, પણ પ્રકૃતિના અસ્તિત્વમાત્રથીજ પુરુષમાં જગત્કર્તાપણું ઉપજે છે, એમ જો તમે કહો તો સર્વ પુરુષોમાં એવા ઐશ્વર્યના સદ્ભાવની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ આવે છે. તાત્પર્ય કે જેમ પ્રકૃતિ બધા કાલમાં ને બધા દેશમાં રહેનારી છે, તેમ પુરુષ પણ બધા કાલમાં ને બધા દેશમાં રહેનારો છે, ત્યારે બધા પુરુષોમાં જગત્કર્તાપણારૂપ ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી ? અમુક પુરુષ જેને તમે ઈશ્વર કહો છો તેમાંજ તે ઐશ્વર્ય કેમ પ્રતીત થાય છે ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર એક, સ્વતંત્ર ને નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થઇ શકતુ નથી. ૯.

વળી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું સાધક પ્રત્યક્ષપ્રમાણ નથી, તેથી તે નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

प्रत्यक्षप्रमाणाभावात् ॥ १० ॥

સૂ૦:—પ્રમાણના અભાવથી તેની સિદ્ધિ નથી. ૧૦.

વિ૦:—ઈશ્વરમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો અભાવ સર્વ વિચારકોના મતમાં સિદ્ધ છે, અર્થાત્ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે સિદ્ધ થઇ શકતું નથી એમ સર્વ વાદીઓ સ્વીકારે છે. અનુમાનપ્રમાણવડે અને શબ્દપ્રમાણવડે પણ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ હવે પછી કહેવાશે તે કારણોથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી એમ અમે માનીએ છીએ. આમ સર્વ પ્રમાણના અભાવથી તેમનું અસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે, અર્થાત્ તમે માનો છો તેવા ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ૧૦.

અનુમાનપ્રમાણવડે પણ ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી એમ કહે છે:—

संबंधाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षपूर्वकत्वाद्व्याप्तेस्तदभावात्कुतः सम्बन्धग्रहः । न चासाधारणस्य सम्बन्धग्रहः ॥ ११ ॥

સૂ૦:—સંબંધના અભાવથી અનુમાન [સંભવતું] નથી. ૧૧.

વિ૦:—આ પ્રતીત થતા પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ જગત્‌ની સાથે ઈશ્વરનો જન્યજનકભાવ સંબંધ ન હોવાથી તમે માનેલા ઈશ્વરની સિદ્ધિ અનુમાનપ્રમાણવડે પણ થઇ શકતી નથી, અર્થાત્ તમે માનેલા ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં અનુમાનપ્રમાણ પણ મળતું નથી. ૧૧.

શ્રુતિ પણ આ જગત્‌ને ઈશ્વરનું કાર્ય કહેતી નથી એમ કહે છે:—

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

" प्रधानाज्जगदुत्पद्यत " इति श्रुतिरस्ति । तस्मादीश्वर-साधकप्रमाणान्याभासानि ॥ १२ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિના કાર્યપણાની શ્રુતિ પણ [છે.] ૧૨.

વિ૦:—" **अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां**

सरूपाः ॥ " (પોતાના જેવા રૂપવાળી ઘણી પ્રજા સૃજનારી પ્રકૃતિ એક ને રાતા, ધોળા ને કાળા વર્ણવાળી છે,) આ શ્રુતિ પણ આ જગતના પ્રકૃતિના કાર્યપણાને કહે છે. એમ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ આ ત્રણ પ્રમાણોવડે ઇશ્વરના જગત્કર્તાપણાની અસિદ્ધિ છે.

ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો અને કર્તાપણાનો નિષેધ સાધકને ઐશ્વર્યની અભિલાષા ન થાય, અને પરવૈરાગ્યદ્વારા તે વિવેકજ્ઞાન મેળવવા સમર્થ થાય તેમાટે છે. આ ગ્રંથમાં ઇશ્વરનો નિષેધ પ્રૌઢિવાદથી છે એમ પૂર્વે નિરૂપણ થઈ ગયું છે. ૧૨.

અવિદ્યાના સંબંધથી આત્મામાં કર્તાપણું ઉપજે છે એમ કેટલાક વાદીઓ માને છે તેમના મતનું ખંડન કરે છેઃ—

नाविद्याशक्तियोगो निःसंगस्य ॥ १३ ॥

व्यक्तम् ॥ १३ ॥

સૂ૦ઃ—અસંગને અવિદ્યાશક્તિનો સંબંધ નથી. ૧૩.

વિ૦ઃ—આત્માનો અસંગસ્વભાવ છે, તેથી તેમાં અવિદ્યાશક્તિનો યોગ અથવા સંબંધ થવાનો સંભવ નથી, માટે અવિદ્યાના સંબંધથી આત્મામાં કર્તાપણું ઉપજવાનો સંભવ પણ નથી. ૧૩.

અવિદ્યાનો સંબંધ આત્મામાં વાસ્તવિક નથી, કિંતુ અવિદ્યાવડે કલ્પાયેલો છે, એમ માનવાથી આત્માના અસંગપણાને હાનિ નહિ પહોંચે, એમ વાદી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यया विना न सृष्टिः, सृष्ट्या विना नाविद्येत्यन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

સૂ૦:—તેના સંબંધમાં તેની સિદ્ધિથી અન્યોન્યાશ્રયપણું [થાય.] ૧૪.

વિ૦:—જો તમે અસંગસ્વભાવવાળા આત્મામાં અવિદ્યાવડે કલ્પાયેલો અવિદ્યાનો સંયોગ સિદ્ધ કરવા જશો તો તેમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવશે. અવિદ્યાના સંયોગવિના આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ નહિ, અને સૃષ્ટિવિના અવિદ્યાના સંયોગની ઉત્પત્તિ નહિ, આમ પ્રત્યેકને પોતપોતાની સિદ્ધિમાં પરસ્પરની અપેક્ષા રહેવાથી તેમના કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય થાય નહિ, એ અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે. ૧૪.

અનાદિપણાને લીધે બીજ અને અંકુરની પેઠે તેમનામાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ નહિ આવે એમ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ-

न बीजांकुरवत्सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

भवेदेवं, यद्यनादिः संसारः । किंतु सादिः संसारः । श्रुतिश्च " विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ " तस्मात्प्रलये प्रवाहाविच्छेद इति ॥ १५ ॥

સૂ૦:—આદિવાળા સંસારની શ્રુતિથી બીજાંકુરની પેઠે નથી. ૧૫.

વિ૦:—જો સંસાર અનાદિ હોય તો બીજના અને અંકુરના દૃષ્ટાંતની પેઠે તેઓમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ ન આવે એ ઠીક, પણ સંસાર અનાદિ નથી, કેમકે " द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ " (એક પરમાત્મા સ્વર્ગ અને ભૂમિને ઉત્પન્ન કરતા હવા,) આ શ્રુતિમાં તેની ઉત્પત્તિ કહી તેને આદિવાળો-ઉત્પન્ન થયેલો-કહેલ છે. આમ હોવાથી આગળ કહેલો અન્યોન્યાશ્રયદોષ દૂર થતો નથી. ૧૫.

વિદ્યાથી અવિદ્યાના ભિન્નપણામાં બ્રહ્મનો બાધ બતાવે છેઃ-

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसंगः ॥ १६ ॥

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मणोऽपि विद्यातोऽन्यत्वेऽविद्यात्वं स्यात् । ततश्च ब्रह्मत्वबाध इति ॥ १६ ॥

સૂ૦:—વિદ્યાથી [અવિદ્યાના] અન્યપણામાં બ્રહ્મના બાધનો પ્રસંગ [આવે છે.] ૧૬.

વિ૦:—વિદ્યાથી ભિન્ન તે અવિદ્યા એવું જો અવિદ્યાનું લક્ષણ તમે કહેશો તો ચેતનરૂપ બ્રહ્મ પણ વિદ્યાથી ભિન્ન હોવાથી અવિદ્યા થશે, ને તેથી તેનો બાધ અથવા તેનો વિદ્યાવડે નાશ પોતાનીમેળેજ સિદ્ધ થશે, કેમકે તમારા મતમાં બ્રહ્મ પણ વિદ્યાથી ભિન્ન છે. બ્રહ્મ એ વિદ્યાથી ભિન્ન માટે તે અવિદ્યા, અને અવિદ્યાનો વિદ્યાદ્વારા નાશ થાય એ તો ઊઘાડુંજ છે. આવી રીતે વિદ્યાથી ભિન્નને અવિદ્યા કહેવાથી બ્રહ્મના બાધનો પ્રસંગ આવે છે. ૧૬.

એના સંબંધમાં વળી બીજી યુક્તિ કહે છેઃ-

अबाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥

यदि विद्ययाविद्या न बाध्यते, विद्यैव न भविष्यतीति१७

સૂ૦:—અબાધમાં નિષ્ફલપણું [થશે.] ૧૭.

વિ૦:—બ્રહ્મ એ વિદ્યાથી ભિન્ન છતાં પણ તેનો વિદ્યાદ્વારા બાધ થતો નથી એમ જો તમે કહેશો તો અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરનારી તે વિદ્યા એ તમારું માનેલું વિદ્યાનું લક્ષણ નિષ્ફલ થશે વિદ્યા જો અવિદ્યાનો નાશ ન કરે તો પછી તેમાં વિદ્યાપણું રહે નહિ, માટેજ તમારી ઇચ્છા ન હોય તોપણ તમારે બલાત્કારે અવિદ્યાનો વિદ્યાદ્વારા નાશ અંગીકાર કરવો પડશે, અને તેથી ઉપર જણાવેલો બ્રહ્મના બાધનો વિરોધ અવિચલ રહેશે. ૧૭.

અન્યપક્ષમાં (વિદ્યાવડે અવિદ્યાનો નાશ થાય છે એ પક્ષમાં) પણ દોષ રહે છે એમ કહે છેઃ-

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

जगतोऽप्यविद्यात्वम् ॥ १८ ॥

સૂ૦:—વિદ્યાવડે બાધ્યપણામાં જગતનું પણ એવી રીતે [થશે.] ૧૮.

વિ૦:—અવિદ્યા એ વિદ્યાથી ભિન્ન છે, અને તેનો વિદ્યાવડે નાશ થાય છે, એમ સ્વીકાર કરવાથી આ જગતને પણ વિદ્યાથી

ભિન્ન અવિદ્યારૂપ કહીને તેનો તમારે વિદ્યાદ્વારા નાશ અંગીકાર કરવો પડશે, ને જો વિદ્યાદ્વારા આ જગત્‌નો નાશ થાય છે એમ અંગીકાર કરીએ આ જગત્‌ની કોઇને પ્રતીતિ ન થવી જોઇએ. ૧૮.

આ જગત્‌ને અવિદ્યારૂપ કહેવામાં દોષ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

अनादिरियमविद्या । जगतस्तद्रूपत्वेऽविद्यायाः सादित्वम् ॥ १९ ॥

સૂ૦ઃ—[જગત્‌ના] તેના (અવિદ્યાના) રૂપપણામાં [અવિદ્યાનું] સાદિપણું [થશે.] ૧૯.

વિ૦ઃ—આ જગત્‌ને અવિદ્યારૂપ કહેવાથી તમારે અવિદ્યાનું સાદિપણું (ઉત્પત્તિવાળાપણું) અંગીકાર કરવું પડશે, કેમકે જગતનું સાદિપણું પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. તમારા મતમાં અવિદ્યાને અનાદિ માનેલી છે તેને જો તમે આદિવાળી માનશો તો તમારા મતનો પરિત્યાગ થશે. ૧૯.

ધર્માધર્મના સંસ્કારો આ જગત્‌નું કારણ નથી, પણ સ્વભાવ આ જગત્‌નું કારણ છે, એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છેઃ-

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

प्रकृतेर्नित्यत्वात्स्वभावस्यैकत्वाद्धर्माभावाद्विचित्रकार्यानुत्पत्तिः । तस्माद्धर्मभेदेन कार्यवैचित्र्यम् । न धर्मापलापः २०

સૂ૦:—પ્રકૃતિના કાર્યના વિચિત્રપણાથી ધર્મનો (ધર્મરૂપ નિમિત્તકારણનો) અભાવ નથી. ૨૦.

વિ૦:—પ્રકૃતિનાં કાર્યો વિચિત્ર હોવાથી તેના નિમિત્તકારણરૂપ ધર્માધર્મનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી; અર્થાત્ ધર્માધર્મને આ પ્રતીત થતા વિચિત્ર જગતનું કારણપણું નથી એમ કહેવાય નહિ. જો આ જગતનું ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તકારણ ન હોય તો પ્રકૃતિ પોતાના સ્વભાવપ્રમાણે એકરૂપેજ પરિણામ પામે, પણ આવા વિચિત્રરૂપે પરિણામ નજ પામે. ૨૦.

ધર્માધર્મના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ કહે છે:—

श्रुतिलिंगादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

'श्रुती'ति शाब्दं प्रमाणं दर्शितं, 'लिंगे'त्यनुमानं । आदिशब्दाद्योगिप्रत्यक्षं दर्शितम् । एभिर्धर्मसिद्धिः ॥ २१ ॥

સૂ૦:—શ્રુતિ તથા અનુમાનાદિવડે તેની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૨૧.

વિ૦:—વેદવચનરૂપ શ્રુતિ, અનુમાન અને યોગીઓનું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ એ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણોદ્વારા ધર્માધર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. " पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन " (પુણ્યકર્મવડે પુણ્યવાળા મનુષ્યને સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પાપકર્મવડે

પાપી મનુષ્યને નરકાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે,) એ શ્રુતિમાં પુણ્યપાપનેજ ધર્માધર્મ કહેવામાં આવેલ છે. સુખી પ્રાણીઓને જોઈ તેમણે પૂર્વે કરેલા ધર્મનું અને દુઃખી પ્રાણીઓને જોઇને તેમણે પૂર્વે કરેલા અધર્મનું વિવેકી મનુષ્યોને અનુમાન થાય છે. વળી યોગીઓ યોગવડે પ્રાપ્ત કરેલા અલૌકિક સામર્થ્યથી મનુષ્યાદિના અંતઃકરણનાં રહેલા ધર્માધર્મના સંસ્કારોને જોઇ શકે છે. એ સર્વ પ્રમાણોથી ધર્માધર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. ૨૧.

જો દેશકાલને વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં કારણપણું ન હોય તો કાશ્મીરમાં કેસર અને વસંતમાં આંબાના મોરની ઉત્પત્તિ કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

न नियमः प्रमाणांतरावकाशात् ॥ २२ ॥

नादृष्टमेव कारणमिति नियमः । किंत्वदृष्टं सहकारिकारणं, अन्येषामपि कारणत्वं, प्रमाणसद्भावात् ॥ २२ ॥

સૂ૦ઃ—અન્ય પ્રમાણના અવકાશથી [ધર્માધર્મનાજ કારણપણાનો] નિયમ નથી. ૨૨.

વિ૦ઃ—અદૃષ્ટજ (ધર્માધર્મના સંસ્કારોજ) પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે એવો નિયમ નથી, કિંતુ અદૃષ્ટ એ મુખ્યકારણ છે, અને બીજાં પ્રમાણોના સદ્ભાવથી દેશકાલાદિ બીજાં યોગ્ય કારણોને ગૌણ-કારણપણું છે. નિમિત્તકારણરૂપ જે અદૃષ્ટ તેના સાહાય્યવિના નાનામાં

નાનું કાર્ય પણ થઇ શકે નહિ, માટે પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં એ મુખ્યકારણ ગણાય છે, અને અન્ય ગૌણકારણ ગણાય છે. ૨૨.

આ સંસારનું નિમિત્તકારણ એકલો અધર્મજ હશે, કેમકે આ સંસાર દુઃખમય જોવામાં આવે છે, એમ શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

सुखस्यापि दर्शनाच्छुभादृष्टमेवास्तु ॥ २३ ॥

સૂ૦:—બંનેમાં પણ એમ (પ્રમાણ) [છે.] ૨૩.

વિ૦:—આ સંસારને દુઃખમય જોઇ માત્ર અધર્મજ તેનું નિમિત્તકારણ છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે તેમાં (આ સંસારમાં) સુખ પણ જોવામાં આવે છે, માટે ધર્મ પણ આ સંસારનું નિમિત્ત-કારણ માનવાની અગત્ય છે. આ વિચિત્ર સંસારમાં પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ બંને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જોવામાં આવે છે, માટે તેનું કારણ ધર્માધર્મ બંને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૩.

દુઃખના અભાવમાં સુખનું અભિમાન હોવાથી અહિં દુઃખના અભાવના કારણમાં અદૃષ્ટશબ્દ મુખ્ય છે, અને સુખ-કારણમાં તે ગૌણ છે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

अर्थात्सिद्धिश्चेत्समानमुभयोः ॥ २४ ॥

एवंद्विपरीतसंभवादुभयोस्तुल्यत्वमिति ॥ २४ ॥

સૂ૦:—અર્થથી સિદ્ધિ [છે એમ કહો] તો બંનેમાં [તે] સમાન [છે.] ૨૪.

વિ૦:—દુઃખાભાવ એજ સુખ એમ કહેવાથી સુખ તથા દુઃખ એ બંનેનાં સ્વરૂપ સમાન થશે. તમે કહ્યું કે સુખ એ પૃથક્ પદાર્થ નથી, પણ દુઃખનો અભાવ એજ સુખ; તો અમે કહીશું કે દુઃખ પણ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી, કિંતુ સુખનો અભાવ એજ દુઃખ. આમ થવાથી સુખના સ્વરૂપની પેઠે દુઃખના સ્વરૂપનો નિર્ણય પણ સમાન થઇ જશે. આવી રીતનો નિરર્થક વિવાદ કરવાના કરતાં તુલ્ય યુક્તિના પ્રભાવે સુખ અને દુઃખ તથા તેમનાં કારણ શુભાદૃષ્ટ ને અશુભાદૃષ્ટ એ બંને સ્વતંત્ર અથવા પૃથક્ છે એવી રીતે કહેવું એજ યોગ્ય છે. ૨૪.

ધર્માદિ આત્માના ધર્મો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

अंतःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

बुद्धिधर्मत्वम् । आत्मधर्मत्वे निःसंगत्वश्रुतिविरोधः २५

સૂ૦:—ધર્માદિનું અંતઃકરણના ધર્મપણું [છે.] ૨૫.

વિ૦:—ધર્મ, અધર્મ, રાગ ને દ્વેષ આદિ ધર્મો અંતઃકરણરૂપ ધર્મીના છે, તે કદીપણ આત્માના ધર્મો નથી. આમ હોવાથી અસંગ ને અપરિણામી આત્મામાં પરિણામીપણાનો દોષ આવતો નથી. ૨૫.

અંતઃકરણના પૂર્વોક્ત ધર્મો આત્મામાં જઈને કાર્ય કરે છે એમ કહેવાકરતાં તે ધર્મોનું અસ્તિત્વજ નથી એમ કહેવું એ વધારે સારું છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

यथा पृथिव्यादीनां दृष्टत्वान्नात्यन्तबाधः, तथा गुणादीना धर्मादीनामपि । अन्यधर्मस्याप्यन्यत्र कार्यकारणं चितिच्छायापत्त्येत्युक्तम् ॥ २६ ॥

સૂ૦:—વળી ગુણાદિનો અત્યંત બાધ નથી. ૨૬.

વિ૦:—સત્ત્વાદિ ગુણોનું તથા તે ગુણોના સુખાદિ ધર્મોનું અત્યંત મિથ્યાપણું માની શકાતું નથી. આત્મામાં જ્યારે સત્ત્વાદિ ગુણોનું તથા તે ગુણોના સુખાદિ ધર્મોનું પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે તે આત્મામાં આરોપિત થતા એ ધર્મોનું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવે છે, તેથી તે ધર્મો છે એમજ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ૨૬.

દુઃખાભાવ એ સુખ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

पंचावयवयोगात्सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

यद्यपि मानसप्रत्यक्षेण भावरूपं सुखमवसीयते, तथापि परबोधाय प्रमाणमप्युक्तम् । पंचावयवयोगादिति दृष्टावयवमनु-

मानमिति निरस्तम् । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनमिति । अनेन पक्षधर्मत्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरसत्प्रतिपक्षत्वमबाधितविषयत्वं सिद्धम् ॥ २७ ॥

સૂ૦:—પાંચ અવયવના યોગથી સુખની સિદ્ધિ [છે.] ૨૭.

વિ૦:—" દુઃખને અભાવ એ સુખ " આમ માનવું યોગ્ય નથી, અર્થાત્ સુખ એ અભાવરૂપ પદાર્થ નથી, કારણકે તે સુખ પાંચ અવયવોના સંબંધથી "છે" એમ સિદ્ધ થાય છે. **પ્રતિજ્ઞા, હેતુ,** ઉદાહરણ, ઉપનય ને **નિગમન** એમને ન્યાયાદિ શાસ્ત્રોમાં પાંચ અવયવો કહે છે. પક્ષમાં સાધ્ય છે એવા કથનને **પ્રતિજ્ઞા** કહે છે. જ્યાં સાધ્યને સંદેહ થાય તેને **પક્ષ** કહે છે. અનુમાનપ્રમાણવડે જેને સિદ્ધ કરવું હોય તેને **સાધ્ય** કહે છે. સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતાવાળા લિંગને **હેતુ** કહે છે. જેમાં સાધ્ય તથા હેતુ એ બંનેના સદ્ભાવને વાદિપ્રતિવાદીને પૂર્વે નિશ્ચય થયો હોય એવા દષ્ટાંતને **ઉદાહરણ** કહે છે. આ પક્ષ પણ સાધ્યની સાથે વ્યાપ્ય જે હેતુ તે હેતુવાળો છે એવા કથનને **ઉપનય** કહે છે. વ્યાપ્તિવાળાને વ્યાપ્ય કહે છે. સાધ્યની સાથે વ્યાપ્ય જે હેતુ તે હેતુવાળો હોવાથી આ પક્ષ સાધ્યવાળો છે એવા કથનને **નિગમન** કહે છે. પરોક્ષ સાધ્યના અસ્તિત્વમાં શંકા કરનાર બીજા પુરુષપ્રતિ તેને અનુમિતિપ્રમા ઉપજાવવામાટે આ પાંચ અવયવોને ઉપયોગ થાય છે. જેમ આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, આ **પ્રતિજ્ઞા** છે; ધૂમાડાવાળો હોવાથી, આ **હેતુ** છે; જે જે સ્થલ અવિચ્છિન્નધૂમાડાવાળું હોય છે તે તે સ્થલ અગ્નિવાળું

હોય છે, જેમ રસોડું, આ ઉદાહરણ છે; આ પર્વત પણ અગ્નિની સાથે વ્યાપ્ય જે ધુમાડો તેવાળો છે, આ ઉપનય છે; તેથી પર્વત અગ્નિવાળો છે, આ નિગમન છે. એ પાંચ અવયવોવડે સુખના અસ્તિત્વની પણ સિદ્ધિ કરી શકાય છે, માટે તે સુખ દુઃખના અભાવ-રૂપ નથી, પણ સ્વતંત્ર સદ્‌ભાવવાળી વસ્તુ છે. સુખ સત્ છે, મુખાદિકની પ્રસન્નતારૂપ કાર્ય કરનારું હોવાથી, જે જે કાર્ય કરે છે તે તે સત્ હોય છે, જેમ ચેતન. સુખ એ મુખાદિકની પ્રસન્ન-તારૂપ કાર્ય કરનારું છે, માટે સુખ સત્ છે. એવી રીતે ઉપર કહેલા પાંચ અવયવોથી સુખની સદ્રૂપતા સિદ્ધ થાય છે. જોકે પુરુષ-રૂપ ચેતન અવિકારી છે, તેથી તેનું કોઇ પણ કાર્ય સંભવતું નથી, તથાપિ વિષયનો પ્રકાશ કરવો એ પુરુષનું કાર્ય ગણાય છે. સુખની પેઠે ધર્માધર્મ પણ ભાવરૂપ છે, અભાવરૂપ નથી. ૨૭.

માત્ર એકવાર સાથે જોવાથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન (હેતુનું સાધ્યની સાથે રહેવાનું જ્ઞાન) થાય નહિ એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ–

न सकृद्ग्रहणात्सम्बंधसिद्धिः ॥ २८ ॥

स्वप्रतीतिविरोधात् । तथा च वह्निरासभयोः सहदर्शना-दनुमानं स्यात् । नैवं प्रतीयत इति ॥ २८ ॥

સૂ૦:—એકવારના ગ્રહણથી સંબંધની સિદ્ધિ [થાય] નહિ. ૨૮.

વિ૦:—પોતાના અનુભવના વિરોધથી માત્ર એકવાર કોઇ પણ

બે વસ્તુઓને સાથે જોવાથી તે બંને વસ્તુના પરસ્પરના હેતુરૂપ ને સાધ્યરૂપ સંબંધની સિદ્ધિરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાન નક્કી થઇ શકે નહિ. જ્યારે ઘણી વાર તેમનો સાથેજ રહેવાનો અનુભવ થાય ત્યારેજ તેમના વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો નિર્ણય થાય છે. ૨૮.

હવે વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः२९

उभयोरिति समव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्यत्वयोः। एकतरस्य विषमव्याप्तिकस्य धूमस्येति तथा च "यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते। विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम्" ॥ २९ ॥

સૂ૦ઃ—બંનેનું અથવા એકનું નિયમપૂર્વક ધર્મસહિતપણું [તે] વ્યાપ્તિ [કહેવાય છે.] ૨૯.

વિ૦ઃ—એકની સાથે બીજાની અથવા બંનેની પરસ્પર જે ચોક્કસ એકત્ર સ્થિતિ તે **વ્યાપ્તિ** કહેવાય છે. તેમાં બંને પદાર્થના ચોક્કસ સહિતપણાનું નામ **સમવ્યાપ્તિ** છે, અને બેમાંના એક પદાર્થના ચોક્કસ સહિતપણાનું નામ વિષમવ્યાપ્તિ છે. ધૂમાડાની અવિચ્છિન્ન રેખા જોઇને ત્યાં અગ્નિની સિદ્ધિ થાય છે, પણ અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમાડાની ચોક્કસ સિદ્ધિ થતી નથી, જેમ તપાવેલા લોઢામાં ધૂમાડાનો અભાવ છે, અને અગ્નિની સ્થિતિ છે. આ વિષમવ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે. જે કાર્ય હોય તે અનિત્ય હોય, અને જે અનિત્ય હોય તે કાર્ય હોય,

એમાં સમવ્યાપ્તિ થઇ. ધૂમાડા તથા અગ્નિમાં એમ ન થયું, માટે તે વિષમવ્યાપ્તિ થઇ. ૨૯.

ત્યારે વ્યાપ્તિ એ હેતુ ને સાધ્યથી ભિન્ન પદાર્થ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

न तत्त्वांतरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥

तत्त्वांतरस्वीकारेऽप्यव्यभिचारो वक्तव्यः । स एवास्तु, किं वस्तुकल्पनयेति ॥ ३० ॥

સૂ૦:—[તે] તત્ત્વાંતર નથી, [અન્ય] વસ્તુની કલ્પનાની પ્રાપ્તિથી. ૩૦.

વિ૦:—વ્યાપ્તિ એ સાધ્યસાધકથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી, અર્થાત્ તે હેતુવડે સિદ્ધ થનાર સાધ્ય તથા હેતુરૂપ સાધક એ બેથી ભિન્ન અન્ય કોઇ પૃથક્ પદાર્થ નથી. જો આવી રીતે અંગીકાર ન કરીએ તો તેના (વ્યાપ્તિના) આશ્રયમાટે વળી એક અન્ય વસ્તુની પણ અવશ્ય કલ્પના કરવી પડે, ને તેથી ગૌરવદોષની પ્રાપ્તિ થાય. ૩૦.

એ વ્યાપ્તિના સંબંધમાં કેટલાક સાંખ્યાચાર્યોનો મત કહે છે:—

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अस्ति वह्निधूमयोर्निजा शक्तिः । सा द्वयोर्दर्शनेन गृह्यते । सैव व्याप्तिरिति ॥ ३१ ॥

સૂ૦:—પોતાની શક્તિનો ઉદ્દભવ [તે વ્યાપ્તિ] એમ આચાર્યો [કહે છે.] ૩૧.

વિ૦:—સાંખ્યસિદ્ધાંતના કેટલાક આચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—ધુમાડા આદિ હેતુમાં તથા અગ્નિ આદિ સાધ્યમાં એક પ્રકારની સ્વાભાવિકશક્તિ રહેલી છે. તેમની તે શક્તિ તેઓના ઘણી વારના સહચારદર્શનાદિદ્વારા જોનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. આ તેમની પોતાનામાં રહેલી સ્વાભાવિકશક્તિની જે ઉત્પત્તિ તે **વ્યાપ્તિ** કહેવાય છે. ૩૧.

વ્યાપ્તિના સંબંધમાં **શ્રીપંચશિખાચાર્યનો** મત કહે છે:—

आधेयशक्तियोग इति पंचशिखः ॥ ३२ ॥

यदि निजा शक्तिः, अव्युत्पन्नस्यापि वस्तुनो दर्शनात् ‘ अत्रायं शक्त ’ इति ज्ञानं स्यात् । न चैवम् । तस्मादाधेयशक्तिर्वाच्येति ॥ ३२ ॥

સૂ૦:—આધેયશક્તિનો નિશ્ચય [તે વ્યાપ્તિ] એમ પંચશિખ [આચાર્ય કહે છે.] ૩૨.

વિ૦:—શ્રીપંચશિખનામના સાંખ્યવેત્તા મુનિ કહે છે કે આધેયશક્તિના નિશ્ચયનું નામ **વ્યાપ્તિ** છે. આધેયશક્તિનો એટલે વ્યાપકને આધારે રહેલા વ્યાપ્યપણાનો જે નિશ્ચય તે વ્યાપ્યનો ધર્મ છે.

સાંખ્યસિદ્ધાંતમાં વ્યાપ્તિ એ સાધ્યસાધકથી પૃથક્ પદાર્થ નથી

તેમજ તે સાધ્યસાધકનું સ્વરૂપ પણ નથી, માત્ર તે સાધ્યસાધકનો એક પ્રકારનો સંબંધ છે. ૩૨.

હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિને વ્યાપ્તિ માનવામાં દોષ કહે છે:—

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥

यदि स्वरूपं शक्तिः, शक्तो मल्ल इति पुनरुक्तं स्यात्॥३३॥

સૂ૦:—પુનરુક્તિની પ્રાપ્તિથી સ્વરૂપભૂત શક્તિ વ્યાપ્તિ નથી. ૩૩.

વિ૦:—નિયમ એટલે વ્યાપ્તિ. હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિ એ વ્યાપ્તિ નથી, કેમકે તેમ માનવામાં નીચેના સૂત્રમાં જણાવેલો પુનરુક્તિ-દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩.

હવે તે પુનરુક્તિદોષને બતાવે છે:—

वि षणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥

शक्तो देवदत्त इति प्रत्ययो न स्यात्, किंतु देवदत्तो देवदत्त इति ॥ ३४ ॥

સૂ૦:—વિશેષણના વ્યર્થપણાની પ્રાપ્તિથી [એમ નથી.]. ૩૪.

વિ૦:—તમે જો હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિને વ્યાપ્તિ માનશો

તો જેમ લુગડું અને વસ્ત્ર આ બંને શબ્દો એક પટનુંજ બોધન કરનારા હોવાથી તેમાં પુનરુક્તિદોષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ શક્તિ ને વ્યાપ્તિ આ બંને શબ્દો પણ એક અર્થનું બોધન કરનારા હોવાથી તેમાં પુનરુક્તિદોષની પ્રાપ્તિ થશે, ને સ્વરૂપભૂત આ વિશેષણનું કથન નિરર્થક થશે. એકશબ્દવડેજ ઇચ્છિત અર્થનો બોધ થયા છતાં તે અર્થના વાચક અન્ય શબ્દનું પ્રયોજનવિના પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવાને પુનરુક્તિદોષ કહે છે. એવી રીતે વિશેષણના અનર્થકપણાની પ્રાપ્તિથી એકલા હેતુના સ્વરૂપભૂત શક્તિ એ વ્યાપ્તિ નથી. ૩૪.

વળી એમાં બીજું દૂષણ કહે છે:-

पल्लवादिष्वनुत्पत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु स्वरूपस्य तादवस्थ्यादप्रयुक्तेऽपि मंत्रे विषापनोदनं स्यात् ॥ ३५ ॥

સૂ૦:—અને પત્રાદિમાં અસંભવથી [પણ એમ નથી.] ૩૫.

વિ૦:—વૃક્ષનાં પાંદડાં વૃક્ષપર રહે છે, તેથી પાંદડાં જોવાથી ત્યાં વૃક્ષનું અનુમાન થાય છે. જો તમે હેતુના સ્વરૂપમાત્રનેજ વ્યાપ્તિ કહેશો તો વૃક્ષરહિત કોઇ સ્થલે તોડેલાં પાંદડાંનો પડેલો સમૂહ જોઇને તે વૃક્ષરહિત સ્થાનમાં પણ વૃક્ષના હોવાનું અનુમાન થવું જોઇએ, પણ એવું અનુમાન થતું નથી. તોડેલાં પાંદડાંમાં આધેયશક્તિનો નાશ થવાથી શ્રીપંચશિખાચાર્યના મતમાં આ દોષ આવતો નથી. ૩૫.

હવે એ બંને મતનું સમાધાન કહે છેઃ—

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥ ३६ ॥

निजा चासौ शक्तिश्चेति निजशक्तिः, न तु स्वरूपमेव शक्तिः । तथा चाधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायत्वात् । तथा च शक्तेरविशेषादाधेयशक्तियोगो वा निजशक्तियोगो वेति समानो न्यायः । यच्च वस्तुग्रहणे प्रथमं न गृह्यते, चित्रशक्तित्वात्पदार्थानां, यथा स्थितोऽपि पितापुत्रसंबन्धो विनोपदेशान्न गृह्यते । अत एवोक्तं 'निजशक्त्युद्भव'-मिति ॥ ३६ ॥

સૂ૦:—આધેયશક્તિની સિદ્ધિમાં નિજશક્તિનો ઉદ્ભવ [પણ] સમાન યુક્તિથી [સિદ્ધ થાય છે.] ૩૬.

વિ૦:—આધારને આધારે રહેલી આધેયશક્તિ એ વ્યાપ્તિ એમ સિદ્ધ થવાથી આધારરૂપ વસ્તુની પોતાની શક્તિનો ઉદ્ભવ એ વ્યાપ્તિ એમ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે તે બંનેનું વ્યાપ્તિપણું સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિનું સમાનપણું છે. જેવી યુક્તિથી આધેયશક્તિનું વ્યાપ્તિપણું સિદ્ધ થાય છે તેવી યુક્તિથીજ સાધ્યસાધકની શક્તિની ઉત્પત્તિનું વ્યાપ્તિપણું પણ સિદ્ધ થાય છે. ૩૬.

પદના તથા પદાર્થના તાદાત્મ્યનો (એકપણાનો) નિષેધ કરે છેઃ–

वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

तादात्म्यपक्षे घटोऽपि श्रोत्रग्राह्यः स्यात्, शब्दोऽपि चाक्षुषो भवेत्, अग्न्याद्युच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्ग इति ।३७।

સૂ૦:—શબ્દનો તથા અર્થનો વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ [છે.] ૩૭.

વિ૦:—શબ્દ તથા અર્થ એ બંનેનો વાચ્યવાચકભાવસંબંધ છે, તાદાત્મ્યસંબંધ નથી. શબ્દ એ વાચક અને અર્થ એ વાચ્ય છે. શબ્દના અને અર્થના વાચ્યવાચકભાવસંબંધને લીધેજ વાચકશબ્દથી, તે શબ્દવડે જે વાચ્ય અર્થ હોય તે વાચ્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. જો વાચકશબ્દનું તથા તે શબ્દવડે વાચ્ય અર્થનું તાદાત્મ્ય હોય તો શબ્દના અને અર્થના એકપણાથી કાનથી ઘડો એવો શબ્દ સાંભળીને તે શબ્દથી અભિન્ન ઘડો દેખાવાનો, આંખે ઘડો જોયો તેથી તેને ઘડો એવો શબ્દ સંભળાવાનો, ને અગ્નિના ઉચ્ચારણથી મુખ બળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, પણ તેમ થતું નથી એ સર્વને જ્ઞાત છે, માટે શબ્દનો તથા અર્થનો તાદાત્મ્યસંબંધ નથી, પણ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે. ૩૭.

એમાં જે હેતુ છે તે કહે છેઃ-

त्रिभिः संबंधसिद्धिः ॥ ३८ ॥

त्रिभिः प्रकारैर्व्युत्पत्तिग्रहणात् । आप्तोपदेशात्, यथा ‘ अयं घट ’ इति । वृद्धव्यवहारात्, ‘ यथा गामानय शुक्लां

दण्डेने'ति, अत्र प्रयोजकवृद्धवाक्यात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिं दृष्ट्वा बालस्य । प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात्, यथा 'पक्षी आम्रं भक्षयती'ति श्रुत्वाम्रभक्षणार्थं जानाति, पक्षीति तदानीं प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

સૂ૦:—ત્રણવડે સંબંધની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૩૮.

વિ૦:—એ વાચ્યવાચકભાવસંબંધ ત્રણ પ્રકારથી જાણવામાં આવે છે, **આપ્તવાક્યથી**, **વૃદ્ધના વ્યવહારથી**, અને **પ્રસિદ્ધ શબ્દની સાથેના સંબંધથી.** તે આ પ્રમાણેઃ–આપ્તે એટલે વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય કોઇ માણસે ઘડાને નહિ જાણનાર કોઇ મનુષ્યપ્રતિ કહ્યું કેઃ–" આ ઘડો છે, " આ વાક્ય સાંભળી તે શ્રોતાના સમજવામાં આવ્યું કે મને દેખાડેલી આ વસ્તુ ઘડો છે. એક વૃદ્ધ માણસે કોઈ મોટી વયના બીજા માણસને કહ્યું કેઃ–" ગાય લઈ આવો, " તે વાકય સાંભળી તેણે ગાય આણી. ગાયશબ્દનો તથા ગાય એવા અર્થનો સંબંધ નહિ જાણનાર કોઇ બાળક ગાય એવો શબ્દ સાંભળીને તથા લાવેલી ગાયને જોઇને સમજ્યું કે આ આણેલું પશુજ ગાય એ શબ્દનું વાચ્ય છે. એક બાળક આંબાના ઝાડને ઓળખતું હતું, પણ કોયલને ઓળખતું નહોતું. કોઈ માણસે તે બાળકને કહ્યું કેઃ–" જો, આ આંબાની ડાળપર કોયલ બોલે છે. " તે સાંભળી આંબાના ઝાડને જાણનાર બાળકની સમજમાં આવ્યું કે આ આંબાની ડાળપર જે પંખી બોલે છે તે પંખીનું નામ કોયલ છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે વાચ્યનો ને વાચકનો સંબંધ જાણવામાં આવે છે. ૩૮.

માત્ર કાર્યમાંજ શબ્દની શક્તિ છે એવો નિયમ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

कार्ये व्युत्पत्तिर्दृष्टा, यथा 'अहरहः संध्यामुपासीते'ति सिद्धार्थे च दृष्टा, यथा 'हरिर्देवाधिदेवः'। तथा हि विध्यर्थवादमन्त्रात्मका वेदाः। विधौ कार्यतैकार्थसमवेतायामिष्टसाधनतायां प्रामाण्यम्। विधिशक्तेरुत्तम्भकत्वेनार्थवादस्यापि पारम्पर्येण प्रवर्तकत्वात्प्रामाण्यम्। विहितस्मारकत्वेन मंत्रस्यापि प्रामाण्यम् यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मंत्रार्थवादयोः प्रामाण्यम्, न तु प्रतिपादकत्वं तन्न। उत्पत्तावस्ति प्रवृत्त्यर्थत्वं, ज्ञप्तौ तु सिद्धार्थपरत्वमेव। तस्मात्सिद्धार्थप्रतिपादकयोरप्यर्थवादमंत्रयोः प्रामाण्यमिति ॥ ३९ ॥

સૂ૦:—[માત્ર] કાર્યમાં [શબ્દની શક્તિ છે એવો] નિયમ નથી, ઉભય પ્રકારે જોવાથી. ૩૯.

વિ૦:—માત્ર ક્રિયારૂપ કાર્યમાંજ શબ્દોની શક્તિ છે, અને ક્રિયારહિત સિદ્ધ પદાર્થોમાં તેની શક્તિ નથી, એવો નિયમ થઈ શકતો નથી, કારણકે કાર્ય તથા કાર્યથી ભિન્ન એટલે સાધ્ય તથા સિદ્ધ બંને પદાર્થોમાં શબ્દોની શક્તિ જોવામાં આવે છે; જેમ શંકરનું પૂજન કરવું, એ સ્થલે કાર્યબોધક શબ્દશક્તિ છે, અને મહેશ્વર દેવા-

ધિદેવ છે, એ સ્થલે સિદ્ધબોધક શબ્દશક્તિ છે. આ સૂત્રદ્વારા માત્ર પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ ક્રિયામાં શબ્દની શક્તિ માનનારા પૂર્વમીમાંસકોના મતનું ખંડન કર્યું છે એમ જાણવું. ૩૯.

લોકમાં સિદ્ધ અર્થનુ જ્ઞાન થવાથી અમે સિદ્ધ અર્થોમાં પણ શબ્દોની શક્તિ માનશું, પરંતુ વેદમાં તો સિદ્ધ અર્થના જ્ઞાનનું વ્યર્થપણું હોવાથી ક્રિયારૂપ કાર્યમાંજ શબ્દોની શક્તિ માનવી યોગ્ય છે, આગ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति सामान्यादिहापि व्युत्पत्तिरिति ॥ ४० ॥

સૂ૦ઃ—લોકમાં વ્યુત્પન્નની વેદના અર્થમાં પ્રતીતિ [થાય છે.] ૪૦.

વિ૦ઃ—જેમ લોકમાં મનુષ્યો ક્રિયારહિત સિદ્ધ અર્થમાં પણ શબ્દોની શક્તિને ગ્રહણ કરે છે તેમ વેદમાં પણ લોકની પેઠે ક્રિયા-રહિત સિદ્ધ અર્થમાં શબ્દોની શક્તિ ગ્રહણ કરાય છે. જેમ કેટલાક દહિં દૂધ આદિ લૌકિકશબ્દો સિદ્ધ વસ્તુઓનો બોધ કરે છે તેમ આત્મા ને બ્રહ્મ આદિ કેટલાક વૈદિકશબ્દો પણ સિદ્ધ તત્ત્વોનો બોધ કરે છે. વેદે પ્રતિપાદન કરેલાં પાપ, પુણ્ય, સ્વર્ગ, નરક ને દેવતા એ બધાં અલૌકિક છતાં પણ લોકોને તે પોતાના જ્ઞાનનો વિષય થતાં જોવામાં

આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે લોકમાં તથા વેદમાં શક્તિનો ભેદ નથી. ૪૦.

વળી વાદી શંકા કરે છે:—

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्वेदस्य तदर्थस्यातींद्रियत्वात् ॥ ४१ ॥

ईश्वरस्य निराकृतत्वात् अन्यस्यासंभवात्, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेनाप्तत्वानिश्चयाद्वेदस्याप्रामाण्यापत्तेरिति । वेदाप्रामाण्ये यागादावनाश्वास इति ॥ ४१ ॥

સૂ૦:—વેદના અપૌરુષેયપણાથી [અને] તેના અર્થના અતીંદ્રિયપણાથી ત્રણવડે [વેદના અર્થનો બોધ થાય] નહિ. ૪૧.

વિ૦:—વેદ અપૌરુષેય-કોઇ પુરુષવડે નહિ રચાયેલો-હોવાથી તે વેદના અર્થોના કોઇ યથાર્થ વક્તાની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી વેદના શબ્દોની શક્તિનો બોધ સંભવે નહિ, તથા વેદે પ્રતિપાદન કરેલા સ્વર્ગાદિક પદાર્થો અતીંદ્રિય હોવાથી વૃદ્ધનો વ્યવહાર પણ વેદના પદાર્થોમાં સંભવે નહિ, અને તેથી તેમાં પ્રસિદ્ધ પદની સાથે અપ્રસિદ્ધ પદના ઉચ્ચારણરૂપ શબ્દાર્થ બોધનો ત્રીજો હેતુ પણ નથી. આમ શબ્દના અર્થના બોધમાં હેતુરૂપ ત્રણે સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી વેદના શબ્દોથી તેના અર્થોનો બોધ ન થવો જોઇએ. ૪૧.

વેદના પદાર્થોમાં વાદીએ કહેલા અતીંદ્રિયતાના નિયમનો સિદ્ધાંતી નિષેધ કરે છે:-

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

वैशिष्ट्यं कालदेशपात्रापेक्षया, तन्निरपेक्षत्वे न स्वरूपतो धर्मत्वम् । अन्यथाऽशुद्धकाले म्लेच्छदेशे महापातकिभिः कृता यज्ञादयो धर्महेतवः स्युः न चैवम् ॥ ४२ ॥

સૂ૦:—[દેશાદિના] વિશિષ્ટપણાથી યજ્ઞાદિનું સ્વરૂપથી ધર્મપણું નથી. ૪૨.

વિ૦:—વેદમાં કહેલાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મોને સ્વરૂપથીજ ધર્મપણું નથી, કેમકે તેમાં વિશિષ્ટપણું અર્થાત્ દેશકાલાદિનો સંબંધ રહેલો પણ જોવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે માત્ર યજ્ઞ કરવાથીજ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય એમ નહિ, કિંતુ તેમાં શાસ્ત્રમાં કહેલા યોગ્ય દેશ, કાલ ને પાત્રાદિનો સંબંધ રાખવાની પણ અપેક્ષા માનવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે વેદમાં કહેલા સર્વે પદાર્થો અતીંદ્રિય નથી-એકલા અદૃષ્ટ અર્થરૂપ નથી, કેટલાક દૃષ્ટ અર્થરૂપ પણ છે. વળી જેને વેદના શબ્દોના અર્થોનું જોઇએ એવું જ્ઞાન નથી તે પણ જ્યારે વેદમાં કહેલું કાર્ય યથાયોગ્ય કરીને ઇચ્છિત ફલને પામે છે, ત્યારે તેને (વેદને) અનાપ્ત, અપ્રમાણ કિંવા ભ્રાંતવાક્ય કહી શકાય નહિ. ૪૨.

વૃદ્ધવ્યવહારાદિદ્વારા પણ વૈદિકશબ્દોની જે પોતાના અર્થોમાં રહેલી અનાદિ શકિત છે તેનુંજ જ્ઞાન થાય છે એમ સિદ્ધાંતી પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अयं शब्दोऽत्र वाचकत्वेन मुख्योऽत्र गौण इति व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

સૂ૦:—પોતાની શક્તિ વ્યુત્પત્તિવડે ભિન્ન કરાય છે. ૪૩.

વિ૦:—વ્યુત્પત્તિનું અર્થાત્ લૌકિકશબ્દની શક્તિનું જ્ઞાન વેદના શબ્દોની શક્તિનો માત્ર વ્યવચ્છેદ (વિભાગ) કરી બતાવે છે, અર્થાત્ તે અમુક શબ્દ અમુક અર્થનો બોધક છે, અને અમુક શબ્દ અમુક અર્થમાં મુખ્ય ને અમુક અર્થમાં ગૌણુ છે, એવી રીતનો માત્ર નિશ્ચય કરાવે છે. વેદના શબ્દોમાં લૌકિક નવા શબ્દોની નવીન શક્તિની પેઠે નવીન શક્તિ ઉપજતી નથી. ૪૩.

શબ્દોના અર્થોના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કેવી રીતે જાણુવામાં આવે છે તે કહે છે:-

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात्तत्सिद्धिः ॥४४॥

प्रसिद्धाप्रसिद्धेषु लौकिकवैदिकपदार्थेषु ज्ञानजनकत्वात् व्युत्पत्तिसिद्धिः ॥ ४४ ॥

સૂ૦:—યોગ્યાયોગ્યમાં પ્રતીતિના જનકપણાથી તેની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૪૪.

વિ૦:—લૌકિક ને વૈદિક બધા શબ્દો પ્રાયશઃ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ એ બે પ્રકારના પદાર્થોમાંથી કોઇ એક પદાર્થનો પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે સમજી શકે એવા શ્રોતાના અંતઃકરણુમાં બોધ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે વેદના શબ્દો પણુ સ્વપ્રતિપાદ્ય યોગ્યાયોગ્ય (પ્રત્યક્ષને યોગ્ય અને પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય) ઉભયપદાર્થનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન ઉપજાવે

છે. એવી રીતે પ્રત્યક્ષને યોગ્ય અને પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય પદાર્થોમાં શબ્દોના જ્ઞાનના જનકપણાથી શબ્દના અર્થના જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. ૪૪.

હવે પૂર્વમીમાંસકોએ માનેલા વેદના નિત્યપણાનું નિરાકરણ કરે છેઃ—

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्तावत् “ नाहरासीन्न रात्रीरासीत् ” “ स तपोऽतप्यत तस्मात्तपस्तपनात्त्रयो वेदा अजायन्त ” । अनुमानं च कृतकत्वादित्यादि । प्रत्यक्षेणाप्युच्चारितप्रध्वंसिनो वर्णा इति गृह्यन्ते । यस्तु “ स एवायं कवर्ण ” इति प्रत्ययः स सामान्यविषयः ॥ ४५ ॥

સૂ૦ઃ—કાર્યપણાની શ્રુતિથી વેદોનું નિત્યપણું નથી. ૪૫.

વિ૦ઃ—વેદોના કાર્યપણાની (ઉત્પત્તિની) શ્રુતિથી વેદોનું નિત્યપણું નથી.“ स तपोऽतप्यत तस्मात्तपस्तपनात्त्रयो वेदा अजायन्त ॥ ” (તે આદિપુરુષ સંકલ્પ કરવા લાગ્યા, અને તેમના સંકલ્પના બલથી ત્રણ વેદો ઉપજ્યા,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં વેદોની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેથી વેદ શબ્દરૂપે નિત્ય એટલે ઉત્પત્તિથી રહિત નથી, તાત્પર્યરૂપે ભલે તે નિત્ય હોય. ૪૫.

વેદોને અનિત્ય માનવાથી તે વેદો પૌરુષેય થવા જોઇએ એમ પૂર્વમીમાંસક શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

निराकृत ईश्वर इत्यभिसन्धिः ॥ ४६ ॥

સૂ૦:—તેના કર્તા પુરુષના અભાવથી [તેનું] પૌરુષેયપણું નથી. ૪૬.

વિ૦:—કોઇ પણ પુરુષે જે વસ્તુ રચેલી હોય છે તે વસ્તુ પૌરુષેય કહેવાય છે. વેદો ઉત્પન્ન થયેલા છતાં પણ તે પૌરુષેય નથી,-અર્થાત્ કોઇ અમુક પુરુષદ્વારા તે ઉત્પન્ન થયા એમ માનવામાં આવતું નથી. વેદોના કર્તા કોઇ પુરુષ મનુષ્યોને જ્ઞાત ન હોવાથીજ તે વેદો અપૌરુષેય કહેવાય છે, પૌરુષેય કહેવાતા નથી. ૪૬.

વેદોના કર્તા જો ઈશ્વર નહિ હોય તો બીજા કોઇ પુરુષ કે પુરુષો વેદોના કર્તા હશે એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાને દૂર કરે છેઃ-

मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

मुक्तस्य निःसंगत्वात्कर्तृत्वायोगात्, अमुक्तस्य युगपदुपादानानभिज्ञत्वादिति ॥ ४७ ॥

સૂ૦:—મુક્ત અને અમુક્તના અયોગ્યપણાથી [તે વેદોના કર્તા નથી.] ૪૭.

વિ૦:—આ જગત્માં પુરુષો બે પ્રકારના છે, મુક્ત ને અમુક્ત. તે મુક્ત અને અમુક્ત બંને પ્રકારના પુરુષો વેદોની રચના કરવામાં

અસમર્થ છે. મુક્ત પુરુષ અંતઃકરણથી રહિત નિઃસંગ છે, એટલે તેમાં અનુરાગ અથવા ઇચ્છા ન હોવાથી તેઓ વેદોની રચના કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે નહિ; અને અમુક્ત—બદ્ધ—પુરુષ ભ્રાંત અને અસર્વજ્ઞ છે, એટલે તેના દ્વારા પણ જ્ઞાનમય વેદોની રચના થવાનો સ્પષ્ટ અસંભવ છે. ૪૭.

વેદ જો અપૌરુષેય છે તો તે નિત્ય શામાટે ન ગણાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ-

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमंकुरादिवत् ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

સૂ૦:—અપૌરુષેયપણાથી નિત્યપણું નથી, અંકુરાદિની પેઠે. ૪૮.

વિ૦:—જે પદાર્થનો કોઇ કર્તા ન હોય તે પદાર્થ નિત્ય હોવો જોઇએ એવો કાંઇ નિયમ નથી. આ જગતમાં અંકુરાદિ અનેક પદાર્થો અપૌરુષેય એટલે કર્તાપુરુષવિનાના છે, છતાં તેમની નિત્યતા કોઇ પ્રમાણવડે સિદ્ધ કરી શકાતી નથી. ૪૮.

અંકુરાદિ કાર્યરૂપ હોવાથી તે પૌરુષેય ગણાવાં જોઇએ એમ શંકા થાય તો તે શંકાનો ઉત્તર આપે છેઃ—

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

अंकुरादीनां कर्तृ[illegible]त्प्रत्यक्षबाधः । अयोग्यश्च

कर्ता नास्तीत्युक्तम् । आदिशब्दाद्व्याप्यत्वासिद्धिर्ग्रहीतव्या ॥४९॥

સૂ૦:—તેઓને પણ તેના સંબંધમાં દૃષ્ટના બાધાદિની પ્રાપ્તિ [થાય છે.] ૪૯.

વિ૦:—અંકુરાદિનો કોઇ કર્તા છે, ને તે કર્તા અદૃશ્ય છે, એમ કહેવાથી દૃષ્ટના બાધરૂપ દોષ આવે છે. જે જે પદાર્થ પૌરુષેય હોય છે તે તે પદાર્થ કોઇ શરીરવાળા પુરુષથી ઉપજેલો હોય છે એવી રીતનો નિયમ જોવામાં આવે છે. જો અંકુર પૌરુષેય હોત તો અવશ્ય તેનો કોઇ શરીરવાળો કર્તા પુરુષ મનુષ્યોના જોવામાં આવત, પણ તેવો કોઇ કર્તા પુરુષ મનુષ્યોના જોવામાં આવતો નથી, તેથી તે અપૌરુષેય ગણાય છે. ૪૯.

આદિપુરુષે ઉચ્ચારેલા હોવાથી વેદો પૌરુષેય ગણાવા જોઇએ એવી શંકાનું ખંડન કરવામાટે પૌરુષેયશબ્દનો બીજો અર્થ કહે છેઃ—

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते

तत्पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

यथा घटादिकं, न तु वृक्षादिषु । अदृष्टेऽपीति कर्तर्यदृष्टेऽपि । न कार्यमात्रं सकर्तृकं, किंतु कार्यविशेषः ॥ ५० ॥

સૂ૦:—જે અદૃષ્ટમાં પણ કરેલાની બુદ્ધિ ઉપજે છે તે પૌરુષેય [છે.] ૫૦.

વિ૦:—જે પદાર્થ જોઇને તુરતજ જોનાર મનુષ્યના મનમાં એમ થાય કે આ પદાર્થ કોઇ પુરુષના બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા કાર્યરૂપ છે તે પદાર્થ **પૌરુષેય** કહેવાય છે. ઘટપટાદિ વસ્તુઓ પૌરુષેય છે, કેમકે તેમના બનાવનારા તેમની બુદ્ધિપૂર્વક રચના કરે છે, પણ વેદો પૌરુષેય નથી, કેમકે તે કોઇએ બુદ્ધિપૂર્વક રચેલા હોય એમ સાંભળવામાં આવતું નથી. તે આદિપુરુષના મુખમાંથી વિનાપ્રયત્નેજ નિઃશ્વાસની પેઠે બહાર આવ્યા છે. તેમણે તે કવિઓનાં કાવ્યોની પેઠે બુદ્ધિપૂર્વક રચેલા અથવા કરેલા નથી. " तस्यैतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोऽथर्वा ॥ " (તે આ મહાન્ દેવના નિઃશ્વાસરૂપ છે, આ જે **ઋગ્વેદ**, **યજુર્વેદ**, **સામવેદ** ને **અથર્વવેદ** છે તે,) આ શ્રુતિમાં પણ આદિપુરુષના નિઃશ્વાસથી **ઋગ્વેદ**, **યજુર્વેદ**, **સામવેદ** ને **અથર્વવેદ** વિનાપ્રયત્ને આવિર્ભાવ પામ્યા છે એમ કહ્યું છે, માટે વેદ અપૌરુષેય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૦.

વેદનું પરતઃપ્રામાણ્ય-બીજા પ્રમાણની અપેક્ષાવડે પ્રમાણપણું-નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

निजशक्तिज्ञानजनकसामग्रीमात्राधीनं प्रामाण्यम्, न त्वधिकं गुणमपेक्षते, उत्पत्तिपक्षे । ज्ञानपक्षेऽप्यौत्सर्गिकी ज्ञानग्राहकाणां प्रामाण्यबोधशक्तिः । तदभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम्, झटिति प्रवृत्तेश्च । यत्रापि शंकानिवृत्तये प्रामाण्यजिज्ञासार्थं

प्रमाणानुसरणं, तत्रापि कारणदोषोत्सारणाय, न गुणाय। अत एवाप्रामाण्यं परतः, तत्र दोषस्यापि कारणत्वादिति ५१

સૂ૦:—પોતાની શક્તિની પ્રકટતાથી સ્વતઃપ્રમાણુ-પણું [છે.] ૫૧.

વિ૦:—વેદો અપૌરુષેય હોવા છતાં પણ પોપટના મુખમાંથી નીકળેલાં વચનોની પેઠે તે અપ્રમાણ નથી. વેદવાક્યોમાં જે પોતાની શક્તિ (પોતાનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય) છે તે અભિવ્યક્ત થવાથી તેનું પ્રમાણુપણું પણ અભિવ્યક્ત થાય છે, એટલે વેદ ચક્ષુ આદિની પેઠે સ્વતઃપ્રમાણ છે. જે પ્રમાણે વેદોના પ્રસિદ્ધ સકામ મંત્રોમાં અને આયુ-ર્વેદમાં તેમની પોતાની શક્તિ સ્પષ્ટ અભિવ્યક્ત થતી જોવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે વેદના અન્ય ભાગમાં પણ તેવી રીતની શક્તિ હોવાનું અનુમાનપ્રમાણથી નક્કી થાય છે. વેદના પ્રસિદ્ધ સકામ મંત્રો અને આયુર્વેદ જે ઇચ્છિત ફલ ઉપજાવે છે તે વિવેકીઓને જ્ઞાત છે, તેથી તે વેદભાગ જેમ સ્વતઃપ્રમાણ—જેના પ્રમાણપણામાટે બીજા પ્રમાણની અ-પેક્ષા નથી, પણ જે પોતેજ પોતાનાથી પ્રમાણરૂપ—છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ વેદનો બીજો ભાગ પણ સ્વતઃપ્રમાણરૂપ છે એમ જાણવું. ૫૧.

પદાર્થોને અસત્ માનનારાઓના મતમાં દૂષણ બતાવે છેઃ—

नासतः ख्यानं नृशृंगवत् ॥ ५२ ॥

इदं रजतमित्यसदेव शुक्तिरजततादात्म्यं प्रतिभाति । तच,

असतोऽर्थक्रियाविरहात् ज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः, यथा मनुष्यशृंगस्य ॥ ५२ ॥

સૂ૦:—મનુષ્યના શિંગડાની પેઠે અસત્નું જ્ઞાન [થતું] નથી. ૫૨.

વિ૦:—જે પદાર્થ અસત્ એટલે માણસનાં શિંગડાંની પેઠે મિથ્યા અથવા સ્વરૂપરહિત હોય તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થવાનો અસંભવ છે. જ્ઞેયતત્ત્વ અત્યંત મિથ્યા થવાથી જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ પણ મિથ્યા થાય. છીપમાં જણાયેલું રૂપું, દોરડીમાં જણાયેલો સાપ, સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા પદાર્થો, અને મનોરથના પદાર્થો પણ મનના પરિણામરૂપ હોવાથી તેમનું અત્યંતમિથ્યાપણું નથી. " नाभाव उपलब्धेः " (બાહ્યપદાર્થોના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી તેમનો અભાવ સંભવતો નથી,) આ વેદાંતદર્શનના સૂત્રમાં પણ એમજ કહેલું છે. ૫૨.

ભ્રાંતિના પદાર્થોને અને ભ્રાંતિજ્ઞાનને સત્ય માનનાર પ્રભાકરના (પૂર્વમીમાંસાના એકદેશી અને પૂર્વમીમાંસાના વાર્તિકકાર કુમારિલભટ્ટના શિષ્યના) મતમાં દૂષણ બતાવે છે:—

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

इदं रजतमिति 'इदमि'ति पुरोवर्तिविषयं, 'रजतमि'ति स्मरणम् । द्वे इमे संवित्ती । भेदाग्रहात्ख्यातिः ॥ न, अभेद-

ग्रहणात्प्रवृत्तिदर्शनात्, नेदं रजतमिति बाधाच्च । न च सम्यग्ज्ञानस्य बाधोऽस्ति । तथा सत्ययं घट इति ज्ञाने जाते 'नायं घट' इति ज्ञानं स्यात् ॥ ५३ ॥

સૂ૦:—બાધના દર્શનથી સતનું [જ્ઞાન] નથી. ૫૩.

વિ૦:—છીપને છેટેથી રૂપારૂપે જાણી હોય, પણ પાસે જઇને જોતાં જ્યારે તે છીપ છે એમ જણાય છે ત્યારે પૂર્વે થયેલા રૂપાના જ્ઞાનનો બાધ થઇ જાય છે. જો તે સમ્યક્ જ્ઞાન હોય તો તેનો ઉત્તરકાલે બાધ નજ થવો જોઇએ. જેમ ઘડાને ઘડાને રૂપે જાણ્યો હોય તો તેના જ્ઞાનનો વ્યવહારમાં બાધ થતો નથી તેમ. તાત્પર્ય કે ભ્રાંતિકાલે દેખાતી વસ્તુઓ અને તેમનાં જ્ઞાનો સત્ય નથી, જો તેમ હોય તો તેમનો ઉત્તરકાલે બાધ ન થવો જોઇએ. ૫૩.

ભ્રાંતિજ્ઞાનના પદાર્થોને અને ભ્રાંતિજ્ઞાનોને અનિર્વચનીય માનનાર વેદાંતના મતમાં દૂષણ બતાવે છે:—

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

इदं रजतमित्यसत्त्वेऽपरोक्षज्ञानाभावात् सत्यत्वे बाधाभावात्, अतः सदसद्विलक्षणानिर्वचनीयत्वम् । तथा च " न सत्त्वे बाधसंवित्तिर्न भानमसतोऽपि च । न द्वयात्म विरुद्धत्वादतस्तत्त्वान्तरं कुतः ॥ मायामयत्वसिद्धौ तु प्रपंचस्य प्रमाणतः । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् ॥ अद्वैतागम-

वाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् । प्रमाणभावं भजते बाधनैधुर्यहेतुतः ॥ तस्मान्मायामयत्वेऽपि युक्ता ब्रह्मणि मानता । अद्वैतागमवाक्यानामिति तावद्व्यवस्थितम् ॥" तन्न, इदं रजतमित्यनेनैव निर्वचनीयत्वात्, 'न सन्नासन्नि'त्यनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनाच्च ॥ ५४ ॥

સૂ૦:—અનિર્વચનીયનું [જ્ઞાન થતું] નથી, તેના અભાવથી. ૫૪.

વિ૦:—જે વસ્તુ ને જે જ્ઞાન સતરૂપ પણ ન કહેવાય, અને જે વસ્તુ ને જે જ્ઞાન અસતરૂપ પણ ન કહેવાય, તેને અનિર્વચનીય કહે છે. એવો અનિર્વચનીય પદાર્થ આ જગતમાં ક્યાંઇ પણ જોવામાં આવતો નથી. દૃષ્ટ પદાર્થને અનુસારજ અદૃષ્ટ પદાર્થની કલ્પના કરવી જોઇએ. જગત્ અને તેમાંના પદાર્થો વ્યાવહારિકસત્ છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સિદ્ધ થતું બ્રહ્મ પારમાર્થિકસત્ છે, એટલે જગતમાં પ્રતીત થતા પદાર્થોમાં અનિર્વચનીયપણું સિદ્ધ થતું નથી. ૫૪.

અન્યથાખ્યાતિ માનનારા ન્યાયના મતમાં દૂષણ બતાવે છેઃ—

नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

इदं रजतमिति शुक्तिरेव रजतात्मनावभासत इति । न । अन्यदन्यात्मनावभासत इति सांवद्विरुद्धम् ॥ ५५ ॥

સૂ૦:—સ્વવચનના વ્યાઘાતથી અન્યથાખ્યાતિ [પણ] નથી. ૫૫.

વિ૦:—તાર્કિકો અન્ય વસ્તુનું અન્યરૂપે જ્ઞાન થવાને **અન્યથા-**ખ્યાતિ કહે છે. તાર્કિકોનો એ મત અયોગ્ય છે. સસલાના શિંગડાના જેવી જે વસ્તુ અસતરૂપ હોય તેનું બીજે રૂપે એટલે સતરૂપે કરીને ભાન કેમ થઇ શકે ? નજ થઇ શકે. જો અસત્ વસ્તુનું સતરૂપે ભાન થાય તો માણસનાં શિંગડાં આદિનું પણ સતરૂપે ભાન થવું જોઇએ, પણ એમ થતું નથી. અસતરૂપ જગતનું સતરૂપથી ભાન થાય છે એમ કહેવામાં વદતોવ્યાઘાતદોષ આવે છે. કોઇ માણસ અન્ય માણસની સમીપ આવીને કહે કે " મારા મોઢામાં જીભ નથી " તે કથનમાં જેમ વદતોવ્યાઘાતદોષ થાય છે તેમ અસત્‌નું સતરૂપથી ભાન થવાનું કહેવામાં પણ વદતોવ્યાઘાતદોષ થાય છે. કહેલા ઉદા-હરણમાં જો બોલનારના મુખમાં જીભ નથી, તો તે બોલ્યો શાથી ? એમ બોલનાર પોતે પોતાનીમેળે પોતાને જુઠ્ઠો પાડે તે જગાએ વદતોવ્યાઘાતદોષ થાય છે. ૫૫.

હવે પોતાનો મત કહે છે:—

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

इदं रजतमिति पुरोवर्तिविषयतया सत्, अबाधनात् । रजतविषयतया त्वसत्, बाधात् । तस्मात्सदसती तत्त्वम् ॥५६॥

સૂ૦:—બાધ ને અબાધથી સદસત્ખ્યાતિ [છે.] ૫૬.

વિ૦:—મહત્તત્ત્વાદિ પ્રકૃતિનાં કાર્યો પરિણામી છતાં કારણરૂપે

નિત્ય હોવાથી સ્વરૂપવડે તેમનો બાધ સંભવે નહિ, તેથી પ્રતીત થતું આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિરૂપે સત્ છે. ચૈતન્યમાં કોઇ પણ દૃશ્યવસ્તુનો વાસ્તવિકસંબંધ ન હોવાથી ચૈતન્યમાં આ જગત્નો બાધ થાય છે, તેથી આ જગત્ અસત્ પણ છે, માટે આ જગત્માં સદસત્ખ્યાતિ માનવી એજ યોગ્ય છે. જોકે સદસદ્ઉભયરૂપ પદાર્થ માનવામાં પરસ્પર-વિરુદ્ધધર્મોનો એક ધર્મીમાં સમાવેશ સંભવે નહિ એ દોષ આવે છે, તોપણ જેમ રાતાપણું બિંબરૂપે સત્ છે, અને સ્ફટિકગત પ્રતિબિંબરૂપે તે અસત્ છે; તથા જેમ સોનીના હાટ આદિમાં રહેલું રૂપું સત્ છે, અને છીપમાં અધ્યસ્તરૂપે પ્રતીત થતું રૂપું અસત્ છે; તેમ રૂપ-ભેદથી એકજ જગત્ને કારણરૂપે સત્ ને કાર્યરૂપે અસત્ એમ સદસદ્-ઉભયરૂપ માનવામાં કાંઇ વિરોધ આવતો નથી, તેથી તેમ માનવું નિર્દોષ છે. ૫૬.

વ્યાકરણને અનુસરનારાઓએ માનેલા સ્ફોટનું નિરાકરણ કરે છેઃ—

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रतीतिर्वर्णेषु, अप्रतीतिः स्फोटे । तस्मान्न स्फोटात्मकः शब्दः । यदि वर्णाः किंचिदपि न प्रतिपादयन्ति, स्फोटप्रतिपादनमपि कुतः । अथ प्रतिपादयन्ति, किमन्तर्गडुना स्फोटेन, वर्णा एव प्रतिपादकाः सन्तु । नानात्वादपि न स्फोटसिद्धिः ५७

સૂ૦:—પ્રતીતિથી ને અપ્રતીતિથી શબ્દ સ્ફોટરૂપ નથી. ૫૭.

વિ૦:—શબ્દના અવયવભૂત પ્રત્યેક અક્ષરમાં વસ્તુનું જ્ઞાન ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય નથી, ક્ અલ્ અશ્ અ એ બધા અક્ષરો જ્યારે આનુપૂર્વીના ક્રમથી ઉચ્ચારણ થાય ત્યારે તેમાંથી એક " કલશ " એવી રીતના આકારનો અખંડશબ્દ સ્ફુટિત અર્થાત્ અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્ત થયેલો તે સ્ફોટરૂપ શબ્દજ ઘડાનો બોધક થાય છે. આવી રીતનો વ્યાકરણવાળા આદિનો મત છે, પણ **સાંખ્યાચાર્યો** એ મતને સ્વીકારતા નથી. તેઓ કહે છે કે વર્ણોવડે (વર્ણોના સમુદાયવડે) સ્ફોટ (અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારો શબ્દ) ઉપજે, ત્યારપછી તે સ્ફોટદ્વારા અર્થનો બોધ થાય એવી રીતની કલ્પના કરવાના કરતાં વર્ણના ક્રમદ્વારાજ—ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારેલા વર્ણોના સમૂહથીજ—પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે એ કલ્પના ઉત્તમ છે. ૫૭.

પૂર્વે વેદોના નિત્યપણાનું ખંડન કર્યું છે, હવે સર્વ શબ્દોના નિત્યપણાનું ખંડન કરે છેઃ—

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

प्रत्यक्षादेः शब्दश्रवणानन्तरं नास्तीति प्रतीतेः । अन्यथा घटस्यापि नित्यत्वं स्यात् ॥ ५८ ॥

સૂ૦:—કાર્યપણાની પ્રતીતિથી શબ્દનું નિત્યપણું નથી. ૫૮.

વિ૦:—ઘટાદિ શબ્દ નિત્ય નથી, પણ અનિત્યજ છે. અમુક શબ્દ ઉત્પન્ન થયો તથા અમુક નષ્ટ થયો ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી શબ્દોનું

કાર્યપણું તથા વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે. પ્રત્યભિજ્ઞાથી (આગળ એક વાર સાંભળેલા શબ્દના પુનઃ શ્રવણથી) શબ્દોમાં નિત્યપણું માનવાની અગત્ય નથી, કારણકે તે પ્રત્યભિજ્ઞા તો તે શબ્દની જાતિને અર્થાત્ ઘટાદિ શબ્દની ઘટત્વાદિ જાતિને વિષય કરવાથી પણ સંભવી શકે છે, જો એમ નહિ માનીએ તો પ્રત્યભિજ્ઞાથી ઘડા આદિ નાશવાળા પદાર્થોને પણ નિત્ય માનવા પડશે, જે સર્વથા અયોગ્ય છે. ૫૮.

એ કથનમાં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છેઃ-

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥५९॥

यथान्धकारस्थो घटो दीपेनाभिव्यज्यते, तथा वर्णा ध्वनिभिर्व्यज्यन्ते। तदभावान्न सन्तीति प्रतिभानं,न त्वसत्त्वात्५९

સૂ૦ઃ—પૂર્વસિદ્ધ વસ્તુની અભિવ્યક્તિ [થાય છે,] જેમ દીવાવડે ઘટની [તેમ.] ૫૯.

વિ૦ઃ—દીવો જેમ અંધારામાં રહેલી ઘટાદિ વસ્તુઓને પ્રકાશવાળી કરે છે તેમ વાણી આદિથી થતો ધ્વનિ પણ પૂર્વસિદ્ધ અક્ષરને અને શબ્દને વ્યક્ત (પ્રકટ) કરે છે. તે ધ્વનિના નાશથી શ્રોતાને અક્ષરના તથા શબ્દના નાશની ભ્રાંતિ થાય છે, પણ વાસ્તવિકરીતે તે અક્ષરનો તથા શબ્દનો નાશ થતો નથી. આમ છે, માટે શબ્દને અનિત્ય માનવો એ યોગ્ય નથી. ૫૯.

પૂર્વપક્ષીની એ શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

सत्कार्यसिद्धांतश्चेत्सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्तिमाश्रित्य नित्यत्वमुच्यते, ततः सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत्, सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

સૂ૦:—[જો] સત્કાર્યસિદ્ધાંત [માનો] તો સિદ્ધસાધન [થાય છે.] ૬૦.

વિ૦:—એવી રીતે (પૂર્વસૂત્રના વિવેચનમાં કહેલી રીતે) કહેવાથી પુનઃ અમારા સત્કાર્યસિદ્ધાંતનો (કાર્ય પોતાના ઉપાદાનકારણમાં સદ્રૂપે રહે છે એ સિદ્ધાંતનો) સ્વીકાર થાય છે, એટલે સિદ્ધસાધનદોષ (જે વસ્તુ સિદ્ધ હોય તેને સાધનરૂપ ગણવાનો દોષ) ઉપજે છે. અનાગતાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દની વર્તમાનાવસ્થાને જો તમે અભિવ્યક્તિ કહેશો તો તેમ કહીને તમારે શબ્દની નિત્યતા પ્રતિપાદન કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી, કેમકે તેવી રીતની નિત્યતા તો સર્વ કાર્યમાં છે. ૬૦.

હવે અદ્વૈતવાદનું ખંડન કરે છેઃ—

नाद्वैतमात्मनो लिंगात्तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

जरामरणादिलिंगानियमात् । पूर्वत्र सिद्धवदुक्तं, इदानीं साध्यत इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ६१ ॥

સૂ૦:—લિંગથી તેના (આત્માના) ભેદની પ્રતીતિથી આત્માનું અદ્વૈત નથી. ૬૧.

વિ૦:—સર્વ પુરુષોનો અત્યંત અભેદ નથી, કેમકે જરા,

મરણ, જન્મ, બંધ ને મોક્ષાદિના સંબંધમાં પુરુષોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. પુરુષોની આવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિથી પુરુષોની ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે, તેમનું એકપણું સિદ્ધ થતું નથી. ૬૧.

આત્મા અને અનાત્માનો અભેદ માનવામાં પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ બાધક છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

नानात्मनाऽपि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

न अनात्मना घटादिना आत्मन एकत्वं, घटादीनां बाह्यत्वेन भेददर्शनात् । एकत्वे घटादीनामात्मत्वमात्मनश्च परिणामित्वमिति ॥ ६२ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યક્ષના બાધથી જડથી પણ [આત્માનો અભેદ] નથી. ૬૨.

વિ૦:—જો તમે આત્માનો અનાત્માની (જડની) સાથે અભેદ માનશો તો ઘટનો તથા પટનો આત્માથી અભેદ થવાથી તેમનો પણ પરસ્પર અભેદ થશે. આમ થાય તો પછી મનુષ્યોને તેમનું જે પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન થાય છે તે ન થવું જોઇએ. આત્માનો ને અનાત્માનો અભેદ માનતાં આમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણની સાથે વિરોધ આવે છે, માટે તેમનો અભેદ સ્વીકારી શકાય નહિ. ૬૨.

એ વિષયને દૃઢ કરવામાટે સિદ્ધ થયેલા અર્થને પણ પુનઃ કહે છે:—

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

अबाधितप्रत्ययेनैव भेददर्शनात् ॥ ६३ ॥

સૂ૦:—તેથીજ બંનેની [સાથે અભેદ] નથી. ૬૩.

વિ૦:—પૂર્વોક્ત હેતુથીજ જડરૂપપ્રકૃતિની ને પ્રકૃતિનાં કાર્યોની સાથે આત્માનો અભેદ અસિદ્ધ છે. ૬૩.

ત્યારે " **आत्मैवेदं सर्वम्** " (આ સર્વ આત્માજ છે,) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓમાં સર્વ વસ્તુઓને આત્મરૂપ કહેલી છે તેની શી વ્યવસ્થા થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ-

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अन्धानां तच्छ्रुतेरन्यपरत्वं सामान्यपरत्वम् ॥ ६४ ॥

સૂ૦:—તેમાં અવિવેકીઓનું અન્યપરપણું (ઉપાસના-પરપણું) [કહ્યું છે.] ૬૪.

વિ૦:—અદ્વૈતનું કથન કરનારી જે શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે તે શ્રુતિઓ વિવેકજ્ઞાન નહિ પામેલા પુરુષોના અન્યસાધનમાટે એટલે કે તેમને કરવાયોગ્ય ઉપાસનામાટે કહેવામાં આવેલી છે, અર્થાત અભેદભાવનાના અભ્યાસવડે તેમના અંતઃકરણના રાગદ્વેષ શમાવવામાટે કહેવામાં આવી છે, એમ સમજવું. ૬૪.

વળી એક આત્મા માનવામાં આ જગતનું ઉપાદાન-

કારણ પણ કોઈ સંભવે નહિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसंगत्वात् ॥ ६५ ॥

कूटस्थत्वान्नात्मा कारणम् । अविद्यापा असत्यत्वान्न कारणत्वम्। सत्यत्वेऽद्वैतहानिः। संबंधाभावान्नोभयं कारणम् ६५

સૂ૦:—નિઃસંગપણાથી જગતનું ઉપાદાનકારણ આત્મા [કે] અવિદ્યા નથી, [તેમ] બંને [પણ] નથી. ૬૫.

વિ૦:—આત્મા અસંગ હોવાથી તે આત્મા આ જગતનું ઉપાદાનકારણ સંભવી શકે નહિ. તે અસંગ હોવાથી અવિદ્યાદ્વારા પણ તે આત્મામાં આ જગતની ઉપાદાનકારણતા સંભવતી નથી. અસંગસ્વભાવવાળા પુરુષરૂપ ચૈતન્યનો અવિદ્યાની સાથે સંબંધ સંભવતો નથી; એ અર્થ પૂર્વે પ્રતિપાદન થઇ ગયો છે. અસત્પણાથી અવિદ્યા પણ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ સંભવે નહિ. આત્મા અસંગ હોવાથી તે આત્મા અને અવિદ્યા એ બંને મળીને પણ આ જગતનાં ઉપાદાનકારણ થઇ શકતાં નથી. ૬૫.

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી "प्रज्ञानमानंदं ब्रह्म" એ શ્રુતિવડે આત્માના આનંદસ્વરૂપની પણ સિદ્ધિ થવી જોઇએ, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

नैकस्यानंदचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

आनंदः सुखम् । चित् ज्ञानम् । आनंदचिद्रूपत्वे द्वैतत्वापत्तिः । न च 'आनन्दो न विषयजं सुखम्, चितिर्वा वृत्तिज्ञानम्, किंत्वन्यदेवालौकिकमि'ति वाच्यं, अलौकिकत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे प्रमाणसत्त्वेनैव द्वैतत्वम् । किंच, आत्मन आनंदरूपत्वं आनंदधर्मत्वं वा । आनंदधर्मत्वे द्वैतत्वापत्तिः, निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधश्च । आनंदरूपत्वे संसारावस्थायां कथमानंदो नानुभूयते । अविद्यातिरोधानादिति चेत्, अमूर्तत्वादविद्याया न तया कुड्यवत्तिरोधानसंभवः । अथाभिभवस्तिरोधानशब्दार्थः । नित्यस्य विभुनो नाभिभवः । अविद्याया मिथ्यात्वादात्मनः सत्यत्वात्तयोः संबंधः, वस्त्ववस्तुनोः संबंधाभावात्, संबंधे वा निःसंगादिश्रुतिविरोधः । आनंदानुभवे च कर्मकर्तृविरोधः । किंचानंदात्मत्वे किं प्रमाणम् । किं प्रमाणानुसरणेन, स्वयमेव प्रमाणरूपत्वादात्मन इति चेत्, तन्न, प्रमाणव्यवस्थार्थं प्रमेयस्वीकारात् । प्रमेयाभावात्किं प्रमाणेन परिच्छेत्तव्यम् । प्रमित्युपधानाभावाच्च प्रमाणत्वमेव नास्ति ॥ चिद्रूपत्वं च नानंदरूपत्वं, द्वयोर्भेदात् । तयोरलौकिकत्वेनाभेदसिद्धिरित्यपि न, अलौकिकत्वादेव व्याप्तिग्रहणाभावात् । ततो नात्मनो द्विरूपत्वमिति । यदि च मुक्तावानंदो नानुभूयते, किं तेन । अनुभूयते चेत्, अनुभवित्रनुभवानुभवनीया वाच्याः

। यथा च यावद्देहभावित्वेनात्मसाक्षात्कारादपि समाधिरित्युच्यते, देहपातानन्तरमात्मनः स्थितिरिति क्व समाधिः । तथा च " समाधौ सकलदुःखनिवृत्तेरानन्दलाभ " इत्यभिमन्यते । देहाभावात्समाधिनाशे क्वानंदानुभवः । एवं च मुक्तावानन्दानुभवो भ्रांत इति ॥ ६६ ॥

સૂ૦:—બંનેના ભેદથી એકનું આનંદરૂપપણું ને ચિદ્રૂપપણું નથી. ૬૬.

વિ૦:—પુરુષને દુઃખના જ્ઞાનકાલમાં સુખનો અનુભવ થતો નથી, તેથી સુખ અને જ્ઞાન એ બંનેનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. વળી આત્મરૂપ એકધર્મીમાં આનંદરૂપતા અને ચૈતન્યરૂપતા એ બંને વિરુદ્ધ-ધર્મોનું સાથે રહેવું સંભવતું નથી. જ્ઞાનવિશેષસુખરૂપ (એક પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ સુખ એ) આત્મા છે એમ કહેવું પણ આત્મા અખંડ હોવાથી સંભવે નહિ. આત્મા અખંડ હોવાથી ચૈતન્યના અનુભવકાલમાં સુખસ્વરૂપપર આવરણ હોવાથી આત્માના સુખસ્વરૂપનું ભાન નથી થતું એમ કહેવું પણ સંભવતું નથી. આત્માના આનંદસ્વભાવપર તમે જે કાલમાં આવરણ માનશો તે કાલમાં હું દુઃખને જાણું છું એવી પ્રતીતિ આત્મા અખંડ હોવાથી સંભવી શકશે નહિં. આનંદના આવરણકાલમાં જો તમે ચૈતન્યનું ભાન માનશો તો આત્માના અંશ માનવા પડશે, ને તેથી આત્મા સાવયવ થશે, અને તેમ થવાથી તે અનિત્ય થશે. આત્માના આનંદરૂપપણાનો બોધ કરનારી શ્રુતિની સાથે વિરોધ થવાથી પૂર્વોક્ત તર્કોને અસત્ તર્કો માનવા એ

પણ યોગ્ય નથી, કારણ " नानंदं न निरानंदं " (બ્રહ્મ આનંદરૂપ પણ નથી, ને દુઃખરૂપ પણ નથી,) એ શ્રુતિમાં તથા " अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् " (દુઃખથી ભિન્ન, સુખથી ભિન્ન, ને ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાલમાં વિદ્યમાન તે બ્રહ્મ છે,) એ સ્મૃતિમાં બ્રહ્મ આનંદથી ભિન્ન છે એમ પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૬૬.

હવે આત્માના આનંદરૂપપણાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા કરે છેઃ—

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

व्यक्तम् ॥ ६७ ॥

સૂ૦ઃ—દુઃખની નિવૃત્તિથી [આનંદ] ગૌણ [છે.] ૬૭.

વિ૦:—આત્મા આનંદમય છે એમ કહેનારી શ્રુતિઓનો તે (આત્મા આનંદરૂપ છે એ) પ્રયોગ ગૌણ છે, અર્થાત્ આત્મામાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિનો લક્ષ્ય કરીને અથવા આત્મામાં ઔપાધિક (અંતઃકરણમાં વધેલા સત્ત્વગુણરૂપ ઉપાધિથી ઉપજતા) આનંદનો લક્ષ્ય કરીને શ્રુતિઓમાં આત્માને આનંદમય કહ્યો છે. સાંખ્યમતમાં વસ્તુના અભાવને તે વસ્તુના અધિકરણસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે, તેથી ત્રિવિધ દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિ આત્મરૂપજ છે, તેનાથી ભિન્ન નથી. ૬૭.

શ્રુતિમાં એવો ગૌણ પ્રયોગ કરવાનું પ્રયોજન બતાવે છેઃ—

विमुक्तिप्रशंसा मंदानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानां तामसानाम् । विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्तनार्थं प्रोत्साहनमिति ॥ ६८ ॥

સૂ૦:—અવિવેકીઓમાટે મુક્તિની પ્રશંસા [છે.] ૬૮.

વિ૦:—ત્રિવિધદુઃખના અત્યંતાભાવરૂપ આત્માનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જે મુક્તિ, તે મુક્તિની સુખરૂપતાના પ્રતિપાદનનું, મુક્તિની સ્તુતિના પ્રતિપાદનદ્વારા સુખેચ્છુ અવિવેકી પુરુષોને મુક્તિ મેળવવાના તેમના પ્રયત્નમાં પ્રોત્સાહન કરવું, એ પ્રયોજન છે, આત્મા વસ્તુતાએ આનંદસ્વરૂપ છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ નથી. ૬૮.

મનનું વ્યાપકપણું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिंद्रियत्वा[द्वा] ॥ ६९

यच्च 'शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखमि'ति ज्ञानं मनसो विभुत्वं प्रतिपादयति, तदाशुसंचारित्वात्क्रमाग्रहणनिमित्तम् । नानेन विभुत्वसिद्धिः ॥ ६९ ॥

સૂ૦:—કરણપણાથી અથવા ઇંદ્રિયપણાથી મનનું વ્યાપકપણું નથી. ૬૯.

વિ૦:—જેમ કુવાડો આદિ કરણ અને ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિય વ્યાપક નથી, પણ પરિચ્છિન્ન છે, તેમ મન કરણ હોવાથી અને ઇંદ્રિય હોવાથી તે મન પણ વ્યાપક નથી, પરંતુ પરિચ્છિન્ન છે.

શંકા:—મનને દૂર રહેલા પદાર્થોનું તુરત જ્ઞાન થાય છે, તેથી તે મન વ્યાપક હોવું જોઇએ.

સમાધાન:—મનની ગતિ અતિવેગવાળી છે, તેથી તેને તુરત દૂરના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. એમ થવાથી તેનું વ્યાપકપણું હશે એમ અવિવેકીઓના વિચારમાં આવે છે, પણ તેનું વ્યાપકપણું નથી. મનનું મધ્યમપરિમાણુ (શરીરજેવડું પરિમાણુ) છે, જે પૂર્વે પ્રતિપાદન થઈ ગયું છે. વાયુથી, વીજળીથી ને પ્રકાશથી પણ મનનો વેગ વધારે છે. ૬૯.

તેના સંબંધમાં હેતુ કહે છે:—

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

सक्रियत्वादित्यनुमानं दर्शितम् । गतिश्रुतेरिति शब्दो दर्शितः ॥ ७० ॥

સૂ૦:—સક્રિયપણાથી [ને] ગતિની શ્રુતિથી [તે ક્રિયાવાળું છે.] ૭૦.

વિ૦:—મન ક્રિયાવાળું છે, તે એક વિષયનો ત્યાગ કરીને બીજા વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેથી, જે જે એક વિષયનો પરિત્યાગ કરીને બીજા વિષયને ગ્રહણ કરે છે તે તે ક્રિયાવાળું હોય છે, જેમ નેત્ર, આ અનુમાનપ્રમાણુથી મન ક્રિયાવાળું છે એમ નક્કી થાય છે; અને શ્રુતિરૂપ શબ્દપ્રમાણુથી પણ તે ગતિરૂપ ક્રિયાવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. " मनसो जवीयः ॥" (પરમાત્મા મનથી વધારે વેગવાળા

છે,) એ શ્રુતિમાં મનને ગતિવાળું કહેલું છે. એવી રીતે ઇંદ્રિયોની સાથે મળીને ક્રિયા કરવાથી તથા વૃત્તિવડે દૂરદેશપર્યંત જવાથી મન વ્યાપક નથી, પણ પરિચ્છિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૦.

મન નિત્ય નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

न निर्भागत्वं तद्योगाद् घटवत् ॥ ७१ ॥

न निर्भागत्वं नाकारणवत्त्वम् । तद्योगात् भागयोगात् । किमस्य कारणम् । अहंकारः । षट्केन युगपद्योगात्परमाणूनां सभागत्वसिद्धिः । तस्माद्घटादिवदनित्यं मनः ॥ ७१ ॥

સૂ૦:—[મનનું] અવયવરહિતપણું નથી, તેના (ઇંદ્રિયોના) સંબંધથી, ઘડાની પેઠે. ૭૧.

વિ૦:—મન નિર્ભાગ અર્થાત્ નિરવયવ (અવયવરહિત) નથી. આ સિદ્ધાંતપ્રમાણે તેની ઉત્પત્તિ અહંકારમાંથી થયેલી છે, અને બહારના વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા તે નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોની સાથે સંબંધવાળું થાય છે, માટે તે સાવયવ હોવાથી ઘટાદિની પેઠે અનિત્ય છે, નિત્ય નથી. મન જો નિરવયવ એટલે અણુજેવડું હોય તો અવયવરહિત અણુપરિમાણુવાળાનો બીજાની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ. ૭૧.

નિત્ય ને અનિત્યનો વિભાગ બતાવે છેઃ—

प्रकृतिपुरुषयो न्यत्सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

स्पष्टम् ॥ ७२ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન સર્વે અનિત્ય [છે.] ૭૨.

વિ૦:—આ વિશ્વમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષવિનાની બીજી સર્વે વસ્તુઓ અનિત્ય છે, તે બેથી ભિન્ન કોઇ પણ વસ્તુ નિત્ય નથી. ૭૨.

દિશા ને કાલ આદિ નિત્ય હોવાથી બીજી સર્વે વસ્તુઓ અનિત્ય છે એમ કેમ કહેવાય એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

न कारणलाभो भागिनो जगत्कारणस्य प्रधानस्य, निर्भागत्वश्रुतेः "[illegible]ष्कारणत्वान्नास्य कारणान्तरामि"ति श्रुतेः ७३

સૂ૦:—નિરવયવપણાની શ્રુતિથી પ્રકૃતિપુરુષને અવયવની પ્રાપ્તિ નથી. ૭૩.

વિ૦:—પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેજ તત્ત્વ નિરવયવ અને નિત્ય છે. તે વિનાનાં બીજાં તત્ત્વો ને અન્ય સર્વે વસ્તુઓ સાવયવ અને અનિત્ય છે. દિશા ને કાલ આદિ પૃથક્ તત્ત્વ નથી એ આગળ (૨-૧૨ માં) કહેવાઈ ગયું છે, એટલે તે બધામાં નિત્ય અને અનિત્ય એવો વિભાગ થતો નથી. પ્રકૃતિમાં તથા પુરુષમાં સાવયવપણું નથી, પણ તે બંને નિરવયવ છે એમ " निष्कलं निष्क्रियं शांतं " (નિરવયવ, ક્રિયારહિત ને શાંત;) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ જણાવેલું છે. ૭૩.

આત્મામાં આનંદની અભિવ્યક્તિ થવી એ મોક્ષ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

नानंदाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४॥

मुक्तौ धर्मधर्मिभावाभावात् । साभिव्यक्तिः किं सर्वदास्ति । संसारदशायामपि मुक्तिप्रसंगः । अथ मुक्तौ क्रियते । कार्यभावस्यावश्यं नाशात्पुनरनिर्मोक्ष इति ॥ ७४ ॥

સૂ૦:—[આત્માના] ધર્મરહિતપણાથી આનંદની અભિવ્યક્તિ [તે] મુક્તિ નથી. ૭૪.

વિ૦:—આત્મામાં આનંદની અભિવ્યક્તિ થવી એ મુક્તિ એમ માનવું યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે આત્મા નિર્ધર્મક–સર્વધર્મરહિત–છે, એટલે તેમાં આનંદરૂપ અથવા તેની અભિવ્યક્તિરૂપ ધર્મ હોવાનો વા ઉપજવાનો સંભવ નથી. ૭૪.

આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ એ પણ મુક્તિ નથી એમ કહે છેઃ—

न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥७५ ॥

विशेषनिषेधात्सामान्यगुणस्वीकारः । तथा च गुणयोगादनिर्मोक्षः ॥ ७५ ॥

સૂ૦:—તેવી રીતે [આત્માના] વિશેષગુણોનો નાશ [તે પણ મુક્તિ] નથી. ૭૫.

વિ૦:—ધર્મરહિત અસંગ આત્મામાં કોઇ પણ જાતનો ધર્મ

હોવાનો સંભવ નથી એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. તે કારણથી તેના સર્વ વિશેષગુણોનો નાશ એ પણ મોક્ષ નથી, કેમકે તેના વિશેષધર્મના નિષેધથી તેના સામાન્યધર્મનો સ્વીકાર કરવો પડશે, જે અસંગ અને ધર્મરહિત આત્મામાં સંભવી શકે નહિ. ૭૫.

પૃથિવીની ઉપરના લોકોમાં ગતિ થવી એ પણ આત્માની મુક્તિ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

नोर्ध्वगत्या मुक्तिः, "निर्गुणनिष्क्रियनिर्धर्मक आत्मे"ति श्रुतेः। कुतो मुक्तिः, हस्तिकृमिदेहपरिणामित्वेन संकोचविकासाभ्यां सावयत्वेनानित्यश्च स्यात् ॥ ७६ ॥

સૂ૦:—નિષ્ક્રિયની વિશેષગતિ [સંભવતી] નથી. ૭૬.

વિ૦:—ઊર્ધ્વગતિ લિંગદેહની થઈ શકે, પણ અક્રિય આત્માની ઊર્ધ્વગતિ થઈ શકે નહિ. આત્મા સ્વભાવથીજ સર્વ ક્રિયાથી રહિત છે. લિંગદેહના સંબંધવડે જો આત્માની ઊર્ધ્વગતિ માનવામાં આવે તો તે નિરતિશયમોક્ષ નથી, પણ સાતિશય (ન્યૂનાધિકતારૂપ અતિશયવાળો) ક્રમમોક્ષ છે. ૭૬.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીએ માનેલી મુકિતમાં દૂષણ દેખાડે છે:—

नाकारोपरागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ७७

स क्रियाकारो ज्ञानस्वरूपः । तथा च ज्ञानस्याप्युच्छेद इति कस्य मुक्तिः । अथ धर्मः । क्षणिकत्वात्सर्वदा तन्नाशे संसारिणामपि मुक्तिः स्यात् । अथ वासनावशात्तदा न मुच्यते, वासनोच्छित्तिरेव मोक्षोऽस्तु, क्रियाकारोपरागोच्छित्त्या ॥ आदिशब्दात्स्वच्छसंवित्प्रवाहस्यापि नश्वरत्वात्कस्य मुक्तिरिति ॥ ७७ ॥

સૂ૦:—ક્ષણિકપણુાદિના દોષથી [વિષયના] આકારના ઉપરાગનો (વાસનાનો) નાશ [તે મોક્ષ] નથી. ૭૭.

વિ૦:—ક્ષણે ક્ષણે વિનાશ પામનારું ક્ષણિકવિજ્ઞાનજ આત્મા છે. તેનો જે ઘટપટાદિરૂપ વિષયાકાર થવો તે તેને બંધ છે, ને તે વિષયાકારપણુાની વાસનારૂપ પ્રતીત થતા સંબંધનો નાશ થવો એ મોક્ષ છે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીનો તે મત અયોગ્ય છે, કારણુકે જો સર્વે વસ્તુઓ તેમણે ક્ષણિક માની તો તેમણે માનેલો મોક્ષ પણુ ક્ષણિકજ થયો. જો મોક્ષ ક્ષણિક હોય તો પછી આવો ક્ષણિક મોક્ષ મેળવવામાટે વિવેકી પુરુષોની કેમ પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે ? નહિજ થઈ શકે. ૭૭.

હવે અભાવવાદીના મોક્ષનું ખંડન કરે છેઃ-

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

સૂ૦:—અપુરુષાર્થપણાદિરૂપ દોષથી સર્વનો નાશ [તે મુક્તિ] નથી. ૭૮.

વિ૦:—પુરુષોની ઇચ્છાના અવિષયપણા આદિરૂપ દોષથી સર્વનો નાશ એ મુક્તિ નથી. પોતાના આત્માના નાશની ઇચ્છા કોઇ પણ વિવેકી પુરુષ કરે નહિ, તેથી જ્ઞાનરૂપ આત્માના સર્વથા સ્વરૂપનાશને મોક્ષ કહેવો એ અયોગ્ય છે. ૭૮.

શૂન્ય પણ મુક્તિ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

अपुरुषार्थत्वादेः । आदिशब्दादनुष्ठानाभावः सूचितः । यदात्मा स्वीक्रियते, तदा तत्परिपन्थिनि द्वेषः, तदनुकूले च स्नेह इति तयोर्बन्धहेतुत्वादनिर्मोक्षः स्यात् । मैवम् । न हि रागद्वेषमात्राद्‌बन्धः, किंतु तद्विशेषात् । यथा बौद्धपक्ष एव न संवित्संतानमात्राद्‌बन्धः, स्वच्छसंवित्संतानस्य मोक्षांगत्वात्, तथा कैवल्यात्मपरिपन्थिनि द्वेषाभिरूपहितात्मस्थितौ रागाच्च बन्धः, प्रत्युत मोक्षहेतुत्वमेवेति ॥ ७९ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે શૂન્ય પણ [મોક્ષ નથી.] ૭૯.

વિ૦:—જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાનરૂપ સર્વ સંસારના વિનાશરૂપ જે શૂન્ય તે પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. પોતાના સ્વરૂપના વિનાશની ઇચ્છા કોઇ પણ સમજુ મનુષ્ય કરે નહિ, આ વાત લોકપ્રસિદ્ધજ છે. ૭૯.

ઉત્તમદેશાદિના લાભથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

देशसंयोगस्य वियोगान्तत्वात्पुनः संसारः । आदिशब्दात्कालकर्मणोरपि परिग्रहः । कालयोगस्याप्येवम् । कर्मणश्च क्षयित्वात्पुनः संसार इति ॥ ८० ॥

સૂ૦:—અને સંયોગો વિયોગરૂપ અંતવાળા [છે,] માટે દેશાદિનો લાભ [મોક્ષ] નથી. ૮૦.

વિ૦:—ઉત્તમ દેશ, ઉત્તમ દ્રવ્ય, ને ઉત્તમ દારાદિના સ્વામીપણાની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. જે વસ્તુનો મનુષ્યની સાથે સંયોગ થાય છે તે વસ્તુનો અવશ્ય તેનાથી વિયોગ પણ થાય છે, કેમકે સંયોગો વિયોગરૂપ અંતવાળા છે, તેથી ઉત્તમ દેશાદિના સ્વામીપણાની પ્રાપ્તિ પણ વિનાશી હોવાથી વાસ્તવિક મોક્ષરૂપ નથી. ૮૦.

જીવનો ઈશ્વરમાં લય થાય એ પણ મુક્તિ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

न ब्रह्मणो भागो जीवात्मा, ब्रह्मणो भागाभावात् ।

योगस्य वियोगान्तत्वात्पुनर्बन्धप्रसंगः । अथ संसारकारणाभावान्न वियोग इति, एवं च स एवास्तु, किं भागयोगकल्पनया ॥ ८१ ॥

સૂ૦ઃ-અંશનો અંશીમાં લય [પણ મોક્ષ] નથી. ૮૧.

વિ૦ઃ—પુરુષનો જેની સાથે સંયોગરૂપ લય થાય તેની સાથે પરિણામે અવશ્ય તેનો વિયોગ પણ થવાનોજ, વળી પોતાના સ્વરૂપના લયની ઇચ્છા કોઇ સમજુ પુરુષમાં હોય પણ નહિ, તેમજ પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણે નિત્ય ઇશ્વિરની અસિદ્ધિ છે, આ કારણોથી ઇશ્વિરના અંશરૂપ જીવનો અંશિરૂપ ઇશ્વિરમાં લય તે મોક્ષ એમ માનવું યોગ્ય નથી. ૮૧.

અણિમાદિ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ એ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી એમ કહે છેઃ—

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात् तदुच्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

तेषामपि कार्यत्वादनित्यत्वम् । आदिशब्दाल्लघिमा गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्रकामावसायित्वमिति ॥ ८२ ॥

સૂ૦ઃ—અન્યની પ્રાપ્તિની પેઠે તેના નાશના અ-

વશ્યંભાવીપણુાથી અણિમાદિની પ્રાપ્તિ પણ [મુક્તિ] નથી. ૮૨.

વિ૦:—અણિમાદિ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી, કેમકે તે સિદ્ધિઓ કાર્યરૂપ હોવાથી અવશ્ય અનિત્ય છે, એટલે બીજા સંબંધોનો જેમ અવશ્ય વિનાશ થાય છે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિઓનો પણ અવશ્ય વિનાશ થાય છે, પુરુષનો ને તેમનો સંબંધ અનંતકાલપર્યંત રહેવો સંભવિત નથી. ૮૨.

ઇંદ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી એમ જણાવે છે:—

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

अनित्यत्वात् ॥ ८३ ॥

સૂ૦:—તેવી રીતે ઇંદ્રાદિના પદનો લાભ પણ [મુક્તિ] નથી. ૮૩.

વિ૦:—અણિમાદિ સિદ્ધિઓની પેઠે વિનાશી હોવાથી ઇંદ્રાદિના ઐશ્વર્યવાળા અધિકારની પ્રાપ્તિ પણ વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. જેમ રાજાનું ઐશ્વર્ય વિનાશી છે તેમ ઇંદ્રાદિનું ઐશ્વર્ય પણ વિનાશી છે. ૮૩.

કેટલાક વાદીઓ ઇંદ્રરૂપ આત્માના સંબંધવાળી ઇંદ્રિયોને ભૌતિક માને છે તેમના મતનું નિરાકરણ કરે છે:–

न भूतप्रकृतित्वमिंद्रियाणामाहंकारिकत्वश्रुतेः ८४

तथा च, " एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ " भूतप्रकृतित्वमिति तु येनेन्द्रियेण यद्भूतकारणम् तन्मात्रं गृह्यते, तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानाद्व्यपदेशः ॥ ८४ ॥

સૂ૦:—અહંકારના કાર્યપણાની શ્રુતિથી ઇંદ્રિયોમાં ભૂતનું કારણપણું નથી. ૮૪.

વિ૦:—શ્રોત્રાદિ ને વાગાદિ ઇંદ્રિયો ભૌતિક (પાંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ) નથી, કારણકે આગળ કહેલી શ્રુતિમાં તેમની અહંકારમાંથી ઉત્પત્તિ થઇ છે એમ કહેલું છે. ૮૪.

દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોના જ્ઞાનથી પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી એમ કહે છેઃ—

न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

" द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया इति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा गुणाः । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानि कर्माणि । परमपरं च सामान्यम् । नित्यद्रव्यवृत्तयो-

ऽन्त्या विशेषाः । अयुतसिद्धानां यः संबंध इहप्रत्ययहेतुः समवाय " इति नास्ति नियमोऽनियतपदार्थवादित्वात्सांख्यानाम् । न च तद्बोधान्मुक्तिः, आत्मज्ञानादेव मुक्तेः ॥८५॥

સૂ૦:—છ પદાર્થનો નિયમ નથી, [ને] તેના જ્ઞાનથી મુક્તિ [નથી.] ૮૫.

વિ૦:—દ્રવ્ય,[૧] ગુણ,[૨] કર્મ,[૩] સામાન્ય,[૪] વિશેષ[૫] અને

---

૧ ક્રિયાવાળું ને ગુણવાળું હોય તથા સમવાયિકારણ (ઉપાદાનકારણ) હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેના નવ પ્રકાર છેઃ–પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન. ૨ દ્રવ્યમાં રહેનાર, ગુણરહિત, સંયોગ તથા વિભાગમાં અકારણ, અને બીજા ગુણની અપેક્ષા નહિ કરનાર ગુણ કહેવાય છે. તેના બહુધા ચોવીશ પ્રકાર છેઃ–રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, (જ્ઞાન,) સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ. ૩ એક દ્રવ્ય જેનો આધાર હોય, જે ગુણરહિત હોય, ને જે સંયોગવિભાગમાં અપેક્ષારહિત કારણ હોય તે કર્મ કહેવાય છે. અથવા ચલનરૂપ તે કર્મ છે. તેના પાંચ પ્રકાર છેઃ—ઉત્ક્ષેપણ, અવક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ ને ગમન. ૪ દ્રવ્ય, ગુણ ને કર્મમાં રહેલો એક, નિત્ય, ને સાધારણ ધર્મ સામાન્ય વા જાતિ કહેવાય છે. તેના બે પ્રકાર છેઃ–પર (અતિવ્યાપક) અને અપર. (ન્યૂનવ્યાપક.) ૫ નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલા વે પરસ્પર વ્યાવર્તક ધર્મો તે વિશેષો કહેવાય છે. પૃથિવી જલ તેજ ને વાયુ આ ચાર ભૂતોનાં પરમાણુ અને આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા ને મન

સમવાય[૬] આ છજ[૭] પદાર્થો છે, અને તેના યથાર્થજ્ઞાનથી પુરુષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ વૈશેષિકોનો સિદ્ધાંત પણ શક્તિ આદિ બીજા પદાર્થો વિદ્યમાન હોવાથી અસંગત છે. વળી પ્રકૃતિ પણ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ છે, માટે ગંધાદિ ગુણોથી રહિત હોવાથી તે પૃથિવી આદિરૂપ નથી, તેથી પૃથિવીત્વ આદિ જાતિ પણ ઘટત્વાદિ જાતિની પેઠે કાર્યમાત્રમાં રહે છે, કારણમાં રહેતી નથી, માટે પ્રધાન પણ છ પદાર્થોથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) હોવાથી છજ પદાર્થોનો નિયમ સંભવતો નથી, ને તેથી તે છ પદાર્થોના જ્ઞાનથી વાસ્તવિક મોક્ષ પણ સંભવતો નથી. ૮૫.

ન્યાયદર્શનમાં કહેલા સોળ પદાર્થોને જાણવાથી પણ વાસ્તવિક મુક્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

"प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णय-वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञाना-

---

આ નિત્યદ્રવ્યો છે. વિશેષોના ઘણા પ્રકાર છે. ૬ જાતિ ને વ્યક્તિ, ગુણ ને ગુણી, ક્રિયા ને ક્રિયાવાન્, અવયવ ને અવયવી, અને નિત્ય-દ્રવ્ય ને વિશેષ એ સાથે રહેનારાઓમાં રહેનારો નિત્યસંબંધ સમવાય કહેવાય છે. તે એક છે. ૭ જોકે સૂત્રમાં છજ પદાર્થો કહેલા છે, તોપણ વૈશેષિકો એ છને ભાવરૂપ પદાર્થો માની તેનાથી ભિન્ન અભાવનામના સાતમા પદાર્થનો પણ સ્વીકાર કરે છે. તેના ચાર પ્રકાર છે:–પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ ને અત્યંતાભાવ.

निःश्रेयसाधिगम इति । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गाः प्रमेयम् । समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धांतः । स चतुर्विधः, सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थांतरभावात् । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः। प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । यथोक्तोपपन्नच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा। सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः। वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । तत्त्रिविधं, वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं च । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । इयन्त इति न नियमः, न वा तद्बोधान्मुक्तिः। आदिशब्दादन्येऽपि नियतपदार्था निराकार्याः ॥ ८६ ॥

સૂ૦:—એવી રીતે સોળ આદિમાં પણ [સમજવું] ૮૬.

વિ૦:—સોળ આદિ પદાર્થોમાં પણ એમજ જાણવું. પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ ને નિગ્રહસ્થાન એ સોળ[૧] પદાર્થો ન્યાયદર્શનમાં કહ્યા છે. તે પદાર્થોનું ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષાવડે યથાર્થજ્ઞાન થવાથી મિથ્યાજ્ઞાનને નાશ થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાનને નાશ થવાથી ચિત્તદોષ (રાગદ્વેષ) મટે છે, ચિત્તદોષના નાશથી રાગદ્વેષવાળી પ્રવૃત્તિ અટકે છે, તે પ્રવૃત્તિ અટકવાથી જીવાત્માને નવો જન્મ થતો નથી, અને જીવાત્માને નવો જન્મ મટવાથી તેનાં એકવીશ પ્રકારનાં દુઃખોની આત્યંતિકનિવૃત્તિ થાય છે, એમ તે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, પણ પ્રકૃતિ આદિ બીજા પદાર્થો હોવાથી એ સોળ પદાર્થોને નિયમ સંભવતો નથી, અને તેથી તેમના જ્ઞાનથી વાસ્તવિક મોક્ષ પણ સંભવતો નથી. **સાંખ્યમતમાં** તો પ્રકૃતિપુરુષ એ બે પદાર્થો નિત્ય માન્યા છે, અને નિત્યાનિત્યસાધારણ પદાર્થો પચીશ માન્યા છે. એ પચીશ

૧ એ સોળ પદાર્થોની ટુંકી સમજ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પદાર્થોમાંજ ગુણ, કર્મ, સામાન્ય ને શક્તિ આદિક અન્ય પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. ૮૬.

૧ પ્રમાનું જે કરણ તે પ્રમાણ. તેના ચાર પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. ૨ એ ચાર પ્રમાણમાંના કોઇ પણ એક પ્રમાણવડે સિદ્ધ થનાર વસ્તુ તે પ્રમેય. તેના બાર પ્રકાર છે, આત્મા, શરીર, ઇંદ્રિય, અર્થ, (વિષય,) બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, (રાગ-દ્વેષાદિ,) પ્રેત્યભાવ, (પુનઃ ઉત્પત્તિ,) ફલ, દુઃખ ને અપવર્ગ. (મોક્ષ.) ૩ એકજ ધર્મીમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ઘણા ધર્મોના વિશિષ્ટપણાને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન તે સંશય. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, સાધારણધર્મજ્ઞાનજન્ય, અસાધારણધર્મજ્ઞાનજન્ય ને વિપ્રતિપત્તિવાક્યરૂપ. અહિં વિપર્યયનો પણ સંશયમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ૪ જેની ઇચ્છાવડે પુરુષો પ્રવર્તે છે તે પ્રયોજન. તેના બે પ્રકાર છે, દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ. ૫ વ્યાપ્તિજ્ઞાન થવામાટે જે ઉદાહરણ જોવાની અગત્ય છે, અર્થાત્ જે પદાર્થમાં લૌકિકોનો ને પરીક્ષકોનો સમાન નિશ્ચય છે, તે દૃષ્ટાંત. તે સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય ભેદે કરીને બે પ્રકારનાં છે. ૬ પ્રામાણિકતાવડે અભ્યુપગત અર્થ એટલે સંશયાદિરહિત યથાર્થજ્ઞાનરૂપ જે નિશ્ચય તે સિદ્ધાંત. તેના ચાર પ્રકાર છે, સર્વતંત્ર, પ્રતિતંત્ર, અધિકરણ ને અભ્યુપગમ. ૭ પરાર્થાનુમાનવાક્યનો એકદેશ તે અવયવ. તેના પાંચ પ્રકાર છે, પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન. ૮ વ્યાપ્યના આરોપમાં વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. તેના અગિયાર પ્રકાર છે, વ્યાઘાત, આત્માશ્રય, ઇતરેતરાશ્રય, ચક્રકાશ્રય, અનવસ્થા, પ્રતિબંધિકલ્પના, લાઘવકલ્પના, ગૌરવ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ ને વૈજાત્ય. ૯ યથાર્થ અનુભવ એ જેનો પર્યાય છે એવી જે પ્રમિતિ તે નિર્ણય. તે

કેટલાકોએ માનેલા પરમાણુના નિત્યપણાનું ખંડન કરે છે:—

પ્રમા અથવા પ્રમિતિના ચાર ભેદ છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ ને શાબ્દી. ૧૦ તત્ત્વનો નિર્ણય જેનું ફલ છે એવું કથોપકથન તે **વાદ**. ૧૧ પરસ્પર જિતવાને ઇચ્છનારની ઉભયસાધનવતી કથા તે **જલ્પ**. ૧૨ સ્વપક્ષસ્થાપનાહીન પરદોષકથનરૂપ કથાવિશેષ તે **વિતંડા**. ૧૩ અસાધક છતાં પણ જેને હેતુપણાવડે વિવાદમાં વાપરી લીધો હોય તે **હેત્વાભાસ**. તેના પાંચ પ્રકાર છે, સવ્યભિચાર, (અનૈકાંતિક,) વિરુદ્ધ, સત્પ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ અને બાધિત. ૧૪ અનેકાર્થવાચક શબ્દાદિની રચનાએ પ્રતિબંધનો હેતુ તે **છલ**. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, અભિધાન, તાત્પર્યોપચાર અને વ્યત્યયવૃત્તિ. ૧૫ સ્વપક્ષનો વ્યાઘાત કરનારું ઉત્તર તે **જાતિ**. તેના ચોવીશ પ્રકાર છે, સાધર્મ્યસમા, વૈધર્મ્યસમા, ઉત્કર્ષસમા, અપકર્ષસમા, વર્ણ્યસમા, અવર્ણ્યસમા, વિકલ્પસમા, સાધ્યસમા, પ્રાપ્તિસમા, અપ્રાપ્તિસમા, પ્રસંગસમા, પ્રતિદૃષ્ટાંતસમા, અનુત્પત્તિસમા, સંશયસમા, પ્રકરણસમા, અહેતુસમા, અર્થાપત્તિસમા, અવિશેષસમા, ઉપપત્તિસમા, ઉપલબ્ધિસમા, અનુપલબ્ધિસમા, નિત્યસમા, અનિત્યસમા અને કાર્યસમા. ૧૬ પરાજયનું જે નિમિત્ત તે **નિગ્રહસ્થાન** છે. તેના બાવીશ પ્રકાર છે, પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાંતર, પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, હેત્વંતરોક્તિ, અર્થાંતરોક્તિ નિરર્થકોક્તિ, અવિજ્ઞાતાર્થોક્તિ, અપાર્થકોક્તિ, અપ્રાપ્તકાલોક્તિ, ન્યૂનોક્તિ, અધિકોક્તિ, પુનરુક્તિ, અનનુભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિક્ષેપ, મતાનુજ્ઞા, પર્યનુયોજ્યાનુયોગ, (પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ,) નિરનુયોજ્યાનુયોગ, અપસિદ્ધાંત ને હેત્વાભાસ. એ સોળે પદાર્થોના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે **શ્રીગૌતમભગવત્પ્રણીત ન્યાયદર્શન** તે ઉપરના **વાત્સ્યાયનભાષ્યસહિત** જેમને ઇચ્છા થાય તેમણે જોવું.

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

" प्रधानात्सर्वमजायत," "प्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वमनित्यमिति" श्रुतेः कार्यत्वात्परमाणूनां न नित्यत्वं कारणत्वं वा ॥ ८७ ॥

સૂ૦:—તેના કાર્યપણાની શ્રુતિથી અણુનું નિત્યપણું નથી. ૮૭.

વિ૦:—પૃથ્વી આદિ ભૂતોનાં પરમાણુઓનું નિત્યપણું સંભવતું નથી, કેમકે શ્રુતિમાં તેનું કાર્યપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે. જોકે હમણાં એ શ્રુતિની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તોપણ "अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥" (પાંચ ભૂતોનાં જે પરમાણુઓ છે તે વિનાશી છે, તે સહિત સર્વ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ ક્રમપૂર્વક થાય છે,) આ શ્રીમનુસ્મૃતિના વચનથી તે ઉચ્છેદ પામેલી શ્રુતિના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે. વળી " प्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वमनित्यम् " (પ્રકૃતિપુરુષથી ભિન્ન અન્ય સર્વ અનિત્ય છે,) એ શ્રુતિથી પણ જણાય છે કે પરમાણુઓમાં નિત્યપણું કે આ જગત્‌નું છેલ્લું કારણપણું નથી. ૮૭.

પરમાણુઓ નિરવયવ હોવાથી તે કોઈનું કાર્ય હોઈ શકે નહિ એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ–

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

यत्कार्यं न तन्निर्भागि, यथा पट इति ॥ ८८ ॥

સૂ૦:—કાર્યપણાથી [તેનું] નિરવયવપણું નથી. ૮૮.

વિ૦:—પરમાણુ કાર્યરૂપ છે, માટે તેની નિરવયવતા સંભવતી નથી, તેથીજ તેની ઉત્પત્તિ તન્માત્રાથી માનેલી છે. ૮૮.

દ્રવ્યમાત્રના સાક્ષાત્કારમાં રૂપ એ હેતુ છે, ને પ્રકૃતિપુરુષ એ રૂપરહિત દ્રવ્ય છે, માટે તેમનો સાક્ષાત્કાર સંભવતો નથી, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

" इहायं पक्षी " त्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वाद्व्यभिचाराद्भुद्भूतरूपनिबंधनान्न प्रत्यक्षत्वनियमः । अलौकिके च समाधिबलजे योगिप्रत्यक्षे न पर्यनुयोगोऽस्ति ॥ ८९ ॥

સૂ૦:—રૂપના નિમિત્તથી પ્રત્યક્ષનો નિયમ નથી. ૮૯.

વિ૦:—જો વસ્તુમાં રૂપ હોય તોજ તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થાય, ને જો તેમાં રૂપ ન હોય તો તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ ન થાય, એવો કાંઇ નિયમ નથી, જેમ રૂપરહિત આકાશનું તથા રૂપરહિત દુઃખસુખનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે તેમ રૂપરહિત પ્રકૃતિપુરુષનું પણ પવિત્ર, એકાગ્ર ને સાંખ્યશાસ્ત્રના સંસ્કારવાળા ચિત્તથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. ૮૯.

હવે પરિમાણનો નિર્ણય કરે છેઃ-

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥९०॥

महदणुभ्यां कार्यकारणयोगाद्व्यवहारसिद्धेः । एतत्प्रभेदा एवान्ये परिमाणभेदा इति ॥ ९० ॥

સૂ૦:—બેવડે તેના (પરિમાણના) સંભવથી પરિમાણનું ચતુર્વિધપણું નથી. ૯૦.

વિ૦:—અણુ, મહાન્, હ્રસ્વ અને દીર્ઘ એવા પરિમાણના ચાર પ્રકાર નથી, પરંતુ પરિમાણના બેજ પ્રકાર છે, અણુ અને મહાન્. અણુમાં હ્રસ્વનો, અને મહાન્માં દીર્ઘનો સમાવેશ થઇ શકે છે. જો એમ ન માનીએ તો વક્રાદિરૂપ અનંત પ્રકારનાં પરિમાણો કહેવાં પડે. **સાંખ્યમતમાં** અણુપરિમાણ મૂલકારણ સત્ત્વાદિગુણોમાં રહે છે, અને બીજા પદાર્થોમાં મધ્યમપરિમાણથી માંડીને પરમમહત્ત્વપર્યંત પરિમાણ રહે છે, તે બધા મહત્પરિમાણનાજ અવાંતરભેદો છે. ૯૦.

જાતિ નહિ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છે:-

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य ॥ ९१ ॥

यथा ' सोऽयं देवदत्त " इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा, तथा अनित्यत्वेऽपि सामान्यस्य बहुकालस्थैर्यात् ज्वालादिषु प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ ९१ ॥

સૂ૦:—અનિત્યપણામાં પણ સ્થિરપણાના સંબંધથી જાતિનું પ્રત્યભિજ્ઞાન [થાય છે.] ૯૧.

વિ૦:—ઘટરૂપ વ્યક્તિ અનિત્ય છતાં પણ તેઓમાં રહેલી ઘટત્વજાતિ અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય છે. જાતિના સ્થિરપણાના યોગથીજ ' આ તે ઘડો ' એવી રીતની ઘડાની ને તેની જાતિ ઘટત્વની પ્રત્યભિજ્ઞા મનુષ્યોને થાય છે, માટે જાતિના સદ્ભાવનું ખંડન જે વાદીઓ કરે છે તે અસંગત છે. ૯૧.

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ९२ ॥

न सामान्यापलापः, प्रत्यभिज्ञात् परोक्तयुक्तेः प्रत्यक्षबाधात् ॥ ९२ ॥

સૂ૦:—તેથી તેનો (જાતિનો) અભાવ નથી. ૯૨.

વિ૦:—ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલા જાતિના પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ હેતુથી જાતિનો (સામાન્યનો) અભાવ સંભવતો નથી. ૯૨.

પોતાનાથી ભિન્ન બીજાનું પૃથક્પણું કરવામાટે પૂર્વોક્ત પ્રત્યભિજ્ઞા સંભવી શકે છે, તેથી વ્યક્તિથી ભિન્ન જાતિ નથી, એમ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ९३ ॥

अभावरूपत्वे प्रतियोगिस्मरणाधीनं ज्ञानं लभ्येत, न तु विधिमुखतयेति ॥ तथा च " सिद्धश्चागौरपोह्येत गोनिषेधात्मकश्च सः। तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते। गव्यसिद्धे त्वगौर्नास्ति तदभावे च गौः कुतः " ॥ ९३ ॥

સૂ૦:—ભાવની પ્રતીતિથી [તે] અન્યના નિવૃત્તિ-રૂપપણારૂપ નથી. ૯૩.

વિ૦:—" આ તે ઘડો " એવી રીતની પ્રત્યભિજ્ઞા ઘટથી ભિન્ન બીજા પદાર્થનું પૃથક્‌પણું કરવારૂપ સામાન્ય નથી, કેમકે તે પ્રત્યભિજ્ઞા ભાવરૂપ પ્રતીત થાય છે, જો તેમ ન હોય તો " આ અઘડો (ઘડાથી ઊલટું) નહિ " એવી પ્રતીતિ થવી જોઇએ, પણ તે વેલા તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. ૯૩.

સાદૃશ્ય ભિન્ન તત્ત્વ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

न तत्त्वांतरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ९४ ॥

भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यं, न तत्त्वांतरं, प्रत्यक्षेणैव बहुतरतथावयवग्रहणात् "तत्सदृशोऽयमि"ति ज्ञानोत्पादात् ९४

સૂ૦:—પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી સાદૃશ્ય તત્ત્વાંતર (અન્ય તત્ત્વ) નથી. ૯૪.

વિ૦:—સાદૃશ્ય એ ભિન્ન પદાર્થ નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનદ્વારા તેના જેવું એમ સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થઇ શકે છે, ને પદાર્થના અધિક અવયવાદિ ધર્મોથી ભિન્ન સાદૃશ્યનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી. ૯૪.

તેનું અન્ય પ્રકારે પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ९५

अस्ति पदार्थानां निजा शक्तिः । सा तुल्यापण्ड न्तर-

दर्शनादभिव्यक्ता विशिष्टा सती " सदृशोऽयमि"ति सादृश्योपलब्धेः कारणं, न तु तत्त्वान्तरं सादृश्यम् ॥ ९५ ॥

સૂ૦:—અથવા વિશિષ્ટપણાથી તેની ઉપલબ્ધિથી પોતાની શકિતની અભિવ્યકિત [તે સાદૃશ્ય.] ૯૫.

વિ૦:—અથવા તે વસ્તુમાં રહેલી અમુક પ્રકારની શક્તિની અભિવ્યક્તિથી ભિન્ન બીજું કાંઇ સાદૃશ્ય નથી. તે શકિત સરખાપણાવાળી વસ્તુના જોયા પછી અભિવ્યક્ત-વિસ્પષ્ટ-થાય છે, એટલે તે વિશેષવાળી બુદ્ધિ ઉપજે છે, તેથી " આ વસ્તુ અમુકના જેવી " એવી રીતનું જ્ઞાન જોનારને ઉપજે છે. તાત્પર્ય કે સાદૃશ્ય એ પદાર્થ પ્રત્યક્ષની અંતર્ગત છે, તેનાથી બહાર નથી. ૯૫.

ઘટાદિ શબ્દોનું વાચકપણું અને ઘટાદિ પદાર્થોનું વાચ્યપણું એ તેમનામાં સાદૃશ્ય છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું છેદન કરે છેઃ—

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ९६ ॥

न संबंधज्ञानहेतुः सादृश्यं, व्यभिचारात्, अन्यत्राप्युपदेशादेः संज्ञासंज्ञिसंबंधनिश्चयात्। करणव्युत्पत्त्या विषयिणो ज्ञानस्योपलक्षणम् ॥ ९६ ॥

સૂ૦:—વાચકવાચ્યનો સંબંધ પણ [સાદૃશ્ય] નથી. ૯૬.

વિ૦:—શબ્દનો અને અર્થનો જે વાચકવાચ્યભાવરૂપ સંબંધ છે તે પણ સાદૃસ્ય નથી, કેમકે વાચકવાચ્યભાવરૂપ સંબંધના જ્ઞાનથી સાદૃસ્યનું જ્ઞાન વિલક્ષણ પ્રતીત થાય છે. જેને શબ્દના તથા અર્થના પરસ્પરના સંબંધના જ્ઞાનનું ભાન નથી એવા પુરુષને પણ કોઇની સાથે મળતી આવતી વસ્તુ જોઇને તેમાં સાદૃસ્યનું જ્ઞાન થાય છે. ૯૬.

શબ્દનો અને તેના અર્થનો સંબધ નિત્ય નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥९७॥

शब्दार्थयोरनित्यत्वात्कथं संबंधो नित्यः स्यात् ॥ ९७ ॥

સૂ૦:—બંનેના અનિત્યપણાથી સંબધનું નિત્યપણું નથી. ૯૭.

વિ૦:—શબ્દ અને અર્થ એ બંને અનિત્ય હોવાથી તેમનો સંબંધ પણ અનિત્ય છે, તેથી વાચકવાચ્યના સંબંધને સાદૃસ્ય માનવામાં કોઈ અતીતવસ્તુનું કોઇ વર્તમાનવસ્તુમાં જે સાદૃસ્ય તેની પ્રતીતિ નહિ સંભવે. ૯૭.

તે વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ ઉત્પત્તિવિનાનો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

नाजः संबंधो धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ९८ ॥

संयोगो भवन्कर्मजो भवेत्, न च नित्यस्य व्यापकस्य

क्रियास्ति । महदादयश्चानित्याः, कथं तत्संयोगो नित्यः । आत्मनां च निर्धर्मत्वान्न तैः प्रधानेन संयोगोऽस्ति । किंच, येन प्रमाणेन वस्तु गृह्यते तेनैव संयोगग्रहणामिति धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः ॥ ९८ ॥

સૂ૦:—ધર્મીના ગ્રાહક પ્રમાણના બાધથી સંબંધ નહિ ઉપજેલો નથી. ૯૮.

વિ૦:—આ જગતમાં કોઈ પણ સંબંધ ઉત્પત્તિરહિત નથી, કેમકે તેમાં ધર્મીને ગ્રહણ કરનારા પ્રમાણનો બાધ આવે છે. ધર્મીને ગ્રહણ કરનારું પ્રમાણ એટલે ધર્મી તથા ધર્મના સંબંધનો નિશ્ચય કરાવનારું પ્રમાણ. મહદાદિ પદાર્થો ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી તેમનો પોતાના ધર્મની સાથેનો સંબંધ પણ ઉત્પત્તિવાળો છે. જે પદાર્થ ઉત્પત્તિવાળો હોય તેનો સંબંધ પણ ઉત્પત્તિવાળોજ હોય એમ અનુમાનપ્રમાણથી પણ નક્કી થાય છે. ૯૮.

સમવાયસંબંધનું નિરાકરણ કરે છે:-

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ९९ ॥

समवायः संबद्धोऽसंबद्धो वा । असंबद्धत्वे कथमन्यं संबन्धिनं कुर्यात् । संबंधित्वेऽन्यसंबंधस्यासंभवात् समवाय एव वक्तव्यः । तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थानान्नास्ति समवायः । यस्त्वविभागेन संप्रतिभासः स संयोगविशेषवैचित्र्या-

त्, यथा तप्तायःपिण्डे वह्नेः ॥ ९९ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણુના અભાવથી સમવાય [પણુ] નથી. ૯૯.

વિ૦:—કોઇ વાદીઓ કહે છે કે સમવાયસંબંધ છે, પરંતુ તે સમવાયસંબંધ નથી, કેમકે સમવાયસંબંધ હોવાનું કોઇ પણ પ્રમાણ જોવામાં આવતું નથી. ૯૯.

રૂપવાળો ઘડો છે ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ હોવાથી, અને દંડવાળો પુરુષ છે એ પ્રતીતિની પેઠે રૂપવાળો ઘડો છે એ પ્રતીતિ પણુ વિશેષણુવિશેષ્યના સંબંધને વિષય કરે છે, વિશિષ્ટપ્રતીતિરૂપ હોવાથી, ઇત્યાદિ અનુમાન-પ્રમાણુવડે સમવાયસંબંધની સિદ્ધિ થાય છે, એમ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:-

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा १००

उभयत्रापि तादात्म्येनैवोपपत्तेः, अन्यथा सामानाधिकरण्यं न स्यादिति ॥ १०० ॥

સૂ૦:—ઉભયમાં (પ્રત્યક્ષમાં ને અનુમાનમાં) પણુ અન્યથા સિદ્ધિથી, પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાન નથી. ૧૦૦.

વિ૦:—રૂપવાળો ઘડો એમાંના વિશેષણુવિશેષ્યનું પ્રત્યક્ષ અને તે વિશેષણુવિશેષ્યનું અનુમાન એ બંને અન્યપ્રકારે સિદ્ધ થઇ શકે

છે, અર્થાત્ તે વિશેષણવિશેષ્ય તાદાત્મ્યરૂપેજ (અભેદભાવેજ) પ્રતીત થાય છે, તેમનો સમવાયસંબંધ છે માટે તે એવી રીતે પ્રતીત થાય છે એમ કહેવું એ ભ્રાંતિ છે. ૧૦૦.

પ્રકૃતિમાં ક્રિયા થવાથી પ્રકૃતિપુરુષનો સંયોગ થાય છે, ને ત્યારપછી આ જગત્ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે, એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. ત્યાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી આવી શંકા કરે છે કે કોઈ પણ વસ્તુમાં ક્રિયા સંભવતી નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, એટલે જ્યાં કોઇ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંજ તે વસ્તુ નાશ પામે છે, તેથી માત્ર અનુમાનવડે તેના દેશાંતરના સંયોગથી ક્રિયાની સિદ્ધિ થતી નથી. પૂર્વપક્ષીની એ શંકાનુ સૂત્રકારશ્રી સમાધાન કરે છેઃ--

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

निकटस्थस्य क्रियाक्रियावतोरेवापरोक्षप्रतीतेः । अन्यथा सिद्धस्य प्रत्यक्षस्य बाधाद्यदि संयोगविभागाभ्यां कर्मानुमीयते, तयोरुभयवृत्तित्वाद्वृक्षमूलादग्रं गच्छति पुरुषे वृक्षेऽपि कर्मानुमीयेत । ननु पुरुषकर्मणा संयोगविभागसिद्धौ किमर्थं वृक्षे कर्म स्वीकर्तव्यम् । उत्पत्तौ भवेदेवं, अव्यभिचाराच्च संयोग-

विभागाभ्यां इक्षे कर्मानुमानं न निवर्तते, किंच, अन्धकारे "भुजाग्रं मे कम्पते" इत्यादौ कम्पमात्रज्ञानं भ्रांतिः । सूर्य-क्रियानुपलम्भश्चातिदूरादिदोषात् ॥ १०१ ॥

સૂ૦:—નિકટવાળાને તેની (ક્રિયાની) [અને] તે વાળાની (ક્રિયાવાળાની) પ્રત્યક્ષપ્રતીતિથી ક્રિયાનું અનુમેયપણુંજ નથી. ૧૦૧.

વિ૦:—કોઈ પણ ગતિવાળી વસ્તુના સમીપના દેશમાં રહેલા દ્રષ્ટાને આ વસ્તુ ચાલે છે એવી પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી થાય છે. તે કારણથી નક્કી થાય છે કે કોઇ પણ વસ્તુના દેશાંતરના સંયોગથી ગતિરૂપ ક્રિયાની માત્ર અનુમાનવડેજ પ્રતીતિ થાય છે એવો નિયમ નથી. આમ હોવાથી ક્રિયાશક્તિવાળી પ્રકૃતિનો પુરુષની સાથે સંબંધ સંભવી શકે છે, ને તેથી સંસારની ઉત્પત્તિ પણ સંભવી શકે છે. ૧૦૧.

હવે સ્થૂલશરીર કેટલા ભૂતોનું બનેલું છે તેનો નિર્ણય કરે છેઃ—

न पांचभौतिकं शरीरं बहूनामुपादाना-योगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानाम् । उपष्टम्भकत्वे तु चतुर्णां निमित्तत्वमस्त्येव । तेन च पांचभौतिकत्वमुच्यत इति ॥१०२॥

સૂ૦:—બહુના ઉપાદાનના અસંભવથી પાંચ ભૂતોનું બનેલું શરીર નથી. ૧૦૨.

વિ૦:—પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોની ઉત્પત્તિ પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતોમાંથી થઇ છે એમ કહેવું એ યુક્તિવાળું નથી, કેમકે તે ભૂતો વિજાતીય છે, સજાતીય નથી, માટે સ્થૂલશરીરનું સજાતીય જે પૃથ્વી-તત્ત્વ છે તેજ સ્થૂલશરીરનું ઉપાદાનકારણ છે. બીજાં ચાર ભૂતોનું તેમાં સાહાય્યકપણું હોવાથી ઉપચારથી પૃથિવી આદિ પાંચ ભૂતોનું બનેલું સ્થૂલશરીર કહેવાય છે. ૧૦૨.

પ્રતીત થતા સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન અન્ય શરીર નથી એમ માનનારાના મતનું ખંડન કરે છેઃ—

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥

मनसो निराश्रयस्य गत्यभावान्मरणे देहप्राप्तये मनस आश्रयो वक्तव्यः । स एवातिवाहिकं सूक्ष्मशरीरमिति । श्रुतिरपि " अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः । " पुरि स्थूलशरीरे शेत इति पुरुषः सूक्ष्मदेहः ॥ १०३ ॥

સૂ૦:—સૂક્ષ્મના પણ વિદ્યમાનપણાથી સ્થૂલ [છે છે] એવો નિયમ નથી. ૧૦૩.

વિ૦:—બધાં શરીરો સ્થૂલ એટલે નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોના પ્રત્યક્ષ-પણાને યોગ્ય છે એવો નિયમ નથી, કેમકે આતિવાહિક (લિંગ અથવા સૂક્ષ્મ) શરીર પણ છે, ને તેજ શરીરથી પોતાના કર્માનુસાર જીવનું એક લોકમાંથી વા દેહમાંથી બીજા લોકમાં વા દેહમાં જવું થાય છે.

એ સૂક્ષ્મશરીર સ્થૂલશરીરમાં રહેલું છે. ૧૦૩.

નેત્રાદિ ઇંદ્રિયો સંબંધવિનાના પદાર્થને પ્રકાશ કરતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिंद्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥

नाप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं यत्प्राप्तप्रकाशकत्वम् । श्रोत्रं वृत्तिद्वारेण शब्देन सह संबध्यते । काचादयस्तु स्वच्छत्वान्न चक्षुःप्रसारं प्रतिबध्नंति । दूरे च वृत्तिद्वारेण वस्तुग्रहणम् । यद्यप्राप्तेर्न गृह्णाति, कुड्यव्यवहितवत् दूरत्वेनाप्राप्तेरविशेषादव्यवहितमपि न गृह्येतेति । अथाप्राप्तेरपि गृह्णाति । अविशेषाज्जगदुदरवृत्ति सर्वं गृह्णीयादिति ॥ १०४ ॥

સૂ૦ઃ—અપ્રાપ્તિથી ઇંદ્રિયોમાં અપ્રાપ્તનું પ્રકાશકપણું નથી, અથવા સર્વની પ્રાપ્તિથી [એમ નથી.] ૧૦૪.

વિ૦ઃ—પ્રકાશસ્વભાવવાળા દીવા આદિમાં પોતાના સંબંધવિનાના પદાર્થોને પ્રકાશ કરવાપણું નથી તેમ નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોમાં પણ પોતાના સંબંધવિનાના પદાર્થોને પ્રકાશ કરવાપણું નથી. જો ઇંદ્રિયોમાં સંબંધવિનાના પદાર્થોનું પ્રકાશકપણું આપણે માનીએ તો વ્યવહિત (અંતરાયવાળા) અને અવ્યવહિત (અંતરાયવિનાના) બધા પદાર્થોનું પ્રકાશકપણું ઇંદ્રિયોમાં જોઇએ, પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. જ્યારે

ઇંદ્રિયની વૃત્તિનો પદાર્થની સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારેજ તે ઇંદ્રિય તે પદાર્થને ગ્રહણ કરી શકે છે. વચ્ચે ભીંત આદિ અંતરાય હોવાથી કિંવા પદાર્થ અતિદૂર હોવાથી જો ઇંદ્રિયની વૃત્તિનો અને તે પદાર્થનો સંબંધ ન થાય તો ઇંદ્રિય તેને શી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ? નજ ગ્રહણ કરી શકે. ૧૦૪.

જેમ સૂર્યાદિક પદાર્થો તૈજસ (તેજસ્તત્ત્વના કાર્ય-રૂપ) છે તેથી તેનું કિરણરૂપે શીઘ્ર દૂરદેશમાં ગમન જોવામાં આવે છે તેમ ચક્ષુ પણ, તેના તેજનું શીઘ્રગમન જોવામાં આવે છે માટે, તૈજસ છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

न तेजोपसर्पणात्तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः १०५

तैजस इवापसर्पणाद्दूरेऽपि प्रकाशकत्वात्तैजसमित्यभिमानः । वस्तुतस्तु वृत्तिद्वारेण संबंधात्तत्सिद्धेः प्रमेयसिद्धेः ॥ १०५॥

સૂ૦:—તેજની ગતિથી ચક્ષુ તૈજસ નથી, વૃત્તિવડે તેની સિદ્ધિથી. ૧૦૫.

વિ૦:—જેમ સ્થૂલશરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના મુખ્યપ્રાણ પોતાની પ્રાણનવૃત્તિવડે નાસિકાના અગ્રભાગથી બહાર થોડે દૂર ગમન કરે છે તેમ ચક્ષુ પણ સ્થૂલદેહનો ત્યાગ કર્યા વિના પોતાના વૃત્તિરૂપ પરિણામવિશેષથી પોતાનાથી છેટે રહેલા સૂર્યાદિકપ્રતિ શીઘ્ર ગમન કરે છે. એવી રીતે પ્રાણની વૃત્તિની પેઠે ચક્ષુની વૃત્તિનું ગમન જોવાથી

ચક્ષુને તૈજસરૂપતા સિદ્ધ થતી નથી, નહિ તો પ્રાણને પણ તૈજસપણું પ્રાપ્ત થવું જોઇએ. ૧૦૫.

નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિના સદ્ભાવમાં પ્રમાણ બતાવે છેઃ—

प्राप्तार्थप्रकाशलिंगाद्वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

व्यक्तम् ॥ १०६ ॥

સૂ૦:—પ્રાપ્ત વસ્તુના પ્રકાશના હેતુથી વૃત્તિની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૧૦૬.

વિ૦:—નેત્રાદિ ઇંદ્રિયો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનોજ પ્રકાશ કરે છે, પ્રાપ્ત નહિ થયેલી વસ્તુનો પ્રકાશ કરતી નથી, એ હેતુદ્વારા (પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાન થવારૂપ હેતુવડે) નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૦૬.

હવે તે વૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જણાવે છેઃ-

भागगुणाभ्यां तत्त्वांतरं वृत्तिः संबंधार्थं सर्पतीति ॥ १०७ ॥

कार्यानुमेया वृत्तिस्तत्त्वांतरमाहंकारिकं, अनियतः पदार्थो यतः । असंबद्धस्य ज्ञानायोगात् तदर्थं सर्पति । तथा च "वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च । अदृष्टानुग्रहात्तत्र संबद्धा-

र्थावबोधिकाः" ॥ १०७ ॥

સૂ૦:—વૃત્તિ ભાગ તથા ગુણુથી ભિન્ન તત્ત્વ [છે, ને તે] સંબંધમાટે પ્રસરે છે. ૧૦૭.

વિ૦:—બળતા અગ્નિના તણખાની પેઠે ઇંદ્રિયોથી તેમની વૃત્તિઓ વિભાગ પામીને પૃથક્ પડતી નથી, એટલે તે ભાગરૂપ નથી. વળી તે વૃત્તિઓ ઇંદ્રિયોના ગુણરૂપ પણ નથી. જો તેઓ ગુણરૂપ હોય તો તેઓ પોતાના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને વિષયદેશસુધી જઇ શકે નહિ. ત્યારે તે વૃત્તિઓ શું છે એમ શંકા થતાં તેના સમાધાનમાં કહે છે કે વૃત્તિઓ એ ભાગ તથા ગુણથી ભિન્ન અન્ય તત્ત્વ એટલે અહંકારતત્ત્વના કાર્યરૂપ છે, અને તેઓ પોતાના વિષયના સંબંધની સિદ્ધિમાટે પ્રસારણરૂપવાળી થાય છે. ૧૦૭.

આકારરહિત વૃત્તિમાં પ્રસારણક્રિયા કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:-

न द्रव्यानियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

अनियतत्वात्पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः, किंतु यत्र प्रमाणं दृश्यते तदनुमन्यामहे । वृत्तौ च क्रिया दृष्टा, अन्यथा वस्तूपलम्भाभावात् ॥ १०८ ॥

સૂ૦:—તેમાં [ક્રિયાના] સંભવથી દ્રવ્યનો નિયમ નથી. ૧૦૮.

વિ૦:—આકારવાળા પદાર્થમાંજ ક્રિયા થાય, અને આકારવિનાના પદાર્થમાં ક્રિયા ન થાય એવો કાંઇ નિયમ નથી, માટે વૃત્તિ આકારરહિત પદાર્થ છતાં પણ તેમાં પ્રસાર પામવાની ક્રિયા થાય છે એવું અનુમાન મનુષ્યને ઇંદ્રિયોની વૃત્તિવડે બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેથી થાય છે. ૧૦૮.

સ્વર્ગાદિ લોકના ભેદવડે કોઈ લોકમાં ભૌતિક ઇંદ્રિયો પણ હશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છેઃ—

न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः १०९

स्वशरीर एव व्याप्तिर्गृहीता । आहंकारिकाणींद्रियाणि । तद्व्यभिचारे धूमोऽप्यग्निं व्यभिचरेत् ॥ १०९ ॥

સૂ૦—દેશભેદે પણ અન્યનું ઉપાદાનપણું નથી, અસ્મદાદિની (આપણા લોકની) પેઠે નિયમ [છે.] ૧૦૯.

વિ૦:—સ્વર્ગલોકાદિ દેશના ભેદથી પણ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ અહંકારવિના અન્ય કોઇ તત્ત્વ નથી, અર્થાત્ બધા લોકમાં આ ભૂર્લોકની પેઠે અહંકારજ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ છે, આકાશાદિ ભૂતો તેમનું ઉપાદાનકારણ નથી. ૧૦૯.

હવે ઇંદ્રિયોના ભૌતિકપણાને કહેનારી શ્રુતિની વ્યવસ્થા કરે છેઃ-

निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

पंचोपादानता निषिद्धा, न निमित्तता। तेन पांचभौतिकमिति व्यपदेशः ॥ ११० ॥

સૂ૦ઃ—નિમિત્તના કથનથી તેનું કથન [છે.] ૧૧૦.

વિ૦ઃ—કોઇ વસ્તુના નિમિત્તકારણુંમાં પણ કોઇ વેલા તેના પ્રધાનપણાના હેતુથી ઉપાદાનકારણુપણાનો વ્યવહાર થાય છે, જેમ લોકમાં લાકડું અગ્નિનું ઉપાદાનકારણુ નહિ છતાં પણ લાકડામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે એવો વ્યવહાર થાય છે, તેમ તેજ આદિ ભૂતો ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોના ઉપાદાનકારણુરૂપ નહિ છતાં પણ તેજ આદિ ભૂતોનું ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોને સાહાય્ય કરનારપણું હોવાથી તે ઇંદ્રિયોમાં પણ ભૌતિકનો-ભૂતના કાર્યનો-વ્યવહાર શ્રુતિ આદિમાં થાય છે. ૧૧૦.

પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોના અવાંતરભેદોનો નિર્ણય કરે છેઃ—

ऊष्मजांडजजरायुजोद्भिज्जसांकल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः ॥ १११ ॥

ऊष्मजो दन्दशूकादिः। अण्डजाः पक्षिसर्पादयः। जरायुजो मनुष्यादिः। उद्भिज्जा वृक्षादयः। संकल्पजो मन्वादिः। सांसिद्धिको मंत्रौषधादिसिद्धः। चत्वार्येवेति न नियमः १११

સૂ૦ઃ—[ત્રણ વા ચાર] એવો નિયમ નથી; સ્વેદજ,

અંડજ, જરાયુજ, ઉદ્‌ભિજ્જ, સાંકલ્પિક ને સાંસિદ્ધિક [શરીરો છે.] ૧૧૧.

વિ૦:—પ્રાણીઓના સ્થૂલશરીરના પરસેવા આદિમાંથી જૂ આદિનાં સ્થૂલશરીરો ઉપજે છે. ઇંડામાંથી મગરાદિ જલચરોનાં, સર્પાદિ પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓનાં, ને પક્ષી આદિનાં સ્થૂલશરીરો ઉત્પન્ન થાય છે. ઓરમાંથી મનુષ્યોનાં તથા પશુઓનાં સ્થૂલશરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પૃથ્વી આદિનું ભેદન કરીને વૃક્ષાદિરૂપ શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે. સનકાદિનાં સ્થૂલશરીરો સંકલ્પથી ઉપજેલાં છે. શિખંડી આદિનાં સાંસિદ્ધિક સ્થૂલશરીરો તપ ને મંત્રાદિની સિદ્ધિથી થયાં છે. આવી રીતે 'ઉષ્મજ, (સ્વેદજ,) અંડજ, જરાયુજ, ઉદ્‌ભિજ્જ, સાંકલ્પિક અને સાંસિદ્ધિક એ ૭ પ્રકારનાં સ્થૂલશરીરો છે, તેથી પ્રથમની ત્રણ જાતનાંજ કિંવા ચાર જાતનાંજ સ્થૂલશરીરો છે એવો નિયમ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૧૧.

સ્થૂલશરીર પૃથિવીરૂપ એકભૂતનું કાર્ય છે એમ જે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું વિશેષરૂપથી નિરૂપણ કરે છેઃ—

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्तद्व्यपदेशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेष्विति बाहुल्येन, "सूर्यादिलोके तैजसं शरीरमि"ति श्रुतेः। तत्रापि बहुतरपार्थिवावयवावष्टम्भकत्वं, अल्पत्वे चानु-

પભોગાત્ । पूर्ववदिति सर्वमेवोक्तम् ॥ ११२ ॥

સૂ૦ઃ—અધિકપણાથી સર્વેમાં પૃથ્વી ઉપાદાન [છે,] તેનું કથન પૂર્વની પેઠે [જાણવું.] ૧૧૨.

વિ૦ઃ—બધી જાતનાં પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોનું ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી છે, કેમકે સર્વે પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોમાં પૃથ્વીનું અધિકપણું જોવામાં આવે છે. પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરો પાંચ ભૂતોનાં બનેલાં છે એવો વ્યવહાર તો ઇંદ્રિયોમાં ભૌતિકવ્યવહારની પેઠે બીજાં ચાર ભૂતો સ્થૂલશરીરની સ્થિતિમાં સાહાય્ય કરનાર હોવાથી સંભવી શકે છે. ૧૧૨.

સ્થૂલશરીરમાં પ્રાણ પ્રધાન હોવાથી પ્રાણનેજ દેહનો આરંભક માનશું એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

न देहारंभकस्य प्राणत्वमिंद्रियशक्ति-
तस्तत्सिद्धेः ॥ ११३ ॥

भौतिकवायोर्देहारंभकत्वं, न तु प्राणवायोर्भौतिकत्वं, "प्राणात्सर्वमजायते"ति श्रुतेः । यावद्देहभावित्वे चारंभकत्वभ्रमः । सर्वेंद्रियशक्त्या प्राणो धार्यत इति यावदिन्द्रियं तावत्तत्सिद्धिः प्राणधारणसिद्धिः ॥ ११३ ॥

સૂ૦ઃ—ઇંદ્રિયશક્તિથી તેની સિદ્ધિથી દેહારંભકનું પ્રાણપણું નથી. ૧૧૩.

વિ૦:—સ્થૂલદેહમાંનો પ્રાણવાયુ એ સ્થૂલદેહનો આરંભક નથી, કેમકે સ્થૂલદેહ એ પૃથ્વી આદિ ભૂતોમાંથી થાય છે, ને ઇંદ્રિયોની મળેલી શક્તિથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઇંદ્રિયોની અભ્યંતરની સાધારણવૃત્તિ-રૂપ પ્રાણ ઇંદ્રિયોના વિયોગકાલમાં સ્થૂલશરીરમાં સ્થિત રહેતો નથી, તેથી મરેલા સ્થૂલશરીરમાં ઇંદ્રિયોના અભાવથી પ્રાણનો પણ અભાવ પ્રતીત થાય છે. ૧૧૩.

જો પ્રાણને સ્થૂલદેહનું કારણ નહિ માનો તો પ્રાણ-વિના સ્થૂલદેહ ઉત્પન્ન થવો જોઇએ એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

भोक्तुरधिष्ठाधानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसंगात् ॥ ११४ ॥

स्फुटम् ॥ ११४ ॥

સૂ૦:—ભોક્તાના અધિષ્ઠાનથી ભોગના સ્થાનની (શરીરની) રચના [થાય છે,] બીજી રીતે દુર્ગંધપણાની પ્રાપ્તિથી. ૧૧૪.

વિ૦:—ભોક્તારૂપ આત્માના અધિષ્ઠાનના હોવાથી ભોગાયતનની (સ્થૂલશરીરની) ઉત્પત્તિ થાય છે, નહિ તો તેના અભાવે મરેલા સ્થૂલ-શરીરની પેઠે સ્થૂલશરીરના હેતુભૂત ને ગર્ભાશયમાં રહેલાં શુક્રશોણિતમાં દુર્ગંધપણું ઉપજે, ને જીવનવાળાં રહી વૃદ્ધિ ન પામે. વળી જીવાત્માને અભાવે તથા પ્રાણને અભાવે રસ ને લોહી આદિનું સઘનપણું ન

થવાથી સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ પણ ન થાય, તેથી ભોક્તાના ઉપભોગ-માટે રસાદિના સંચારાદિ વ્યાપારવિશેષોએ કરીને પ્રાણ એ સ્થૂલદેહનો ધારણ કરનાર છે, માટે શરીરના અસ્તિત્વના નિમિત્તકારણરૂપ તે છે, ઉપાદાનકારણરૂપ તે નથી. ૧૧૪.

પ્રાણ વ્યાપારવાળો હોવાથી તેનેજ સ્થૂલશરીરના અધિષ્ઠાનરૂપ માનવો જોઈએ, આત્મા નિર્વિકાર હોવાથી આત્માને અધિષ્ઠાનરૂપ માનવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकांतात् ॥ ११५ ॥

जडे भृत्येऽवलम्बिनी सर्वत्र स्वास्थितिर्यथा, तथा जडस्य प्रधानस्याधिष्ठानाम पूतिभावाविरोधः ॥ ११५ ॥

સૂ૦:—દાસદ્વારા સ્વામીનું અધિષ્ઠાનપણું [છે,] સાક્ષાત્ નથી. ૧૧૫.

વિ૦:—જેમ નગરની રચના કરવામાં સેવકોદ્વારા રાજાને તેનું અધિષ્ઠાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સ્થૂલશરીરની રચનામાં પણ પ્રાણરૂપ સેવકદ્વારા ચૈતન્યરૂપ સ્વામીને અધિષ્ઠાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સાક્ષાત્ અધિષ્ઠાનપણું નથી, અર્થાત્ પ્રાણને સ્થૂલશરીરનું સાક્ષાત્ અધિષ્ઠાતાપણું છે, અને પુરુષને પ્રાણના સંયોગદ્વારા સ્થૂલશરીરનું અધિષ્ઠાતાપણું છે. તે પ્રાણ ભોક્તાને માટે સ્થૂલદેહનું નિર્માણ કરે છે, માટેજ પૂર્વસૂત્રમાં ભોક્તાને અધિષ્ઠાનપણું કહેલું છે. ૧૧૫.

પુરુષનું રૂપ જે નિત્યમુક્તપણું તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેને હવે સુદૃઢ કરે છે:—

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

ब्रह्मणा सह तुल्यरूपता, सर्वत्र बाह्यासंवेदनात्, न तु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

સૂ૦:—સમાધિ, સુષુપ્તિ ને મોક્ષમાં બ્રહ્મરૂપપણું [છે.] ૧૧૬.

વિ૦:—અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ, ગાઢસુષુપ્તિ અને વિદેહકૈવલ્ય આ ચિત્તની ત્રણ અવસ્થાઓમાં પુરુષને બ્રહ્મરૂપપણું થાય છે-ચિત્તની વૃત્તિઓનો વિલય થવાથી પુરુષના પોતાના સ્વરૂપમાં પરિચ્છિન્નબુદ્ધિનો અભાવ થવાને લીધે પુરુષના સ્વરૂપની પૂર્ણતા થાય છે. જેમ ઘડારૂપ પરિચ્છિન્ન ઉપાધિના નાશથી ઘટાકાશની પૂર્ણતા થાય છે તેમ. ઔપાધિક પરિચ્છિન્નતાથી રહિત પરિપૂર્ણ સમાન ચૈતન્યને આ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મ કહે છે. સર્વ પુરુષોની સ્વાભાવિક બ્રહ્મરૂપતા છે, માત્ર ચિત્તવૃત્તિના સંબંધથી તેમનામાં પરિચ્છિન્નતા તથા દુ:ખાદિની પ્રતીતિ જણાય છે. તે સર્વે ઉપાધિના ધર્મો હોવાથી પુરુષ નિત્યમુક્ત છે. ૧૧૬.

સુષુપ્તિથી તથા સમાધિથી મોક્ષમાં શું વિશેષપણું છે તે જણાવે છે:—

द्वयोः सबीजत्वमन्यत्र तद्धतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्त्योः सबीजत्वं संस्कारवत्त्वं, अन्यस्य मोक्षस्य बीजहानम् ॥ ११७ ॥

સૂ૦:—બેનું સબીજપણું [ને] અન્યમાં તેનો નાશ [છે.] ૧૧૭.

વિ૦:—સમાધિમાં તથા સુષુપ્તિમાં પુરુષના ચિત્તમાં વાસના-ઉત્થાનનું બીજ—બંધના સંસ્કારો—રહે છે, અને મોક્ષાવસ્થામાં તેનો નાશ થાય છે. સમાધિનો અને સુષુપ્તિનો ભંગ થયા પછી પુનઃ ચિત્તવૃત્તિનો ઉદય થાય છે, પણ મોક્ષાવસ્થામાં તો પુરુષના ચિત્તમાંના સર્વ સંસ્કારો નાશ (અતીતાવસ્થાને) પામી જાય છે, માટે તે ચિત્તવૃત્તિનો પુનઃ ઉદય થતો નથી. સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં સર્વે સંસ્કારો ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં રહે છે, પણ પુરુષમાં તેમનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, અને જાગ્રદાદિમાં તો પુરુષમાં તેમનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ૧૧૭.

સુષુપ્તિ અને સમાધિ મનુષ્યના અનુભવમાં આવે છે, પરંતુ અદૃષ્ટ હોવાથી મોક્ષમાં કોઇ પ્રમાણ નથી, એવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

त्रयस्यापि मोक्षस्यापि दृष्टत्वात् श्रुत्यनुमानप्रतिपादनात्कृतकृत्यता, न तु द्वौ सुषुप्तिसमाधी । सबीजत्वात्तयोः कृतकृत्यता गौणीति ॥ ११८ ॥

સૂ૦:—બેની પેઠે ત્રણના પણ દૃષ્ટપણાથી બેજ નથી. ૧૧૮.

વિ૦:—જેમ સુષુપ્તિ તથા સમાધિ એ બે ચિત્તની અવસ્થામાં ચિત્તની વૃત્તિઓનો લય થતો જોવામાં આવે છે તેમ તે ત્રીજી મોક્ષાવસ્થામાં પણ ચિત્તવૃત્તિઓનો લય થયાનું શ્રુતિપ્રમાણથી તથા અનુમાનપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે સુષુપ્તિ, સમાધિ ને મોક્ષ એ ત્રણેનો સદ્ભાવ છે, માત્ર બેનોજ સદ્ભાવ નથી. એ ત્રીજી અવસ્થા નિર્બીજતાને લીધે પરમપુરુષાર્થરૂપ છે, અન્ય બે અવસ્થા એવી રીતની નથી. ૧૧૮.

રાગાદિ બંધના હેતુ છે, પણ વાસના શી રીતે બંધનો હેતુ થાય છે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

वासनयाऽनर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

न दोषादेव बन्ध इति वक्तव्यम् । वासनयानर्थख्यापनमवश्यं कर्तव्यम् । दोषाणामेव निमित्तस्य प्रधानस्य मुक्तौ बाधकत्वं वक्तव्यम् । मुख्यं च वासनेति ॥ ११९ ॥

સૂ૦:—દોષના સંબંધમાં પણ વાસનાવડે અનર્થનું કથન [છે,] ગૌણનું મુખ્યને બાધ કરનારપણું નથી. ૧૧૯.

વિ૦:—કેવલ રાગાદિદોષજ બંધનું કારણ છે એમ નથી, કિંતુ રાગાદિદોષોની વાસના વિશેષરૂપે અનર્થનું ભાન કરાવે છે. જે નિમિત્ત–અમુખ્ય–હોય તે કદીપણ મુખ્યને બાધિત કરી શકે નહિ, માટે રાગદ્વેષાદિની વાસનાજ મુક્તિની મુખ્ય પ્રતિબંધક છે, ને રાગાદિ ગૌણ પ્રતિબંધક છે. ૧૧૯.

જો સંસ્કારથી કર્મ અને કર્મથી સંસ્કાર એ પ્રમાણે હોય તો અનેક સંસ્કારોથી અનેક ક્રિયાઓ થવી જોઇએ એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું નિવારણ કરે છે:—

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥

एकसंस्कारपक्षे इषोर्नृपात इत्युक्तम् । परिणामपक्षे च एकस्यैव मंदतरादिपरिणामात्पात इति बहुकल्पनायां गौरव-मिति ॥ १२० ॥

સૂ૦:—ક્રિયાને સિદ્ધ કરનારો સંસ્કાર એક [છે,] પણ બહુની કલ્પનાના પ્રસંગથી પ્રત્યેક ક્રિયામાં સંસ્કારના ભેદો નથી. ૧૨૦.

વિ૦:—સ્થૂલશરીરની પ્રાપ્તિ ને તેવડે થનારા ભોગનો આરંભ કરનાર પ્રધાન (મુખ્ય) સંસ્કાર એક છે, બહુ નથી. વળી તે એક સંસ્કાર તે સ્થૂલશરીરથી સાધ્ય એવા સમસ્ત ભોગોની સમાપ્તિ કરનારો

છે. કર્મોની પેઠે ભોગની સમાપ્તિએ તે સંસ્કાર નાશ પામે છે,—અતીતાવસ્થાને પામે છે. ભાવાર્થ કે સ્થૂલશરીરના ભોગનો આરંભથી સમાપ્તિસુધી એકજ ક્રિયાપ્રવાહ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. અંતર્ગત ક્રિયાઓ અનેક છતાં પણ તેમના હેતુભૂત પ્રધાનસંસ્કાર એકજ છે, જે મરણકાળે પૂરો થાય છે. ૧૨૦.

ઉદ્ભિજ્જશરીરના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં વાદી એવી શંકા કરે છે કે " ઉદ્ભિજ્જશરીરોમાં બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી હોતું, માટે તે શરીર નથી. " વાદીની તે શંકાનું સમાધાન ભગવાન્ સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રદ્વારા કરે છેઃ—

न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२१ ॥

यथा सदिति प्रत्ययोऽबाधितः, तथा घटपटादिप्रत्ययोऽपि । सदिति प्रत्ययश्च सामान्याविषयः । तस्मान्न बाह्यबुद्धावेकस्यैवेति नियमः । पूर्ववदिति भोगायतनत्वात्पांचभौतिकम् । भोगायतनत्वं च जन्मान्तरीयक्रियाविशेषात् " जीवात्मान एव स्थावराश्रयतामुपगच्छन्ती"ति श्रुतेः ॥ १२१ ॥

સૂ૦ઃ—[શરીરમાં] બાહ્યજ્ઞાનનો નિયમ નથી;

વૃક્ષ, ગુલ્મ, લતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ, તૃણુ ને વીરુધાદિનું પણુ ભોક્તાપણું ને ભોગાયતનપણું પૂર્વની પેઠે [છે.] ૧૨૧.

વિ૦:—જે શરીરમાં રહેલા જીવને બહારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેજ શરીર કહેવાય એવો કાંઇ નિયમ નથી, કિંતુ અંતર્જ્ઞાનવાળાં વૃક્ષ, ગુલ્મ, (ઘણાં થડોવાળો છોડ,) લતા, ઔષધિ, વનસ્પતિ, (ફૂલ આવ્યા વિના જેમાં ફલ આવે એવાં વૃક્ષો,) તૃણુ તથા વીરુધાદિને (બહુ ફેલાઇ જનારા વેલા આદિને) પણુ તેમાં રહેલા જીવરૂપ ભોક્તાનું શરીરપણું છે. ભોક્તારૂપ અધિષ્ઠાનવિના મનુષ્યાદિના શરીરમાં દુર્ગંધવાળાપણા આદિની પ્રાપ્તિની પેઠે વૃક્ષાદિમાં સૂકાપણું આવે છે, તેમાં રહેલા ભોક્તાની અને પોતાના શરીરરૂપની પ્રતીતિ કરાવે છે. " अस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति अथ सा शुष्यति " (વૃક્ષના જે જે અવયવમાંથી જીવનો વિયોગ થાય છે તે તે અવયવ તે વૃક્ષનો સૂકાઇ જાય છે,) આ શ્રુતિ પણુ એમજ કહે છે. ૧૨૧.

સ્મૃતિમાં પણુ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવે છેઃ-

स्मृतेश्च ॥ १२२ ॥

व्यक्तम् । तथा च " अभिवादितश्च यो विप्र आशिषं न प्रयच्छति । श्मशाने जायते वृक्षो गृध्रकंकनिषेवितः ॥ शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् " ॥ १२२ ॥

સૂ૦:—સ્મૃતિથી પણુ [એમ સિદ્ધ થાય છે.] ૧૨૨.

વિ૦:—સ્મૃતિથી પણ વૃક્ષાદિ જીવનાં શરીરો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. " शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ " (શરીરનાં પાપકર્મોથી મનુષ્ય વૃક્ષાદિ સ્થાવરપ્રાણીના દેહને પામે છે, વાણીના પાપથી મનુષ્ય પક્ષીના તથા મૃગાદિ પશુના દેહને પામે છે, અને માનસિકપાપથી તે ચાંડાલાદિના દેહને પામે છે,) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં વૃક્ષાદિક શરીરોમાં રહેલા ભોક્તાને પ્રતિપાદન કરેલ છે. ૧૨૨.

વૃક્ષાદિકને દેહરૂપ માનવાથી તેમાં રહેલા જીવને શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોના અધિકારની પ્રાપ્તિ થશે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः।१२३।

जीवदेहा अपि चाण्डालादयो न कर्माधिकारिणः, किं पुनः स्थावरा इति, विशिष्टदेहस्य कर्माधिकारित्वात् ॥१२३॥

સૂ૦:—વિશિષ્ટપણાની શ્રુતિથી દેહમાત્રથી કર્માધિકારીપણું નથી. ૧૨૩.

વિ૦:—દેહ હોવાથીજ તેમાં રહેલા જીવને કર્મના અધિકારની પ્રાપ્તિ થાય એવો નિયમ નથી, કેમકે શ્રુતિમાં બ્રાહ્મણાદિ શરીરવાળા મનુષ્યનેજ શાસ્ત્રીયકર્મનો અધિકાર પ્રતિપાદન કરેલો છે. વૃક્ષાદિ સ્થાવરદેહની વાત તો દૂર રહી, પણ મનુષ્યદેહમાં પણ મ્લેચ્છચાંડાલાદિ અયોગ્ય દેહને અભ્યુદયના હેતુભૂત વૈદિકકર્મને માટે અયોગ્ય કહ્યા છે. ૧૨૩.

શરીરના ભેદવડે કર્મનો અધિકાર દેખાડવામાટે ત્રણ પ્રકારનાં શરીરોનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-भयदेहाः ॥ १२४ ॥

वीतरागाणां फलसंन्यासेन कर्मकरणात्कर्मदेहः । पश्वादीनामुपभोगदेहः । भोगिनां कर्माधिकारिणां कर्मोपभोगदेहः ॥ १२४ ॥

સૂ૦ઃ—ત્રણની ત્રણ પ્રકારે વ્યવસ્થા [છે;] કર્મદેહ, ઉપભોગદેહ ને ઉભયદેહ. ૧૨૪.

વિ૦ઃ—ત્રણ જાતના સ્થૂલદેહની ત્રણ પ્રકારની વ્યવસ્થા છે, તે આવી રીતઃ-કર્મદેહ, ઉપભોગદેહ અને ઉભયદેહ. ઋષિઓના દેહો તે કર્મદેહો કહેવાય છે, દેવતાઓના અને પશ્વાદિના દેહો તે ઉપભોગદેહો કહેવાય છે, અને રાજર્ષિઓના અને કર્માધિકારી ભોગિજનોના દેહો તે ઉભયદેહો કહેવાય છે. વિવેકી ઋષિઓ આ લોકના વા પરલોકના ભોગની ઇચ્છા કરતા નથી, અને પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરે છે; દેવતાઓ અને પશ્વાદિ શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરતાં નથી, માત્ર પૂર્વે કરેલાં પુણ્યપાપકર્મોનાં ફલોનો ઉપભોગ કરે છે; અને રાજર્ષિઓ તથા કર્માધિકારી ભોગિજનો શાસ્ત્રોક્ત કર્મો પણ કરે છે, અને કર્મના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો પણ ભોગવે છે. ૧૨૪.

હવે સર્વ અધિકારથી રહિત ચોથો દેહ કહે છેઃ—

न किंचिदप्यनुशयिनः ॥ १२५ ॥

" विद्यादनुशयं द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः " शाश्वतः । अनुशयिनो योगिनो न किंचिदपि सर्वानधिकारात् ॥१२५॥

સૂ૦:—યોગીઓને [તેમાંનું] કાંઈ પણ નથી. ૧૨૫.

વિ૦:—અનુશયીઓનો-યોગીઓનો-દેહ આ ત્રણ પ્રકારના દેહોમાંના કોઇ પણ પ્રકારના દેહોમાં આવતો નથી, કેમકે તેઓ અ-શુક્લઅકૃષ્ણકર્મવાળા છે. જેઓ હિંસાદિ પાપકર્મ કરતા નથી, અને જપાદિ શુભકર્મ કોઇ પણ પ્રકારની કામના રાખ્યા વિના કરે છે, તેઓ અશુક્લઅકૃષ્ણકર્મવાળા કહેવાય છે. ઇચ્છા થાય તો એની વિશેષ સમજમાટે શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની ગુજરાતી ટીકા જુઓ. ૧૨૫.

બુદ્ધિ આદિના નિત્યપણાનું નિરાકરણ કરે છેઃ—

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वह्निवत् ॥ १२६ ॥

व्याप्तिस्वरूपस्य व्यभिचारे सर्वत्रानाश्वासः । तथा चाश्रयविशेषे चन्दनप्रभवस्य वह्नेरनुष्णत्वम् ॥ १२६ ॥

સૂ૦:—આશ્રયવિશેષમાં પણ બુદ્ધયાદિની નિત્યતા નથી, અગ્નિની પેઠે. ૧૨૬.

વિ૦:—ઈશ્વરરૂપ આશ્રયવિશેષવડે પણ બુદ્ધયાદિને નિત્યપણું

સંભવતું નથી. જેમ ચંદનને આશરે રહેલો અગ્નિ શીતલ થતો નથી તેમ ઇશ્વરને આશરે રહેલી બુદ્ધિ નિત્ય થઇ શકતી નથી. જો વિકલ્પરૂપે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનીએ તોપણ મનુષ્યની બુદ્ધિની એટલે જ્ઞાનની પેઠે ઇશ્વરનાં જ્ઞાનાદિક પણ જ્ઞાનપણા આદિ હેતુઓથી અનિત્યજ સિદ્ધ થશે, નિત્ય સિદ્ધ નહિ થાય. ૧૨૬.

તેમાં બીજું દૂષણ બતાવે છે:—

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२७ ॥

ईश्वरस्यासत्त्वात्, आत्मनां च धर्माभावात्, प्रकृतिधर्माणां परिणामित्वात्, महदादीनामनित्यत्वात् । न चानित्याश्रया धर्मा नित्या भवितुमर्हन्ति, तस्मान्नित्यबुद्धेराश्रयो नास्ति ॥ १२७ ॥

સૂ૦:—અને આશ્રયની અસિદ્ધિથી [પણ એમજ નક્કી થાય છે.] ૧૨૭.

વિ૦:—વળી નિત્યજ્ઞાનનો આશ્રય પણ અસિદ્ધ છે,—આગળ જણાવેલાં કારણોથી નિત્યજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ ઇશ્વરની અસિદ્ધિ છે, અને આત્માનું નિર્ધર્મકપણું છે, એટલે કોઇ પણ આત્મા નિત્યજ્ઞાનનો આશ્રય નથી. પ્રકૃતિ નિત્ય છતાં પણ તે પરિણામધર્મવાળી છે, સર્વદા એકરૂપે રહેનારી નથી, અને પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં મહત્તત્ત્વાદિ કાર્યો પરિણામી ને અનિત્ય છે. આવી રીતે નિત્યજ્ઞાનના આશ્રયનું નિત્યપણું ને અપરિણામીપણું સિદ્ધ ન થવાથી જ્ઞાન પણ અનિત્યજ ઠરે છે, નિત્ય સિદ્ધ થતું નથી. ૧૨૭.

જેમ લોકમાં મણિ, મંત્ર ને ઔષધિના પ્રભાવથી ઉપજતી સિદ્ધિ જોવામાં આવે છે, તેમ યોગથી ઉત્પન્ન થતી સિદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી, માટે તે અસત્ છે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः१२८

अणिमादिसिद्धिकायव्यूहपरपुरप्रवेशादयो दृष्टाः, ते च मंत्रादिभ्यः क्षुद्रसिद्धिप्रदेभ्योऽसंभवन्तो योगमेवावलम्बन्त इति नापलपनीयाः ॥ १२८ ॥

સૂ૦:—યોગની સિદ્ધિઓ પણ ઔષધાદિની સિદ્ધિની પેઠે [સત્ય છે,] મિથ્યા ગણવાયોગ્ય નથી. ૧૨૮.

વિ૦:—લોકમાં જોવામાં આવતી ઔષધાદિની સિદ્ધિની પેઠે યોગની સિદ્ધિઓ પણ પુણ્યવાન્ વિવેકીઓના જોવામાં આવે છે, માટે તે સિદ્ધિઓનો અભાવ છે, એમ કહી શકાય નહિ. મણિ, મંત્ર ને ઔષધિ આદિથી ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ ઉપજે છે, અને યોગના પરિપાકથી યોગીને અણિમાદિ મહાસિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તેનો અભાવ માનવો યોગ્ય નથી. ૧૨૮.

પાંચ ભૂતોને ચૈતન્ય માનનારાના મતનું ખંડન કરે છેઃ-

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च सांहत्येऽपि च ॥ १२९ ॥

इति श्रीकापिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने पंचमः परपक्षनिर्णयाध्यायः ॥ ५ ॥

यस्य स्वल्पा शक्तिरस्ति, तस्य समुदायान्महच्छक्तिर्जायते, यथा तंतूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायाद्गजबन्धनशक्तिर्दृश्यते । न तथा भूतानां पृथक् चैतन्यं दृष्टं, येन सांहत्ये चैतन्योद्भवः स्यात् । संहतत्वाविशेषान्मृतदेहस्यापि चैतन्यप्रसंगः । तस्मादन्य एव चेतनः ॥ उक्तमप्यर्थं प्रसंगानुप्रसंगेन व्यवहितमिति स्मारितं, तेन न पुनरुक्तम् । सांहत्ये चेति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥ १२९ ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ परपक्षनिर्जयाध्यायः पंचमः ॥ ५ ॥

સૂ૦:—પ્રત્યેક[ભૂત]માં [ચૈતન્યના] અદર્શનથી ભૂતમાં ચૈતન્ય નથી, અને મળેલાં[ભૂતો]માં પણ [ચૈતન્ય નથી,] અને મળેલામાં પણ [નથી.] ૧૨૯.

વિ૦—પૃથિવી આદિ ભૂતોના વિભાગકાલમાં પૃથિવી આદિ એક એક ભૂતમાં ચૈતન્ય જોવામાં આવતું નથી, તેથી મળેલાં ચાર વા પાંચ ભૂતોમાં પણ ચેતનપણું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. જે સ્વભાવ એક એક ભૂતમાં પ્રકટ કે અપ્રકટ ન હોય તે સર્વ ભૂતોના મળવાથી પણ ઉપજી શકે નહિ. ' सांहत्येऽपि च ' એ પદોનું સૂત્રમાં જે બે વાર કથન છે તે આ પાંચમા અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે. ૧૨૯.

इति श्रीमन्मथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्याख्यायां गुर्जरभाषाटीकायां पंचमः परपक्षनिर्जयाध्यायः ॥ ५ ॥

ॐ

॥ ६. तंत्रार्थसंक्षेपाध्याय ॥

ગયા પાંચમા અધ્યાયમાં સાંખ્યથી ભિન્ન વાદીઓના પક્ષોનું ખંડન કરી હવે મુમુક્ષુઓને દૃઢબોધ થવામાટે આ છઠ્ઠા અધ્યાયવડે સાંખ્યસિદ્ધાંતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પહેલા સૂત્રવડે આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છેઃ-

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

स्पष्टम् । सामान्येनात्मन्यविप्रतिपत्तिः ॥ १ ॥

સૂ૦ઃ—[આત્માના] નહિપણાના હેતુના અભાવથી આત્મા છે. ૧.

વિ૦ઃ—સદ્રૂપ ને ચેતનરૂપ આત્માના અભાવનું સાધક કોઈ પણ શાસ્ત્રીય પ્રમાણ ન હોવાથી હું એવા શબ્દવડે ને જ્ઞાનવડે પ્રસિદ્ધ આત્માનું અસ્તિવ સિદ્ધ થાય છે. હું નથી એમ પોતાના અભાવને કોઇ પણ ભ્રાંતિરહિત માણસ કહેતું નથી, પણ હું છું એમ પોતાના અસ્તિત્વને સૌ ભ્રાંતિરહિત માણસો જણાવે છે, એટલે સર્વ મનુષ્યોને આત્માનું સામાન્યજ્ઞાન છે, માત્ર તેમને તેના વિશેષજ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે એમ જણાય છે. ૧.

હવે આત્માનું વિશેષજ્ઞાન મેળવવાના સાધનરૂપ અનુમાનપ્રમાણને કહે છેઃ—

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

देहाभेदपक्षे बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकदेहभेदादनेकात्मत्वप्रसङ्गः, मृते देहे नाशात् तस्य जन्मान्तरवैचित्र्यानुपपत्तिः । श्रुतिश्च "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति सर्वं नहि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्" ॥ २ ॥

સૂ૦:—વિચિત્રપણાથી આ દેહાદિથી ભિન્ન [છે.] ૨.

વિ૦:—સ્થૂલશરીર, લોહી, મગજ, ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને પ્રકૃતિ એ સર્વ જડ પદાર્થોથી ચેતનરૂપ આત્મા પૃથક્ છે, તેમાંનું કોઇ એક કે તે સર્વે આત્મા નથી. જો આત્મા સ્થૂલશરીરાદિથી પૃથક્ ન હોય તો સ્થૂલશરીરનો નાશ થયા પછી પુનર્જન્મ કોનો થાય? ને જો આત્માનું જન્માંતર ન હોય તો આવી રીતની વિચિત્ર સૃષ્ટિ જે આપણે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જોઇએ છીએ તે કેમ થઇ શકે? નજ થઈ શકે, માટે સ્થૂલશરીરાદિથી ભિન્ન પૂર્વજન્મવાળો ને પુનર્જન્મવાળો આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨.

તેને માટે અન્ય પ્રમાણ કહે છે:-

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

मम देह इति ज्ञानमस्ति, भेदे च षष्ठी श्रूयते । स्थूलो-

ऽहमिति सामानाधिकरण्यमस्तीति चेत्, न, देहे मत्यु१भोगात्तन्निमित्तोऽयं गौणः प्रत्ययः ॥ ३ ॥

સૂ૦:—છઠ્ઠી[વિભક્તિ]ના વ્યવહારથી પણ [આત્મા ભિન્ન છે.] ૩.

વિ૦:—મારું શરીર, મારી ઇંદ્રિયો, મારું મન, ને મારી બુદ્ધિ ઇત્યાદિ રીતે લોકોના છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રયોગદ્વારા પણ શરીરાદિથી આત્માના પૃથક્પણાની સિદ્ધિ થાય છે. જો આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન ન હોય તો હું શરીર, ને હું મન, ઇત્યાદિ રીતનો લોકોને અનુભવ થવો જોઇએ, પણ તેવો અનુભવ કોઇ અભ્રાંત મનુષ્યને થતો નથી. હું સ્થૂલ છું, ને હું ગોરો છું, ઇત્યાદિ પ્રતીતિઓ "अस्थूलमनणु" (આત્મા સ્થૂલ નથી, અણુ નથી,) ઇત્યાદિ આત્માના સ્થૂલરૂપાદિનો નિષેધ કરનારી શ્રુતિઓવડે બાધિત થવાથી તે ભ્રાંતિવાળી પ્રતીતિઓથી આત્માની દેહાદિરૂપતા સિદ્ધ થઇ શકતી નથી. ૩.

આ શિલાપુત્રનું (મોટા પથ્થરના કડકાનું) શરીર છે એવી રીતનો ભેદવ્યવહાર તેમનો અભેદ છતાં પણ થાય છે તેમ આ મારું શરીર છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર પણ આત્માનો અને શરીરનો અભેદ છતાં કેમ ન થઇ શકે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છે:-

न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

न, तत्र प्रत्यक्षेणैवाभेदप्रतीतेः षष्ठी बाधितेति गौणः

प्रयोगः । मुख्यसंभवाद्गौणोऽत्र नास्ति ॥ ४ ॥

સૂ૦ઃ—ધર્મીને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણના બાધથી (શિલાપુત્રની પેઠે [અભિન્ન] નથી. ૪.

વિ૦:—શિલાપુત્ર–મોટા પથ્થરનો કડકો. શિલાપુત્રનું શરીર અને રાહુનું માથું એ સ્થલોમાં જેમ બંનેનો અભેદ બતાવનારો છઠ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પવૃત્તિવાળો પ્રયોગ છે તેમ મારું શરીર,અને મારું મન,તે સ્થલે છઠ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પવૃત્તિવાળો પ્રયોગ નથી, કેમકે શિલાપુત્રનું શરીર ઇત્યાદિ સ્થલોમાં અભેદગ્રાહક પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તેના ભેદનો બાધ થવાથી તેને વિકલ્પવૃત્તિરૂપપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે પ્રયોગ તેમના ભેદનો સાધક થઇ શકતો નથી. શરીરાદિથી આત્માના ભેદના ગ્રાહક છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા લૌકિક વ્યવહારનું કોઇ બાધક પ્રમાણ નથી, તેથી તે વ્યવહાર યથાર્થ હોવાથી શરીરાદિથી આત્માના ભેદને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ છે. ૪.

સુખનો ઉત્કર્ષ થવાથી પુરુષને કૃતકૃત્યપણું પ્રાપ્ત થવું જોઇએ એમ શંકા થાય તો એ શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

अत्यंतदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुखोत्कर्षस्यापि क्षयित्वान्न कृतकृत्यता । अत्यन्तदुःखनिवृत्तिस्तु तथा, अपुनरावृत्तेः ॥ ५ ॥

સૂ૦ઃ—દુઃખની અત્યંતનિવૃત્તિવડે કૃતાર્થપણું [છે.]૫.

વિ૦:—ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની આત્યંતિક નિવૃત્તિદ્વારાજ પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે, સુખની પરાકાષ્ઠાને પામવાથી તે કૃતકૃત્ય થતો નથી, કેમકે પ્રાપ્ત થયેલા મોટામાં મોટા વિષયસુખનો પણ વિનાશ થવાનો સંભવ છે. ૫.

મોક્ષમાં સુખના અભાવના વિદ્યમાનપણાને લીધે મોક્ષમાં અપુરુષાર્થપણું આવશે એમ શંકા થાય તો તે શંકનું નિવારણ કરે છેઃ—

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाषः ॥ ६ ॥

सुखे दुःखस्यावश्यंभावात् । यदि सुखे सति दुःखमवश्यं भवेत्, कः सुखमभिलषेत् । तस्माद्दुःखबहुलत्वाद्दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः ॥ ६ ॥

સૂ૦ઃ—દુઃખથી પુરુષને જેવો કલેશ [છે] તેવી સુખમાં અભિલાષા નથી. ૬.

વિ૦:—સર્વ પુરુષોનો દુઃખપ્રતિ જેવો બલવાન્ દ્વેષ જોવામાં આવે છે તેવી તેમની સુખભણી બલવાળી અભિલાષા જોવામાં આવતી નથી. દુઃખી પુરુષ જે પરિમાણમાં મારા દુઃખનો નાશ થાઓ, મને દુઃખ પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવી રીતે પ્રાપ્તદુઃખની નિવૃત્તિની કામના કરે છે તે પરિમાણમાં મને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ એવી રીતે તે સુખની પ્રાપ્તિની

કામના કરતો નથી, માટે પુરુષમાં દુઃખભણીનો દ્વેષજ બલવાન્ છે, અને તે દુઃખભણીનો દ્વેષ સુખેચ્છાને નિવૃત્ત કરી દુઃખના નાશની ઇચ્છાને જાગ્રત્ કરે છે, તેથી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિ એજ મોક્ષ અથવા પુરુષાર્થ–પુરુષની ઇચ્છાનો મુખ્ય વિષય–છે. ૬.

વિષયસુખનું હેયપણું બતાવે છે:—

कुत्रापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥

स्वयमेव चिन्त्यताम् ॥ ७ ॥

સૂ૦:— [વિષયના સુખથી] કોઇ પણ સ્થલે કોઇ પણ સુખી એમ [અનુભવ કર્યો છે ?] ૭.

વિ૦:—પુષ્પમાલા, ચંદન ને વનિતા ઇત્યાદિ ભોગ્યપદાર્થના ઉપભોગદ્વારા શું કોઇ પણ પુરુષે કોઇ પણ સમયમાં દુઃખરહિતપણાનો સ્થાયી અનુભવ કર્યો છે ? નથીજ કર્યો. તાત્પર્ય કે વિષયસુખ વિવેકી પુરુષને ઉપાદેય એટલે મેળવવાયોગ્ય નથી, પણ હેય એટલે પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. ૭.

મનોજ્ઞ વનિતાદિમાં તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સુખનું હેતુપણું જણાય છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निक्षिपंते वि[illegible]ः ॥ ८ ॥

स्रगाद[illegible] क्षयादौ च दुःखापीति स्वसंवेदनमेव प्रमाणमिति ॥ ८ ॥

સૂ૦:—તે [સુખ] પણ દુઃખથી મિશ્ર [છે,] માટે વિવેકીઓ [તેને] દુઃખના પક્ષમાં નાંખે છે. ૮.

વિ૦:—મનને પ્રસન્ન કરનારી સ્ત્રી આદિ દૃશ્ય વિષયોવડે પ્રાપ્ત થતાં બધાં સુખો દુઃખથી મિશ્ર છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં સુખના કરતાં દુઃખનો ભાગ અધિક છે, માટેજ વિવેકિજનો અવિવેક-પ્રક્ષે મનોહર જણાતા બધા દૃશ્ય વિષયોને ઝેર મેળવેલા મિષ્ટાન્નસમાન દુઃખરૂપ જાણે છે. ૮.

સુખ એજ પરમપુરુષાર્થ છે, દુઃખનો અભાવ એ પરમપુરુષાર્થ નથી, એમ શંકા કરી તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्नैवं वैचित्र्यात् ॥ ९ ॥

रागिणां सुखं, वीतरागाणां दुःखाभाव इति ॥ ९ ॥

સૂ૦ઃ—સુખના લાભના અભાવથી અપુરુષાર્થપણું એમ [જો કહો] તો [પુરુષની ઈચ્છાના] વિચિત્રપણાથી એમ નથી. ૯.

વિ૦ઃ—આ જગતમાં પુરુષોની ઈચ્છા વિચિત્ર એટલે બહુ

પ્રકારની છે. કેટલાક પુરુષો માત્ર સુખને પણ ઇચ્છે છે, અને કેટલાક પુરુષો માત્ર દુઃખની નિવૃત્તિને પણ ઇચ્છે છે. જેઓ વિષયાનુરાગી છે તેઓ વિષયસુખને ઇચ્છે છે, અને જેઓ વીતરાગી એટલે વિષયતૃષ્ણારહિત છે તેઓ વિષયસુખની ઇચ્છા કરતા નથી, પણ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંતનિવૃત્તિનેજ તેઓ ઇચ્છે છે. કોઇ પ્રતમાં **वैचित्र्यात्**ને સ્થાને **द्वैविध्यात्** એવો પાઠ જોવામાં આવે છે, અને તેનો અર્થ બે પ્રકારપણાથી એવો થાય છે, અર્થાત્ માણસોને જેમ દુઃખની નિવૃત્તિમાં પ્રીતિ છે તેમ સુખની પ્રાપ્તિમાં પણ પ્રીતિ છે એમ બંને પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ૯.

આત્માના વિશેષગુણોના નાશને મુક્તિ કહી શકાય નહિ એમ જણાવે છેઃ—

निर्गुणत्वमात्मनोऽसंगत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥

विशेषगुणनिषेधात्सामान्यगुणस्वीकारः । तथा चासङ्गादिश्रुतिविरोधः स्याद ॥ १० ॥

સૂ૦:—અસંગપણાદિની શ્રુતિથી આત્માનું નિર્ગુણપણું [છે.] ૧૦.

વિ૦:—આત્માના વિશેષગુણોનો નાશ થયા પછી તે આત્મામાં સામાન્ય ગુણો રહે છે એમ કહેવું એ અયુક્ત છે, કેમકે આત્મા નિર્ગુણ–સર્વ પ્રકારના ધર્મોથી રહિત–છે, એટલે તેમાં વિશેષ કિંવા સામાન્ય કોઇ પણ ગુણોનું એટલે ધર્મોનું અસ્તિત્વજ નથી, ને તેથીજ

શ્રુતિમાં તેનું અસંગપણું પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ હોવાથી આત્માના વિશેષગુણોના નાશને મોક્ષ કહી શકાય નહિ. ૧૦.

જો પુરુષ અસંગસ્વભાવવાળો હોય તો તેને ધર્મથી સ્વર્ગની અને અધર્મથી નરકની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કેમ કહી છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ-

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

प्रकृतिधर्मत्वेऽपि बुद्ध्यादिपुरुषाविवेकात्पुण्यापापफल्याऽऽत्मनः स्वर्गादिप्राप्तिरित्यभिमानः ॥ ११ ॥

સૂ૦ઃ—પરધર્મપણામાં પણ અવિવેકથી તેની (સ્વર્ગ-નરકની પ્રાપ્તિની) સિદ્ધિ [છે.] ૧૧.

વિ૦ઃ—પુરુષના ને બુદ્ધિના અવિવેકથી ધર્માધર્મ બુદ્ધિના ધર્મ છતાં પણ તે અવિવેકી પુરુષને તે ધર્માધર્મ પોતાના ધર્મો પ્રતીત થાય છે, ને તે દ્વારા તેને સ્વર્ગનરકાદિની પ્રાપ્તિનું ભાન થાય છે. ધર્મ ને અધર્મ બુદ્ધિના ધર્મો છે, પણ તેની સાથે પુરુષને જ્યાંસુધી અવિવેકથી એકપણાનું અભિમાન રહે છે ત્યાંસુધી તેના પ્રતિબિંબદ્વારા પોતાને સ્વર્ગનરકાદિની પ્રાપ્તિ થયાનું તે અવિવેકી પુરુષને અભિમાન થાય છે. ૧૧.

અવિવેક કોઇ વેલા ઉપજ્યો છે કે અનાદિ છે એ વાતનો નિર્ણય કરે છેઃ—

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥

यदि सादिरविवेको भवेत्, तदुत्पत्तेः पूर्वं मोक्षः स्यात् तदुत्पत्तौ च बन्ध इति मुक्तस्य बन्ध इत्येको दोषः। अविवेक-प्रागभावस्यापि विद्यमानत्वान्मुक्तिसि[द्धा]वविवेकनाशार्थम[नु]ष्ठानं व्यर्थमिति द्वितीयो दोषः ॥ १२ ॥

સૂ૦:—અન્યથા બે દોષની પ્રાપ્તિથી અવિવેક અનાદિ [છે.] ૧૨.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષનો વા બુદ્ધિનો ને આત્માનો અવિવેક અનાદિ છે, જો તેને ઉત્પત્તિવાળો કહીએ તો તેમાં બે પ્રકારના દોષની પ્રાપ્તિ થાય, એક આત્માશ્રયદોષની ને બીજી અનવસ્થાદોષની. જો અવિવેકની પોતાનીમેળે ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો મુક્તને બંધની પ્રાપ્તિ થશે, ને પોતાનામાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ માનવારૂપ આત્માશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ પણ થશે; અને જો અવિવેકની કર્મથી ઉત્પત્તિ માનશો તો તે કર્મની ઉત્પત્તિમાટે તમારે અન્ય અવિવેકનો સ્વીકાર કરવો પડશે, વળી તે અવિવેકની સિદ્ધિમાટે ત્રીજો અવિવેક માનવો પડશે. એવી રીતે અ-વિવેકની ધારાનો સ્વીકાર કરવાથી અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થશે. વળી અવિવેકને ઉત્પત્તિવાળો માનવાથી તેનો પ્રાગભાવ પણ અવશ્ય માનવો પડે, ને અવિવેકના તે પ્રાગભાવકાલે સર્વે પુરુષોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ હોવી જોઇએ, તથા જેને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તેને કારણવિના બંધ માનવો તે અયોગ્ય છે, તેમજ તેને પછીથી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર ધ્યાનાદિનું અનુષ્ઠાન કરવું એ પણ પિષ્ટપેષણની પેઠે વૃથાજ છે. અવિવેકની ઉત્પત્તિ માનતાં આવા દોષો આવે છે, માટે અવિવેકને અનાદિ માનવો એજ યોગ્ય છે. ૧૨.

જો અવિવેકને અનાદિ માનશો તો તેને નિત્યતાની પ્રાપ્તિ થશે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथाऽनुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

नित्यो द्विधा, कूटस्थनित्य आत्मा, परिणामिनित्या प्रकृतिः । न द्वयमप्यविवेकः, किंत्वनित्य एव नाशात् । अन्यथा नित्यत्वेऽनुच्छित्तिः । आत्मवदित्युपलक्षणं प्रकृतिवदित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

સૂ૦:—[અવિવેક] આત્માની પેઠે નિત્ય નથી, નહિ તો [તેનું] નાશરહિતપણું [થાય.] ૧૩.

વિ૦:—અવિવેક અનાદિ છતાં પણ તે પ્રકૃતિપુરુષની પેઠે સ્વરૂપથી નિત્ય નથી, કિંતુ તે પ્રવાહરૂપથી અનાદિ ને સાંત છે. જો તે સ્વરૂપથીજ વાસ્તવિક નિત્ય હોય તો તેનો નાશ કોઇ પણ કારણથી કદીપણ સંભવે નહિ. ૧૩.

તે અવિવેકનો નાશ કયા સાધનથી થાય છે તે કહે છેઃ—

प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वांतवत् ॥ १४ ॥

यथा ध्वान्तस्य नाशकः प्रकाश इति ॥ १४ ॥

સૂ૦:—આનું પ્રતિનિયતકારણથી નાશ થવા યોગ્યપણું [છે,] અંધારાની પેઠે. ૧૪.

વિ૦:—જેમ અંધારાના ચોકસ વિરોધી પ્રકાશથીજ અંધારાની તુરત નિવૃત્તિ થાય છે તેમ અવિવેકના ચોકસ વિરોધી વિવેકવડેજ તે અવિવેકની તુરત નિવૃત્તિ થાય છે, અન્ય સાધનવડે અવિવેકની નિવૃત્તિ થતી નથી. ૧૪.

આ વાત રજ્જુસર્પાદિ સ્થલમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

अन्यभिचाराद्विवेक एव नाशक इति ॥ १५ ॥

સૂ૦:—અહિં પણ અન્વય ને વ્યતિરેકથી પ્રતિનિયમ [છે.] ૧૫.

વિ૦:—જેવી રીતે અન્વય ને વ્યતિરેકથી રજ્જુસર્પાદિ (દોરડી આદિમાં જણાયેલા સાપ આદિ) સ્થલોમાં તે તે વસ્તુના વિવેકજ્ઞાનનેજ ભ્રાંતિની નિવૃત્તિ કરવાપણું છે તેવી રીતે બંધના ભ્રમની નિવૃત્તિમાં પણ અન્વય ને વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિપુરુષનું વિવેકજ્ઞાનજ કારણ છે. પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકના હોવાથી બંધની નિવૃત્તિનું હોવું તે અન્વય કહેવાય છે, અને પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનના નહિ હોવાથી બંધની નિવૃત્તિનું ન હોવું તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. ૧૫.

અવિવેકથીજ પુરુષને બંધ થાય છે એમ કેમ કહે-

વાય ? બંધનું કારણ કોઇ અન્ય પણ હોઇ શકે, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

प्रकारांतरासंभवादविवेक एव बंधः ॥ १६ ॥

व्यक्तम् ॥ १६ ॥

સૂ૦ઃ—પ્રકારાંતરના અસંભવથી અવિવેકજ બંધ [છે.] ૧૬.

વિ૦ઃ—અવિવેકી પુરુષના બંધનું અવિવેકથી ભિન્ન કોઇ અન્ય કારણ હોવાનો અસંભવ પ્રતીત થાય છે, માટે સિદ્ધ થાય છે કે અવિવેક-જ અવિવેકી પુરુષના બંધનું કારણ છે. અસંગ પુરુષને અવિવેકથી ભિન્ન દેશ, કાલ ને કર્મ બંધ ઉપજાવી શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે. ૧૬.

મુક્તિને કાર્યપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી તેના વિનાશી-પણાથી મુક્તને પણ પુનઃ બંધ થવો જોઇએ એમ શંકા થાય તો તે શંકાની નિવૃત્તિ કરે છેઃ—

न मुक्तस्य पुनर्बंधयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥१७॥

श्रुतिश्च "आत्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्यो न पुनरावर्तत" इति । न्यायश्च "भावकार्यस्य नाशात्" दुःखनिवृत्तिस्त्वभावरूपेति ॥ १७ ॥

સૂ૦ઃ—અનાવૃત્તિની શ્રુતિથી મુક્તને પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ પણ [થતી] નથી. ૧૭.

વિ૦—અવિવેકરૂપ હેતુના અભાવથી મુક્તપુરુષને પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી " न स पुनरावर्तते " (જે પુરુષ મુક્ત થાય છે તેનું આ સંસારમાં પુનરાગમન થતું નથી,) એ શ્રુતિપ્રમાણથી પણ મુક્તપુરુષની અનાવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. ૧૭.

બીજી રીતે માનવામાં દોષ બતાવે છે:—

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

विवेकः पुरुषार्थः ॥ १८ ॥

સૂ૦:—અન્યથા અપુરુષાર્થપણું [થાય.] ૧૮.

વિ૦:—વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે મુક્તિ થયા પછી પણ જો તે મુક્તપુરુષને પાછી પુનરાવૃત્તિ થાય તો પછી પુનરુત્પત્તિવાળા પ્રલયની પેઠે મોક્ષને પરમપુરુષાર્થપણું નહિ સંભવે, અને એવા પુનરાવૃત્તિવાળા મોક્ષની ઇચ્છા પણ કોઇ નહિ કરે. ૧૮.

એના સંબંધમાં બીજું દૂષણ કહે છે:—

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

संसारिमुक्तयोर्बन्धयोगाविशेषात् ॥ १९ ॥

સૂ૦:—બંનેને સમાનપણાની પ્રાપ્તિ [થાય.] ૧૯.

વિ૦:—જો અવિવેકી પુરુષને અને વિવેકી પુરુષને ભાવિબંધની પ્રાપ્તિ સમાન થાય તો પછી બદ્ધપુરુષ તથા મુક્તપુરુષ એ બંનેમાં કાંઇ પણ વિશેષપણું ન રહ્યું, ને તેથી મોક્ષ એ પરમપુરુષાર્થ છે એમ સિદ્ધ પણ ન થયું. ૧૯.

બદ્ધપુરુષમાં તથા મુક્તપુરુષમાં જો વિશેષપણું માનશો તો પુરુષને પૂર્વે કહેલી નિત્યમુક્તતા નહિ સિદ્ધ થાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ-

[मु]क्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

धर्मान्तरपक्षे कूटस्थत्वमच्यव इति ॥ २० ॥

સૂ૦ઃ—અંતરાયના નાશથી મુક્તિ [છે, તેથી] ભિન્ન નથી. ૨૦.

વિ૦ઃ—સ્વભાવથી સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી રહિત પુરુષનું બુદ્ધિના દુઃખાદિક ધર્મોના પ્રતિબિંબરૂપ વિઘ્નથી નિવૃત્ત થવું એજ મોક્ષ વા મુક્તિ છે, તેથી ભિન્ન મોક્ષ વા મુક્તિ નથી. બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના તે દુઃખાદિરૂપ ધર્મોના પ્રતિબિંબરૂપ વિઘ્નથી પુરુષના નિત્યમુક્તપણાની વાસ્તવિક હાનિ થતી નથી. બંધ ને મોક્ષ એ બંને વ્યાવહારિક છે, પારમાર્થિક નથી, તેથી પુરુષના નિત્યમુક્તપણામાં કાંઇ વિરોધ આવતો નથી. જો મોક્ષકાલે આત્માને અન્ય ધર્મની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આત્માના અવિકારીપણાની હાનિ થાય, પણ મોક્ષકાલે આત્માને અન્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. ૨૦.

જો મોક્ષને યથાર્થ નહિ માનો તો તેમાં પુરુષાર્થપણું નહિ ગણાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

भवतु धर्मयोगः, तथापि न काचित्क्षतिः । मुक्तावना-द्यात्तिरुक्ता, सा धर्मान्तरयोगेऽप्यस्तीति ॥ २१ ॥

સૂ૦:—તેમાં પણ અવિરોધ [છે.] ૨૧.

વિ૦:—દુઃખનો સંબંધ અને તેનો વિયોગ એ બંને પુરુષમાં કલ્પિત છે, પરંતુ પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખનો ભોગ અને પ્રતિબિંબરૂપ દુઃખની નિવૃત્તિ એ પુરુષમાં કલ્પિત નથી, માટે ત્રિવિધ દુઃખોના પ્રતિબિંબરૂપ ભોગની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ વ્યવહારપક્ષે યથાર્થજ છે, ને તેથી તેમાં પુરુષાર્થપણાની હાનિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૨૧.

મોક્ષશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન એ ત્રણે બધા અધિકારી પુરુષોમાટે સાધારણ છે કે નહિ એમ આ-શંકા થાય તો તે આશંકાની નિવૃત્તિ કરે છેઃ-

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

त्रिविधास्त्वधिकारिणो मृदुमध्याधिमात्राः । अधिमात्रस्य श्रवणमात्रान्मुक्तिः, मध्यमस्य द्वाभ्यां, मंदस्य त्रिभिः । न सर्वं सर्वस्य ॥ २२ ॥

સૂ૦:—અધિકારીના ત્રણ પ્રકારપણાથી નિયમ નથી. ૨૨.

વિ૦:—મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનારા અધિકારીના ઉત્તમ, મધ્યમ

અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકાર છે, માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સારુ મોક્ષશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનના સંબંધમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ચોક્કસ નિયમ નથી. ઉત્તમાધિકારીને મોક્ષશાસ્ત્રના શ્રવણમાત્રથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, મધ્યમાધિકારીને તેના શ્રવણમનનથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને કનિષ્ઠાધિકારીને તેના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૨.

તેમાં બીજો પક્ષ કહે છે:—

दार्ढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

उत्तरेषां मंदानां दार्ढ्यार्थं साधनत्रयमुक्तः । श्रुतिरपि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यश्चे"ति ॥ २३ ॥

સૂ૦:—પછીનાઓનો દૃઢપણામાટે [નિયમ છે.] ૨૩.

વિ૦:—અથવા પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકજ્ઞાનને દૃઢ કરવામાટે મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનારા બધા અધિકારી પુરુષોએ શ્રવણ કર્યા પછી બહુધા મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ કરવાં જોઇએ. ૨૩.

યોગશાસ્ત્રોમાં કહેલાં સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાંથી કયા આસનનું મુમુક્ષુએ અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

स्थैर्यार्थं सुखार्थं चासनानुष्ठानं, तदेवास्तु व्यापकत्वादिति ॥ २४ ॥

સૂ૦:—સ્થિરસુખ [તે] આસન [છે,] તેથી નિયમ નથી. ૨૪.

વિ૦:—યોગશાસ્ત્રોમાં કહેલાં સ્વસ્તિકાદિ આસનોમાંથી મુમુક્ષુએ અમુક આસનનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ એવો નિયમ નથી, પરંતુ જે આસનવડે મુમુક્ષુનું શરીર સ્થિર રહે,–ડોલે નહિ, અને જે આસન તેના મનને સુખજનક હોય, દુઃખ ઉપજાવનારું ન હોય, તેજ આસનનો તેણે અભ્યાસ કરવો જોઇએ. ૨૪.

હવે જ્ઞાનના મુખ્યસાધન ધ્યાનનું પ્રતિપાદન કરે છેઃ-

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

समाधावत्र ध्यानशब्द इति ॥ २६ ॥

સૂ૦:—વિષયરહિત મન [તે] ધ્યાન [છે.] ૨૫.

વિ૦:—મુમુક્ષુ પુરુષે પોતાના મનને શબ્દાદિ વિષયોના તથા તેનાં સાધનોના ચિંતનથી રહિત કરવું એ ધ્યાન કહેવાય છે. તે ધ્યાન ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ હોવાથી વિવેકજ્ઞાનનું મુખ્યસાધન ગણાય છે. ૨૫.

સુષુપ્તિમાં તથા સમાધિમાં વૃત્તિના નિરોધનું સમાનપણું છે, તો પહેલી અવસ્થાથી બીજી અવસ્થામાં શું વિશેષપણું

છે એમ સંદેહ કરી તેનું નિવારણ કરે છે:-

उभयथाऽप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः२६

उपरागो विषयवासना। तन्निरोधः समाधाविति शेषः॥२६॥

સૂ૦:—બંને પ્રકારે પણ સમાન [છે એમ જો કહો] તો એમ નથી, સંબંધના નિરોધથી વિશેષ [છે.] ૨૬.

વિ૦:—સુષુપ્તિમાં જોકે જાગ્રતમાં તથા સ્વપ્નમાં ઊઠતી ચિત્તની વૃત્તિઓ રુંધાયેલી રહે છે, તોપણ તેમાં (સુષુપ્તિમાં) ઉપરાગની (* તમોગુણના ને વાસનાના સંબંધની) નિવૃત્તિ થતી નથી, અને સમાધિમાં ઉપરાગની નિવૃત્તિ થાય છે, એટલી સુષુપ્તિથી સમાધિમાં વિશેષતા છે. તાત્પર્ય કે સુષુપ્તિમાં મન તમોગુણનું અવલંબન કરીને વિષયવાસનાનાં બીજોસહિત રહે છે, અને સમાધિમાં મન શુદ્ધસત્ત્વગુણનું ઉપાધિરૂપે અવલંબન કરીને નિર્બીજ (અજ્ઞાનરહિત) સ્થિતિમાં રહે છે. ૨૬.

અસંગ આત્મામાં તમોગુણના ને વિષયવાસનાઓના સંબંધની પ્રાપ્તિ શાથી થાય છે તે કહે છે:-

निःसंगेऽप्युपरागोऽविवेकात्॥ २७॥

प्रकृतिपुरुषाविवेकात्प्रकृत्युपरागेणात्मोपराग इत्यभिमानः ॥ २७॥

સૂ૦:—અસંગમાં પણ અવિવેકથી સંબંધ [છે.] ૨૭.

વિ૦:—આત્મા અસંગસ્વભાવવાળો છતાં પણ પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકને લીધે તે ઉપરાગ પામેલાના જેવો પ્રતીત થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓના તથા વાસનાઓના પુરુષમાં પડતા પ્રતિબિંબને ઉપરાગ કહે છે. ૨૭.

પુરુષમાં એ ઉપરાગ વાસ્તવિક નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किंत्वभिमानः २८

तयोः संसर्गादुपरागो युक्तः। आत्मनस्त्वसंसर्गान्नोपरागः, किंत्वभिमानः आत्मन्यहंकाराध्यासादुपरागाध्यासः॥ २८॥

સૂ૦ઃ—જાસુદી ને સ્ફટિકની પેઠે સંબંધ નથી, કિંતુ અભિમાન [છે.] ૨૮.

વિ૦:—તે ઉપરાગ જાસુદીના પુષ્પ તથા સ્ફટિકની પેઠે ચિત્તના ને પુરુષના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયો નથી, કિંતુ તે ઉપરાગ પુરુષમાં ઉપજેલું માત્ર એક પ્રકારનું અભિમાનજ છે. તાત્પર્ય કે જાસુદીના પુષ્પનો સ્ફટિકની સાથે પ્રકાશવડે ને સમીપપણાવડે સંબંધ થવાથી તે સ્થલે સ્ફટિકમાં જાસુદીના પુષ્પનો વાસ્તવિક ઉપરાગ થઇ શકે છે, કિંતુ આત્મા તો અસંસર્ગસ્વભાવવાળો છે, માટે તેમાં ચિત્તના ધર્મોનો વાસ્તવિક ઉપરાગ થવાનો સર્વથા અસંભવ છે, તેથીજ કહેવામાં આવ્યું કે તે ઉપરાગ વાસ્તવિક નથી, કિંતુ માત્ર અભિમાનજ છે. ૨૮.

તે અભિમાનનો નાશ શી રીતે થાય છે તે કહે છેઃ—

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥२९॥

आदिशब्दात्समाधिग्रहणम् ॥ २९ ॥

સૂ૦:—ધ્યાન, ધારણા, અભ્યાસ ને વૈરાગ્યાદિથી તેનો નિરોધ [થાય છે.] ૨૯.

વિ૦:—સંપ્રજ્ઞાતસમાધિદ્વારા પુરુષનું ધ્યાન એ અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિનું કારણ છે. તે ધ્યાનની સિદ્ધિ ધારણાદ્વારા થાય છે. પોતાના યોગવિત્ સમર્થ સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલાં યોગસાધનોનું આદરપૂર્વક પુનઃ પુનઃ અનુષ્ઠાન કરવારૂપ અભ્યાસથી ધારણાની સિદ્ધિ થાય છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના અભ્યાસની સુસ્થિરતા વિષયવૈરાગ્યવડે થાય છે, અને વિષયોમાં કરેલું સુદૃઢ દોષદર્શન તથા યમનિયમાદિ એ વિષય-વૈરાગ્યમાં હેતુ થાય છે. આવી રીતે ક્રમથી અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિદ્વારા તે ઉપરાગનો નિરોધ થાય છે. ૨૯.

ઉપર જણાવેલા અર્થમાં પૂર્વાચાર્યોની સંમતિ છે એમ જણાવે છેઃ—

लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

लयः सुषुप्तिः, विक्षेपो जागरितम् । तयोर्व्यावृत्त्याहंमान-विनाशः ॥ ३० ॥

સૂ૦:—લયની ને વિક્ષેપની નિવૃત્તિવડે [સંબંધ દૂર થાય છે] એમ આચાર્યો [કહે છે.] ૩૦.

વિ૦:—આ સાંખ્યશાસ્ત્રના પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે લયનો (નિદ્રાવૃત્તિનો) અને વિક્ષેપનો (પ્રમાણાદિ જાગ્રત્‌ની વૃત્તિઓનો)

ચિત્તને સ્થિર કરવાના અભ્યાસવડે તથા વૈરાગ્યવડે નિરોધ કરવાથી પુરુષમાં પ્રતીત થતા ઉપરાગની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાયોનું વિશેષ નિરૂપણ **શ્રીપાતંજલયોગદર્શનની રહસ્યદીપિકા** ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે. ૩૦.

ધ્યાનાદિનો અભ્યાસ કરવામાં ગુહાદિ સ્થાનોનો નિયમ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

यत्र चित्तप्रसादो न भवति, तत्र न कर्तव्यमनुष्ठानम् ॥३१॥

સૂ૦:—ચિત્તની પ્રસન્નતાથી સ્થાનનો નિયમ નથી. ૩૧.

વિ૦:—જે પવિત્ર ને એકાંત સ્થાનમાં યોગાભ્યાસીનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે તે પવિત્ર ને એકાંત સ્થાનમાં તેણે આત્મધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો. યોગાભ્યાસીના ચિત્તની પ્રસન્નતા જળવાય એવા સ્થાનમાંજ ધ્યાનાદિક સુસિદ્ધ થઈ શકે, માટે ગુહાદિક સ્થાનોમાંજ ધ્યાનાદિ કરવાં જોઇએ એવો નિયમ નથી. પવિત્ર, નિર્જન તથા નિરુપાધિક સ્થાન યોગાભ્યાસીના ચિત્તને પ્રસન્ન રાખે છે, માટેજ યોગશાસ્ત્રોમાં પવિત્ર ને જંતુઓરહિત ગુહાદિ સ્થાનોને આત્મધ્યાનાદિમાટે ઉપયોગી માન્યાં છે, છતાં તેવા ગુહાદિ સ્થાનની કોઇ યોગાભ્યાસીને અપ્રાપ્તિ હોય, કિંવા ત્યાં તેના ચિત્તની પ્રસન્નતા ન રહેતી હોય, તો તેણે કોઇ અન્ય સ્થલે જ્યાં પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેવાનો સંભવ જણાય ત્યાં રહી આત્મધ્યાનાદિનો અભ્યાસ કરવો. ૩૧.

અહંકારાદિ તત્ત્વો આ જગતનું ઉપાદાનકારણ સંભવે છે, પણ પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ સંભવે નહિ,

એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

प्रकृतेराद्योपादानताऽन्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

अहंकारादीनां कार्यत्वश्रुतेः तेषामपि कारणं प्रकृतिरित्यसकृदावेदितम् ॥ ३२ ॥

સૂ૦ઃ—અન્યોના કાર્યપણાની શ્રુતિથી પ્રકૃતિનું પ્રથમ ઉપાદાનપણું [છે.] ૩૨.

વિ૦:—પ્રકૃતિમાંજ આ પ્રતીત થતા જગતનું આદિ ઉપાદાનકારણપણું છે, કારણકે પ્રકૃતિથી ભિન્ન અહંકારાદિક સર્વનું કાર્યપણું “महतो वै अहंकारस्तस्मादेवाहंकारात्पंच तन्मात्राणि” (મહત્તત્ત્વથી અહંકાર ને તે અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ ઉપજે,) એ શ્રુતિમાં જણાવ્યું છે. ૩૨.

પુરુષ કોઈ પણ કાર્યનું ઉપાદાનકારણ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ—

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वसंसर्गित्वे कारणयोग्यता, सा चात्मनि नास्तीति प्रकृतिः कारणम् ॥ ३३ ॥

સૂ૦ઃ—નિત્યપણામાં પણ આત્માના યોગ્યપણાના અભાવથી [તેમાં ઉપાદાનકારણપણું] નથી. ૩૩.

વિ૦:—ગુણવાળામાં અને સંસર્ગવાળામાં આ જગતના ઉપાદાનકારણપણાની યોગ્યતા છે. પુરુષ નિત્ય છતાં પણ તેમાં આ જગતના ઉપાદાનકારણપણાની યોગ્યતા નથી, કારણકે તે નિર્ગુણ અને અસંગ

છે, માટે પુરુષ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી, પણ પ્રકૃતિ આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ છે. ૩૩.

પુરુષ ચેતનરૂપ હોવાથી તેમાં જેમ ભોક્તાપણું છે, ને જડસ્વભાવવાળી પ્રકૃતિમાં ભોક્તાપણું નથી, તેમ જગત્ની ઉપાદાનકારણુતા પણ પુરુષમાંજ જોઇએ, પ્રકૃતિમાં તે ન જોઇએ, એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

व्यक्तम् ॥ ३४ ॥

સૂ૦:—શ્રુતિના વિરોધથી કુતર્કવાળાને આત્મલાભ [થતો] નથી. ૩૪.

વિ૦:—પુરુષની અસંગતાનું ને નિર્ગુણતાનું પ્રતિપાદન કરનારી "असंगो ह्ययं पुरुषः" (આ આત્મા અસંગજ છે,) ને "केवलो निर्गुणश्च" (આત્મા કેવલ ને નિર્ગુણ છે,) એ શ્રુતિઓની સાથે પુરુષને આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ માનવાના તર્કનો વિરોધ થવાથી કુત્સિત તર્ક કરનાર વાદીઓને આત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ, કારણકે અતીંદ્રિય વિષયમાં તર્કનું સ્થિરપણું નથી, માટે શ્રુતિસિદ્ધ વાતમાં વિવેકી મનુષ્યે કુતર્ક ન કરવો જોઇએ. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને સમજવામાટે જિજ્ઞાસુએ શ્રુતિને અનુસરતા સુતર્કોનો આશ્રય કરવો જોઇએ. ૩૪.

શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો તેમાં પ્રકૃતિનું કારણપણું

શી રીતે છે એમ સંદેહ થાય તો તે સંદેહનું નિવારણ કરે છેઃ—

पारंपर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

यथा घटादेर्मृत्पिडकार्यत्वेऽपि पारंपर्येण परमाणूपादानत्वं, तथात्रापीति ॥ ३५ ॥

સૂ૦ઃ—પરંપરામાં પણ અણુની પેઠે પ્રધાનનું અનુગમન (કારણરૂપે આવવું) [છે.] ૩૫.

વિ૦ઃ—જેમ ઘડાનું સાક્ષાત્ ઉપાદાનકારણ માટી છતાં પણ તાર્કિકો તે ઘડાને પરમાણુનું કાર્ય માને છે તેમ અમારા સાંખ્યમતમાં મહત્તત્ત્વાદિદ્વારા પરંપરાએ પ્રકૃતિને આકાશાદિ ભૂતોનું કારણ માનવામાં આવે છે. પ્રકૃતિનાં સર્વે કાર્યોમાં પ્રકૃતિ કારણરૂપે પરોવાઇને રહેલી છે, માટે તે પોતાનાં સર્વે કાર્યોના કારણરૂપ ગણાય છે. ૩૫.

હવે પ્રકૃતિનું વ્યાપકપણું કહે છેઃ—

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

સૂ૦ઃ—સર્વત્ર કાર્યના દર્શનથી [પ્રકૃતિનું] વ્યાપકપણું [છે.] ૩૬.

વિ૦ઃ—આ જગતમાં સર્વત્ર પ્રકૃતિનાં કાર્યોની પ્રતીતિ થવાથી પ્રકૃતિનું વ્યાપકપણું સિદ્ધ થાય છે. જો તે પરિચ્છિન્ન હોય તો તેનાં કાર્યો સર્વત્ર જોવામાં આવે નહિ. ૩૬.

પ્રકૃતિ પરિચ્છિન્ન હોય તોપણ જ્યાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવું હોય ત્યાં તે પ્રકૃતિનું ગમન થવાથી કાર્યસિદ્ધિ થઇ શકે છે એમ જો શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिः क्रिया । तद्योगो यस्यास्ति तदव्यापकम् । प्रकृतेर्गतिमत्त्वे कार्यत्वं परमाणुवत्, न त्वाद्यकारणता ॥ ३७ ॥

સૂ૦ઃ—ગતિના સ્વીકારમાં પણ મૂલકારણપણાની અણુની પેઠે હાનિ [થાય છે.] ૩૭.

વિ૦ઃ—જે વસ્તુમાં ગતિ અથવા ક્રિયા રહે તે વસ્તુ અવ્યાપક હોય છે. પ્રકૃતિમાં ક્રિયા માનવાથી તે પરમાણુની પેઠે અવ્યાપક-પરિચ્છિન્ન-થાય, ને તેથી તેને કાર્યપણાની પ્રાપ્તિ થાય, અને તેમ થવાથી તેના આદિકારણપણાને હાનિ પહોંચે. અથવા જેમ તાર્કિકોના મતમાં પરમાણુઓમાં ક્રિયા થવા છતાં પણ તેના આદિકારણપણાને હાનિ પહોંચતી નથી તેમ વ્યાપક પ્રકૃતિમાં જગતની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ ક્ષોભનામની ક્રિયા થવા છતાં પણ પ્રકૃતિના મૂલકારણપણાને હાનિ પહોંચતી નથી. ૩૭.

જો અહિં પૃથ્વી આદિ નવ દ્રવ્યોજ જોવામાં આવે છે તો પૃથ્વીપણાદિથી રહિત પ્રકૃતિ દ્રવ્ય છે એમ કેમ કહેવાય એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છેઃ—

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धद्रव्येभ्योऽधिकं प्रधानं, अनियतत्वात्पदार्थस्य। उपादानकारणता च न समवायिकारणता, किंतु प्रधानता, वैशेषिकसमवायस्यानभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

સૂ૦:—પ્રધાનનું પ્રસિદ્ધથી અધિકપણું [છે, માટે નવ એવો] નિયમ નથી. ૩૮.

વિ૦:—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા ને મન આ પ્રસિદ્ધ નવ દ્રવ્યોથી પ્રકૃતિ ભિન્ન હોવાથી દ્રવ્યના નવજ પ્રકાર છે એવો નિયમ સંભવી શકતો નથી. પ્રકૃતિ સંયોગ, વિભાગ ને પરિણામાદિક ગુણવાળી હોવાથી તે પણ દ્રવ્યજ છે. ૩૮.

પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણરૂપ છે કે ત્રણ ગુણરૂપ ધર્મવાળી છે એમ સંદેહ થાય તો તે સંદેહનું નિવારણ કરે છેઃ-

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

तादात्म्यात् ॥ ३९ ॥

સૂ૦:—સત્ત્વાદિને તેનું (પ્રકૃતિનું) ધર્મપણું નથી, તદ્રૂપપણાથી. ૩૯.

વિ૦:—સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિના ધર્મો નથી, કિંતુ એ ત્રણ ગુણરૂપજ પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિરૂપ દ્રવ્યમાં પરિણામીપણું આદિ ગુણો રહેલા છે. ૩૯.

પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન કહે છેઃ—

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्रकुंकुमवहनवत् ॥ ४० ॥

कृतव्याख्यानमेतत्तृतीयेऽध्याये 'प्रधाने'त्यादिसूत्रे ॥४०॥

સૂ૦:—ઊંટના કેસરના વહનની પેઠે ઉપભોગવિના પણ પુરુષમાટે પ્રધાનની સૃષ્ટિ [છે.] ૪૦.

વિ૦:—મહદાદિરૂપે પરિણામ પામવામાં પોતાને સુખાદિરૂપ ઉપભોગની પ્રાપ્તિ નહિ થતાં છતાં પણ તે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગમોક્ષમાટે મહદાદિરૂપે પરિણામ પામી આ જગતની ઉત્પત્તિમાં હેતુરૂપ થાય છે. જેમ કેસરનો ભાર ઊઠાવવામાં ઊંટની કેવલ પોતાના સ્વામીમાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ આ જગત્ રચવામાં પ્રકૃતિની માત્ર પુરુષના ભોગમોક્ષમાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૪૦.

પ્રકૃતિ એક છતાં તેમાંથી આ વિચિત્ર સૃષ્ટિ કયા કારણથી થાય છે તે કહે છેઃ-

कर्मवैचित्र्यात्सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

उपादानाभेदेऽपि निमित्तभेदेन भेदः, यथा सुवर्णाभेदेऽपि मुकुटग्रैवेयकादिभेदः ॥ ४१ ॥

સૂ૦:—કર્મના વિચિત્રપણાથી સૃષ્ટિનું વિચિત્રપણું [છે.] ૪૧.

વિ૦:—ઉપાદાનકારણરૂપ પ્રકૃતિ એક છતાં પણ તેના કાર્યરૂપ ચિત્તમાં રહેલા ધર્માધર્મરૂપ કર્મના સંસ્કારોના ભેદરૂપ નિમિત્તકારણથી

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થિતિવાળી આ વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉપજે છે. ૪૧.

હુવે પ્રલયનું કારણુ કહે છે:-

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

साम्यात्प्रकृतेः सदृशपरिणामात् प्रलयः । वैषम्यात्प्रकृतेर्महदादिभावेन विसदृशपरिणामात्सृष्टिः ॥ ४२ ॥

સૂ૦:—સમપણાથી અને વિષમપણાથી બે કાર્ય [છે.] ૪૨.

વિ૦:—સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની ન્યૂનાધિકતારૂપ વિષમતાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાથી (સમાનતાથી—ન્યૂનાધિકતાના અભાવથી) આ જગતનો પ્રલય થાય છે. તાત્પર્ય કે પ્રકૃતિના સમપણારૂપ અને વિષમપણારૂપ પરિણામવડે ક્રમથી આ જગતનો પ્રલય તથા આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૪૨.

જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરવું એ પ્રધાનનો સ્વભાવ હોવાથી તે પ્રધાન પુરુષને વિવેકજ્ઞાન થયા પછી પણ તે પુરુષને સંસારી કેમ નહિ કરે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છે:-

वि-क्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥४३॥

यथा लोको बन्धमोक्षार्थं यतते, मुक्तबन्धश्च कृतार्थत्वादुदास्ते, तथा प्रधानमपि ॥ ४३ ॥

સૂ૦:—[કૃતાર્થપણાથી] વિમુક્તપ્રતિ જ્ઞાનથી પ્રધાનની સૃષ્ટિ નથી, લોકની પેઠે. ૪૩.

વિ૦:—જેમ લોકમાં સેવકાદિ પોતાના સ્વામી આદિના કાર્યને સમાપ્ત કરીને પછી તે કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ પ્રકૃતિ પણ મુક્ત-પુરુષના ભોગમોક્ષરૂપ કાર્યની સમાપ્તિ કરીને પછી તે મુક્તપુરુષમાટે પુનઃ પ્રવૃત્ત થતી નથી. ૪૩.

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥

भवेदेवं, यद्यन्यस्य प्रधानस्य उपसर्पणमात्रमुपभोग-निमित्तं स्यात् । न चैवं किंतूपभोग्यनिमित्त उपभोगः । स च मोक्षे नास्तीति ॥ ४४ ॥

સૂ૦:—[પ્રકૃતિની] અન્યપ્રતિ ગતિમાં પણ નિમિત્તના અભાવથી મુક્તને ઉપભોગ નથી. ૪૪.

વિ૦:—પ્રકૃતિ પોતાના સંબંધવાળા પુરુષના અવિવેકરૂપ નિમિત્તથી અવિવેકી એટલે બદ્ધપુરુષોભણી તેમના ભોગમોક્ષમાટે પ્રવૃત્ત થાય છે. મુક્તપુરુષમાં અવિવેકરૂપ નિમિત્તનો અભાવ છે, માટે તેને તે દુઃખના સંબંધરૂપ બંધની પ્રાપ્તિ કરે નહિ. ૪૪.

બંધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થામાટે પુરુષોનું બહુપણું સિદ્ધ કરે છેઃ—

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

एतत्प्रथमाध्याये जन्मादिसूत्रे वर्णितम् । तथा च " अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः " ॥ ४५ ॥

સૂ૦:—[જન્માદિની] વ્યવસ્થાથી પુરુષનું બહુપણું [છે.] ૪૫.

વિ૦:—આ જગતમાં પુરુષોનાં જન્મમરણ તથા બંધમોક્ષાદિની જે વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તે વ્યવસ્થાની સિદ્ધિમાટે પુરુષોનું બહુપણું માનવું યોગ્ય છે. જો ઘણા પુરુષો ન માનીએ તો અમુકનો જન્મ થયો, અમુકનું મરણ થયું, અમુક બદ્ધ છે, અમુક મુક્ત થયો, અમુક સુખી છે, ને અમુક દુઃખી છે, આવો લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર સંભવી શકે નહિ. ૪૫.

અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદથી પણ એ વ્યવસ્થા સંભવતી નથી એમ જણાવે છેઃ-

उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

तत्सिद्धौ भेदसिद्धौ । उपाधिमिथ्यात्वे कुतो भेदसिद्धिः । सत्यत्वे तु तेनैव पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

સૂ૦:—[જો] ઉપાધિ [સ્વીકારો] તો તેની સિદ્ધિમાં પુનઃ દ્વૈત [થાય છે.] ૪૬.

વિ૦:—જો આત્માથી ભિન્ન અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને તમે

સત્ય માનશો તો તે ઉપાધિને લઇને તમારા અદ્વૈતમતમાં પુનઃ દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થશે. ૪૬.

અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિઓ અવિદ્યાજન્ય હોવાથી અમારા મતમાં દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જો અદ્વૈતવાદી કહે તો તેનું ખંડન કરે છેઃ—

द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

सत्यासत्याभ्याम् । सत्यत्वेऽद्वैतसिद्धांतहानिः । असत्यत्वे कुतो नानात्वव्यवस्था ॥ ४७ ॥

સૂ૦ઃ—બેથી પણ પ્રમાણનો વિરોધ [આવે છે.] ૪૭.

વિ૦ઃ—જો તમે અંતઃકરણોના કારણરૂપ અવિદ્યાને સત્ય માનશો તો અવિદ્યા અને બ્રહ્મ એ બેનો સ્વીકાર કરવાથી તમારા મતમાં અદ્વૈતશ્રુતિરૂપ પ્રમાણનો વિરોધ આવે છે. ૪૭.

વળી તેમાં બીજું દૂષણ જણાવે છેઃ—

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥ ४८ ॥

अद्वैतश्रुतेः सामान्यपरत्वात्प्रशंसापरत्वाद्वान्यार्थत्वे न विरोधः । उपाधिसत्यत्वे च न द्वैतहानिरिति नास्ति विरोधः । तस्मान्न पूर्वमात्मैकत्वं नोत्तरं च श्रुतिविरोधः । अद्वैतत्वे प्रमाणासत्त्वाद् न तत्सिद्धिरिति भिन्नोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

સૂ૦:—એવડે પણ અવિરોધથી પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર-પક્ષ નથી, સાધકના અભાવથી. ૪૮.

વિ૦:—જો તમે અવિદ્યા અને બ્રહ્મ એ બેનો સ્વીકાર કરો તો તમારો અમારી સાથે વિવાદજ સંભવતો નથી, કેમકે અમે પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. અદ્વૈતશ્રુતિનું જાતિપર અથવા પ્રશંસાપર કથન માનવાથી અદ્વૈતશ્રુતિનો અને દ્વૈત-સિદ્ધાંતનો વિરોધ રહેતો નથી. ૪૮.

સ્વપ્રકાશ હોવાથી પ્રમાણુવિનાજ અદ્વૈત આત્માની સિદ્ધિ થાય છે એ પૂર્વપક્ષ કહી તેનું સમાધાન કરે છે:-

प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

व्यक्तम् ॥ ४९ ॥

સૂ૦:—જ્ઞાનથી તેની સિદ્ધિમાં કર્મકર્તૃવિરોધ [આવે છે.] ૪૯.

વિ૦:—પોતાના ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશદ્વારા આત્મરૂપ ચૈતન્યની સિદ્ધિ થાય છે એમ જો તમે કહેશો તો તેમાં કર્મકર્તૃવિરોધ આવશે. પોતાનાથી ભિન્ન ઘટાદિ પ્રકાસ્ય વસ્તુની સાથે સંબંધ પામીને પ્રકાશ-સ્વભાવવાળા સૂર્યાદિક તેમને પ્રકાશે છે, એટલે તેમાં પ્રકાશ કરનાર અને પ્રકાશવાનો વિષય ભિન્ન જોવામાં આવે છે, તેથી તેમાં કર્મકર્તૃ-વિરોધ આવતો નથી, અને આમાં તે બંને એક હોવાથી તે દોષ આવે છે, અર્થાત્ પ્રકાસ્ય અને પ્રકાશક એકજ આત્મા થવાથી તેમાં કર્મ અને કર્તા એ બે એક થવાનો દોષ આવે છે. અમારા **સાંખ્યમતમાં** તો બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ પ્રમાણ આત્મામાં અંગીકાર કરેલું છે, તેથી

જેમ જલદ્વારા પ્રતિબિંબરૂપ સૂર્યનો બિંબરૂપ સૂર્યથી સંબંધ થાય છે તેમ વૃત્તિદ્વારા પ્રતિબિંબરૂપ પુરુષનો બિંબરૂપ પુરુષમાં—પોતાના સ્વરૂપમાં-સંબંધ સંભવે છે. આત્માનું સ્વપ્રકાશપણું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિનું, બીજાના પ્રકાશથી આત્માનો પ્રકાશ થતો નથી, એ અર્થ જણાવવામાં તાત્પર્ય છે. ૪૯.

જેમ તાર્કિકોના મતમાં પોતાનામાં ઉપજતા જ્ઞાન-ગુણદ્વારા આત્મા પોતેજ પોતાનો વિષય થાય છે એમ માનેલું છે તેમ આત્મા પોતાનામાં રહેલા જ્ઞાનધર્મદ્વારા પોતેજ પોતાને વિષય કરે છે એમ માનવાથી તેમાં કર્મ-કર્તૃવિરોધ નહિ આવે એમ વાદી શંકા કરે તો તે શંકાનું નિરાકરણ કરે છે:—

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

जडादन्यश्चिद्रूपो जडं प्रकाशयति । जडव्यावृत्तत्वेन प्रकाशरूपत्वं, न तु प्रकाशधर्मत्वमुक्तम् । अत एव " स एष नेति नेती "त्युच्यते, न तु विधिमुखतयेति ॥ अथा-लौकिकप्रकाशरूपत्वम् । तत्र व्याप्तिग्रहणाभावाद्दृष्टान्ताभावः ॥ अथ योगिगम्यं तत् । असंप्रज्ञातयोगिनो ज्ञानचेष्टाभावाल्लिंगं नास्ति । संप्रज्ञातयोगिनश्च वचनचेष्टादिलिंगं, तेन च लौकिक एवार्थोऽनुमीयते । न च सोऽप्यनुभवरूपं चैतन्यं प्रतिपादयितुं शक्नोति । तथा च " इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत्

। तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ " एवमचेतन-व्यावृत्तत्वाच्चेतन इत्युच्यते, न तु चितिसमवायश्चैतन्यरूपत्वं वा, असंप्रज्ञातावस्थायां निरुद्धवृत्तित्वेनापि " अलौकिकचैतन्यमि"ति व्यवहारान्यथासिद्धेः । संप्रज्ञातावस्थायां तु वृत्तिज्ञानेनैव " चैतन्यमि"ति व्यपदेशः ॥ एवं दुःखनिवृत्तावानंदरूपत्वमिति प्रयोगः । यदि भावात्मकमानंदरूपत्वं, तत्किं सुखमात्रे प्रयोगः । तथा सत्यज्ञातस्य सुखस्यादर्शनात्सुखं तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति कुतोऽद्वैतम् । अथ सुखविशेषे आनंदव्यपदेशः । सुखं च चैतन्यरूपं चेति न दृष्टम् । अविवेचकानामेवैतत् । विवेचकास्त्वेवं मन्यंते, दृष्टेनैव व्यावृत्तिरूपत्वेनोपपत्तावदृष्टालौकिककल्पना गुर्वीति ॥ यदि चैतन्यं न स्यात्, वस्तुसंवेदनमेव न स्यात् । मैवम् । यथालाबुवेणुतन्तूनां तथाविधसंयोगविशेषः शब्दकारणं, न तु त्रयाणां संयोगादतिरिक्तं किंचिदस्ति, तथा पाञ्चभौतिकत्वाविशेषेऽपि जन्तुरूपेण परिणतानां पिंडानां तथाविधात्संबंधाच्चैतन्यमिति । प्रकाशत्वे चात्मनोऽप्यंशत्वेन जडत्वमिति ॥ ५० ॥

સૂ०:—[જે] જડથી ભિન્ન જડને પ્રકાશે છે [તે] ચૈતન્યરૂપ [છે.] ૫૦.

વિ०:—જે જડ પદાર્થોથી ભિન્ન હોઇને જડ પદાર્થોને પ્રકાશે

છે તે ચેતનરૂપ આત્મા છે. તે આત્મા સૂર્યાદિની પેઠે પ્રકાશધર્મવાળો નથી, પરંતુ પ્રકાશરૂપ છે, માટેજ " स एष नेति नेति " (તે આ આત્મા આ નહિ, આ નહિ,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં નિષેધમુખે આત્માનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરી તેમાં સર્વ ધર્મોનો અભાવ કહેલો છે. ૫૦.

હવે અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓની વ્યવ- સ્થા કરે છેઃ--

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

जडस्य त्रिगुणात्मकत्वेन रागहेतुत्वात्प्रमाणादयश्च त्रि- गुणत्वेन हेया इति । रागोच्छित्तिश्च कर्तव्येति । तत्सिद्धेः स्वप्र- काशश्रुतेरन्यथासिद्धेः ॥ ५१ ॥

સૂ૦ઃ—રાગીઓના વૈરાગ્યમાટે તેની (અદ્વૈતશ્રુતિની) સિદ્ધિથી [અદ્વૈત]શ્રુતિનો વિરોધ નથી. ૫૧.

વિ૦ઃ—વિષયાનુરાગી પુરુષોને ચેતનરૂપ આત્માથી ભિન્ન પદાર્થો- માં વૈરાગ્ય ઉપજાવવામાટે શ્રુતિમાં અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓનો અમારા મતની સાથે વિરોધ આવતો નથી. ૫૧.

પ્રતીત થતું જગત્ અત્યંત અસત્ નથી એમ પ્રતિ- પાદન કરે છેઃ—

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्- बाधकाभावात् ॥ ५२ ॥

दुष्टकारणजन्यं यथा पीतशंखज्ञानम्। बाधकं च "नेदं रजतमि"ति ज्ञानम्। न चेदं तथा, प्रकृत्यादीनामदुष्टत्वात्। "नेदं जगदि"ति प्रत्ययाभावाद्बाधकं च नास्ति ॥ संक्षेपाज्जगदुच्यते। ऊर्ध्वं भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमिति। अधो महातलरसातलतलातलपातालसुतलवितलातला इति। मध्ये जम्बुद्वीपः। तन्मध्ये सुमेरुः। तत्पूर्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरगन्धमादनविपुलसुपार्श्वनामानो विष्टंभपर्वताः। मेरुदक्षिणे भारतवर्षहिमालयपर्वतकिंपुरुषवर्षहेमकूटपर्वतहरिवर्षनिषधपर्वताः। मेरोरुत्तरे कुरुवर्षशृंगिपर्वतहिरण्यकवर्षश्वेतपर्वतरम्यकवर्षनीलपर्वताः। मेरुपूर्वे भद्राश्ववर्षमाल्यवत्पर्वतः। मेरुपश्चिमे केतुमालवर्षगन्धमादनपर्वतः। मेरोरध इलावृतवर्षः। लक्षयोजनो जम्बुद्वीपः। तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो लवणसमुद्रः। तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः शाकद्वीपः। तद्वेष्टनेन तत्तुल्य इक्षुरससमुद्रः। तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः कुशद्वीपः। तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः सुरासमुद्रः। तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः क्रौंचद्वीपः। तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो घृतसमुद्रः। तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः शाल्मलिद्वीपः। तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो दधिसमुद्रः। तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः प्लक्षद्वीपः। तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो दुग्धसमुद्रः। तद्वेष्टनेन तद्द्विगुणः पुष्करद्वीपः। तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः स्वादूदकसमुद्रः। लोकालोकपर्वतवेष्टनेन ब्रह्मांडकटाहेन सर्वतः परिवृतं जगदिति ॥ ५२ ॥

સૂ૦ઃ—અદુષ્ટ કારણથી ઉપજેલપણાથી [ને] બાધકના અભાવથી જગતનું સત્યપણું [છે.] પર.

વિ૦ઃ—પ્રતીત થતું આ જગત્ સત્ય છે, મિથ્યા નથી, કેમકે તે દોષવાળા કારણથી ઉપજેલું નથી, અને તેની સત્યતાને મિથ્યા જણાવનારું કોઇ યોગ્ય પ્રમાણ પણ નથી. સ્વપ્નમાં દેખાયેલી વસ્તુઓ જેમ નિદ્રાદિ દોષવડે ઉપજેલી હોવાથી જાગ્રતમાં મિથ્યા થાય છે, અને જેમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી દોરડીની સત્યતાનો નિશ્ચય થતાં સર્પ મિથ્યા થાય છે, તેમ આ જગત્‌ના સંબંધમાં થતું નથી, માત્ર વિવેકિપુરુષોને પોતાની પુરુષનિષ્ઠતાને લીધે તેનું અદર્શન થાય છે, તેથી જગત્ મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે. પર.

ઉત્પત્તિની પહેલાં પણ જગત્ અવ્યક્તરૂપે હોય છે એમ કહે છેઃ—

प्रकारांतरासंभवात्सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

प्रकारांतरं च पूर्वमेव दूषितम् ॥ ५३ ॥

સૂ૦ઃ—અન્ય પ્રકારના અસંભવથી સત્‌ની ઉત્પત્તિ [થાય છે.] પ૩.

વિ૦ઃ—આગળ કહેવામાં આવેલી યુક્તિઓથી અસત્ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી, માટે ઉત્પત્તિની (અભિવ્યક્તિની) પહેલાં પણ જગત્ પોતાના કારણમાં સદ્રૂપે હોય છે. પ૩.

અહંકારશબ્દથી આત્માનું ભાન થાય છે, માટે આત્માજ કર્તા છે, એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

अहंकारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

पुरुषस्यापरिणामित्वात् । कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यं च "वृक्षस्तिष्ठती"त्यादौ व्यभिचरति ॥ ५४ ॥

સૂ૦:—અહંકાર કર્તા [છે,] પુરુષ [કર્તા] નથી. ૫૪.

વિ૦:—અહંવૃત્તિનો વિષય જે આત્મા તે અહંકાર નથી, પણ અભિમાનવૃત્તિવાળું જે અંતઃકરણ તે અહંકાર છે, અને તેજ સર્વ કર્મનો કર્તા છે. અભિમાનવૃત્તિ ઉપજ્યા પછીજ સર્વ પુરુષોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેથી અભિમાનરૂપ વૃત્તિવાળો અહંકાર કર્મનો કર્તા છે, અપરિણામી હોવાથી પુરુષ કોઇ કર્મનો કર્તા નથી. ૫૪.

જો પુરુષ કર્મ કરનારો નથી, તો તે તેના ફલનો ભોક્તા કેમ સિદ્ધ થઇ શકશે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात् ॥ ५५ ॥

अविवेकात्कर्मार्जनं, तेन च भुक्तिरिति । चिदवसाना आत्मज्ञानावसाना । विवेकोत्पत्तौ नापरकर्मार्जनं, तदभावात् नोपभोगः । कृतकर्मणा ज्ञानादेव नाशः । तथा च "यथै-

धांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे"ति ॥ ५५ ॥

સૂ૦:—ભોગ પુરુષમાં અંતવાળો [છે,] તેના કર્મવડે સંપાદન કરેલપણાથી. ૫૫.

વિ૦:—ઇંદ્રિયાદિ અન્યની સાથે મળીને કામ કરનાર હોવાથી અહંકારનું પરાર્થપણું (પુરુષને માટે કર્મ કરનારપણું) સિદ્ધ થાય છે. પરાર્થપણાને લીધે તે ભોક્તા નથી, કિંતુ તેનો સ્વામી પુરુષજ તેણે કરેલા કર્મનો ભોક્તા થાય છે. જે અહંકાર જે પુરુષમાં અહંતા-મમતાના અભિમાનને સંપાદન કરે છે તે અહંકારના કર્મથી તે પુરુષ-ને તેના ફલનો ભોગ થાય છે, આવો નિયમ માનવાથી અન્યના કર્મથી અન્યને તેના ફલભોગની પ્રાપ્તિ થવાનો દોષ આવતો નથી. પુરુષનો પોતાનો ઉપાધિ જે અહંકાર, તે અહંકારની સાથે કલ્પિત અભિમાન થવાથી તે અહંકારનાં જે કર્મ તે કર્મ એ પુરુષનાં કહેવાય છે. ૫૫.

સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થવાથી પુરુષને કૃતાર્થપણું નહિ થવાનો હેતુ કહે છે:—

चंद्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥

आदिशब्दाद्ब्रह्मलोकादयो ग्राह्याः ॥ ५६ ॥

સૂ૦:—નિમિત્તના સદ્ભાવથી ચંદ્રાદિ લોકમાંથી પણ આવૃત્તિ [થાય છે.] ૫૬.

વિ૦:—પુરુષની પુનરાવૃત્તિનાં કારણો જે અવિવેકાદિ, તે રહે-

ત્યાંથી ચંદ્રાદિ લોકમાં ગયેલા પુરુષનું પણ તે લોકમાંથી પુનઃ ભૂરાદિ લોકમાં આગમન થાય છે. ૫૬.

સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પછી માત્ર તેમના ઉપદેશના શ્રવણથીજ મોક્ષ થશે, માટે મનનાદિનું શું પ્રયોજન છે એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું ઉત્તર આપે છેઃ—

लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

पूर्वोक्तमेवोक्तम् । मंदानां न श्रवणमात्रान्मुक्तिः, किंतु मननादिना । अनेन यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय उपलक्षणीयाः ॥ ५७ ॥

સૂ૦:—લોકને [માત્ર] ઉપદેશથી સિદ્ધિ [થતી] નથી, પૂર્વની પેઠે. ૫૭.

વિ૦:—શ્રીસદ્‌ગુરુના ઉપદેશનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યા વિના કેવલ તેમના ઉપદેશમાત્રથી મંદ ને મધ્યમ અધિકારવાળા લોકોને આગળ કહેલી રીતે આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી. ૫૭.

ત્યારે કોઇ શ્રુતિમાં શ્રીસદ્‌ગુરુના ઉપદેશમાત્રથી શ્રોતા પુરુષને મુક્તિ થાય છે એમ કેમ કહ્યું છે એમ સંદેહ થાય તો તે સંદેહનું સમાધાન કરે છેઃ—

पारंपर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

प्रथमभावित्वाच्छ्रवणस्य पारंपर्येण कारणत्वसिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

સૂ૦:—પરંપરાવડે તેની સિદ્ધિમાં [શ્રવણુથી] મુક્તિની શ્રુતિ [છે.] ૫૮.

વિ૦:—પ્રથમ **શ્રીસદ્દગુરુના** ઉપદેશનું શ્રવણુ, પછી તેનું મનન, અને ત્યારપછી તેનું નિદિધ્યાસન, એવી રીતે પરંપરાવડે શ્રવણુથી વિવેકજ્ઞાનની સિદ્ધિ મંદ ને મધ્યમ અધિકારી પુરુષોને થાય છે, માટે પોતાના **શ્રીસદ્દગુરુના** ઉપદેશના શ્રવણુદ્વારા પુરુષને મુક્તિ થાય છે એમ કોઇ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. ઉત્તમ અધિકારીને મનનનિદિધ્યાસન નામમાત્ર કરવાં પડે છે. ૫૮.

વ્યાપક આત્માની લોકાંતરમાં ગતિ અને ભોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:-

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाललाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

यथा घटाद्युपाधियोगात् घटे गच्छति ' घटाकाशं गच्छती'ति ज्ञानं, तथा देहावच्छेदेन तद्वत्यात्मगतिरिति । कर्मवशाद्यत्र देशे उपभोगस्तत्र देहगमनादात्मनो भोगलाभः ॥ यद्यात्मा व्यापकश्चिद्रूपः, सर्वदा सर्वत्र सर्वार्थेषु समकालं ज्ञानं प्रसज्येत, न चैवं दृश्यते । तन्न । भवेदेवं, यद्यात्मा व्यापकस्वरूपेण वृत्तिज्ञानं जनयति । न चैवं, किंतु देहादिपरिच्छिन्न एव । यथा सूर्यः प्रकाशस्वभावोऽपि मेरोर्दक्षिणस्थो नोत्तरभागं प्रकाशयति, उत्तरस्थो न दक्षिणभागं, अव्यापकत्वात्

॥ यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्माशयत्वेन नष्टदेहादिसंघातो नीरजस्तमस्को व्यापको भवति, न तदा वृत्तिज्ञानं जनयत्यविकारित्वात्, किंतु स्वयमेव जगत्प्रकाशस्वरूपः ॥ यथा चाकाशं व्यापकं प्रादेशिकधूमादिसंबंधेन न मलिनं भवति किंतु घटाद्यवच्छिन्नं सत् घटाद्युदरवर्ति सर्वं मलिनमित्यनुमन्यते । तत्रापि नाकाशं मलिनं, तस्य लेपाभावात्, किंत्वविवेचकानां मिथ्याभिमानमात्रं, घटभंगे तथाऽदर्शनात् । तथात्मा व्यापको, नास्य धर्मादिसंबंधो, नापि ज्ञानं, किंतु शरीरावच्छेदेन मरुद्वह्नियोगवज्जीवसंबंधेन मनोयोगाज्जीवात्मेत्युच्यते । मनसाऽविनाभूता प्रकृतिरिति प्राकृतधर्माधर्मज्ञानाज्ञानसुखदुःखाद्यहंकारेंद्रियतद्विषयजन्मादिमानिव लक्ष्यते । सात्त्विकांशेन प्रकृतेः स्वच्छत्वात् तत्प्रतिबिम्बित आत्मा प्रकृतिकर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यते।मिथ्याभिमानोऽपि प्रकृतिप्रतिबिंबिते आत्मनि, न त्वात्मनि, यथा निष्कम्पोऽपि चन्द्रो जलप्रतिबिंबितो जलकम्पात्कम्पत इति मिथ्याप्रत्ययः, यथा वा मुखं निर्मलमपि मलिनदर्पणे प्रतिबिंबितं मलिनमित्यभिमन्यते॥ विवेचकास्तु कैवल्यदर्शिन "आत्मनोऽपरिणामादसंगत्वाच्च कर्तृत्वादिकं मिथ्ये"ति पश्यन्ति । यदा तु ध्यानपरिपाकवशाद्वासनाह्रासक्रमेण मनोलयाद्वासनानाशाद्देह-

भंगेऽन्यदेहानुत्पादः, तदा जीवात्मनोऽपि परमात्मना सहैकत्वेन व्यापकत्वात् क धर्माधर्मयोगः कर्तृत्वादिकं वा । किंत्ववाग्गोचरत्वेऽपरोक्षबोधानंदरूपत्वमिति भण्यते, अन्यथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति ॥ ५९ ॥

સૂ૦:—[આત્માના] વ્યાપકપણામાં પણ ગતિની શ્રુતિથી ને ઉપાધિના યોગથી [તેને] ભોગનો, દેશનો ને કાલનો લાભ આકાશની પેઠે [થાય છે.] ૫૯.

વિ૦:—આત્મા વ્યાપક છે, પરંતુ ગતિની શ્રુતિથી ને આકાશની પેઠે ઉપાધિના સંબંધથી તેને ભોગનો, દેશનો ને કાલનો લાભ થઇ શકે છે. જેમ ઘડારૂપ ઉપાધિના સંબંધથી ને ઘડાની ગતિથી આકાશની એટલે ઘટાકાશની ગતિ કલ્પાય છે તેમ સૂક્ષ્મદેહની લોકાંતરમાં થતી ગતિથી વ્યાપક આત્માની ગતિ પણ કલ્પાય છે. પુરુષના શુભાશુભ કર્મપ્રમાણે તેના સૂક્ષ્મશરીરની જે સમયમાં જે ઠેકાણે ગતિ થાય તે સમયે તે ઠેકાણે તે સૂક્ષ્મશરીરરૂપ ઉપાધિવાળા પુરુષને પોતાના કર્મના ફલભૂત સુખદુઃખરૂપ ભોગ થાય છે. ૫૯.

પુરુષરૂપ અધિષ્ઠાનથી સ્થૂલશરીરની રચના થાય છે એવું જે પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેનો વિસ્તાર કરે છેઃ—

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसंगान्न तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

व्यापकस्य नित्यस्य पूर्वपश्चाद्भावायोगाद्देहोत्पत्तिसम-

कालमेवाधिष्ठानान्न तत्सिद्धिः नानधिष्ठानसिद्धिः । ततश्च न पूतिभाव इति ॥ ६० ॥

સૂ૦:—અધિષ્ઠાતાવિનાના [શુક્રાદિને] દુર્ગંધપણાના પ્રસંગથી તેની (શરીરની) સિદ્ધિ નહિ [થાય.] ૬૦.

વિ૦:—ગર્ભાશયમાં રહેલા શુક્રમાં તથા લોહીમાં જો ભોક્તારૂપ પુરુષનું અધિષ્ઠાનપણું અંગીકાર કરવામાં નહિ આવે તો તેશુક્રમાં તથા લોહીમાં સડો તથા દુર્ગંધ ઉપજવાથી ત્યાં સ્થૂલશરીરની વૃદ્ધિની સિદ્ધિ નહિ થાય. ૬૦.

તે પુરુષના અદૃષ્ટને લીધે ત્યાં સડો તથા દુર્ગંધ નહિ ઉપજે એમ કોઇ શંકા કરે તો તે શંકાનું નિવારણ કરે છેઃ—

अदृष्टद्वारा चेदसंबद्धस्य तदसंभवाज्जला-दिवदं[illegible]रे ॥ ६१ ॥

निराश्रयस्यादृष्टस्यासामर्थ्याद्देहासंबद्धत्वेन न कार्यकरणं, यथा जलस्य नांकुरजनकत्वम् । आदिशब्दादग्नेर्ग्रहणम् ॥६१॥

સૂ૦:—અદૃષ્ટદ્વારા [એમ જો કહો] તો અસંબંધવાળાને તેના અસંભવથી, અંકુરમાં જલાદિની પેઠે [થાય.] ૬૧.

વિ૦:—શુક્રની ને રુધિરની સાથે સંબંધરહિત પુરુષના સંસ્કારરૂપ અદૃષ્ટથી તે સ્થૂલશરીરનું જીવન ને વૃદ્ધિ સંભવે નહિ, માટે જેમ જલાદિકથી બીજાદિદ્વારા અંકુરાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સ્વાશ્રય-સંયોગસંબંધવડે તે શુક્રાદિમાં અદૃષ્ટની સ્થિતિ માનવી પડશે, ને એમ થવાથી અદૃષ્ટવાળા આત્માના સંબંધથીજ શરીરાદિની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. ઉક્ત કારણથી ભોક્તારૂપ પુરુષના અધિષ્ઠાનની અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે. ૬૧.

કહેલા અદૃષ્ટનો આશ્રય કોણ છે તે જણાવે છેઃ—

निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥

निर्गुणत्वादात्मनस्तद्धर्मत्वासंभवादेते धर्मादयोऽहंकार-धर्माः । कार्यकारणयोरभेदाद्बुद्धिधर्मा एवाहंकारधर्मा इत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

સૂ૦:—નિર્ગુણપણાથી તેના (આત્માના) [ધર્મના] અસંભવથી, તેઓ (ધર્માધર્મ) અહંકારનાજ ધર્મો [છે.] ૬૨.

વિ૦:—ધર્માધર્મના સંસ્કારો એ અહંકારના ધર્મો છે, અસંગ આત્માના તે ધર્મો નથી, કેમકે આત્મા નિર્ગુણ હોવાથી તેના કોઇ ગુણો કે કોઇ ધર્મો સંભવતા નથી. ૬૨.

આત્માને સ્વરૂપથીજ જીવપણું છે કે તેને બીજી

રીતે જીવપણું છે એમ શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છેઃ—

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥

स्वरूपेण जीवत्वे कर्तृत्वाद्भोक्तृत्वात्कौटस्थ्यहानिः । अन्वयव्यतिरेकाच्च । देहावच्छेदेन वाय्वग्निसंयोगादिन्द्रियसंयोगेन विशिष्टस्य जीवत्वम् ॥ ६३ ॥

સૂ૦ઃ—અન્વય ને વ્યતિરેકથી વિશિષ્ટનું જીવપણું [છે.] ૬૩.

વિ૦ઃ—અન્વય તથા વ્યતિરેક એ બે પ્રકારની યુક્તિવડે વિચારતાં સિદ્ધ થાય છે કે અસંગ ને વ્યાપક આત્મા સ્વરૂપથી જીવ નથી. પ્રાણોના ધારણ કરનારને જીવ કહે છે. પ્રાણોને ધારણ કરવાપણારૂપ જે જીવપણું તે અંતઃકરણવિશિષ્ટચેતનમાંજ સંભવે છે, તેથી અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિથીજ આત્માને પરિચ્છિન્નપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અંતઃકરણના હોવાથી આત્માના જીવભાવનું હોવું તે અન્વય, ને અંતઃકરણના ન હોવાથી આત્માના જીવભાવનું ન હોવું તે વ્યતિરેક કહેવાય છે. ૬૩.

ક્રમથી ત્રણ પ્રકારના અંતઃકરણના કાર્યને કહે છેઃ—

अहंकारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

प्रमाणाभावादिति जगदुपादानज्ञानाभावात् । अव्यापकत्वादनेकेश्वरकल्पनापि स्यात् ॥ ६४ ॥

સૂ૦:—પ્રમાણુના અભાવથી અહંકારરૂપ કર્તાને અધીન કાર્યસિદ્ધિ [છે,] ઈશ્વરને અધીન નથી. ૬૪.

વિ૦:—જીવોના કર્મપ્રમાણે આ જગત્‌ને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માનો અને જીવોના કર્મપ્રમાણે આ જગત્‌નો પ્રલય કરનાર રુદ્રનો જે અહંકાર છે તે અહંકારરૂપ કર્તાથી આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિરૂપ તથા લયરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. અહંકારથી રહિત ઈશ્વરથી ઉત્પત્તિપ્રલયરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થવાનું કોઇ પ્રમાણુ નથી, તેમજ ઈશ્વરના સદ્ભાવનું પણ કોઇ પ્રમાણુ નથી. ૬૪.

હવે અહંકારના કાર્યમાં નિમિત્ત કહે છેઃ-

अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वम् ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवदकर्तृकत्वात् । तस्यापि सकर्तृकत्वेऽदृष्टोद्भूत्यन्तरस्य सहकारित्वं, तस्यास्तस्या अप्यन्यस्या इत्यनवस्था । सादित्वाच्च संसारस्य नानादितापरिहारः ॥ ६५ ॥

સૂ૦:—અદૃષ્ટની અભિવ્યક્તિની પેઠે સમાનપણું [છે.] ૬૫.

વિ૦:—જેમ સર્ગના (આ જગત્‌ની ઉત્પત્તિના) આદિકાલમાં પ્રકૃતિમાં મહત્તત્ત્વાદિરૂપે પરિણામ પામવારૂપ ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ

જીવોના સંસ્કારોના ઉદ્‌ભવરૂપ કાલવિશેષથી થાય છે, તેમ **શ્રીબ્રહ્મા**નો ને **શ્રીરુદ્ર**નો અહંકાર પણ જીવોના તેવા તેવા સંસ્કારોના ઉદ્‌ભવરૂપ કાલવિશેષથીજ થાય છે. ૬૫.

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

न स्वस्य कारणं कार्यं भवति ॥ ६६ ॥

સૂ૦:—બીજું મહત્તત્ત્વથી [થાય છે.] ૬૬.

વિ૦:—આ જગતની ઉત્પત્તિથી અને આ જગત્‌ના પ્રલયથી ભિન્ન જે આ જગત્‌નું પાલન કરવારૂપ કાર્ય છે તે વિશુદ્ધસત્ત્વરૂપ (મહત્તત્ત્વરૂપ) ઉપાધિવાળા **શ્રીવિષ્ણુ**થી થાય છે, તેઓમાં વિષયાનુરાગ કે અભિમાનાદિ દોષ નથી. જીવોપરના રાગદ્વેષરહિત અનુગ્રહથી તેઓ સર્વ જીવોનું પાલન કરે છે. ૬૬.

પ્રકૃતિપુરુષનો જે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ છે તે સ્વાભાવિક છે કે કોઇ નિમિત્તથી ઉપજેલો છે ? જો તે સ્વાભાવિક હોય તો સ્વભાવનો નાશ થવાનો અસંભવ હોવાથી પુરુષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ નહિ થાય એમ શંકા થાય તો તે શંકાનું સમાધાન કરે છેઃ—

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्बीजांकुरवत् ॥ ६७ ॥

प्रकृतेरित्युपलक्षणं, पुरुषस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । कर्मणश्च

स्वस्वामिसंबंधकारणत्वे, विवेकात्कर्मक्षये स्वस्वामिभावसंबंधाभावान्मुक्तिः । अनित्यस्य सादित्वेन नानादितापरिहारो, नित्यस्य पुनरस्तीति, अनादिरित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

સૂ૦:—પ્રકૃતિનો [ને પુરુષનો] સ્વસ્વામિભાવ કર્મરૂપ નિમિત્તવાળો [છતાં] પણ બીજની ને અંકુરની પેઠે અનાદિ [છે.] ૬૭.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષનો સ્વસ્વામિભાવસંબંધ પુરુષોના કર્મરૂપ નિમિત્તવાળો છતાં પણ બીજની ને અંકુરની પેઠે અનાદિ છે. પુરુષના બંધમાં તે સંબંધ નિમિત્તરૂપ છે. તે સંબંધમાં પુરુષોનાં કર્મો નિમિત્ત છતાં પણ તે સંબંધ બીજની તથા અંકુરની પેઠે અનાદિ છે, આદિવાળો નથી. તે સંબંધ ઉપર કહેલી રીતે નિમિત્તવાળો છે, સ્વાભાવિક નથી, તેથી તેની વિવેકવડે નિવૃત્તિ પણ થઇ શકે છે. ૬૭.

તેના સંબંધમાં શ્રીપંચશિખાચાર્યનો મત કહે છેઃ—

अविवेकनिमित्तको वा पंचशिखः ॥ ६८ ॥

स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते ॥ ६८ ॥

સૂ૦:—અથવા [તે] અવિવેકરૂપ નિમિત્તવાળો [છે એમ] પંચશિખ [આચાર્ય કહે છે.] ૬૮.

વિ૦:—શ્રીપંચશિખાચાર્ય કહે છે કે પ્રકૃતિપુરુષનો એ સ્વસ્વામિભાવસંબંધ પ્રકૃતિપુરુષના અવિવેકથી ઉપજેલો છે, અને જ્યાંસુધી

પુરુષમાં તે અવિવેક રહે ત્યાંસુધી તે સંબંધ રહે છે. તેમના મતમાં પણ તે સંબંધ નિમિત્તવાળો ને અનાદિ (અમુક સમયે ઉપજ્યો એમ ન કહેવાય એવો) છે, સ્વાભાવિક નથી. ૬૮.

તેના સંબંધમાં શ્રીસનંદનાચાર્યનો મત કહે છેઃ—

लिंगशरीरनिमित्तक इति सनंदनाचार्यः ॥ ६९ ॥

लयनाल्लिंगमिति सूक्ष्ममातिवाहिकशरीरम् । यावत्स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरस्य गमनमस्ति, तावत्स्वस्वामिसंबंधाद्बद्ध इत्युच्यते ॥ ६९ ॥

સૂ૦ઃ—લિંગશરીરરૂપ નિમિત્તવાળો [છે એમ] સનંદનાચાર્ય [કહે છે.] ૬૯.

વિ૦ઃ—શ્રીસનંદનનામના કોઇ સાંખ્યાચાર્ય કહે છે કે તે સંબંધમાં લિંગશરીર નિમિત્ત છે, અને જેટલો કાલ લિંગશરીર હોય છે, અથવા રહે છે, તેટલો કાલ પ્રકૃતિપુરુષનો તે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ હોય છે, અથવા રહે છે. તેમના મતમાં પણ તે સંબંધ નિમિત્તવાળો ને અનાદિ છે, સ્વાભાવિક નથી. ૬૯.

હવે આ સાંખ્યશાસ્ત્રના અર્થની સમાપ્તિ કરે છેઃ-

यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

इति श्रीकापिलभगवत्प्रणीते श्रीसांख्यप्रवचने षष्ठ स्तंत्रार्थसंक्षेपाध्यायः ॥ ६ ॥

यद्वा तद्वोति कर्मक्षयाद्वा ज्ञानाद्वान्यतो वेति, स्वस्वामिसंबंधोच्छित्त्या संसारोच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ तदुच्छित्तिः पुरुषार्थ इति वीप्साध्यायपरिसमाप्तौ ॥ ७० ॥

इति श्रीमदनिरुद्धभट्टेन विरचितायां श्रीकापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ तंत्रार्थसंक्षेपाध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

સૂ૦:—યદ્વા તદ્વા (ગમે તેમ હોય પણ) તેનો નાશ [એ] પુરુષાર્થ [છે,] તેનો નાશ [એ] પુરુષાર્થ [છે.] ૭૦.

વિ૦:—પ્રકૃતિપુરુષનો તે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ પુરુષના કર્મરૂપ નિમિત્તથી હોય, કિંવા અવિવેકરૂપ નિમિત્તથી હોય, અથવા લિંગશરીરરૂપ નિમિત્તથી હોય, સર્વ પ્રકારથી તેને નિમિત્તવાળાપણું ને અનાદિપણું છે, અને વિવેકજ્ઞાનવડે તે સંબંધનો ઉચ્છેદજ (અત્યંતનિવૃત્તિજ) પુરુષાર્થ છે. મૂલમાં " तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः " એ પદોનું બે વાર કથન આ સાંખ્યપ્રવચનની સમાપ્તિ જણાવવામાટે છે. ૭૦.

इति श्रीमन्मथुरामशर्मणा विरचितायां श्रीसांख्यतात्पर्यबोधिन्याख्यायां गुर्जरभाषाटीकायां षष्ठस्तंत्रार्थसंक्षेपाध्यायः ॥ ६ ॥
